

Staroslověnština v kontextu slovanských jazyků

Moravská zemská knihovna Brno

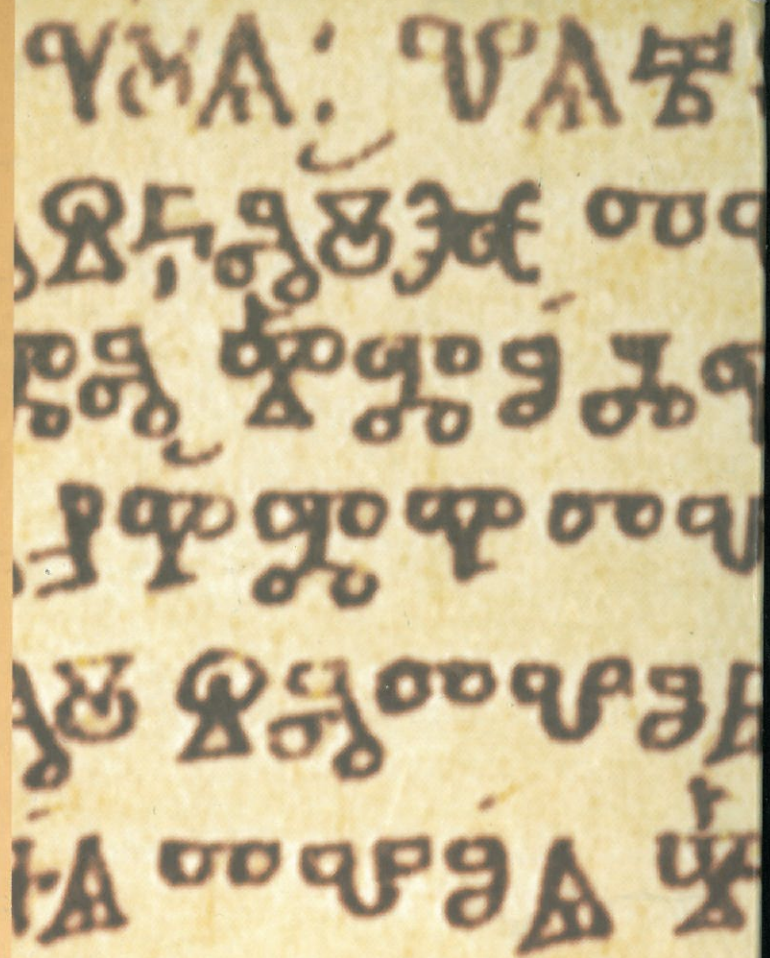
2

1180.817

811.16 VEČ

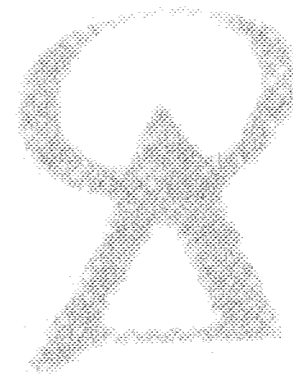
811.16
VEČ

Radoslav Večerka

Staroslověnština

ontextu slovanských jazyků

Radoslav Večerka

Staroslověnština

v kontextu slovanských jazyků

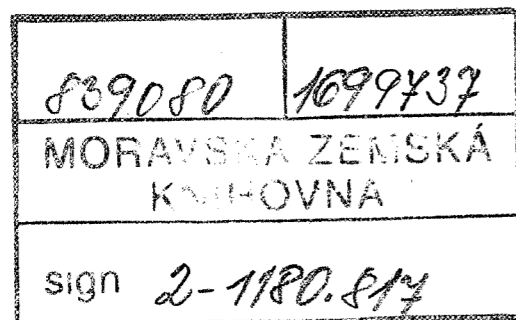
Univerzita Palackého v Olomouci
Nakladatelství Euroslavica

Olomouc – Praha 2006

Kniha vychází v rámci realizace výzkumného záměru „Výzkum historie a kultury Moravy jako modelu pro existenci regionu“ (MSM 152100017)

Odborně recenzovali a k tisku doporučili: doc. PhDr. Zoe Hauptová, CSc.
prof. PhDr. Miroslav Komárek, DrSc.

3. vyh.

© Radoslav Večerka, 2006

ISBN 80-244-0889-9 (Univerzita Palackého v Olomouci)
ISBN 80-85494-71-X (Nakladatelství Euroslavica)

Obsah

Předmluva 9

SLOVANSKÉ JAZYKY

I. Praslovanština a její místo mezi jazyky světa 11-70

- 1. Příbuznost slovanských jazyků 11
- 2. Jazykové společenství indoevropské a jeho vnitřní diferenciacce.
Problematika balto-slovanská a slovanská glotogeneze 19
- 3. Praslovanština 28
 - A. Obecná charakteristika 28
 - B. Základní hláskové procesy v praslovanském období 30
 - a) Výchozí stav (protobaltské období) 30
 - b) Vydělení praslovanského fonologického systému z protobaltského areálu (vyhranění baltské a slovanské větve) ... 31
 - c) Raně praslovanský fonologický systém 31
 - d) Základní hybné tendence hláskového vývoje v praslovanském období 33
 - Změny související s tendencí k progresivní sonoritě slabik (se „zákonem otevřených slabik“) 33
 - Změny související s tendencí k palatalizaci hlásek 36
 - e) Vývoj prozodických prostředků 38
 - Kvantita (délka) 38
 - Přízvuk 40
 - Slabičná intonace 41
 - C. Charakteristika praslovanského morfologického systému 43
 - D. Charakteristika praslovanské syntaktické soustavy 45
 - E. Charakteristika praslovanské slovní zásoby 52
 - F. Nářeční štěpení praslovanštiny 58

II. Od praslovanštiny k současným slovanským jazykům 71-86

- 1. Vnější charakteristika slovanských jazyků 71
- 2. Charakteristika vnitřní (foneticko-fonologická, gramatická a lexikální) 72
- 3. Klasifikace slovanských jazyků (z hlediska geneticky-areálového, typologického a sociolingvistického) 86

STAROSLOVĚNŠTINA

I. Kulturněhistorický úvod	87-112
1. Vznik nejstaršího slovanského spisovného jazyka	87
2. Staroslověnská literární tvorba od 9. do 11. století	91
3. Vznik slovanského písma a jeho vývoj	94
4. Původ staroslověnštiny, její nejstarší vývojové etapy a lokální diferenciacce; nejstarší památky staroslověnského jazyka a jeho charakteristické rysy	97
II. Grafika, fonetika, fonologie	113-138
1. Repertoár staroslověnských grafémů a jejich fonetická platnost. Původ staroslověnských hlásek	113
2. Repertoár staroslověnských fonémů a jeho celková charakteristika	126
Hlaholská a cyrilská abeceda (tabulka)	132
3. Hláskové alternace	134
III. Morfologie	139-195
1. Flexe jmen	139
A. Úvodní poznámky	139
B. Podstatná jména	140
C. Zájmena	152
D. Adjektiva	158
Pozitiv	158
Komparativ	162
E. Číslovky	165
F. Funkce a význam skloňovaných tvarů jmen	169
2. Flexe sloves	173
A. Úvodní poznámky	173
B. Přehled slovesných tříd a časování indikativu přítomnosti	174
C. Imperativ	181
D. Imperfektum	182
E. Aorist	184
F. Jmenné tvary slovesné	188
a) Infinitiv	188
b) Supinum	190
d) Participia	190

IV. Syntax	197-231
1. Celková charakteristika syntaxe staroslověnštiny	197
2. Věta jednoduchá	199
A. Typy vět podle postoje k sdělované skutečnosti	199
a) Modalita postojová	199
b) Modalita voluntativní	201
c) Modalita jistotní	205
d) Zápor	207
B. Typy vět podle slovnědruhové povahy predikátu	208
C. Typy vět podle členitosti a podle vyjádření činitele	211
D. Typy vět podle citového zabarvení	212
E. Útvary polovětné. Aktualizace v mluvnické stavbě věty	213
F. Slovosled	215
3. Souvětí	223
A. Souvětí souřadné (parataktické)	224
B. Souvětí podřadné (hypotaktické)	225
V. Lexikologie	233-247
1. Celková charakteristika staroslověnské slovní zásoby	233
2. Vliv cizích jazyků na slovní zásobu staroslověnštiny	242
3. Změny v slovní zásobě v souvislosti s vývojem textů	245
Seznam zkratk a značek	248
Literatura předmětu	251

Předmluva

Naše učebnice je určena zájemcům o jazykovědnou slavistiku vůbec, především však univerzitním studentům češtiny i jiných slovanských jazyků. Obsahuje uvedení do dvou vědních disciplín: do srovnávací slovanské jazykovědy a do staroslověnštiny. První část tohoto kompendia je rozložena do dvou oddílů; jeden je věnován praslovanštině a druhý charakteristice slovanských jazyků.

Praslovanštinu studují posluchači kteréhokoli slovanského jazyka především proto, že jako společné prehistorické období slovanských jazyků tvoří počáteční vývojovou etapu každého z nich; a skutečný znalec jazyka musí přirozeně zvládnout předmět svého studia (tj. češtinu, ruštinu nebo jiný slovanský jazyk) v jeho co největším časovém rozpětí a ve všech jeho vývojových etapách.

Poznání praslovanštiny je však zároveň důležité i pro hlubší pochopení *současného* stavu kteréhokoli ze slovanských jazyků. Znalost prehistorických (a ovšem i historických) jazykových procesů zbystřuje totiž pohled na současný jazyk a umožňuje postřehnout souvislost v jeho systému i tam, kde pouhý vnější synchronní popis konstatuje jen existenci zcela neproduktivních jevů, „výjimek“ nebo anomálií.

A konečně dává praslovanština klíč ke vzájemnému srovnávání různých slovanských jazyků, k pochopení mnoha jejich charakteristických shod a diferencí; tomu je v této příručce explicitně věnován oddíl **Od praslovanštiny k současným slovanským jazykům**. Komparatistický pohled na slovanský jazykový svět v jeho vnitřní rozrůzněnosti rovněž prohlubuje poznání kteréhokoli slovanského jazyka samého tím, že uvádí jeho strukturu jako celek, ale zvláště i její dílčí složky v souvislostech dotud netušených a na pozadí dávajícím plněji vyniknout jejich specifičnosti.

Staroslověnštinu, nejstarší slovanský jazyk spisovný, studují všichni slavisté mimo jiné pro poznání jí samé: praktické zvládnutí tohoto nástroje počátečních fází slovanské písemné vzdělanosti, která se z Velké Moravy rozšířila ve středověku skoro do celého slovanského světa, zpřístupní zájemcům pozoruhodnou starou literaturu, kterou jako znalci musejí znát z vlastního názoru.

Kromě toho se však staroslověnština studuje i pro lepší a názornější poznání písemně nedoložené (a jen rekonstruované) praslovanštiny. Staroslověnština je totiž písemně zaznamenána z doby, kdy diferenciaci slovanského jazykového společenství nebyla ještě příliš hluboká, takže po odhlédnutí od některých specifických rysů souvisejících s jejím jihoslovanským původem a s její spisovnou funkcí může stav jejími památkami doložený didakticky zčásti suplovat pozdně praslovanské východisko vývoje všech slovanských jazyků, zvláště co se týče hláskové podoby mnoha slov a tvarosloví (méně už vlastním skladem slovní zásoby a syntaxí).

A konečně se staroslověnština studuje proto, že jako starý jazyk spisovný působila na vznik a formování i jiných spisovných jazyků slovanských, ba že v nejstarších obdobích svého vývoje (na Velké Moravě, v přemyslovských Čechách,

na staré Rusi, v starém Charvátsku a Srbsku – nemluvě už o starém Bulharsku a Makedonii, kde byla „doma“ už svou genezí) mohla vlastně hrát v komplexní jazykové realitě daných územních celků úlohu „domácího jazyka spisovného“ i sama.

Spojení dvou vědeckých disciplín v jednom učebním předmětu – ostatně spojení, které má v slavistice dlouhou tradici – si vyžadovalo i zvláštní pojetí a úpravu probírané látky: u praslovanštiny se více pozornosti věnuje hláskosloví, kdežto pojednání o morfologii se omezuje na obecné poznámky; u staroslověnštiny jsou zase zčásti omezeny výklady hláskoslovné a více místa je věnováno morfologii a syntaxi.

Studující mají danou látku zvládnout teoreticky i prakticky tak, aby byli schopni číst, překládat a analyzovat různě náročný staroslověnský text v rozsahu učebních chrestomatií uvedených v závěru tohoto textu.

Pro hlubší zvládnutí dané problematiky může zájemce sáhnout k další literatuře předmětu. Na závěr tohoto učebního kompendia jsou proto uvedeny ve výběru odkazy na některé důležité práce příručkového charakteru i na některé dílčí studie nebo články obecnějšího a shrnujícího zaměření.

K vydání spisu tohoto pojetí a rozsahu mě podnítili mí bývalí žáci PhDr. Petr Peňáz a PhDr. Boris Skalka, kteří měli péči i o první technické zpracování textu; P. Peňáz připravil kromě toho jeho podklad k vydání Braillovým písmem, B. Skalka pak je autorem textu otištěného zde jako § 10, 11, 12, 39, 45.

O knižní vydání mého rukopisu se podstatným způsobem zasloužila doc. PhDr. Helena Bauerová z olomoucké Filozofické fakulty jako spoluřešitelka výzkumného záměru „Výzkum historie a kultury Moravy jako modelu pro existenci regionu“ (MSM 152100017), jehož hlavním řešiteli prof. PhDr. Eduardu Petru, DrSc., a zástupci hlavního řešitele doc. PhDr. Lubomíru Machalovi, CSc., patří dík za podporu při vydání této učebnice. H. Bauerová vědecky zredigovala začátek práce do str. 125 a oddíl bibliografický. Ke spolupráci získala dále dva editory, jednak Vydavatelství Univerzity Palackého v Olomouci, jehož ředitelka RNDr. Hana Dziková byla přitom vedena mimořádnou starostlivostí o zajištění potřebného studijního textu pro vysokoškolské studenty bohemistiky a slavistiky, jednak pražské nakladatelství Euroslavica, vedené PhDr. Vladimírem Křížem; jemu se podařilo ze značně nesourodých počítačových souborů (psali je různí amatérští písaři v různých, mnohdy nestandardně modifikovaných textových editorech) rekonstruovat kompletní text a připravit typograficky náročný podklad celého díla k tisku. Vydavatelství Univerzity Palackého v Olomouci zajišťuje v koedici s nakladatelstvím Euroslavica jeho vydání a distribuci v obchodní síti.

Za pečlivou a časově náročnou erudovanou pomoc při redakčním zpracování textu v jeho finální fázi děkuji upřímně Mgr. Alici Procházkové z Vydavatelství Univerzity Palackého v Olomouci. Děkuji dále odborným recenzentům doc. PhDr. Zoe Hauptové, CSc., a prof. PhDr. Miroslavu Komárkovi, DrSc., za posouzení spisu a za jeho doporučení k tisku. Cítím se hluboce zavázán všem jmenovaným, protože bez jejich vstřícnosti a osobního úsilí by tato kniha nemohla vyjít.

SLOVANSKÉ JAZYKY

I. PRASLOVANŠTINA A JEJÍ MÍSTO MEZI JAZYKY SVĚTA

1. PŘÍBUZNOST SLOVANSKÝCH JAZYKŮ

§ 1 Současné slovanské jazyky (*čeština, slovenština, polština, horní a dolní lužická srbština, ruština, běloruština, ukrajinština, bulharština, makedonština, srbština, charvátština a slovinština*)¹ jsou si navzájem značně podobné jak slovní zásobou, tak i gramatickou stavbou. Blízkost slovanských jazyků je fakt do té míry empiricky ověřitelný a na první pohled zřejmý, že ji není nutno nějak zvlášť dokladat. Četné shody v jednotlivých slovech, ale i ve slovních spojeních a v celých větých úsecích jsou nápadné každému příslušníkovi kteréhokoli slovanského jazyka, pokud se setkává s projevy v jiných slovanských jazycích. Shody jdou dokonce tak daleko, že si někdy mohou uživatelé různých slovanských jazyků docela dobře rozumět i bez jazykového školení (např. Češi a Slováci nebo Makedonci a Bulhaři apod.).

Pozorování těchto nápadných shod vyvolává přirozenou otázku: Jak tato blízkost vznikla? Nebo formulováno obecně: Jak vůbec může dojít k tomu, že se v několika různých jazycích objevují společné rysy: stejná slova, stejné tvary apod.? Na tuto otázku se nabízí dvojí odpověď:

1. Shody pocházejí ze společného základu, z jazyka, z něhož se zkoumané jazyky vyvinuly. Během vývoje se v jednotlivých zkoumaných jazycích vytvořily různé nové jevy, kterými se jazyky vzniklé na místě staré jednoty od sebe odlišily; to, co mají společného, je dědictví ze starých dob (vývoj divergentní).

2. Shody nepocházejí ze společného „prajazyka“, nýbrž vznikly sekundárně, sblížením jazyků, které dříve společné rysy neměly (vývoj konvergentní).

¹ V souboru západoslovanských jazyků se ještě někdy uvádějí *kašubština, severní slovinština a polabština*. *Kašubština* – pás dialektů na jih od Gdaňska – je z hlediska svého původu nejvýchodnějším pozůstatkem Slovanů pomořských, ale její uživatelé přijali jako svůj spis. jazyk polštinu a spolu s ní se vyvíjí i jejich jazyk. *Severní slovinština*, příbuzná kašubštině, byla dalším pozůstatkem téže jazykové větve; mluvílo se jí do 2. světové války v několika vesnicích při Baltském moři v Pomořanech. A konečně *polabština* (nebo též jazyk polabských Drevjanů) je nejzápadnější pozůstatek téže jazykové větve; mluvílo se jí až do poloviny 18. stol. v několika vesnicích na levém břehu Labe v okolí Lüneburku v provincii hannoverské; je zachována v nedokonalých zápiscích několika německých zájemců o folklór.

Až do začátku 90. let 20. stol. byly běžné termíny *srbocharvátština/srbskocharvátský jazyk/charvátkosrbský jazyk*. Nyní se chápou *srbština* a *charvátština* jako jazyky samostatné; označení sch. ve smyslu „vlastní srbskému a charvátskému jazykovému komplexu“ užíváme pracovně, kde se srb. a charv. shodují, podobně jako luž. užíváme pro jevy shodné v hluž. a dlůž.

Jazykové bádání potvrzuje správnost této úvahy. Jazykověda totiž oba tyto typy jazykové příbuznosti vskutku rozlišuje. V prvním případě mluví o „jazykových rodinách“, tj. o takových skupinách příbuzných jazyků, které se vyvinuly rozrůzněním původní jednoty. Takovou rodinu tvoří např. jazyky románské (které vznikly z vulgární latiny) aj. V druhém případě mluví o „jazykových svazech“, řidčeji též o „jazykových ligách“, tj. o takových skupinách jazyků navzájem blízkých, které se vytvořily sekundárním sblížením na základě územních souvislostí a při působení různých činitelů společensko-historických (ekonomických, politických, kulturních apod.). Takový je např. jazykový svaz balkánský, tvořený bulharštinou a makedonštinou, albánštinou, rumunštinou a řečtinou, které mají jisté společné prvky slovníkové i gramatické (např. nedostatek infinitivu, užívání členu, zánik pádových koncovek substantiv a adjektiv a vyjadřování syntaktických vztahů pomocí předložek apod.).

§ 2 Slovanské jazyky tvoří rodinu. Svědčí o tom celý ráz jejich příbuznosti. Shody mezi slovanskými jazyky se totiž týkají takových podrobností jejich základního slovního fondu i gramatické stavby, že by je bylo sotva možno pokládat za jevy vzniklé vývojem konvergentním.

Bylo např. zjištěno, že v slovní zásobě dnešních slovanských jazyků je takřka 2000 společných lexikálních jednotek elementárního typu, tedy slov označujících pojmy základní a odjakživa potřebné (nepočítajíc v to slova kulturní a civilizační ani slova tvořená produktivními slovtvornými příponami); takový lexikální soubor, z něhož viz menší ukázkou v příložené tabulce, nemůže ovšem být slovníkovou vrstvou mladou, sekundární, nýbrž představuje nutně fond základní, a tedy prastarý.

Rovněž v deklinaci a konjugaci jsou mezi slovanskými jazyky nápadné dalekosáhlé shody v morfolozických prostředcích, koncovkách, shody týkající se celých flexivních paradigmat (srov. několik namátkových příkladů v příložených tabulkách). Jazykověda však nezná prokázané případy toho, že by se pádové nebo osobní koncovky přejímaly v celých typech z jazyka do jazyka, a proto ani uvedené shody slovanských jazyků nemohou být něčím druhotným, nýbrž musejí být prastaré.

Ještě přesvědčivěji dokládá tuto tezi zjištění, že shod mezi slovanskými jazyky přibývá tím více, čím dále bychom sestupovali proti proudu času do minulosti. Zjišťujeme totiž, že mnohé rysy, kterými se dnes slovanské jazyky od sebe liší, byly v minulosti všem společné. Tak např. v lužické srbštině, v srbštině a charvátštině, v makedonštině a v bulharštině se tvoří zvláštní minulé časy s 1. os. sg. zakončenou na *-ch* (v mk. na [-f], v písmu -v), aorist a imperfektum (např. hornolužické *njesech...*, srbské a charvátské *pletoh...* nebo *ginjah...* atp.), kdežto v ostatních současných slovanských jazycích se tyto minulé časy netvoří (viz § 41, odst. 2.11). Je tedy dnes v tomto bodě mezi slovanskými jazyky nápadná a systémově hluboká neshoda. V minulosti však tato neshoda nebyla, protože i v staré češtině i ve všech ostatních starších jazycích slovanských uvedené minulé časy existovaly a slovanské jazyky se shodovaly i po této stránce.

Ukázka lexikálních shod mezi slovanskými jazyky

č.	slk.	p.	hluž.	dluž.	polab.	г.	ukr.	br.	b.	mk.	srb.	charv.	sln.
člověk	človek	człowiek	čłowjek	čłowjek	clăvăк	человек	чоловік	чалавек	човек	човек	човек	čovjek	človek
дítě	dzieťa	dziecię	dźéčo	зісе	deta	дитя	дитя	дзіця	дете	дете	дете	dijete	dete
matka	matka	matka	mać	maś	matai	мать	мати	маці	майка	мајка	мајка	majka	mati
čelo	čelo	czoło	čoło	colo	celü	(чело)	чоло	чало	чело	чело	чело	čelo	čelo
lokět	lakeť	łokieć	łochć	łokś	lütet	локоть	лікот	локаць	лакът	лакот	лакот	lakat	lakat
tělo	telo	ciato	cělo	śělo	—	тело	тіло	цела	тяло	тело	тело	tijelo	telo
kráva	krava	krowa	kruwa	krowa	korvo	корова	корова	карова	крава	крава	крава	krava	krava
orel	orol	orzeł	worjoł	jerjeł	vüräl	орёл	орел	арол	орел	орел	орел	orao	orao
vlk	vilk	wilk	wjelk	wjelk	váuk	волок	вовк	воук	вълк	волок	вук	vuk	volk
bříza	breza	brzoza	brěza	brjaza	brez	берёза	береза	бяроза	бреза	бреза	бреза	breza	breza
květ	kvet	kwiat	kwět	kwět	kót	цвет	цвіт	цвет	цвят	цвет	цвет	cvijet	cvet
břeh	breh	brzeg	brjóh	brjog	brig	берег	берег	бераг	бряг	берег	берег	brjieg	breg
vítr	vietor	wiatr	wjetr	wěš	v'oter	ветер	вітер	вецер	вягър	ветар	ветар	vjetar	veter

Ukázka lexikálních shod mezi slovanskými jazyky (pokračování)

č.	dům	med	jíst	žít	dát	běžet	bílý	dlouhý	starý	zlý	pět	devět
slk.	dom	med	jesť	žiť	dať	bežať	biely	dlhý	starý	zlý	päť	deväť
p.	dom	miód	jeść	żyć	dać	biec	biały	długi	stary	zły	pięć	dziewięć
hluž.	dom	měd	ješć	žić	dać	běžec	běły	dołhi	stary	zły	pjeć	dźewjeć
dluž.	dom	mјod	jesć	żyćs	daś	běžas	běły	dłujki	stary	zły	pěs	zewjes
polab.	đum	med	jest	—	dot	bezat	b'olě	daud'ě	storě	—	pať	divať
r.	дом	мед	естъ	жить	дать	бежать	белый	долгий	старый	злой	пять	девять
ukr.	дім	мед	їсти	жити	дати	бігти	білий	довгий	старий	злий	п'ять	девять
br.	дом	мёд	есць	жыць	даць	бегаць	белы	доўгі	стары	злы	пяць	дзевяць
b.	дом	мед	ям	живея	дам	бягам	бял	дълъг	стар	зъл	пет	девет
mk.	дом	мед	јаде	живее	дам	бега	бел	долг	стар	зол	пет	девет
srb.	дом	мед	јести	живети	дати	бежати	бео	дуг	стар	зао	пет	девет
charv.	dom	med	jesti	živjeti	dati	bježati	bijel	dug	star	zao	pet	devet
sln.	dom	med	jesti	živeti	dati	bežati	bel	dolg	star	zel	pet	devet

Ukázky blízkosti slovanských jazyků ve flexivních koncovkách
Skloňování tvrdých neživotných substantiv muž. rodu
(typu č. hrad, les)

	sg. 1., 4.	2.	3.	5.	6.	7.	pl. 1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.
č.	∅	-u, -a	-u	-e, -u	-ě, -u	-em	-y	-ů	-ům	-y	= 1.	-ech, -ích	-y
slk.	∅	-a, -u	-u	—	-e, u	-om	-y	-ov	-om	-y	—	-och	-mi
p.	∅	-u, -a	-owi	-ie	-ie	-em	-y	-ów	-om	-y	= 1.	-ach	-ami
hluž.	∅	-a	-ej	-o, -e	-'e, -u	-om	-y	-ow	-am	-y	= 1.	-ach	-ami
dluž.	∅	-a, -u	-u, -oju	/-o/, = 1.	-'e, -u	-om	-y, -i, -e	-ow, ∅	-am	-y, -i	= 1.	-ach	-ami
polab.	∅	-ó, -ə	-(áv)ə	—	é, -ə	-am	-áĭ, -(üv)ə	-üv	-üm	-áĭ, -ə	—	-äch	-ə
r.	∅	-a, -y	-y	—	e, y	-om	-ы	-ov	-am	-ы	—	-ax	-ами
ukr.	∅	-a, -y	-ови, -y	-y/-e	-i	-om	-и	-ів	-ам	-и	= 1.	-ax	-ами
br.	∅	-a, -y	-y	—	-e, -y	-om, -am	-ы	-oŷ, -aŷ	-am	-ы	—	-ax	-ami
b.	∅	—	—	-e, -o	—	—	-и, -ове	—	—	—	= 1.	—	—
mk.	∅	—	—	-y, -e	—	—	-(ов)и	—	—	—	= 1.	—	—
sch.	∅	-a	-u	-e, -u	-u	-om	-(ov)i	-(ov)a	-(ov)ima	-(ov)e	= 1.	-(ov)ima	-(ov)ima
sln.	∅	-u, -a	-u	—	-u	-om	-(ov)i	-ov	-(ov)om	-(ov)e	—	-eh, -(ov)ih	-(ov)i

Ukázky blízkosti slovanských jazyků ve flexivních koncovkách
Složené skloňování tvrdých adjektiv žen. rodu (typu č. nová)

	sg. 1., 5.	2.	3.	4.	6.	7.	pl. 1., 5.	2.	3.	4.	6.	7.
č.	-á	-é	-é	-ou	-é	-ou	-é	-ých	-ým	-é	-ých	-ými
slk.	-á	-ej	-ej	-ú	-ej	-ou	-é	-ých	-ým	-é	-ých	-ými
p.	-a	-ej	-ej	-a	-ej	-a	-e	-ych	-ym	-e	-ych	-ymi
hluž.	-a	-eje	-ej	-u	-ej	-ej(u)	-e	-ych	-ym	-e	-ych	-ymi
dluž.	-a	-eje	-ej	-u	-ej	-eju	-e	-ych	-ym	-e	-ych	-ymi
polab.	-ə	—	—	-ɔ	-əj	—	-ə	-ch	—	-ə	—	—
г.	-ая	-ой	-ой	-ую	-ой	-ою (-ой)	-ые	-ых	-ым	-ых, -ые	-ых	-ыми
ukr.	-a	-oi	-ий	-y	-ий	-ою	-і	-их	-им	-их, -і	-их	-ими
br.	-ая	-ай, -ае -ой, -ое	-ай, -ой	-ую	-ай, -ой	-аю, -ай -ою, -ой	-ья	-ых	-ым	-ых, -ья	-ых	-ыми
b.	-a	—	—	—	—	—	-и	—	—	—	—	—
mk.	-a	—	—	—	—	—	-и	—	—	—	—	—
srch.	-a	-e	-oj	-u	-oj	-om	-e	-ih	-ima	-e	-ima	-ima
sln.	-a	-e	-i	-o	-i	-o	-e	-ih	-im	-	-ih	-imi

Ukázky blízkosti slovanských jazyků ve flexivních koncovkách
Časování přítomného sloves 1. tř. (typu č. nésti)

	sg. 1.	2.	3.	pl. 1.	2.	3.
č.	-u	-eš	-e	-em(e)	-ete	-ou
slk.	-iem	-ieš	-ie	-ieme	-iete	-ú
p.	-ę	-iesz	-ie	-iemy	-iecie	-ą
hluž.	-u	-eš	-e	-emy	-eće	-u, -eja
dluž.	-u (-om)	-oš	-o	-omy	-ošo	-u
polab.	-a	-ís, -əs	-í, -ə	—	—	-a
г.	-y	-ешь	-ет	-ем	-ете	-ут
ukr.	-y	-еш	-е	-емо	-ете	-уть
br.	-y	-еш	-e	-ем	-ете	-уць
b.	-a	-еш	-e	-ем	-ете	-ат
mk.	-am	-еш	-e	-еме	-ете	-ат
srch.	-em	-eš	-e	-emo	-ete	-u
sln.	-em	-eš	-e	-emo	-ete	-ejo, -o

Rozdílně je dnes v slovanských jazycích organizována též gramatická kategorie numeru (číslo): Zatímco slovinština a luž. srbština rozlišují kategoriálně vedle sg. a pl. též duál (číslo dvojné), ostatní slovanské jazyky pouze sg. a pl. (podrobněji viz § 41, odst. 2.1). Je to podstatný diferenciatní znak současných slovanských jazyků. Ale v starších vývojových fázích i těch slovanských jazyků, které v nové době mají systém gramatického čísla dvojčlenný, tj. založený pouze na opozici čísla jednotného a množného, je doloženo též číslo dvojné jako gramatická kategorie. V tomto znaku, jímž je dnes slovanský jazykový svět už rozrůzněn, panovala tedy na úsvitu historického období ještě jazyková jednota v měřítku obecně slovanském. A podobných příkladů by bylo možno uvést množství.

Z pozorování, že se slovanské jazyky shodují po mnoha stránkách v nejméně proměnlivých vrstvách jazyka (v základním slovním fondu a v gramatické stavbě jazyka) a že těchto shod do minulosti přibývá, vyplývá nepochybně, že slovanské jazyky tvoří rodinu, že se tedy vyvinuly z jediného, více méně jednotného prajazyka slovanského, který nazýváme tradičně **praslovanštinou**.

2. JAZYKOVÉ SPOLEČENSTVÍ INDOEVROPSKÉ A JEHO VNITŘNÍ DIFERENCIACE

PROBLEMATIKA BALTO-SLOVANSKÁ A SLOVANSKÁ GLOTOGENEZE

§ 3 V Evropě a v Asii je více podobných jazykových rodin, jako je jazyková rodina slovanská. Tyto jazykové rodiny mají některé velmi charakteristické rysy navzájem společné, takže se i o nich předpokládá, že tvoří rovněž jakousi jazykovou rodinu, ovšem jazykovou rodinu v širším slova smyslu a se společným východiskem situovaným do minulosti časově vzdálenější než jazykové rodiny dílčí (románská, slovanská atd.).

Nápadné jsou shody mezi jazyky tvořícími tuto makrorodinu v slovech, která patřila do základního slovního fondu, jako jsou názvy příbuzenské (srov. např. 'matka' lat. *mater*, řec. *mētēr*, staroirské *māthir*, starohornoněmecké *muoter*, arménské *mair*, staroindické *mātā*, slovanské *mati*; nebo 'syn' staroindické *sūnuh*, litevské *sunus*, gótské *sunus*, slov. *synъ*) nebo názvy nejběžnějších jevů přírody a předmětů, s kterými se člověk nejčastěji stýkal (např. 'myš' lat. *mūs*, řec. *mūs*, starohornoněmecké *mūs*, staroindické *mūh*, slovanské *myšь*; nebo 'dům' řec. *dómos*, lat. *domus*, staroindické *dāmaḥ*, slov. *domъ*; nebo 'nový' lat. *novus*, řec. *ne(w)ós*, starolitevské *navas*, staroindické *nāvaḥ*, slov. *novъ* atp.). Takových společných slov je několik set a patří většinou do nejméně proměnlivých vrstev slovní zásoby (jsou to např. i číslovky, některá zájmena apod.).

Je i nemálo starých shod v mluvnické stavbě těchto jazyků. Tak lze např. srovnávat vokativ typu *vlče* s lat. *lupe*, s řec. *lýke*, ale i se stind. *vřka* (koncové *-a* se tu vyvinulo ze staršího *-e*); nebo naši 3. os. sg. *veze* (z psl. **vezetъ*) s lat. *vehit*, stind. *vahati* apod. (Slova s hvězdičkou představují rekonstruovanou, písemně nedoloženou podobu, viz § 9.)

Tuto širší jazykovou rodinu, která se tradičně nazývá v geneticko-areálové klasifikaci „indoevropská“ (německá jazykověda ji označuje zpravidla jako „indogermánskou“), tvoří:

jazyková skupina **indoiránská** (neboli **árská**)

a) s větví **indickou**, která je zastoupena jazykem *staroindickým* neboli *sanskrtem* (a jazykem *véd*) už od 12. stol. př. n. l., pak jazyky *stredoindickými* neboli *prákrty* a konečně jazyky *novoindickými*, jejichž úředním představitelem je dnes *hindustánština* (vedle ní patří mezi novoindické jazyky ještě např. *bengálština*, *pandžábština*, *urdština*, *romština/cikánština* aj.);

b) s větví **iránskou**, která je rovněž zastoupena starými písemnými projevy z doby př. n. l., a to v jazyce *avestském* a v jazyce *staroperském*; střední období reprezentovaly tzv. *střední perština* (*pehleví*), *sogdijština*, *chórezmština*, *sačtina* aj.; k novoiránským jazykům patří např. *perština*, *paštó* (*afgánština*), *osetština*, *kurdština*, *pamírská nářečí*, *tádžičtina* aj.;

jazyk arménský (doložený písemnými památkami od 5. stol. n. l.);

jazyk řecký, který je písemně doložen už z počátku 1. tisíciletí př. n. l. (a jehož historie se posledními objevy v oblasti Kréty prodlužuje až do 13. stol. př. n. l.);

jazyk albánský, který se dělí na dva hlavní dialekty, *toskický* (jižní) a *gegský* (severní). Nejstarší písemné památky pocházejí z 15.–16. stol.;

jazyky italské, jimiž se ve starověku mluvilo na Apeninském poloostrově; byly to *umberština*, *oskičtina*, *venetština*, *latina* (doložená písemně od 6. stol. př. n. l.) aj.; z lidové (vulgární) latiny se pak vyvinuly jazyky *románské*, tj. *portugalština*, *španělština*, *katalánština*, *francouzština*, *reťorománské dialekty* v Alpách, *italština*, *rumunština* a *moldavština*;

jazyky keltské, jimiž se ve starověku mluvilo ve střední a západní Evropě a na britských ostrovech; dnes jsou živými pozůstatky keltských jazyků *irština*, některá *nářečí waleská* a *skotská* ve Velké Británii a *bretonština* v Bretani ve Francii;

jazyky germánské, které mají nejstarší literaturu ve východogermánské *gótštině* (4. stol. n. l.); do téže skupiny se řadí ještě *burgundština*, *vandalština* a *gepidština*; k západogermánským jazykům patří *angličtina*, *fríština*, *němčina* (historické etapy: *sthněm*. [8.–11. st.], *středohornoněm*. [12.–15. st.], *středodolnoněm*.), *holandština* (neboli *nizozemština*), *vlámština* a jazyk jihoafrických Burů (tzv. *afrikaans*); skupinu severní neboli skandinávskou tvoří *islandština*, *norština*, *švédština*, *dánština* a *farěrština*;

jazyky baltské, k nimž patří *litevština*, *lotyština* a v 17. stol. zaniklá *stará prušština*;

jazyky slovanské, skupina západní: *čeština*, *slovenština*, *polština*, popř. *kašubština*, *lužičtina* (se dvěma spisovnými jazyky: *hornolužickým* a *dolnolužickým*) a v 18. stol. zaniklá *polabština*; skupina východní: *ruština*, *ukrajinština* a *běloruština*; skupina jižní: *slovinština*, *srbština* a *charvátština*, *bulharština*, *makedonština* a *staroslověňština*.

K ie. jazykům se konečně řadí i některé jazyky a jazykové větve vyhynulé, o jejichž staré existenci a podobě máme svědectví v jejich zachovaném písemnictví nebo v místních jménech apod.; jsou to mimo jiné:

jazyk hetitský, jímž se mluvilo v blízkém Orientě (centrum hetitské říše bylo v Malé Asii v dnešním Turecku); jsou v něm doloženy nejstarší projevy ie. písemnictví (ze 17.–16. stol. př. n. l.);

jazyk tocharský, přesněji jazyky tocharské (byly dva, označují se zpravidla jako tocharský A a tocharský B) s písemnými památkami z třetí čtvrti 1. tisíciletí n. l. nalezenými ze všech ie. jazyků nejdále na východě, v centrální Asii v oblasti čínského Turkestánu.

Příbuzenské vztahy jazyků v rámci jazykové rodiny indoevropské jsou ve zcela jiné hierarchické rovině a sahají do dob časově mnohem vzdálenějších než příbuzenské vztahy jazyků v rámci jednotlivých rodin, tj. jazyků slovanských, germánských, baltských atd.

Jazyková rodina indoevropská nezahrnuje ovšem všechny jazyky světa. I na území samé Evropy jsou jazyky, které do ní nepatřily, např. izolovaný (tj. bez dalších příbuzných) *jazyk baskický*, jímž se mluví v Pyrenejích, nebo *maďarština* s *estonštinou* a *finštinou*, které patří (spolu s dalšími jazyky některých severoevropských a sibiřských národností) do ugrofinské jazykové větve *rodiny uralské*, nebo *tatarština* a *turečtina*, které patří (spolu s dalšími jazyky v Asii)

do turkotatarské jazykové větve *rodiny altajské*, apod. Rovněž na ostatních kontinentech jsou známé jazykové rodiny bez genetického svazku s jazykovou rodinou indoevropskou, např. v Asii *rodina tibetočínská* nebo *rodina paleoasijská* aj., v Arábii a Africe *rodina jazyků semitsko-hamitských* (afroasijských), v „černé“ Africe *rodina jazyků bantuských* aj., v Tichomoří *rodina jazyků polynéských, melanéských* aj., v Americe *rodiny jazyků indiánských*, jako třeba *algonkin*, *nadene*, *nahuatl*, *kečua* a mnoho dalších.

V poslední době se podařilo objevit možné archaické genetické souvislosti ještě i u části těchto jazyků a starých jazykových rodin a na jejich základě rekonstruoval V. M. Illič-Svityč *prarodinu nostratickou*, kterou snad tvořily jazyky, rodiny a větve *drávidská* (skupina neindoevropských jazyků v jv. Indii), *altajská* (do ní patří mj. jazyky turkotatarské a mongolské), *uralská* (tvořená skupinou jazyků ugrofinských a samojedských), *kartvelská* (jihokavkazská, do níž patří mj. i *gruzínština*), *indoevropská*, *semitsko-hamitská/afroasijská*. Bylo objeveno několik set základních slov společných zčásti všem uvedeným rodinám, zčásti aspoň dvěma nebo třem z nich, i jisté pravidelnosti v hláskových rezponzích. Sémantika shodných slov, týkající se pojmových okruhů „části těla“ (ucho-slyšet, jazyk, ústa, srdce, maso, žíla, nehet, chlupy aj.), „člověk a příbuzenstvo“ (muž, žena, rod, jméno aj.), „příroda“ (voda, skála, kámen, prach, sníh, bouře, oheň aj.), „živá příroda“ (vlk-pes, liška, antilopa, jelen, ryba, list, míza, houba aj.), „základní děje a činnosti“ (být, rodit, jíst, mluvit, dávat, brát, jít, lítat, hořet, zabíjet, vrtat, plést, stavět aj.) a „základní vlastnosti“ (velký, hladký, kulatý, nízký, hluboký, suchý, temný, černý, horký, mladý, krásný aj.) situuje nostratické jazykové společenství časově do období před vznikem zemědělství v 8.–7. tisíciletí př. n. l., tedy do doby bezprostředně poledové (asi 10.–9. tisíciletí př. n. l.). Nostratická hypotéza není však v současné lingvistice přijímána obecně. Rekonstrukce jazykových souvislostí tak dávných a překrytých už mnoha vrstvami teritoriálně rozrůzněných mladších vývojových fází se totiž může opřít jen o kritéria umožňující eventuálně i jiný výklad.

Ze všech jazyků světa mají tedy slovanské jazyky přímé genetické příbuzné jen v těch jazycích, které tvořily jazykové společenství indoevropské a vzdáleněji možná i nostratické. Po jeho rozpadu se Slované už v rámci ie. společenství dostávali do sekundárního styku s neindoevropskými jazyky na východě; svědectvím těchto kontaktů jsou staré slovanské výpůjčky jako *klobukъ* (z ttat.), *кѡ́нига* (slovo asi původu asyrského, proniklo do slovanštiny snad rovněž prostřednictvím ttat.), *chorogy* ‘korouhev’ (snad z mongolštiny), *чѡмѣль* ‘chmel’ aj. (viz též § 6, 31).

§ 4 Jednotlivé jazykové skupiny, které v minulosti vytvářely ie. jazykovou rodinu, si nebyly všechny navzájem stejně blízké; srovnávací jazykověda odhalila různou míru příbuzenských vztahů mezi nimi a podle ní rozeznává uvnitř ie. rodiny různé příbuzenské skupiny.

Nejznámější, i když podle novějších výzkumů nikoli nejrelevantnější, je rozdělení ie. jazyků na dvě skupiny (dnes považováno za typologickou klasifikaci) – satemovou a kentumovou (název byl zvolen podle výslovnosti číslovky 100, srov. stpers. *satəm* × lat. *centum* [k-]).

Výsledné diference se vykládají z původnějšího výchozího systému zadopatrových souhlásek (tzv. velár), uspořádaného do tří řad:

1. veláry prosté *k, g, gh*
2. veláry palatalizované *k', g', g'h*
3. veláry labializované *kʰ, gʰ, gʰh*

Tuto soustavu novější jazykověda neontologizuje, tj. nepřiznává jí nezbytnou reálnou existenci; otázky se objevují zvl. u řady velár palatalizovaných. Vcelku slouží uvedený prehistorický model jako pomůcka noetická, která má umožnit najít hypotetického „společného jmenovatele“ pro řadu více méně pravidelných diferencních responzí mezi (starými) ie. jazyky.

☐ V jazycích „satemových“ – tj. v jazycích baltských, slovanských, indoiránských, v jazyce arménském a albánském – se

a) neliší střídnice za staré (ie.) veláry prosté (tj. *k, g, gh*) od střídnic za staré veláry labializované (*kʰ, gʰ, gʰh*), ale

b) jsou v nich zvláštní střídnice (většinou sykavky) za staré ie. veláry palatalizované (tj. *k', g', g'h*).

☐ V jazycích „kentumových“ – tj. ve všech ostatních jazycích ie. společenství – se naopak např. ROMÁNSKÉ

a) neliší střídnice za staré veláry prosté a palatalizované, ale

b) jsou v nich zvláštní střídnice za veláry labializované.

Příklady na střídnice za **k*: slov. *kr̥v̥s*, lit. *kraūjas* // lat. *cruor* (tj. [k-]);

příklady na střídnice za **g*: slov. *jbgo* ‘jho’, lit. *jūngas* // lat. *iugum*;

příklady na střídnice za **gh*: slov. *gr̥esti, gr̥edq* ‘jít, kráčet, jdu, kráčím’, lit. *gr̥ižti* // lat. *gradior*; slov. *gostb* ‘host’, lat. *hostis*;

příklady na střídnice za **k'*: slov. *s̥r̥d̥b̥ce* ‘srdce’, lit. *širdis* × lat. *cor*, řec. *kardiā*;

příklady na střídnice za **g'*: slov. *z̥r̥no*, lit. *žirnis* ‘hrách’ × germ. *kaurn* ‘obilí’, lat. *grānum* ‘zrno’;

příklady na střídnice za **g'h*: slov. *zima*, lit. *žemà* × řec. *kheimōn*, lat. *hiems*; slov. *zemja*, lit. *žeme*, stind. (avest.) *zəm-* × lat. *humus*, řec. *khamai* ‘na zemi’;

příklady na střídnice za **kʰ*: slov. *pek̥o, peč̥etb* ‘peku, peče’, lit. *kepti* (z **pekti*), stind. *pačati* ‘vaří’ × lat. *coquō* ‘vařím’;

příklady na střídnice za **gʰ*: slov. *živ̥b* ‘živý’ (z **gʰivū*), lit. *gyvas*, stind. *džīva-* × lat. *vīvus*, řec. *bios* ‘život’;

příklady na střídnice za **gʰh*: slov. *sn̥ę̥b̥*, lit. *sniēgas* × lat. *nix*, gen. *nivis*, gót. *snaiws*.

* Jiná stará diference uvnitř ie. jazykového území se objevila v koncovce dat. pl. skloňování substantiv: v jazycích germánských, slovanských a baltských se v ní objevuje *-*m-* proti *-*bh-* v jazycích ostatních (srov. slov. *gost̥m̥b̥* a lat. *hostibus*).

Příbuzenské poměry uvnitř jazykové rodiny indoevropské byly složité a uvedené izoglosy je ani zdaleka nevystihují v úplnosti. Mezi ie. jazyky existovala totiž kromě toho spleť složitých vztahů dílčích, do nichž vstupovaly jen některé jazyky (díleč jazykové větve) jednotlivě. Pro slovanský prajazyk jsou charakteristické zvláště některé staré jazykové souvislosti

a) se skupinou iránskou, které se kromě shod „satemových“ a společné

tendence ke změně staré ie. hlásky *s* v jistých pozicích (viz § 6) projevovaly některými pozoruhodnými lexikálními paralelami, většinou patrně slovanskými výpůjčkami z íránštiny, např. *sam̥b* (zájm.), *bog̥b, bogat̥b* (v jazyce avestském *bagō* ‘majetek, bohatství’), *socha, topor̥b, chata, čaša*;

b) s germánskou rodinou, které se kromě shody v uvedené *m*-ové koncovce projevovaly řadou lexikálních paralel, z velké části starých slovanských výpůjček z germánštiny, jako např. *kot̥b̥* ‘kotel’, *p̥any* ‘pánev’, *st̥oklo* ‘sklo’, *chl̥ě̥b̥b, chl̥ě̥v̥b, skot̥b, stodola, myto, p̥ē̥n̥ē̥dz̥b* ‘peníz’, *k̥n̥ē̥dz̥b* ‘kníže’ aj., řidčeji germánských výpůjček ze slovanštiny, jako např. *plug̥b* (srov. něm. *Pflug*);

c) s rodinou baltskou.

§ 5 Zvláště shody slovansko-baltské jsou takové povahy a je jich takové množství, že to vedlo ke vzniku teorie o balto-slovanské jazykové jednotě. Na to, jak se toto jazykové společenství konkrétně realizovalo, jsou v podstatě tři různé názory. Podle jedné hypotézy, kterou formuloval v duchu své rodokmenové teorie už A. Schleicher a která se bez ortodoxního zachování Schleicherova rodokmenového schématu (označovaného jako *Stammbaum*) přijímá v části jazykovědy až dodnes, jde o staré společenství genetické. Podle skeptického pojetí Meilletova nešlo však vůbec o žádnou jednotu: shody mezi baltskými a slovanskými jazyky jsou buď ie. archaismy, nebo paralelní neologismy vzniklé v každé větvi nezávisle. A konečně třetí stanovisko usiluje o jakýsi kompromis, když se už od prací Endzelinových snaží vysvětlit slovansko-baltské shody složitěji, s uvážením možných sekundárních kontaktů apod.

Pro slavisty může termín „balto-slovanská jednota (etapa)“ v zjednodušeném základním přehledu sloužit bez ohledu na konkrétní realizaci jako pracovní pojem pro nejstarší vývojové fáze praslovanštiny a bezprostředně předslavanské. (Složitější pohled v toku slovanské glotogeneze viz § 6.)

Ze starých balto-slovanských shod jsou důležité zejména tyto:

1. **Zánik aspirace** (tj. „přídechu“, graficky tradičně označovaného jako *h*) ražených souhlásek. Předpokládá se totiž, že v období předslavanském existovaly vedle ražených souhlásek prostých ještě i ražené souhlásky aspirované: *d – dh, g – gh* atd. V různých ie. jazycích jsou za předpokládané ražené souhlásky aspirované jiné střídnice než za neaspirované, ale v jazycích slovanských i v jazycích baltských jsou za aspirované souhlásky stejné střídnice jako za neaspirované: slov. *d̥ym̥b, lit. dumai* × řec. *thymós*, stind. *dhumáh, lat. fumus* apod.; je tu tedy v slov. a v lit. stejné *d* jako za staré neaspirované *d*, které je např. v slov. *dati*, lit. *duoti* // lat. *dare*, stind. *da-dāmi* atd. Nebo srov. na jedné straně slov. *bol̥bj̥b* ‘větší’, lat. *dē-bilis* ‘bez síly’, stind. *bala-* ‘síla’ (tedy všude shoda za pův. *b*), ale na druhé straně slov. *brat(r)b, lit. brolis* × lat. *frāter*, řec. *phrātōr*, stind. *bhrātr-* (tedy neshoda za původní *bh*). Nověji se však tradiční fónická charakteristika těchto tzv. aspirátů zpochybňuje a předpokládá se, že *bh, dh, gh* nebyly znělé okluzivy s přídechem, ale že jejich rozdíl od *b, d, g* byl patrně dán distinktivním příznakem jiným; proto se *bh, dh, gh* označují (poněkud vágně) jako „třetí série ie. závěrových souhlásek“.

2. **Vývoj původních ie. slabičných sonant *r, l, m, n*.** Předpokládá se totiž, že v ie. období existovaly uvedené slabičné sonanty přední (měkké) a zadní (tvrdé); v baltských i slovanských jazycích se před pův. předními vyvinul vokál *ĩ* (který se pak v pozdní psl. změnil v *ɔ* = „měkký jer“, viz § 21) a před pův. zadními vokál *ũ* (který se pak v pozdní psl. změnil v *ɔ̄* = „tvrdý jer“, viz § 21), takže tu vznikly skupiny *ir* (*ɔr*), *il* (*ɔl*), *ur* (*ɔr*), *ul* (*ɔl*) atd., srov. např. lit. *pilnas* s psl. *ɔɫnɔ* ‘plný’, lit. *viršus* s psl. *ɔvrchɔ* ‘vrch’ apod. Tyto psl. *ɔ, ɔ̄* nebyly však zcela totožné s jery jako samohláskami vzniklými z pův. **ĩ, *ũ* a chovaly se v dalším vývoji (kdy se pův. jery vokalizovaly a zanikaly) od nich odlišně: nepodléhaly tzv. „Havlíkovu pravidlu“ (srov. § 37). Proto se také u slabičných sonant zaznamenávají v moderní vědecké literatuře někdy nikoli v řádku, ale menšími typy jako indexy: *ɔr ɔl ɔ̄r ɔ̄l* (resp. *ɔ̄l*).

3. **Změna *tt* (*dt*) > *st*,** např. slov. *meto* – *mesti* (< **mettei*), lit. *metu* – *mesti* ‘metati’, slov. *vedo* – *vesti* (**vedtei*), lit. *vedu* – *vesti* ‘vést’; je však provedena i v některých jazycích dalších.

4. **Posouvání přízvuku** v jistých případech (viz podrobněji § 22).

5. V oblasti morfologie lze sledovat **zachování starého ablativního tvaru v gen. sg. *o*-kmenů.** Český genitiv vyjadřuje dva základní významy: přivlastňovací (*dům mého otce*) a odlukový (*vzdaluji se od svého otce*). Latina a sanskrt vyjadřovaly tyto dva různé gramatické významy dvěma různými pády: genitivem a ablativem; srov. např. lat. gen. *lupi*, ale abl. *lupo*. Tvary starého ablativu však v jiných ie. jazycích (kromě latiny a sanskrtu) nejsou doloženy. Jen v jazycích baltských a slovanských a jen u jednoho deklinačního typu, u *o*-kmenů (tj. u substantiv mužského a středního rodu typu českého *vlk, město*), je starý ablativní tvar, známý jinak z latiny nebo ze sanskrtu, zachován ve funkci genitivu: psl. *ɔɫka* (-*a* vzniklo z -*ō*) a lit. gen. *vĩlkō* jsou tytéž tvary, jako je lat. abl. *lupō* nebo sanskrtský abl. *vrkād*. V ostatních ie. jazycích zvláštní tvar pro abl. není a pro gen. jsou u tohoto deklinačního typu tvary jiné.

6. **Vznik složené deklinace** adjektiv. Adjektiva se původně skloňovala jako substantiva: *dobro, dobra, dobro* jako *rabɔ, žena, léto*. V jazycích baltských i slovanských však vzniklo vedle tohoto skloňování jmenného ještě tzv. skloňování složené připojením tvarů ukazovacího zájmena (lit. *is*, slov. **jb* ‘ten’) k adjektivním tvarům jmenným: *dobrojb, dobraja...*, lit. *geras-is...* Částečná shoda je po této stránce i s němčinou, v níž -*s* z pův. postponovaného demonstrativa *is* podlehl tzv. „rotacismu“, tj. změnilo se v -*r* (tedy pův. *gut-is* > *guter*).

7. Společným baltským a slovanským neologismem je tvar infinitivu jakožto slovesného jmenného útvaru obsahujícího -*t*-: psl. *vesti*, lit. *vesti* (viz níže § 6).

8. Existence tzv. **genitivu záporového** v oblasti syntaxe, tj. užívání jednak genitivního předmětu po záporných přechodných slovesech na místě akuzativu po týchž slovesech kladných, jednak tzv. genitivu subjektového v záporných existenčních větách (typu *není peněz*). Tento úzus má však už kořeny starší.

Shod baltoslovanských je větší množství a týkají se i **slovní zásoby**, v níž se objevují některá společná slova ve významech, pro něž byla v ostatních ie. jazycích slova jiná, srov. např. psl. *noga*, lit. *naga* ‘kopyto’ proti řec. *pūs*, lat. *pēs*, něm. *Fuss*

atd.; nebo psl. **golva* ‘hlava’, lit. *galva* proti lat. *caput*, něm. *Haupt*; nebo psl. *ɔɫka*, lit. *ranka* proti řec. *cheír*, lat. *manus*, něm. *Hand*; nebo psl. *večerɔ*, lit. *vakaras* proti lat. *vesper*; nebo psl. *rogɔ*, lit. *ragas* proti lat. *cornu*, něm. *Horn* a mnoho jiných.

§ 6 **Obraz vzniku a vývoje praslovanštiny** naskicovaný takto zatím jen obecně a rámcově je možno doplnit podrobnějším výkladem slovanské glotogeneze; přitom budou některé z už uvedených jazykových procesů a jevů připomenuty v příslušných časoprostorových souvislostech znovu.

Starší jazykověda chápala rozpad ie. jazykové jednoty zprvu přímočaře v duchu rodokmenové teorie jako vytváření různých fází v podobě prajazyků (různého pojmově hierarchického stupně), např. postupně prajazyků „satemového“, „baltoslovanského“ a „slovanského“ (toto pojetí ve formulacích ne tak zjednodušeně ortodoxních přežívá skrytěji zčásti dodnes). Ojedinelý je v současné době názor, že se psl. vyčlenila rovnou z ie. prazákladu (bez balt. mezistupně) už někdy v 2. tisíciletí př. n. l. (Trubačev). Novější jazykověda počítá však s tím, že tento vývoj se sice realizoval jako posloupnost geneticky zřetězených jazyků, svého druhu tedy přece jen „prajazyků“, ale za silné účasti procesů integračních, jako produkt jazykového míšení různého druhu, časově několikavrstevného překrytí nebo teritoriálního kontaktu. Novější česká lingvistika je nadto více než zahraniční skeptická k projekci počátků praslovanštiny do minulosti příliš vzdálené.

V klasifikaci období od ie. společenství do vzniku slovanských jazyků se do značné míry shodují pracovní hypotézy A. Erharta a A. Lamprechta. Na jejich základě se rozlišují tyto vývojové fáze:

a) **Západoindoevropská** (praevropština) (3000–1500 př. n. l.) jako jazykové kontinuum ie. dialektů Evropy (kromě egejské oblasti), v němž patrně vzájemná jazyková komunikace byla ještě možná.

b) **Protobaltština** (1500–700, event. 500 př. n. l.); v rámci celého jejího areálu mohla být jazyková komunikace více méně snadná, mimo jeho rámec už obtížná a postupně nemožná. Předpokládají se počáteční kontakty s paleobalkánskými jazyky, později s jinými západoindoevropskými podskupinami. To mělo jazykově diferenační důsledky protobaltského areálu.

V této souvislosti byla vyslovena hypotéza o italském „ingredientu“ v lexiku (Martynov) ve slovech jako (v pozdně psl. podobě) *loky* ‘kaluž, vodní nádrž’ (tak v stsl.), *ogɔɫb* (tak v stsl.) ‘úhel, kout’, **olɔɫɔ* ‘labuť’, **moltɔ* ‘mlat, kladivo’, *sekyra, luna* aj.

V tomto období mohla též být přejata vrstva slovní zásoby z neznámého ie. jazyka, v němž proběhly už před tím specifické změny, např. ražená neznělá ve znělou (*p* > *b* atd.) aj. (Holzer), i když tato hypotéza a na ní založené etymologie obecně dosud přijata nebyla; srov. např. (v pozdně psl. podobě) **borzda* ‘brázda’ (ale lat. *porca*, něm. *Furche* aj. < praie. **pork*-), *svobodɔ* ‘svobodný’ (ale stind. *svá-pati*-, lat. *sui potens* aj. < praie. **suo poti*-) aj., někdy s paralelně zachovaným týmž ie. kořenem v přímých odvozeninách domácích, např. *sverěpɔ* jako výpůjčka (**kʷer*-) // *zvěɔ* coby přímá odvozenina z praie. **gʰuɛr*- (srov. řec. *thēr*, lat. *ferus*),

za-tvoriti 'zavřít' jako výpůjčka (**tuoro-*) // *dvъri* 'dveře' přímo z praie. **dh̥uōro-* (srov. řec. *thura*, lat. *forēs*, něm. *Tür*) aj.

Předpokládá se též fáze starého sousedství protobaltského areálu s vývojovým předstupněm aiólských dialektů starořeckých a tocharštiny (což se projevilo asi v širokém užívání relačních, zvl. posesivních adjektiv) nebo arménštiny (v níž jsou mj. doloženy deverbální adjektivní formace srovnatelné s pozdějšími slovanskými *l*-ovými participii).

Jsou doloženy i některé staré izoglosy slovansko-baltsko-germánské, např. **-m-* v dat. pl. aj.; o dalších stycích s germánskými jazyky srov. též zde sub c).

Předpokládají se dále intenzivní kontakty s archaickými íránskými dialekty; s nimi (v širším rámci árském) a s arm. spojuje protobaltské kontinuum změna *s > š/š* po *i, u, r, k* (v budoucí „baltské“ části jen nedůsledně, v budoucí „slovanské“ části navíc změna *š > ch* před nepředními samohláskami, srov. lit. *viršus* a pozděně psl. *vъrchъ* 'vrch', lit. *maišas* a pozděně psl. *měchъ*, lit. *vetušas* a pozděně psl. *vetъchъ* 'starý', ale lit. *sausas* a pozděně psl. *suchъ*); s íránskými dialekty měla budoucí psl. část protobaltského kontinua společnou i jistou vrstvu slovní zásoby; srov. zde sub c).

Jako celek se tato fáze vyznačovala splynutím ražených souhlásek „třetí série“ (zvaných též tradičně „mediae aspiratae“) s prostými znělými typu *dh > d, bh > b* atd., rozložením pův. ie. *r, l, m, n* na *ir, il, im, in* a *ur, ul (un, um)*, změnou *tt* (ale i původního **dt*) > *st* (obdobně i v írán. jazycích a v řečtině) – to vše viz podrobněji v § 5, splynutím labializovaných velár s prostými, tedy *kʰ, gʰ > k, g* jako první fáze „satemových“ změn, které ovšem zasáhly širší areál než jen protobaltský (viz § 4), a brzy po uvedené už modifikaci *s > š* (po *i, u, r, k*) jako druhá fáze satemových změn přechodem palatalizovaných velár v sykavky, teritoriálně opět širším, ale s nejednotným už vývojem i v samém protobaltském areálu, např. pozděně psl. *desętъ*, lit. *dešimt*, stind. *daša* × řec. *deka*, lat. *decem* [dekem] atd. (< **dek'm-*), pozděně psl. *zna-ti*, lit. *žino-ti*, stind. *džānāti* (3. os. sg.) oproti řec. *gi-gnō-skō* 'poznávám', lat. *i-gnō-scō* 'neznám' (< **g'-*) – viz též § 4.

Dále se protobaltský areál vyznačuje:

- specifickým posunem přízvuku (viz konkrétně § 22);
- vytvořením „infinitivních“ tvarů slovesných jako ustrnulých neparadigmatických pádů substantiv verbálních, a to ak. sg. subst. *-to-*, tzv. *supina* (tedy *-tum*, tak i v lat. a v stind., tam však ve funkci inf., v pozdní psl. *-tъ*, v lit. *-tu*), v dat. sg. (**-teį* > pozděně psl. inf. *-ti*) nebo v lok. sg. (z něho asi lit. inf. na *-ti*);
- v gen. sg. *o*-km. koncovkou **-ō* < **-ōd* (viz § 5);
- tendencí (teritoriálně širší než jen protobalt.) užívat v postpozici k jmenným tvarům adj. ukaz. zájm. *is* (resp. *jis*), což položilo základ k pozdějšímu vzniku tzv. složené (pronominální) deklinace adjektiv (v psl. univerbizace až po zániku koncových souhlásek v slovech) – viz § 5;
- užíváním gen. záporového (viz § 5);
- v slovní zásobě společenstvím řady slov bez paralel v jiných ie. jazycích, např. kromě příkladů uvedených už v § 5 (slov. slova v pozděně psl. podobě) psl. **korva* 'kráva', lit. *karve*, psl. **pъrstъ*, lit. *pirštas*, psl. **milъ*, lit. *mielas*, psl. **kъsati*, lit. *kąsti* 'kousat' aj.

c) *Protoslovanština* (též *předslonština* nebo *raná praslovanština*) 700 (resp. 500) př. n. l.–300 (resp. 400) n. l. je výsledkem diferenciací protobaltského areálu zvláště vlivem kontaktů jeho budoucí psl. části s íránskými kmeny (srov. zde sub b). Pokračující vzdalování protoslovanských dialektů od protobaltských pokračovalo asi oboustrannými neologismy morfologickými, zejména ve flexi sloves, dále postupující delabializací zadních vokálů, k níž byl dán podnět už balto-slov.-germ. splyváním pův. *o* a *o* a která byla dovedena v souvislosti s vývojem vokalické kvantity do konce v klasické praslovanštině (ale dodatečně opět překonána vznikem *o* z *ā* a *u/u* při monoftongizací diftongů *u*-ových). Pokračovalo stýkání s germánskými dialekty (tak ještě i v klasické psl.); jeho reflexem je lexikální vrstva starých výpůjček z germánštiny typu *kotъъ* aj. (viz § 4). Neie. adstrát se v protoslovanském a psl. lexiku projevily starými výpůjčkami jako *klobukъ* (z ttat.), *kъniga* (asi pův. asyrské, do protoslovanštiny nebo psl. proniklo patrně rovněž vlivem turkotatarským), *chorogy* 'korouhev' (snad z mongolštiny), *chъmělъ* aj. Vlivu těchto jazyků se někdy připisuje i tendence praslovanštiny k sylabismu, resp. *sylobické harmonii*. Postupné vzdalování protoslovanštiny od ostatních protobalt. dialektů vytvářelo postupně stále větší překážky ve vzájemné komunikaci jejich nositelů.

d) *Praslovanština*, zhruba 300 (resp. 400) n. l.–přibližně 1000 n. l., uvnitř níž se ještě vedle „klasické“ psl. odlišuje někdy „pozdní, obecná“ psl. 800–1000 (Lamprecht). Tomuto časovému zařazení praslovanštiny do procesu slovanské glotogeneze dobře rámcově odpovídá i časové zařazení etnogeneze Slovanů na základě poznatků novější české archeologie (Váňa).

3. PRASLOVANŠTINA

A. Obecná charakteristika

§ 7 V obecné charakteristice praslovanštiny je třeba především uvést několik základních údajů o **vnějších podmínkách její existence**, tj. odpovědět na otázky, kdo, kde a kdy tímto jazykem mluvil.

Praslovanštinou mluvili staří Slované; o jejich způsobu života přináší důležité poznatky především archeologie, zčásti i zprávy a zmínky o nich v starých písemných pramenech, zvláště latinských a řeckých. Víme, že se staří Slované živili převážně zemědělstvím (chovem dobytka i orbou), lovem zvěře a rybolovem, že měli rozvinutou základní domáckou a řemeslnou výrobu, že znali i obchod a že jejich společenské zřízení bylo založeno na prvobytně pospolném, rodově kmenovém patriarchálním principu.

V úvaze o původních sídlech starých Slovanů je třeba mít na paměti, že neexistoval ještě stát, a tedy ani nějaké pevné státní nebo správně administrativní hranice. Rozsah teritoria osídleného uživateli praslovanštiny (neboli tzv. slovanské pravlasti) byl zprvu určován hlavně podmínkami přírodními (neprostupností hornatého nebo bažinatého terénu) a společenskými (vlastní lidnatostí a hustotou sídel sousedů). V slovanské filologii i archeologii převládá přesvědčení, že slovanská pravlast byla na sever od Karpat a na jih od pripetských bažin (tj. bažin v poříčí říčky Pripjati) ve východní části dnešního Polska a na Bílé Rusi, v poříčí řeky Bugu, a podél horních a středních toků řek Dněstru a Dněpru se otevírala na východ do jihoruské stepi a v poříčí řek Odry a Visly na západ do německé nížiny. Někteří vědci vidí vlastní jádro slovanské pravlasti více na západě (Odra, Visla), jiní zase více na východě (Dněstr, Dněpr). Osamocený zůstává názor (obnovující myšlenku ruského kronikáře Nestora z poč. 12. stol.) o zakarpatské kolébce Slovanů na Dunaji, a tedy i bez starých kontaktů s Balty (Trubačev). V nové verzi a s novými jazykovými, dosud však kriticky nevyhodnocenými argumenty se objevila mezitím už opuštěná, v 19. století v historiografii zejména německé zastávaná hypotéza o evropské neautochtonnosti Slovanů. Původ slovanské pravlasti hledá např. Kunstmann v předoasijské oblasti někde mezi východním Černomořím a Aralským jezerem, v původním jazykovém kontaktu s íránskou a indoárskou větví ie. jazyků. Odtud se prý slovanské kmeny stěhovaly jednak na sever, do severovýchodní Evropy, jednak na západ, na Balkánský poloostrov, a teprve z těchto dvou (sekundárních) evropských východisek se měla uskutečnit jejich další evropská expanze. V slavistice však stále zcela převládá představa o slovanské pravlasti s jádrem v poříčí Bugu.

V souvislosti se stěhováním národů se dostávaly slovanské kmeny od 5.–6. stol. našeho letopočtu do pohybu a rozsah jejich sídliště se radikálně měnil. Organické, plynulé, pozvolné a kontinuální bylo jejich rozšiřování na východ. Zato směrem západním a jižním docházelo ke skutečným odchodům některých kmenů nebo jejich částí do značných vzdáleností od výchozích sídliště. Na západ táhl jeden proud slovanských kmenů podél Baltského moře, na jehož pobřeží se zčásti usazoval, a jeho čelo dosáhlo až Lüneburského vřesoviště na levém břehu Labe, jv. od

Hamburku; další proud „obtekl“ Sudety na jedné straně po jejich severním okraji až do Durynska a sev. Bavorska (k Bamberku), na druhé straně jimi pronikl do České kotliny a zčásti je obešel Moravskou branou a zaplavoval Pomoraví, přilehlé Slovensko a patrně i vých. část dnešního Rakouska a předhůří Alp. Tento proud se na jihu patrně spojil se slovanskými kmeny (nebo jimi byl překryt) pronikajícími posléze karpatskými průsmyky na jih do karpatské kotliny, do Podunají, do severní Itálie a na Balkán (tam možná i kmeny, které obešly karpatský oblouk na východě a pronikaly na jih podél Černého moře); nejjihozápadnější výběžky této slovanské kolonizace se v několika vlnách dokonce přelily přes Řecko a dosáhly až na Peloponésos. Na sklonku 1. tisíciletí tak shledáváme slovanská sídliště na rozsáhlých prostorách Evropy od Lüneburského vřesoviště po Egejské moře, od předhůří Alp a severní Itálie až do severního Ruska. Nešlo však o osídlení kompaktní, nýbrž jen různě husté a více nebo méně promíšené s jinými etniky. S nimi se také původní slovanské obyvatelstvo postupně dalekosáhle jazykově asimilovalo. Svou slavinitu si zachovalo jen v místech s hustou koncentrací vlastních sídel a hlavně v nových vlastních státech, které však zároveň už položily i základ k diferencování dotud více méně jednotných Slovanů a jejich jazyka na etnicky i jazykově už odlišené Čechy, Poláky, Rusy atd.

§ 8 Časové vymezení praslovanštiny a vůbec periodizace dějin kteréhokoli jazyka jsou velmi obtížné, protože při poměrně pomalosti a postupnosti jednotlivých jazykových změn a jazykového vývoje vcelku nelze přesně vzato stanovit jeho jasné a nesporné mezníky. Proto v rámci zjednodušujícím přehledu je i *terminus a quo* praslovanštiny (tj. okamžik jejího počátku) v odborné literatuře určován různě – od poloviny 2. tisíciletí př. n. l. až do počátku našeho letopočtu. Lze snad počítat s tím, že v 1. tisíciletí př. n. l. už praslovanština některými zárodečnými znaky začínala existovat (i když zpočátku ještě v těsném kontaktu s jazykovým živlem baltským); mluví se někdy o tzv. období protoslovanském, které zachovávalo konzervativně archaický stav indoevropský, a bylo proto dosud málo samo sebou, specifickým jazykem s charakteristickými neologismy; od ostatního ie. světa se odlišovalo spíše tím, co zatím získaly jako nové ostatní ie. jazyky.

Vlastní praslovanština, praslovanština v užším slova smyslu, se však pravděpodobně formovala a brzy zároveň i teritoriálně rozrůžňovala, „rozpadala“ až od prvních století našeho letopočtu.

Rovněž *terminus ad quem* (tj. okamžik jejího konce) lze vymezit jen s obtížemi. Slovanské jazykové území se totiž začalo asi od 2.–3. stol. n. l. výrazně rozrůstat (viz podrobněji § 7), ale na druhé straně i v době své velké územní expanze vytvářeli Slované ještě po několik století teritoriálně jazykové kontinuum, na němž se mnoho důležitých jazykových změn uskutečňovalo shodně nebo ve shodném zaměření; proto stále ještě můžeme mluvit o období doznívající slovanské jazykové jednoty, i když už teritoriálně diferencované. Teprve vznikání slovanských států na sklonku 1. tisíciletí n. l. vytvořilo společenské předpoklady k formování jednotlivých jazyků slovanských národností. Klademe proto konec slovanské jednoty do 8.–10. stol. n. l., viz § 6.

§ 9 V obecné charakteristice praslovanštiny je dále třeba zmínit se o **pramenech** jejího studia. Je totiž nutno mít na paměti, že jazyk, z něhož se vyvinuly jednotlivé slovanské jazyky, **není písemně dochován**; neexistují žádné památky psané praslovanštinou. Obraz toho, jaký byl slovanský prajazyk, získáváme jednak srovnáváním jednotlivých slovanských jazyků mezi sebou navzájem, jednak jejich srovnáváním jako celku s jinými jazyky indoevropskými. Přestože taková rekonstrukce předhistorického jazykového studia naráží na značné potíže a má mnoho nedostatků, podařilo se jazykovědě rekonstruovat gramatickou stavbu i slovní zásobu praslovanštiny a jejich vývoj do značných podrobností (byly sepsány celé rozsáhlé mluvnice praslovanštiny a etymologické slovanské slovníky - viz bibliografický přehled v závěru této příručky).

Důležitým zdrojem pro poznání praslovanštiny jsou i staré výpůjčky do slovanštiny z jiných jazyků a do jiných jazyků ze slovanštiny. Vedle apelativ se to týká zejména materiálu onomastického (hlavně toponym, resp. i hydronym, etnonym nebo antroponym).

Rekonstruovaná slova nebo tvary (praslovanské i indoevropské) se obvykle označují hvězdičkou, pokud se chce zdůraznit okolnost, že v uváděné podobě nejsou dochovány, že je uváděná podoba jen hypotetická, předpokládaná apod. (např. psl. **golva*, resp. **goǎlvōā* 'hlava'). Hvězdičky se zpravidla neužívá, je-li uváděné slovo v rekonstruované podobě vskutku historicky doloženo (např. psl. *дѣнь* je ve stejné podobě písemně doloženo v stsl. památkách) nebo uvádí-li se celý soubor slov (např. při pojednání o slovní zásobě praslovanštiny) apod.

B. Základní hláskové procesy v praslovanském období

a) Výchozí stav (protobaltské období)

§ 10 Praslovanský hláskový repertoár vychází z fonologického systému pozdně indoevropského - západoindoevropského protobaltského („před slovanského“) období.

Rekonstruuje se pro něj základní soubor vokálů *e, o, a, i, u* sadě krátkých a dlouhých (fonologická opozice kvantity).

S krátkými *o, a* splynula pravděpodobně hypotetická redukovaná ie. samohláska neurčité artikulační povahy nazývaná „šva“ a označovaná zpravidla grafémem *ə*, považovaná někdy za vokalickou střidnici ie. laryngál - viz § 33.

System disponoval i dvěma sadami diftongů *oi, ei, ai* a *ou, eu, au*.

V současnosti jsou ie. diftongy většinou považovány za bifonemické spojení nízké samohlásky s glajdovou realizací sonanty: *oy, ey, ay* a *ow, ew, aw*.

V konsonantismu se předpokládají sonantní *r, l, m, n a w* (bilabiální), *j*. Původní ie. slabičné sonanty (*r, l, m, n*) už pozbyly slabikotvornou schopnost a v protobaltském období se u nich vyvinuly příslušné průvodní vokály přední a zadní řady, tedy *ir/ur, il/ul, in/un, im/um*. Takto vzniklá spojení měla diftongickou povahu podobně jako spojení ostatních vokálů se sonantami: *en, em, er, el, on, om, or, ol*.

U nesonantních konsonantů byl výchozí stav pro praslovanštinu tento: *k, g, t, p, b, d, s* (dvojí provenience, jednak původní, jednak „satemové“) a *z* (dvojí provenience, jednak původní alofon *s*, jednak „satemové“).

b) Vydělení praslovanského fonologického systému z protobaltského areálu (vyhranění baltské a slovanské větve)

§ 11 Když se praslovanština formovala z pozdně indoevropského (protobaltského) základu jako specifický jazykový útvar, dalo se tak především hlubokými a zásadními změnami hláskovými, které vedly jednak ke vzniku zcela nového hláskového repertoáru, jednak k proměně hláskové podoby starých zděděných slov s dalekosáhlými důsledky morfologickými. Velký význam pro krystalizaci baltské a slovanské větve jako dvou specifických jazykových areálů měl kontakt protobaltského areálu s iránskými dialekty (východoie. skupina, viz § 3) způsobený migrací iránských kmenů do oblastí severně od Černého moře (8.-7. stol. př. n. l.). Geografické rozmístění protobalt. dialektů (pozdější psl. dialekty zabíraly jižní okraj areálu, byly tedy v bezprostředním kontaktu s dialekty iránskými) bylo v souladu s tzv. *Wellentheorie* J. Schmidta příčinou různé intenzity iránského vlivu a nestejného dopadu na jejich gramatický systém. Ve fonologickém systému jsou nejdůležitějšími inovacemi

a) **Modifikace ie. *s* > *ś/š* v pozici po ie. *i, u, r, k*** a zároveň před samohláskou (změna typická pro indoírán., arm.) v slov. a částečně v jaz. balt. (tam pouze po *r, k*): ie. **aus-os-/auses-* 'ucho' > slov. *ucho/ušes-*; **auši* > slov. *uši* a avest. *uši* × lit. *ausis* a lat. *auris* (< **ausis*).

V psl. následoval další vývoj: před předními (palatálními) vokály *ś* > *š* a před zadními (nepalatálními) vokály *ś* > *ch*.

b) **Splynutí ie. *ā, ō* v jeden vokál *oā***; v balt. neproběhlo u dlouhých vokálů (**ā* > lit. *ā*/lot. *ā*, **ō* > lit. *uo, o*/lot. *uo, ā*), musí tedy být mladší, až z období jazykové samostatnosti. Změna je charakteristická pro jazyky indoírán. (v nichž **e/o* > *a*, např. stind. *asti*, řec. *esti*, lat. *est*, gót. *ist*, psl. *jestь*, stlit. *est(i)*), ale proběhla i v germ. Proces se promítl i do kvality diftongů pravých (*oai, oau*) i nepravých (*oan, oam, oal, oar*): ie. **dō-n/r-o-m* 'dar' > psl. *darь* (< **dōārūn*) : lit. *duoti* 'dát', lat. *dōnum*, řec. *dōron*.

Vokál *oā* se rekonstruuje jako zadní nízký mírně zavřený a mírně labializovaný, lze jej tedy srovnat se zavřenějším labializovaným *a* [ã] nebo otevřenějším *o* [ɔ̃]. V slavistické literatuře bývá často zaznamenáváno zjednodušeně jako *ā, ō* podle stavu z pozdně psl. etapy, kdy už došlo plně k rozlišení *o* (< **oā*) a *a* (< **oā*).

c) Raně praslovanský fonologický systém

§ 12 Psl. jazykové období (období předhistorické slov. jazykové jednoty) je vymezeno z jedné strany odlišnostmi (specifiky) v hláskosloví a gramatice od baltských jazyků a na druhé straně všeslovanskými shodami, tj. rysy společnými všem slovanským jazykům. Období lze rozlišit na různé vývojové etapy.

Protoslovanský (raně praslovanský) fonologický systém

A) vokální

krátké		dlouhé		
přední	zadní		přední	zadní
i	u	vysoké	ī	ū
ea	oa	nízké	eā	oā

Poznámka: S ohledem na symetričnost systému se rekonstruuje opozice přední × zadní a vysoká × nízká, a proto se předpokládá otevřenost předních nízkých vokálů *ea eā* [α/æ] a zavřenost zadních nízkých *oa oā*. Pro takovou rekonstrukci se nachází opora v hláskové podobě psl. výpůjček v okolních jazycích, např. nřec. *karuta*, srov. slov. *koryto*, fin. *määrä* [mɑ:ɾɑ], stsl. *měra* [mɛra], psl. **meār-oā* 'míra', fin. *pätsi* [pat...i], srov. r. *peč'* (печь) 'pec' či jinojazyčných výpůjček v slov., např. lat. *Kalendae*, *altare*, *acetum* doložené už stsl. *kolęda* 'koleda', *olętarь* 'oltář', *ocętь* 'ocet'. Systém dále zahrnuje dvě sady pravých diftongů *ei*, *oi* a *eu*, *ou*. K nim se přimykaly svou hláskoslovnou povahou i diftongoidy (nepravé diftongy), tj. spojení vokálu se sonorami *r*, *l*, *m*, *n*.

B) konsonantický

1. sonantní:

	okluzivy (explozivny) nazály	konstriktivy (frikativy)	likvidy (vibranta a laterála)
labiální	<i>m</i>	<i>w</i> (v písmu označující <i>v</i>)	
prealveolární	<i>n</i>		<i>l/r</i>
palatální		<i>j</i>	

2. nesonantní:

	okluzivy (explozivny)		konstriktivy (frikativy)	
	neznělé	znělé	neznělé	znělé
labiální	<i>p</i>	<i>b</i>		
prealveolární	<i>t</i>	<i>d</i>	<i>s</i>	<i>z</i>
postalveolární			(š)	
velární	<i>k</i>	<i>g</i>	(ch)	

Poznámka: U *š* a *ch* není jasná doba fonologizace, tj. doba přechodu od pouhých alofonů ie. fonémů *š* k svébytným fonémům.

d) Základní hybné tendence hláskového vývoje v praslovanském období

§ 13 V pozadí většiny hláskových procesů, o nichž se předpokládá, že proběhly v praslovanském období (tedy během raného a „klasického“ období, viz periodizace, § 6), stály dvě základní vývojové tendence psl. fonologického systému:

1. tendence k progresivní sonoritě slabik;
2. tendence k vnitroslabičné harmonii a palatalizaci (měkčení) hlásek.

Změny související s tendencí k progresivní sonoritě slabik (s tzv. zákonem otevřených slabik)

§ 14 Tendence k progresivní sonoritě slabik (snaha po vzrůstající zvučnosti slabik) nebo jinými slovy „zákon otevřených slabik“ spojuje řadu procesů glotochronologicky vymezujících praslovanské období. Proto se v zániku této tendence vidí *terminus ad quem* pro praslovanské období, tj. počátek tzv. obecně či pozdně slovanského období, období diferenciaci relativně jednotného areálu na specifické slovanské dialektické oblasti a dialekty (jazyky), viz § 35–38.

Formulkou „tendence k progresivní sonoritě slabik“ nebo „zákon otevřených slabik“ se postihuje ta skutečnost, že praslovanština nesnášela slabiky zakončené souhláskou (tj. „zavřené“), nýbrž jen slabiky zakončené samohláskou (tj. „otevřené“), neboť jen v takových slabikách sonorita (tj. „zvučnost“) v průběhu jejich výslovnosti skutečně vzrůstá. Praslovanský fonologický systém tedy tendoval ke slabičné struktuře typu (K)KV, tj. (konsonant)-konsonant-vokál.

Vokály jsou totiž zvučnější než souhlásky: proto říkáme, že při výslovnosti samohlásky po souhlásce, tj. hlásky zvučnější po hlásce méně zvučné, sonorita stoupá; a naopak, stojí-li souhláska po samohlásce, zvučnosti během výslovnosti takové slabiky ubývá. Např. zvučnostní linii slabiky *ta* (KV) lze graficky znázornit takto: t__^a; slabiky *at* (VK) takto: ^a__t.

S touto tendencí souvisejí tři typy změn:

1) **Zánik konsonantů v koncových slabikách slov**, tj. na absolutním konci slov. Souhlásky na konci slov zanikaly důsledně; tak se stalo, že v konečném období praslovanštiny všechna slova (s výjimkou několika předložek) končila na samohlásku (srov. např. nom./ak. sg. psl. **vьlkъ/vьlkъ* proti lat. *lupus/lupum*, lit. *vilkas/vilką*, řec. *lykos/lykon* atd. – slovanský *-ъ* zde odpovídá lat. *u*, lit. *a*, řec. *o*; koncové *-s/-m/-n* tedy v slovanštině spadlo). Tuto skutečnost do značné míry odráží staroslověnština.

Patří sem i **zánik konsonantů v konsonantických skupinách uvnitř slov**. V této pozici došlo nejprve k přesunu slabičného předělu tak, aby se slabika otevřela, a poté byly některé nově vzniklé konsonantické skupiny na počátku slabik zjednodušovány.

Např. substantivum *сѣнъ* 'spánek' (č. *sen*, r. *son*) vzniklo ze staršího **sŭp-nŭ*, jak ukazuje jednak podoba slovesa *сѣп-а-ти* (raně psl. **sŭp-oāteŭ*), od něhož je toto substantivum tvořeno (zde však *p* zůstalo, protože slabičný sklad byl *сѣ-па-ти*), jednak i řecké substantivum stejného významu i tvoření *hŷpnos*. První slabika

„zavřená“ zprvu souhláskou *p* byla „otevřena“ přesunutím slabičného předělu: **sūp-nū* > **sū-pnū*; tak se dostala do jedné slabiky (tj. do jednoho výdechového článku řeči a do bezprostředního artikulačního sousedství) těžko vyslovitelná skupina souhlásek (v našem případě *pn*), a ta byla pro usnadnění výslovnosti zjednodušena zánikem první souhlásky. Nejjednodušovaly se však v praslovanštině všechny souhláskové skupiny uprostřed slov uvedeným způsobem; zanikala zpravidla ražená před raženou (viz citovaný příklad) nebo ražená před *s* (*ch*), (např. *gōsli* ‘housle’ vzniklo ze staršího **gōandsli*; je tvořeno od kořene *god-*, doloženého v *godp* ‘hudu’, příponou *-sli*), souhl. v před *r* na začátku slova a po *b* uprostřed slova (např. stč. *rota* ‘přísaha’ < **vr-*, srov. stind. *vratam* ‘slib, posvátné slovo, zákon’; *valiti* × *obaliti* < **obyaliti*). Zůstaly tedy zachovány skupiny souhlásek typu *s* + souhláska nebo souhláska + sonanta, respektive sonanta + sonanta (tedy *sk*, *zd* atd. nebo *bl*, *kr*, *mr* aj.) na začátku slabik. (Zjednodušeně řečeno, na počátku slabik byly zachovány konsonantické skupiny přípustné na počátku slov.)

§ 15 (2) Vývoj starých spojení samohlásek s neslabičnými sonantami (sonorami), *i*, *u*, *r*, *l*, *m*, *n*. Toto spojení mohlo být

a) heterosylabické (tj. různoslabičné, při němž samohláska a následující neslabičná sonora patřily do různých slabik: bylo tomu tak v poloze před samohláskou) – v tom případě se sonory chovaly jako souhlásky *j*, *v*, *r*, *l*, *m*, *n*; mohlo však být i

b) tautosylabické (tj. téžeslabičné, při němž samohláska a následující neslabičná sonora patřily do jedné slabiky: bylo tomu tak na konci slova před pauzou nebo uprostřed slov před souhláskou) – v tom případě tvořily sonory s předcházející samohláskou dvojhláskové spojení (zavřenou slabiku) a podléhaly změnám. Společnou změnou těchto skupin bylo zrušení rozdílu mezi spojením neslabičné sonory s předcházející dlouhou a spojením neslabičné sonory s předcházející krátkou samohláskou (tj. **ōi* > **ōi* atd.).

Dále pak nastávaly v těchto skupinách tři typy změn:

α) Spojení samohlásek s následujícím tautosylabickým *i*, *u* neboli diftongy (dvojhlásky) v užším slova smyslu se monoftongizovaly (měnily v prosté samohlásky):

ai* **oi* > *ě* (tj. specificky slovanská samohláska zvaná „jat“,) (patrně se vyslovovala jako široké měkkící *’ā*), srov. řec. *lai(w)os*, lat. *laevus* (-ai-*), psl. *lěvъ*; lat. *poena*, řec. *poine* ‘výkupné’, stind. *kaenā-* (avest.) ‘trest’, lit. *kaina*, psl. *cěna* (koncové **-oi* pod akutem > *-i*);

**ei* > *i*, srov. lit. *veidas*, řec. (w)*eidos* ‘podoba’, psl. *vidъ* ‘vzezření, obličej’; **ou* **au* > *u*, srov. lat. *taurus*, řec. *tauros*, lit. *tauras*, psl. *turъ* ‘hovězí dobytek, býk’; lit. *ausis*, lat. *auris* (< **ausis*), psl. *ucho*;

**eu* > *’u* (tj. měkkící *’u*), srov. řec. *pleu-mōn*, psl. **pl’u-tja* (s jinou příponou; č. *plíče*, stč. *pl’úca*); lit. *liaudis*, germ. (sthněm.) *liut*, řec. *e-leutheros* ‘svobodný’, psl. *ljudъje* ‘lidé’.

O tom, jak různě se vyvíjela uvedená spojení v poloze tautosylabické, a tedy jakožto diftongy, a v poloze heterosylabické, svědčí srovnání těchto slovního základu ve spojení s různými příponami. Např. **oi* v základu **poi-* vytváří v infi-

nitivu – před souhláskou – spojení tautosylabické a monoftongizuje se v *(-ě-)* srov. **poitei* > *pěti* ‘zpívat’; v témže základu však před přítomnou kmenotvornou příponou *-e-* vytváří **(-oi-)* spojení heterosylabické a objevuje se jako *(-oj-)*, srov. **poi-e-šb* > *poješb* ‘zpíváš’ (tak dodnes r. *peť*, *pojěš*). Podobného původu je i střídání *-u-* a *-ov-* u sloves na *-uji* (psl. *-ujō*), *-ovati*: jejich základ zakončený ná **-ou-* stál v infinitivu před příponovým *-a-*, bylo to tedy spojení heterosylabické a objevuje se jako *-ov-*, kdežto v přítomně stál před přítomnou příponou *-je-/jo-*, přesněji před jejím souhláskovým komponentem, vytvářel tak diftong a ten se monoftongizoval v *-u-*, např. *besědujō* × *besědovati* ‘beseduji × besedovat’.

β) Tautosylabická spojení samohlásek *e*, *o* s nosovými sonorami *n*, *m* dala vznik nosovým samohláskám neboli nosovkám *ę*, *ǫ*, srov. např. řec. *pente*, lat. *quinque*, stind. *pañca*, lit. *penki*, psl. *pęty* ‘pět’; stind. *pantha* ‘cesta’, lat. *pons* ‘most’, psl. *pōty* ‘cesta’; stind. *džambha-* ‘zub’, řec. *gomphos*, germ. (sthněm.) *kamb* ‘hřeben’, lit. *žambas* ‘hrana’, psl. *zōty* ‘zub’; lit. *ranka*, psl. *rōka* ‘ruka’. Kromě toho vzniklo psl. *ę* i za tautosylabické **-bn-* (< **-in-*) **-bm* (< **-im-*) uprostřed slova, a šlo o střídnicí za původní *(-n-)*, *(-m-)* (srov. např. psl. *pa-męty*, lit. *at-mintis*, ‘vzpomínka, památka, paměť’, lat. *mens*), nebo za *(-in-)*, *(-im-)* v přejatých slovech (srov. např. psl. výpůjčka z germánštiny *čęta* ‘mince, zlaták’, viz gót. *kintus*).

Tento vývoj se plně realizoval jen uprostřed slova před souhláskou. Na konci slova před pauzou vznikla nosovka *ę* ze staršího *-ēm/-ēn* (srov. např. ak. sg. zájmena **mēm* > *mę* ‘mě’) a nosovka *ǫ* ze staršího *-ām/-ān* (srov. ak. sg. *rōko* ‘ruku’, řec. koncovka je *-ān*, v lat. *-am*). Zato původní koncové *(-on)*, *(-om)* se vyvíjelo – pokud bylo krátké nebo dlouhé s intonací taženou – v *(-ǫ)* (např. ak. sg. *rabъ* < **-ōm*, gen. pl. *rabъ* < **-ōn*); pokud bylo dlouhé s intonací raženou, vyvíjelo se v *(-y)* (např. nom. sg. **kamōn* > *kamy* ‘kámen’; o jiném vývoji – v *-a-* v nom. sg. participia praes. act. srov. níže § 36) a koncové *(-bn/-bm)* (< **-m*) se měnilo v *(-b)* (srov. např. ak. sg. **kamenm* > **kamenim* > **kamēnym* > *kamēny* ‘kámen’).

Nepravidelný byl konečně vývoj skupin s nosovou souhláskou v morfologických koncovkách, které obsahovaly více souhlásek.

γ) Tautosylabická spojení samohlásek *e*, *o* s likvidami *r*, *l* podléhala rovněž změnám („metateze likvid“ a „plnohlási“), ale nikoli na celém slovanském jazykovém území jednotně; proto o nich viz podrobněji až níže v pojednání o nářečním štěpení praslovanštiny (§ 35).

§ 16 3) Vznik tzv. protetických souhlásek *j-*, *v-*: vyvíjely se na počátku slov začínajících se původně samohláskou, a to zprvu ve větne souvislosti na styku koncové samohlásky předcházejícího slova a počáteční samohlásky následujícího slova jakožto přechodové souhlásky, které měly usnadnit výslovnost a odstranit výslovnostní šev (zvaný „hiát“ nebo „průzev“).

Protetické *j-* se vyvinulo pravidelně ve slovech začínajících se původně na **e-*, **ę-*, **b-* (viz např. psl. *jestъ*, ale lat. *est*, psl. *jęti* ‘jmouti’, *jęmъ* ‘jmu’, ale lit. *imti*).

Protetické *v-* (původně bilabiální [w]) se vyvinulo pravidelně ve slovech začínajících se původně na **v-*, **y-* < **ū-*, **ū-* (srov. např. psl. *vydra*, ale lit. *ūdra*, kde *u-* odpovídá psl. *y*, nebo psl. *vōpiti* ‘volat’).

U ostatních samohlásek byla proteze asi jen fakultativní a vedla ke vzniku variant/dublet s *a-/ja-*, *u-/ju-*, např. *ako/jako*, *užel/juže* (srov. i české *už/již* < *juž*).

Proteze nastávala až po skládání slov s předponami, a proto lze i citované příklady předvést ve spojení s předponou ještě bez proteze, srov. *jьmо* 'jmu' × *вѣз/ьmо* 'vezmu', *јѣти* 'jmout' × *вѣз/јѣти* 'vzít', **jestь* × **něstь* < **ne estь* 'není', *вѣpiti* × *вѣз/ѣpiti* 'zvolat'.

§ 17 Změny související s tendencí k palatalizaci hlásek

V praslovanštině se projevovala výrazná tendence k jakési vnitroslabičné harmonii, tj. k unifikaci (nebo aspoň sblížení) jednotlivých hlásek v rámci slabiky podle místa artikulace: Byly-li všechny elementy slabiky palatální nebo byly-li všechny nepalatální, nedocházelo k žádným změnám. Zato setkaly-li se v jedné slabice prvky palatální a nepalatální, docházelo k jejich vyrovnávání, asimilaci; přitom je pro praslovanštinu charakteristické, že vyrovnávání nastávalo vždy směrem k elementu palatálnímu – proto se mluví o psl. „tendenci k palatalizaci hlásek“ nebo o tendenci k „měkkění“ hlásek, tj. k posunu artikulace směrem k tvrdému patru (lat. *palatum*), na němž se „měkké“ hlásky artikulují.

Tato tendence se v praslovanštině projevila řadou důležitých hláskových změn.

1) Na prvním místě je nutno jmenovat **palatalizace velár**. Byly tři:

a) Podle zákona o tzv. **první palatalizaci** se veláry (zadopatrové souhlásky) měnily, následovalo-li za nimi původní (předslavanské) dlouhé nebo krátké *ē* nebo *ī* (tj. slovanské *e, ē, i, ь, ē/’a* < *ē* po *ž, š, č, j*), takto *k > č; g > (dž) > ž; ch > š*. Např. litevskému *keturi* odpovídá slovanské *četyre*, lit. *gývas* slov. *živъ*; nebo k substantivu *grěchъ* je adjektivum *grěšъnъ* < **grěchъnъ* ('hřích' – 'hříšný') nebo sloveso *pekъ* 'peku' mělo pův. 2. os. sg. **pekešъ*, ale po palatalizaci *pečešъ*; podobně *mogo* 'mohu', 2. os. sg. **mogešъ* > *možešъ* apod.

Předcházela-li před velárou ostrá sykavka *s* nebo *z*, byla zasažena palatalizačním procesem i ona, asimilovala se k následující tupé asibilátě a stala se rovněž sykavkou tupou: *sk > šč* (a to pak případně ještě > *št*), *zg > ždž* > *žd*, např. **pisk-ē-la* > *piščala* (čes. *píšťala*; srov. *pískati*); **jъz-gēr-ъ* 'zhořelé místo' > *jъždžar* > *jždár* > *ždár* (srov. místní jm. *Ždár*).

b) Podle zákona o **druhé palatalizaci** se veláry měnily před následujícím *ē* nebo *ī*, které vznikly z původních diftongů **oi* nebo **ai*, tímto způsobem: *k > c, g > (d)z, ch > [š]* (a toto poloměkké *s* se pak v různých slovanských jazycích vyvíjelo různě, viz § 35). Např. v staroslověnštině je k nominativu *roka* dat. *ročě* < **rokē*, k nom. *noga* dat. *nodzě* < **nogē*, k nom. sg. *duchъ* pl. *duši* atp.

(Pozn.: V ruštině nebo ve slovenštině jsou dnes tvary *ruke*... Je to jev mnohem pozdější, tvary s velárami pronikly do pádových koncovek analogicky podle tvarů, kde koncovka starou palatalizaci nezpůsobila, tj. nom. sg. nebo gen. sg. apod.)

c) Podle zákona o **třetí palatalizaci** se veláry měnily stejně jako při palatalizaci druhé, předcházely-li před nimi *ь, i* nebo *e*, a nenásledovala-li za nimi samohláska, která palatalizaci bránila (*y, ъ*). O třetí palatalizaci velár, o podmínkách jejího vzniku a o jejím stáří není v slovanské jazykovědě naprosté jednoty.

Počítá se s tím, že se při ní mohla uplatnit i morfologická analogie. Např. v nom. sg. **otьkъ* nebyla zprvu splněna podmínka pro 3. palatalizaci (za velárou následoval *-ъ*), ale v gen. **otьka*, v dat. **otьku* už ano, takže tu k palatalizaci došlo: *otьca*, *otьcu* a toto palatalizační *-c-* se per analogiam uplatnilo i v nom.: *otьcъ* 'otec'.

§ 18 (2) Druhou důležitou sérií procesů v psl. konsonantismu byly **změny souhlásek před jotací (i/j)**, která při těchto změnách sama zanikala. Měnily se

**kj > č*, srov. např. *plakati*, **plakjo > plačъ* 'pláču',
**gj > (d)ž*, srov. např. *lъgati*, **lъgjo > lъžъ* 'lžu',
*(chj > š)*²,
**sj > š*, srov. např. *prositi*, k tomu **prosi+enъ > *prosjenъ > prošenъ*,
**zj > ž*, srov. např. *voziti*, k tomu **vozi+enъ > *vozijenъ > voženъ*,
**rj > r'* (tj. měkké *r*), srov. např. **morjo > mor'e*,
**lj > l'*, srov. např. **poljo > pol'e*,
**nj > n'*, srov. např. **vonja > von'a*,
**dj, *tj* se zprvu patrně měnily v *d* a *t*, ale ty se vyvíjely dále, takže se za ně na úsvitu historického období objevují v různých slovanských jazycích různé střidnice (viz podrobněji § 35),

bj, *pj, *vj, *mj*: ve spojení retnic s jotací se vyvíjelo jako přechodová souhláska měkké *l'*, zvané **l epentetické (vsuvné): *bl', pl', vl', ml'*; jeho rozšíření v různých slovanských jazycích je však různé, viz proto o něm podrobněji níže (§ 35).

§ 19 (3) V oblasti vokalizmu konečně se tendence k palatalizaci hlásek projevila **praslovanskými přehláskami samohlásek**. Při nich se původní zadní samohlásky (s výjimkou dlouhých *ā, ō*) měnily po měkkých souhláskách (tj. po původní jotací) v odpovídající samohlásky přední:

**o > e*, srov. např. gen. sg. *togo* // **jogo > jego*,
**ъ > ь*, srov. např. *rabъ* // **možъ > možь* 'muž',
**y > i*, srov. např. *šitъ* < **šytŭ* (viz lit. *siútas*, stind. *sjútáh*, kde *-ū-* odpovídá bezvadně onomu předpokládanému slov. *-y-* '(u)šitý', protože psl. *-ū-* > *-y-*).

Přehlásky samohlásek vyvolaly v morfologii rozštěpení některých původně jednotných deklinačních typů na „tvrdé“ a „měkké“.

² Tato změna je nejistá, protože nejistá je chronologie vzniku hlásky *ch* na slovanské půdě: vzniklo z pův. *s*, pokud to stálo po starém *i, u, r, k* před samohláskou nepřední, srov. např. lit. *blusà*, psl. *blъcha* 'blecha', lit. *viršūs*, psl. *vrъchъ* apod. (Staré ie. *s* bylo ve stejných pozicích modifikováno i v jazycích árských a zčásti i baltských, viz § 11.)

e) Vývoj prozodických prostředků

§ 20 Pro vývoj psl. (i pozdějšího slovanského) hláskového systému měly značný význam změny ve zděděných prozodických prostředcích. Byly to

a) slabičná délka neboli kvantita; její podstatou byly rozdíly v trvání výslovnosti jednotlivých slabik slova nebo přesněji jejich nositelů (samohlásek); rozlišovaly se samohlásky dlouhé a krátké; délka se označuje značkou $\bar{}$ a krátkost značkou $\underset{\sim}{}$ nad příslušnou samohláskou, délka někdy dvojtečkou za příslušnou samohláskou, kupříkladu *a:*, např. *dāti//da:ti*, srov. s lat. *dāre* 'dát'; *mōr'e*, srov. s lat. *māre* 'moře';

b) slovní přízvuk (zprvu patrně dynamický, expiratorní); jeho podstatou byly rozdíly v síle hlasu, s nímž se vyslovovaly různé slabiky slova; ve slově mohla být vždy jen jedna slabika přízvučná a ostatní byly nepřízvučné (přízvuk se někdy označuje značkou ˘ nad samohláskou: *nā*, někdy kolmicí k lince před první hláskou příslušné slabiky: |*na*);

c) slabičná intonace; její podstatou byly rozdíly v průběhu tónové výšky (melodie hlasu) uvnitř slabiky; rozlišovaly se intonace stoupavá neboli ražená (akutová) a intonace klesavá neboli tažená (cirkumflexová); intonace ražená se obvykle označuje značkou ˘ a tažená značkou ˜ nad příslušnými samohláskami; někteří autoři však těmito znaménky označují tzv. nový akut a nový cirkumflex a pro původní akut pak užívají značky ˘ a pro původní cirkumflex značky ˜ .

Soustavě starých prozodických prostředků bylo věnováno hodně pozornosti v odborné literatuře, přesto však dosud nebylo dosaženo jednoty v názoru na jejich podstatu a vývoj. Uvedené rozlišení je jen pracovní: jednotlivé prozodické prostředky byly navzájem různě spjaty a jejich sepětí se během doby měnilo.

Kvantita (délka)

§ 21 V předslavanském období existovala fonologická délka samohlásek, to znamená, že existovaly takové páry samohlásek jinak stejných, jejichž jednotlivé členy se lišily (jakožto dva různé fonémy) pouze přítomností nebo nepřítomností délky:

ǎ	-	ā
ǒ	-	ō
ǣ	-	ē
ǐ	-	ī
ǔ	-	ū ³

V praslovanštině se z původních krátkých samohlásek vyvinuly hlásky kvalitativně odlišné od střídnic za původní samohlásky dlouhé.

Vývoj krátkých samohlásek v praslovanštině:

**ǎ*, **ǒ* > **ǎ* > *ǎ*, srov. např. lat. *arare*, řec. *arōō*, lit. *arti*, psl. *orati*; stind. *akša* 'osa', řec. *axón*, lat. *axis*, lit. *ašis*, psl. *osb*; lat. *domus*, řec. *domos*, psl. *domb*; lat. *oculus*, řec. *ophtalmos*, stind. *akši*, lit. *akis*, psl. *oko*;

³ Vedle toho existovaly možná dvě samohlásky vzniklé snad z ie. laryngál nebo redukcí základních dlouhých či krátkých samohlásek *e*, *o*, *a*; byly to tzv. „šva primum“ (ǣ_1) a „šva secundum“ (ǣ_2); o existenci ǣ_2 se někdy pochybuje, jindy se v něm spatřují východiska pozdějších slov. jerů.

**ǣ* > **ǣ* > (krátké) *ǣ*, srov. např. lat. *est*, řec. *esti*, stind. *asti* (v stind. splynuly staré *a*, *o*, *e* > *a*), lit. *esti*, psl. *jestb*; lat. *sex*, řec. *hex*, lit. *šeši*, psl. *šestb*;

**ǐ* > *ǐ*, srov. např. lat. *vidua*, stind. *vidhavā*, psl. *vdova* 'vdova'; řec. *misthos* 'odměna', gót. *mizdō*, psl. *mzda* 'mzda';

**ǔ* > *ǔ*, srov. např. lat. *muscus*, lit. *musci*, psl. *mčchb* 'mech'; stind. *duhita* 'dcera', řec. *thugatēr*, gót. *daúhtar*, lit. *dukti*, psl. **dbkti* 'dcera'.

V pozdní praslovanštině vznikly tedy tímto procesem dvě nové specificky slovanské samohlásky (*b*, *ǔ*) zvané „měkký a tvrdý jer“ nebo též – podle své fonetické povahy – „redukované (ultrakrátke) samohlásky“.

Vývoj původních dlouhých samohlásek v praslovanštině:

**ā*, **ō* > **ā* > *ā*, srov. např. lat. *māter*, řec. *mētēr*, stind. *mātr-*, lit. *motina*, psl. *mati*; řec. *dōron*, lat. *dōnum*, lit. *duoti*, psl. *darb*, *dati*;

ā (po *ž*, *č*, *š*, *j*), srov. **bēgēti* > *běžati*;

**ē* > *ē* (v ostatních případech; je to specificky slovanská samohlásky zvaná „jať“), srov. **bēgēti* > *běžati*;

ī (na konci slova s intonací taženou), srov. **māter* > *mātē* > *mati*;

**ī* zůstalo jako (dlouhé) *ī*, srov. např. lat. *vīvus*, lit. *gyvas* [gīvas], stind. *džīva-*, psl. *živb*;

**ū* > *ū* (tedy zase nová, specificky slovanská samohlásky), srov. lat. *mūs*, psl. *myšb*; lit. *tu*, lat. *tū*, stind. (avest.) *tū*, psl. *ty*.

Tímto procesem zanikla na slovanské půdě fonologická opozice samohláskové kvantity. Střídnice za původní krátké samohlásky byly sice krátké a střídnice za původní dlouhé samohlásky byly sice dlouhé, ale netvořily už dvojice samohlásek rozlišených délkou. V praslovanštině tímto způsobem vznikly jednak samohlásky pouze krátké, k nimž nebyly odpovídající dlouhé protějšky (*o*, *e*, *b*, *ǔ*), jednak samohlásky pouze dlouhé, k nimž nebyly odpovídající krátké protějšky (*a*, *ǣ*, *i*, *y*; do souboru pouze dlouhých patřily i střídnice za staré diftongy, tedy *ě*, *i*, *u*/*ū*, a obě nosovky *ę*, *ǫ*). Psl. kvantita se tak stala po provedení těchto změn pouhým fonetickým příznakem některých samohlásek; jako fonologický prostředek zmizela ze systému.

(Ke konci psl. období) se však původní délky v jistých pozicích začaly krátit: Podle tzv. Šachmatovových zákonů se krátily dlouhé samohlásky

1) v koncovech dvojslabičných a víceslabičných slov, např. **ženā* > **ženā* nebo ak. sg. **rokǫ* > **rokǫ* (srov. č. *ruku* nebo p. *reke*,⁴ dlouhá nosovka v 1. slabice měla cirkumflexovou intonaci a délky s ní se do č. i do p. krátily vždy, v sch., pokud si udržely pův. místo svého přízvuku, mají dnes přízvuk dlouhý klesavý, srov. *rūku*), a

2) uprostřed trojslabičných a víceslabičných slov běžně, např. **tětivā* > **tětivā* (srov. č. *tětiva*, p. *cięciwa*), **dǫbīnā* > **dǫbīnā* (srov. č. *dubina*, p. *dębina*), **pǫdāī* > **pǫdāī* (srov. č. *podati*) atd., s výjimkou

a) délek novoakutových (viz o nich § 24) ve slovech jako **zajęcb* (srov. č. *zajíc*, p. *zajęc*), **pěsbkč* (srov. č. *písek*) a

b) délek v slabikách před středoslovnou přízvučnou krátkou samohláskou, např. **vǫ|chǫdb* (srov. č. *východ*), *ǫ|trǫbā* (srov. č. *útroba*, p. *wątroba* 'játra').

⁴ V polštině je dnes za kteroukoli starou nosovku krátkou *ę*, za kteroukoli dlouhou nosovku je *ą* (v písmu; ve výslovnosti [ɔ]).

(Nejednotným způsobem se v slovanském jazykovém společenství zachovávaly nebo zkracovaly délky pod starým akutem a starým cirkumflexem, srov. v č. zachování akutové délky, ale její krácení v sch. [krátký klesavý $\grave{}$] a naopak v č. krácení cirkumflexové délky, ale její zachování v sch. [dlouhý klesavý $\grave{}$], např. **vorna* > č. *vrána*, sch. *vrāna*, ale **vornъ* > č. (*ha*)*vran*, sch. *vrān*.)

Ke konci psl. období se tedy v repertoáru psl. samohlásek začaly objevovat krátké protějšky samohlásek dříve jen dlouhých. I když byla jejich distribuce zprvu vázána pouze na jisté pozice v slově, byl tak položen základ k novému vytvoření kvantitativní opozice v slovanském vokalickém systému. V každém případě se už koncem psl. období stala délka a krátkost důležitým výstavbovým faktorem vokalizmu; za této situace se pak „ultrakrátké“ samohlásky (jery), které se pro svou „kratší než krátkou“ artikulační povahu do těchto vztahů zapojit nemohly, dostávaly na okraj samohláskového systému a mimo jeho rámec a byly na rozhraní prehistorického a historického období jako specifické samohlásky „likvidovány“ (viz podrobněji § 37).

Přízvuk

§ 22 Praslovanština zdělila přízvuk **volný** a **pohyblivý**, to znamená, že přízvuk nebyl vázán ve všech slovech na stejnou slabiku (byl tedy v některých slovech na první slabice, v jiných slovech na druhé, v dalších na třetí atd.) a že při flexi (a derivaci) mohl i v témže slově (slovním základu) své místo měnit. Typologicky zůstal tento charakter přízvuku zachován v podstatě i v praslovanštině; ale v některých konkrétních případech došlo v praslovanštině – zčásti společně s baltštinou – k posouvání, ke změně místa přízvuku ve srovnání s jeho původní polohou dřívější, a to vlivem intonace; obecně lze říci, že v praslovanštině (i baltštině) působila tendence, aby slabiky s raženou intonací strhly přízvuk na sebe. Tato tendence se výrazně projevila ve dvou případech:

1) Podle **zákona de Saussurova-Fortunatovova** se v dvojslabičných slovech přesouval přízvuk z první slabiky, pokud byla dlouhá s intonací taženou nebo pokud byla krátká, na slabiku druhou, pokud byla dlouhá s intonací raženou. Např. staré $|r\bar{o}k\bar{a} > r\bar{o}|k\bar{a}$ (srov. r. *ru|ka* a rovněž v litevštině je *rankà*), ale v ak. sg., kde koncovka měla intonaci taženou, zůstal přízvuk na slabice první: $|r\bar{o}k\bar{a}$ a lit. *rānką*, r. *riuku*.⁵

2) Podle **zákona Pedersenova** (někdy se mluví o **pravidle Hirtově**) strhovaly na sebe přízvuk kořenné slabiky s intonací raženou, např. **dý|mъ* > $|d\bar{y}m\bar{ъ}$, srov. r. *dym*, gen. $|d\bar{y}ma$; podobně i v lit. zní toto slovo *dūmai* (je to tvar nom. pl., slovo je v lit. pomnožné); původní polohu přízvuku dosvědčuje např. jeho znění v řeč.: *thymós* nebo v sanskrtu: *dhūmāḥ*; nebo **gr|va* > $|gr\bar{v}a$ (srov. r. *griva*; pro pův. přízvuk srov. sanskrtské *grīvā*).

Těmito změnami se stal psl. přízvuk ještě volnější a pohyblivější než dříve a zároveň se začal těsněji spínat se slabičnou intonací – proto se většinou v mladším vývojovém období praslovanštiny charakterizuje jako přízvuk melodický. O jeho těsném sepětí se

⁵ Ruština totiž spolu s čakavskými dialekty charvátského jazyka zachovala ze všech slovanských jazyků až do současnosti nejlépe místo psl. přízvuku.

slabičnou intonací svědčí i to, že ke konci psl. období podléhal společným změnám s intonací (tzv. metatoniím – viz § 24).

Postavení psl. přízvuku mělo v dalším vývoji slovanských jazyků vliv na zachování nebo zánik samohláskové kvantity (viz § 21).

V historickém vývoji slovanských jazyků podlehl starý přízvuk různým změnám: jako přízvuk melodický se dnes objevuje v srbštině, charvátštině a slovinštině, kdežto v ostatních slovanských jazycích je dynamický; na části slovanského jazykového území se stal fixním, stálým (a to v č., slk. a luž. na první slabice slova, v p. na předposlední a v mk. na třetí od konce), v ostatních slov. jazycích je volný a pohyblivý (i když v každém z nich prošel ve srovnání s psl. stavem specifickými změnami a přesuny).

Slabičná intonace

§ 23 Zprvu byla slabičná intonace pravděpodobně jen doprovodnou artikulační vlastností dlouhých slabik; Raženou intonací měly dlouhé samohlásky a původní dlouhé diftongy, resp. diftongická, tj. tautosylabická spojení samohlásky s následující neslabičnou sonorou (sonantou), taženou intonací měly původní krátké diftongy, resp. diftongická, tj. tautosylabická spojení samohlásky s následující neslabičnou sonorou; krátké samohlásky intonaci neměly.

K prvním důležitým změnám v zapojení slabičné intonace do systému prodických prostředků došlo v souvislosti s vývojem starých ie. slabičných sonant r, l, m, n v diftongické skupiny $ir > \bar{u}r, ur > \bar{u}r, il > \bar{u}l$ atd. (viz § 10). Pokud tyto skupiny pocházely ze starých slabičných sonant dlouhých, zachovaly si původní raženou intonaci, pokud však pocházely ze starých slabičných sonant krátkých, získaly jakožto diftongoidy nově intonaci taženou. Tak vznikla opozice ražené a tažené intonace v slabikách jinak foneticky stejných (srov. např. lit. *pilnas* × *vilkas*, slov. **pblnъ* × **vĕlkъ* – viz sch. *pūn* s krátkým klesavým přízvukem, který je pokračováním starého akutu, ale *vūk* s dlouhým klesavým přízvukem, který je pokračováním starého cirkumflexu) a byl učiněn první krok k tomu, aby slabičná intonace získala jistou funkční autonomii a přestala být už pouhým doprovodným fonetickým příznakem samohláskové kvantity.

Stejným směrem působil dále na vývoj slabičné intonace i vznik tažené intonace v slabikách pův. krátkých i další hláskové procesy, které v praslovanštině proběhly: monoftongizací diftongů vznikly dlouhé samohlásky (*i, ě, u, 'u*), které mohly mít nejen intonaci raženou (jako původní délky), nýbrž i taženou, pokud vznikly z původních krátkých diftongů, srov. např. **sito* (viz třeba č. *síto* s délkou nebo sch. *sĭto* s krátkým klesavým přízvukem za akut), ale **lĭchъ* (viz č. *lichý* s krátkostí a sch. *lĭh* s dlouhým klesavým přízvukem za cirkumflex); rovněž nosovky mohly mít intonaci raženou nebo taženou v souhlase s různou povahou původní kvantity své vokalické složky, srov. např. **ŕzъkъ* (viz č. *úzký*, p. *wąski*, sch. *űzak* za pův. akut), ale **rĕka* (viz č. *ruka*, p. *ręka* za pův. cirkumflex).

Slabičná intonace se tak na jedné straně emancipovala ze starého svazku se samohláskovou kvantitou, ale na druhé straně se dostávala do stále těsnějšího nového

spojení s přízvukem, když se konečně – po zkrácení starých psl. délek i v přízvučných slabikách (viz o tom výše § 21) – začaly původní intonační rozdíly rozlišovat prakticky jen v přízvučných pozicích.

§ 24 Během svého vývoje v praslovanštině procházely kromě toho staré intonace řadou dalších změn zvaných **metatonie**: při nich – zčásti v souvislosti se změnami v slabičném skladu příslušných slov a slovních základů – vznikala na místě intonace ražené nová intonace tažená (novocirkumflexová; označuje se někdy značkou $\bar{\text{~}}$) a na místě staré tažené nová ražená (novoakutová; označuje se někdy značkou ˆ). Psl. intonační poměry a difference se v historickém vývoji slovanských jazyků odrazily

a) v melodicko-přízvukových poměrech a diferencích srbských, charvátských a slovinských,

b) v délkových poměrech a diferencích českých (které se v současném jazyce projevují zčásti i jako difference v kvalitě některých samohlásek, když např. stč. *ú* dalo do nového jazyka *ou*, stč. *ó* dalo *ú* atd.) a polských (které se v současném jazyce projevují už jenom jako difference v kvalitě samohlásek *o* - *ó*, *e* - *q*) a

c) zčásti i v přízvukových poměrech a diferencích ruských a bulharských. Na psl. metatonie lze usuzovat jejich srovnáním; podle něho nastávaly v těchto případech:

I. **První metatonie** nastávala při sledu dvou slabik s původní raženou intonací: v první z nich došlo ke změně v intonaci novocirkumflexovou, srov. např. **krādŏ* > *krādo* (viz č. *kradu* k inf. *krásti*).

II. **Druhá metatonie** nastávala zejména

1) v tvarech a odvozeninách zakončených slabým jerem, např.

a) v nom. sg. *o*-kmenů a *u*-kmenů (zde ji však nelze vždy odlišit od tzv. náhradního dloužení kompenzujícího kvantitativně zánik onoho slabého jeru v následující slabice), srov. např. **dvŏrŏ* s krátkostí (která sugerovala pův. $\bar{\text{~}}$?) > *dvŏrŏ* (ale pův. stav zůstal zachován např. v gen. **dvŏra*); nebo snad **dvŏrŏ*, **dvŏra* > nom. s náhradním dloužením po zániku $\bar{\text{~}}$ *dvŏr*, ale gen. bez náhradního dloužení *dvŏra*? (viz č. *dvŭr* < stč. *dvŏr*, gen. *dvora*);

b) v gen. pl. *o*-kmenů, *a*-kmenů a *u*-kmenů, srov. např. nom. sg. **jáma* × gen. pl. **jāmŏ* (viz např. sln. *jáma* - *jām*, č. *jáma* - *jam*);

c) před koncovkou supina *-tŏ* (viz např. č. inf. *spátí* × sup. *spat*);

d) před sufixy *-ŏkŏ*, *-ŏkŏ*, *-ŏka*, srov. např. **gŏrdŏ* × **gŏrdŏkŏ* (viz č. *hrad* × *hrádek*) nebo **kŏrva* × *kŏrvŏka* (viz č. *kráva* × *kravka*) – a ještě v některých jiných typech;

2) v některých tvarech a odvozeninách tvořených příponami, které obsahovaly hlásku *j*, např.

a) při tvoření složené deklinace adjektivní připojováním tvarů pův. zájmena **jŏ*, srov. např. **stárŏ* × **stárŏjŏ* (viz č. *stár* × *starý*, sch. *stār* × *stārī*, sln. *stár* × *stāri*);

b) v instr. sg. *a*-kmenů před koncovkou *-ojo*, srov. např. **lípa* × **lípojŏ* (viz č. *lípa* × *lipou*, sln. *lípa* × *lipo*);

c) před sufixy *-ja*, *-bje*, srov. např. **sŭchŏ* × **sŭša* < **sŭchjā* (viz č. *sucho* × *souše* < stč. *súša*), **sŏdŏrvŏ* × **sŏdŏrvŏje* (viz č. *zdráv* × *zdraví*, sch. *zdrāv* × *zdrāvlje*), **prŏtŏ* × **prŏtŏje* (viz č. *prut* × *proutí* < stč. *prútie*) a ještě v jiných typech.

O silicím sepětí pův. slabičné intonace s přízvukem svědčí to, že i přízvuk krátkých slabik podlehl jistým změnám (přesunům) za stejných podmínek a ve stejných morfologických a slovtvorných typech, v nichž docházelo k metatonii starých slabičných intonací, srov. např. **|novo* × **no|voje*, **do|bro* × **|dobroje* (srov. přízvuk týchž slov a jejich tvarů v ruštině).

Prehistorická rekonstrukce slabičné intonace jakožto prozodického prostředku v čase velmi proměnlivého může být jen silně hypotetická. Proto se v odborné literatuře objevují i řešení jiná. Připouští se např. stará existence slabičné intonace jen v dlouhých slabikách přízvučných, nepočítá se event. se vznikem neocirkumflexu, někdy se z metatonie vylučuje i neoakut a některé jeho údajné doklady se vykládají ze zpětného posunu přízvuku, geneze některých historických souvislostí a paralel mezi českou vokalickou kvantitou, srbským a charvátským melodickým přízvukem a (v omezené míře) též ruským akcentem atd. se vysvětluje zčásti funkčně z motivace morfonologické, tj. z potřeby přízvukového/intonačního rozlišení různých typů flexe atp.

C. Charakteristika praslovanského morfologického systému

§ 25 Svou *morfologií* byla praslovanština výrazným flektivním typem syntetickým, podobně jako do značné míry dosud čeština, ruština a ostatní současné slovanské jazyky (s výjimkou bulharštiny a makedonštiny). To znamená, že vyjadřovala různé gramatické kategorie flexí neboli ohýbáním slov (různými koncovkami).

V *deklinaci* (skloňování jmen) zachovávala v podstatě základní kategorie pádu (nominativ, genitiv, dativ, akuzativ, lokál, instrumentál a vokativ) a čísla (singulár, plurál, duál) zděděné z ie. období.

Formálním organizujícím faktorem psl. deklinačního systému se stal tzv. „princip kmenový“.

K pochopení jeho podstaty je třeba objasnit pojmy „kořen“, „kmen“ a „flexivní přípona“ (koncovka): Srovnáme-li např. dnešní slova *semene* a *seješ*, zjišťujeme, že spolu s jistým společenstvím významu mají společnou i jistou základní část, svou první slabiku *se-*; a ta se právě pokládá za nositele onoho dále zatím nespecifikovaného lexikálního významu – v našem případě ‘setí’ – a nazývá se **kořen**. Hláskový útvar (hláska nebo skupina hlásek) připínající se ke kořeni se nazývá **kmenotvorná přípona**; měla funkci sémanticky nějak základní význam kořene modifikovat, určit jej jako jistý slovní druh a případně jej i zařadit do nějaké pojmové třídy (např. nástrojů, obyvatel atd.); v našem případě kmenotvorná přípona

-men- činí z kořene *se-* substantivum, přípona *-je-* z téhož kořene činí sloveso. Spojení kořene a kmenotvorné přípony se nazývá **kmen** a ten je u ohebných slov základem, k němuž se připínají (ve flektivních jazycích) flexivní přípony (koncovky) s funkcí vyjadřovat syntaktické vztahy nebo gramatické významy daných slov; v našem případě koncovka *-e* vyjadřuje gen. sg., koncovka *-š* 2. os. sg. prez.

Taková jasná slovotvorná a tvaroslovná struktura slov založená na rozlišování kořene, kmenotvorné přípony a koncovky byla původně v ie. období provedena se značnou důsledností, později však byla ve většině případů zastřena, když došlo už při vývoji z ie. východiska do praslovanštiny k tzv. „ztrátě pojmu o kmeni“⁶ neboli k fúzi, a to jednak v důsledku hláskových změn, které nastaly na švu starého kořene a kmenotvorné přípony a na švu staré kmenotvorné přípony a staré koncovky, jednak v souvislosti s významovým otřením starých kmenotvorných přípon (ty lze sice historicko-srovnávací analýzou u většiny slov ještě objevit, zato jejich původní konkrétní význam nám dnes zůstává většinou už skrytý). Pro vývoj slovanského deklinačního systému jmenného byly rozhodující zvláště ony hláskové procesy, které proběhly na styku původní kmenotvorné přípony a původní koncovky, neboť jejich výsledkem byly střídnice, které se z hlediska praslovanštiny jeví jako nové koncovky. Přitom různost těchto nových psl. koncovek, a tedy i různost skloňovacích typů, v samé praslovanštině už nijak nemotivovaná, vznikla z původní roznosti kmenotvorných přípon, motivované původně sémantickými potřebami slovotvornými.

Srovnáme-li např. ak. sg. tří podstatných jmen v psl. (viz jejich stejné znění i v stsl.): *rabъ, ženъ, kamenъ*, máme před sebou tři různé slovanské koncovky (*-ъ, -ъ, -ъ*), a tedy tři odlišné skloňovací typy; ale tyto **různé** koncovky vznikly tak, že se původní (ie.) společná, **stejná** akuzativní **koncovka** *-m* připojovala k **různým** kmenotvorným **příponám**:

*-ъ < *-ŭ < *-ŭm < *-o-m*
*-ъ < *-a-m*
*-(en)ъ < *(en)im < *(en)m < *(en)m*

Různé skloňovací typy, které takto vznikly, se proto někdy označují jako „kmeny“ (*o-kmeny, a-kmeny, n-kmeny* atp.); to má ovšem své oprávnění jen tehdy, když jde o vystižení **původu** slovanského deklinačního systému, nikoli např. při popisu současného deklinačního systému v češtině nebo v ruštině.

Vedle principu kmenového se ve výstavbě psl. deklinačního systému uplatnilo i rozlišování rodů (maskulinum, femininum a neutrum), rovněž zděděné už z ie. období. Rozhodujícím a určujícím faktorem ve vývoji jmenného skloňování se však princip rodu stal až v historickém vývoji slovanských jazyků.

⁶ Proto ani není vhodné užívat termínů „kořen“ a „kmen“ při výkladech o tvoření slov v současném jazyce; tu se většinou užívá termínů jiných, „základ“, „přípona“ apod. Eventuálně se termíny „kořen“ a „kmen“ musí pro analýzu současného jazyka definovat nově, odlišně od významu, který mají v indoeuropeistice.

Také v našem případě *semene, seješ* byla jen pro svou instruktivnost zvolena slova současného jazyka; pravou (starou) podobou tohoto kořene by bylo **sē-*, uvedené koncovky pak měly původně (ie.) podobu **-es, *-si* (nebo psl. **-e, *šb*).

§ 26 V *konjugaci* (časování sloves) vznikly v praslovanštině – zčásti společně už s větví baltskou – podstatnější kategoriální změny starého ie. dědictví v oblasti modů (zánik starého konjunktivu, až na ojedinělé zbytky zánik starého imperativu a vytvoření nového imperativu přehodnocením tvarů starého optativu, vytvoření nového kondicionálu), slovesného rodu (zánik starého media a vytváření nových pasivních obrátů) i slovesného času (zánik starého perfekta a imperfekta a vytvoření nového imperfekta a perfekta, vytvoření nového futura). Repertoár slovesných prostředků byl zčásti ochuzen o tzv. *augment* („přímnožek“), zčásti obohacen o paradigmaticky nově rozvinuté útvary jmenné jako infinitiv, supinum a některá participia (*n-ová, t-ová, l-ová*), jichž se užívalo jednak jako autonomních útvarů v některých syntaktických konstrukcích, jednak jako součástí některých (nových) opisných tvarů slovesných. Silně vzrostla produktivita v tvoření sloves pomocí prefixů a některých sufixů a byla tak – na starších základech – v podstatě vytvořena kategorie slovesného vidu jakožto protikladu dokonavosti a nedokonavosti (i když definitivní zformování této kategorie v jejím dnešním rozsahu a vnitřní rozrůzněnosti je záležitostí až mladšího vývoje historického).

Formálně bylo tvoření slovesných tvarů založeno na rozlišování kmene prezétního a kmene infinitivního.

Konkrétní podobu praslovanské morfologie, její celkové uspořádání i dílčí zvláštnosti bude možno podrobněji poznat v oddíle pojednávajícím o morfologii staroslověnštiny (viz níže), neboť ta může praslovanštinu právě v oblasti morfologie pro didaktické účely zčásti suplovat (proto jsou také u každého stsl. skloňovacího a časovacího typu připojeny potřebné poznámky o jeho vztahu k psl. východisku).

D. Charakteristika praslovanské syntaktické soustavy

§ 27 V praslovanštině byly už s největší pravděpodobností konstituovány základní typy věty jednoduché, tj. věty jednočlenné i dvojčlenné, věty s přísudkem slovesným, jmenným i sponově jmenným, věty oznamovací, tázací a rozkazovací (s přacími). V oboru vět jednoduchých nebyl pevně vybudován ani vnitřně sémanticky diferencován výrazový instrumentář tzv. modalit volutativní a jistotní (o jejich typech v staroslověnštině viz podrobněji § 133–136).

V morfosyntaxi se uplatňovaly funkce a gramatické významy morfologických kategorií zděděných zčásti až z ie. východiska, zčásti modifikovaných v toku slovanské glotogeneze, tj. kategorie pádu, čísla, osoby, času atd. (viz § 25 a 26). Charakteristický byl pro praslovanštinu už baltoslovanský genitiv záporový (viz § 5) a dále též baltoslovansky rozšířená vazba dativu (jakožto pádu nespojitého) s infinitivem, která je zachována v baltských jazycích dodnes a na slovanské půdě v starších vývojových fázích jako syntaktický ekvivalent atributivní věty (s účelovým odstínem) nebo účelové věty zapuštěné do dvojčlenné struktury, srov. lit.

Atnešk vandens rankom prausti doslova *‘Přines vodu rukám mytí’, tj. ‘Přines vodu, aby se umyly ruce/na umytí rukou’ nebo stč. *Kúpichu pole pútníkom hřešti* doslova *‘Koupili pole poutníkům pohřbívat’, tj. ‘Koupili pole, aby se pohřbívali poutníci/na pohřbívání poutníků’.

Ještě archaičtější, nářečně ie. kořeny mělo psl. užívání posesivních a vůbec relačních adjektiv v atributivní funkci (vedle adnominálního genitivu v praslovanštině samé a často přímo proti němu a místo něho v jiných ie. jazycích). Mimořádnou produktivitou tvoření a užívání relačních adjektiv se praslovanštině v ie. jazykové rodině rovnají již jen aiolské dialekty starořecké a tocharština. Tyto „adjektivní ie. jazyky“ údajně reflektují společný úzus z dob svého prastarého teritoriálního kontaktu v Černomoří (?) a měly by v něm snad zachovávat původnější obecně ie. (předie.?) stav, v ostatních ie. jazycích pak sekundárně utlumený, nebo starý slovtvorně syntaktický neologismus implantovaný jim z nějakého jazyka neindoevropského.

Na druhé straně nebyly ještě zformovány typy vět složených (souvětí) jako syntaktických jednotek vyššího řádu (nebo stupně) než věty jednoduché. Většinou se totiž pravé spojky jako gramatické signály syntaktického vztahu mezi sousedícími výpovědními jednotkami vyvíjely teprve až v historické fázi slovanských jazyků z bývalých interjekcí, partikulí a relativ. Existovaly snad jen (paratactické) kopulativní *i*, kopulativně-adverzativní *a* a kauzálně explikativní *bo* a dále věty relativní uvozované zájmeny jako *jbže* ‘jenž, který’ nebo příslovci jako *jbdeže* ‘kde’ apod. Různé sémantické a gramatické relace mezi větami sousedícími v proudě řeči, které se dnes v slovanských jazycích vyjadřují formou spojkových souvětí, vyplývaly z konfrontace jejich propozicionálních obsahů při jejich prosté juxta pozici nebo spojení kopulativním. Např. podmínkový vztah mohl být vyjádřen sledem vět s jednou větou neoznamovací nebo neindikativní, a to imperativní (tak až dosud, srov. *Čiň čertu dobře, (a) peklem se ti odslouží*), tázací doplňovací (např. **Кто видѣть, можеть помот’и* < **Кто видѣть? Можеть помот’и*, tedy ‘Kdo vidí, může pomoci’ tj. ‘Jestliže (ně)kdo vidí, může pomoci’ – zde s variabilitou vyplývající z bisemantiky/bifunkčnosti tázacích a/nebo neurčitých zájmen *k-ových*), tázací zjišťovací (např. **Чот’ ешь ли, можешь мѣ icěliti* < **Чот’ ешь ли? Можешь мѣ icěliti* ‘Chceš-li, můžeš mě uzdravit’ < ‘Chceš? Můžeš mě uzdravit’; *li* jako původní tázací partikule se zde stala hypotetickou spojkou), též ve spojení s dalšími jazykovými komponenty: *jestli(že)* a (*bi-/by-*) kondicionál, jehož etymologická aoristová forma nabízela snad i původní interpretaci optativní (např. **Bi/By ty былъ сынъ божьбъ, не билъ умрѣлъ братъ мойъ* < **Bi/By...Ne bilby...* pův. ‘Kéž bys byl syn Boží. Můj bratr by neumřel’ > ‘Kdybys byl syn Boží, můj bratr by neumřel’; v staroslověnštině doloženo s kopulativním *a*: *a bilby bylъ...*, v č. s *kdy*: *kdybys byl...* atd.).

V oblasti slovních druhů byly ve stadiu zrodu nejen spojky, ale nebyly ještě zformovány jako specifický slovní druh ani číslovky. Základní číslovky představovaly jen soubor slov spjatých zvláštním významem (označovaly jednotlivé členy přirozené řady čísel), ale rozdílných a vnitřně nejednotných svou morfologií i syntaxí (pozdně psl. stav je ještě dalekosáhle zachován v staroslověnštině, viz § 100).

§ 28 Charakteristickým vývojovým znakem syntaxe je podstatný výrazový rozdíl mezi rekonstruovanou fází prehistorickou, tj. pro slovanské jazyky pozdně praslovanskou (a ještě i pračeskou, prapolskou atd.) s kořeny obecně indoevropskými, ba geneticky i typologicky někdy málem až neurčitě vývojově východními, a na druhé straně stavem nejstarších písemných památek (viz podrobněji § 127). Tento rozdíl není vyvolán momentem časovým – ten se totiž při vývoji syntaktických prostředků neuplatňuje ani zdaleka s tou rychlostí jako při změnách hláskových; je vyvolán povahou realizace jazykových projevů. I nejstarší písemné záznamy, zčásti přímo texty literární, se právě svou písemnou povahou hluboce odlišují zejména v syntaxi od časově nepřilíživě vzdálené pozdní praslovanštiny, resp. pračeštiny, prapolštiny atd., protože v těchto předhistorických etapách se jazyková komunikace uskutečňovala výlučně v podobě projevů ústních; byly to většinou situačně prvotní dialogické reakce na základní životní situace, v menší míře též projevy situačně sekundární (ve vyprávěních ad hoc i v útvarech tradiční ústní slovesnosti, jako byly pohádky, písně, pořekadla apod., v útvarech zvykového práva, v textech obřadních aj.) za fyzické přítomnosti adresáta a situační evidentnosti základních pragmatických „úběžníků“ pro výstavbu výpovědi „ego – nunc – hic“. Důsledkem byla kontextová eliptičnost a situační implicitnost projevů. Toto charakteristikon mluvené řeči nacházelo ovšem uplatnění i v písemných projevech, v nichž byly částečně zprvu možné různé typy elipsy i některé archaické syntaktické způsoby a prostředky implicitnějšího vyjadřování, které byly teprve v dalším vývoji vytlačovány a nahrazovány prostředky explicitnějšími, srov. např. staré bezpředložkové pády: lok. (srov. např. ze staroslověnštiny jako v tomto bodě reprezentantu pozdní praslovanštiny *prilěpiti čto čemь*, též v přísl. určení místa *tomь městě* nebo času *tomь časě*), dat. po slovesech pohybu (srov. ze staré ruštiny *ide Kyjevu*), gen. cílový (srov. obecně slovansky *doiti města*) apod. proti dnes v češtině už jedině možnému *přilepit něco k něčemu* (nebo *na něčem*), *jít ke Kyjevu/do Kyjeva, dojít do města* atd.

V ústních projevech se s velkou pravděpodobností objevovala mj. ve zvýšené míře syntakticky nezačleněná pojmenování v nom., „nominální věty“ sui generis, které však už namnoze ztrácely větnou platnost (při fónické realizaci koncovou pauzu/pauzy) a byly vtahovány do svého textového okolí jako polovětné, jen neplně autonomní syntaktické útvary, zároveň však ani ještě nevstupovaly do sousedních vět jako jejich zcela integrální součásti. Byl to jednak dodatkový (volný) člen připojovaný jakoby ad hoc, jednak vytčený (samostatný, osamostatněný) člen anticipující jádro výpovědi ve vlastní větě; oba byly od svých vět odděleny nekoncovou pauzou.

Poznámka: Reliktové útvary primitivní syntaktické stavby jsou jako řídké nebo ojedinelé jevy ještě zčásti zachovány v starých písemných záznamech, nezanedbatelně však i v současných dialektech. Příklady z nich budou proto v dalších výkladech sloužit jako možné vzory syntaktických typů praslovanských.

Už pro praslovanštinu zjevně charakteristická nedostatečná perspektiva výpovědní jednotky jako celku, vycházející z aktuální, vyvíjející se promluvové situace, mohla mít za následek dodatkové připojení některého větného členu (po nekoncové pauze); tento typ je doložen ještě i v současných slovanských dialektech, srov. např. č. (z vých. Moravy) *ešče máme jézédácké telata – pjet; na hlavu hadru diš boleta – mokrú*.

Anteponované tzv. vytčené samostatné větné členy, které rovněž rozvolňují syntaktickou kompaktnost výpovědi a zastírají členění projevu na vyhraněné a racionálně a gramaticky do sebe uzavřené syntaktické jednotky, byly v praslovanštině patrně ještě frekventovanější; jsou totiž dobře zachovány až do současnosti, i když v nových jazycích spisovných už nesou silnou stylistickou konotaci kolokviální. Vytčený větný člen je i dnes běžný ve dvou základních typech s pronominálním anaforickým blokem ve vlastní větě, a to v archaičtějším, s vytčeným členem v nom. před anaforickým blokem v nepřímém pádu (je to tzv. *nominativus pendens*), např. *Peníze* (nom.), *těch* (gen.) *já mám dost*, dále v typu s atrakcí vytčeného členu k nepřímému pádu pronominálního bloku, např. *Peněz* (gen.), *těch* (gen.) *já mám dost*. S existencí obou těchto typů lze s velkou pravděpodobností počítat i v praslovanštině (jsou doloženy též v staroslověnštině, viz § 141); podle svědectví dnešních nářečí mohl být v praslovanštině zastoupen ještě i primitivnější typ bez zájmena ve vlastní větě, které by odkazovalo k anteponovanému samostatnému větnému členu, srov. např. z východomoravských dialektů *hastrman, po zelenu byl oblečený*.

Lineárně nevratná realizace mluvené řeči vykonává i dnes a vykonávala ovšem též v prehistorickém období výrazný tlak na textové ztvárnění výpovědi. Neumožňuje především zpětnou opravu a úpravu komunikátu do žádoucího výsledného tvaru v té míře, kterou dalekosáhle nabízí realizace písemná: v mluvené řeči lze korekturu sdělení uskutečnit jen při zachování již řečeného znění nežádoucího jako další výpověď; ta pak může mít brachylogický, větně neúplný nebo neuzavřený charakter, nejčastěji formu samostatného dodatkového členu. Dnešní nářeční obraty jako č. z východní Moravy *já mám plicní katar – sem mněú* reprezentují s největší pravděpodobností způsob vyjadřování zastoupeného dobře i v pozdní praslovanštině. Její syntax se i po této stránce vyznačovala slabší gramatickou organizací než jazyky spisovné.

Nevratnost ústní řeči provázená přitom více méně vždy „časovou tísní“ nastarovala nezdědka výpovědi bez jasné celkové výpovědní perspektivy na elementárním sledu téma – réma, k němuž se připojovaly různé okolnostní a vysvětlující dodatky aditivním způsobem a s různou mírou syntaktické autonomie a formální nezapojenosti, jako formulačně neukončené výroky (aposiopese) apod. Proto bylo asi v praslovanštině méně syntakticky uzavřených a vnitřně racionálně skloubených jednotek, skutečných vět intelektuálního typu, než v nejstarších historicky doložených (literárních) textech psaných.

Samo středové postavení jádra výpovědi, vyplývající ze snahy mluvčího vyslovit nejzávažnější část sdělení co nejdříve, je v slovanských jazycích spisovných známé až do současnosti (o stsl. viz § 145), ale je dnes více nebo méně stylisticky příznakové jako prostředek hovorový. Pro praslovanštinu lze zjevně předpokládat daleko větší frekvenci tohoto typu v projevech se „zbytkem“ výpovědi až po středově umístěném jádru v rámci téže věty jako zjevným dodatkem (podobně jako dosud např. v č. dialektech z východní Moravy *já sem letos kúpila osmery ty gate; oňi si to pospravovali tam; zabrali vojáka ale /≠ asi/ třeh nebo štírech*), nebo jako dodatkový člen samostatný (viz výše).

Nedostatek perspektivy celé výpovědi ve chvíli jejího zahájení dokumentují např. v č. nářečích východomoravských věty typu *Kúpila sa jalůvka; Bylo návat hrozný*

(jen při antepozici predikativního slovesa) bez očekávané, ale vedle toho též možné kongruence *Kúpila sa jalůvka; Byl návat hrozný*. Jako znak mluvené řeči nelze podobné anomálie v rodové kongruenci vyloučit ani ze syntaxe praslovanštiny.

Pozůstatky neplně začleněnosti bývalých relativně autonomních útvarů větných (nominálních nebo interjekčních) se objevují v jistých nepravidelnostech větné organizace ještě i v starých spisovných jazycích slovanských a otvírají tak názorný vhled do syntaktické situace praslovanštiny.

Např. historicky doložené příslovečné určení vyjadřující časovou distribuci v řadě po sobě následujících dní, které se dnes vyjadřuje repetiční figurou komparační *den co den* nebo separativní *den ode dne*, bylo asi možné i v praslovanštině a je tak ostatně doloženo už v staroslověnštině *дънь јаče дънь* nebo *дънь отъ дъне*; ale tam vedle toho existují i další varianty tohoto obratu, bezpředložkový ablativně separativní *дънь дъне* a s mechanickou atrakcí prvního členu k druhému *дъне дъне*, ba také archaicky *дънь дънь* v tvaru, který nominativem (časový akuzativ byl možný jen u substantiva rozvitého) ikonicky pojmenovával dva členy jako zástupce celé (neuzavřené) série po sobě následujících dní. Tato variabilita byla pravděpodobně do staroslověnštiny zděděna z praslovanštiny a tam se nejspíš vyvinula z archetypálních pojmenování syntakticky autonomních („větných“) **Дънь. Дънь*.

Podobně příslovečné určení času *v ta doba, (v) to doba, v tu doba* apod., v stč. a v sch. ještě jakoby „vyšinuté z vazby“, zachovává pravděpodobně variabilní podobu z pozdní praslovanštiny a tam asi vzniklo ze spojení původní interjekční věty a původní nominální věty **To. Doba.*, označujícího přímým situačním odkazem a prostým nominativním pojmenováním časovou kulisu dějů nebo stavů vyjádřených v textovém sousedství; po ztrátě větné platnosti se začleňovalo do sousedních vět, jako jejich příslovečné určení ztrácelo svou původní formu a vytvářelo si formy nové, které by nějak vyjadřovaly jeho syntaktickou neautonomnost, částečně s reliktovými zbytky stavu výchozího.

Uvolněná syntakticky formální organizace projevů se v praslovanštině projevovala zjevně též větší frekvencí shody podle smyslu už přímo uvnitř syntagmat (nejen distantně přes hranice výpovědi, jak je to možné s jistým omezením dosud). U výrazů s hromadným významem nebo u výrazů označujících skupinu jednotlivců v sg. mohl stát ještě i v starších slovanských jazycích spisovných přísudek v pl., dnes je tomu tak stále ještě v dialektech, srov. z č. nářečí východomoravských *první řada* (sg.) *nastúpili* (pl.) *do tih vagónú, druhá řada* (sg.) *moseli* (pl.) *stád hapták*.

Pro zřetelné vymezení řeči nepřímé od řeči přímé se ještě ani v počátečních fázích slovanských jazyků spisovných nedostávalo definitivně zformovaných plně gramatikalizovaných spojek uvozujících příslušná druhá sdělení jako závislé věty obsahové oznamovací, i když v nejstarších slovanských písemných textech se útvary jiného původu zřejmě právě v této funkci v zárodečné podobě už objevují, např. stsl. *jako*, stč. *ež, že* apod. Je však pozoruhodné, že ani v jazyce s tak intelektualizovanou syntaxí, jako je staroslověnština, není jazykové rozlišení situační primárnosti a sekundárnosti jasné a jednoznačné. Jsou v ní doloženy tři základní typy reprodu-

kovaného projevu. (Mluvcím prvního, rámcového projevu budiž v našich příkladech *Ioanъ*, mluvčím druhého, reprodukováného projevu *Petrъ*):

1. Řeč přímá bez spojovacího výrazu a s neposunutou gramatickou osobou, tj. její forma je v souhlase s původní situací, v níž byl reprodukováný projev vysloven: (*Ty, Petrъ*) *glagolješi*: „(*Azъ, Petrъ*) *damъ imъ chlébъ*.“

2. Řeč nepřímá se spojovacím výrazem (pseudospojkou?) *jako* a s posunutím gramatické osoby jako signálem její závislosti na textu (na větě uvozovací), do něhož je vložena: (*Ty, Petrъ*) *glagolješi, jako (ty, Petrъ) dasi imъ chlébъ*.

3. Řeč polopřímá (nepravá přímá) se spojovacím výrazem (pseudospojkou?) – v tomto případě jde o tzv. „*jako recitativum*“ –, ale bez posunutí gramatické osoby, tj. jakoby nezávisle na větě uvozovací: (*Ty, Petrъ*) *glagolješi, jako (azъ, Petrъ) damъ imъ chlébъ*; zde je tedy osoba neposunuta, takže *damъ* (1. os.) v dané větě neodkazuje k mluvčímu rámcového textu, tj. něznamená **azъ, Ioanъ damъ*, nýbrž k mluvčímu větě uvozovací, tj. *azъ, Petrъ damъ*; reprodukováný projev tu má tedy stejný význam jako v typu 2. Soulad v užití spojovacího prostředku, ale nesoulad v posunu gramatické osoby mezi typem 2. a 3. představoval v písemných projevech jistou překážku komunikační úspěšnosti, při fyzickém kontaktu mluvčího s adresátem a při situační evidentnosti v ústních projevech praslovanských byl však zjevně minimalizován. Současné dialekty nabízejí nadto speciální podtyp skupiny 1., srov. č. z východní Moravy *já přída dom, povídám, to je spúšťka*. Přes absenci spojky to není klasická přímá řeč typu *Když jsem přišel domů, povídám: „To je spoušť.“* Uvozovací věta v citovaném nářečním dokladu není totiž uzavřena klesavou, závěrečnou kadencí, nýbrž se po větě intonační stránce chová jako každá jiná věta v asyndetickém souvětí, zejména slučovacím. Existenci souvětí tohoto druhu s reprodukováným projevem je možné předpokládat i pro praslovanštinu, zvláště když ji nelze zcela vyloučit ani ze starých slovanských textů písemných; v nich by totiž mohla být zastřena nedostatkem příslušného jednoznačného systému interpunkčního.

§ 29 Pravděpodobná silná rozvolněnost syntaktické linie v archaických ústních projevech předslavanských a výchozí předpokládaná syntaktická autonomie jejich dílčích složek se už během prehistorického vývoje mohla zčásti scelovat („ztráta větne platnosti“) s různým výsledkem, a to i bez nápadnějších výsledných syntaktických a morfologických „anomálií“ (měřeno dnešním syntaktickým standardem literárním). Komplikovanější syntaktické etymologie (předslavanské, až glotogonické) bývají proto výsledkem hloubkové analýzy útvarů v pozdní praslovanštině již fixních. Např. gen. u supina ve větách typu **Jъdetъ lovitъ rybъ* se někdy chápe jako pád závislý na supinu pro jeho nominální původ, tedy jako gen. adnominální, ale někteří badatelé počítají s tím, že byl původně závislý na slovese pohybu i bez supina (jak je to dodnes možné v baltské jazykové oblasti) a supinum že představovalo k němu jen potenciální dodatkové, zprvu syntakticky samostatné určení, tedy **Jъdetъ rybъ. Lovitъ. ‘Jde na ryby. Lovit.’* Se zánikem této – arci jen hypotetické – větne platnosti supina zanikla pauza mezi ním a předcházející větou, supinum bylo do ní vtaženo, gen. pak mohl zaujmout pozici i po něm a byl v obou případech sekundárně vztažen k němu jako jeho objekt, tedy **Jъdetъ rybъ lovitъ. // *Jъdetъ lovitъ rybъ*. Tento výklad se dnes většinou i přijímá.

Rovněž nč. přechodníky vznikly z nom. (všech čísel a rodů) starých jmenných tvarů participií *nt*-ových a *s*-ových, která byla svého druhu verbálními adjektivy a jako taková mohla už v praslovanštině konstruovat tzv. doplněk, tedy (obdobně jako v nč.) **jъdetъ bosъ ‘jde bos’ // *jъdetъ poje ‘jde zpívaje’*. O doplněku se předpokládá, že se s největší pravděpodobností vyvinul z původní nominální věty: **Jъdetъ. Bosъ. ‘Jde. (Je) bos.’, *Jъdetъ. Poje. ‘Jde. (Je) zpívaje.’* (tj. zpívající, zpívá). Participia však byla na rozdíl od adjektiv vybavena větší výrokovou dynamičností a nadto celým valenčním potenciálem sloves, od nichž byla tvořena, takže vytvářela zprvu jako tzv. druhé/sekundární přísudky (r. *vtorostепенноje skazujemoje*, něm. *zweitrangiges Prädikat*) nspecifikované ekvivalenty vět vyjadřujících okolnosti časové nebo nspecifikované průvodní. Na rozdíl od novodobých transgresivů (přechodníků) v jazycích spisovných vyznačovaly se pozdě psl. sekundární přísudky participiální větší mírou „predikativní síly“ a syntaktické samostatnosti; je to dobře doloženo v starších slovanských textech písemných (srov. § 126), zčásti i v současných dialektech. Participiální obraty v praslovanštině mohly být s větou obsahující přísudek primární spojeny s pomocí kopulativních spojek (interjekcionálního původu a možná stále ještě i sémantického odstínu) *i, a, ti* apod., srov. ještě i stč. *bránieše se jemu a rka; stp. Bojąc się tego Salomon i pogrzebl to istne drzewo bardzo glęboko w ziemię; stsrb. Azъ že izъšъdъ... i vъzděvъ rucě na nebo i rekočъ*; mohlo se jich užívat po relativech a spojkách, srov. ještě i stč. *čičme, co chtiec(e); stp. Mistrzu, co czyniac, abych żywot wieczny otrzymał?; str. ne budetъ kto jeho mъstja*; mohlo se jich užívat po fázových slovesech, ale i jako primárního přísudku buď se sponovým *byti*, srov. ještě i stč. *byl tři léta po moři jezdě*, dosl. ‘byl jezdě/jezdící’, tj. ‘jezdil’, str. *polovci běchu zvěř lovjaše*, nebo i jako přísudku samostatného, srov. např. ještě stp. *Tedy przykazawszy im anioł, aby się nie wrocili* nebo z ukr. listin 14.–15. stol. *a také togo istnogo Stecka vojevodu choťjači osobnoju milostiju utěšiti. Aby namъ potomъ tymъ gotověi i věrněi služilъ*; dodnes se participia *s*-ového užívá v predikativní funkci v r. a br. dialektech, např. *korova uže telivšy ‘kráva už se otelila’, vlastně ve významu perfekto-prézentu ‘je otelená’, tej narod usnuvši, naš most slomivšiš*; byly možné i v konstrukcích různopodmětných (jako tzv. *nominativus absolutus*), jak je to doloženo v starších jazycích spisovných, např. stč. *vyšed z púště příkladem svého utrpenie, mnoho jiných jeho následováchu*; stčak. *Budući Jerolim od trideset lit, papa Liberti učini ga kardinala*, ale ještě i v současných dialektech, např. č. z vých. Moravy *Přída tam, nebylo tam nikoho*; sch. *Došavši ja k svojemu starom prijatelju, on se vrlo obradova*; r. *jeđuči dorogoju i govorit jemu čort*.

Po slovesech *intelligendi*, *percipiendi* atd. měla participia nikoli význam příslovečný, nýbrž obsahový, jak to dosvědčují časté doklady v starších památkách všech slovanských jazyků, např. ve vazbě akusativu s participiem, srov. stp. *Y uszrzal proch gydōcz wsgorō jako dym*, str. *slyšavъše iduča Izjaslava Andrejeviča*, v starších památkách čakavských *Gospa sinka čuvši tako govoreći reče mu*, nebo ve vazbě nominativu s participiem, srov. stč. *mníš se kúpe u Vltavě*, stsrb. *Kto li se obrěte přěslušavъ* atd.

§ 30 Vedle nom. jména a jeho syntaktické autonomie uvažuje se nověji také o archetypální „autonomní komplexnosti verba finita“, která se projevovala v principu tzv. regresivního řazení větných členů, tj. v antepozici verba finita nominálnímu komplexu (sled Vf - N) a v postpozici nominální determinace (sled N - Atr). Je to princip dobře doložený v narativních textech starších ie. jazyků a odtud mohl být aspoň zčásti zachován i v praslovanštině; jeho stopy se ještě objevují v staroslověnštině (viz § 144), antepozice verba finita je s různou frekvencí dodnes možná v různých slovanských jazycích; oblíbená je zvláště v lidové ruštině (pohádky). Tvary verba finita nezdídky otevírají vyprávění (nebo jejich samostatné úseky, „kapitoly“) a tvoří často součást obrátů, které popisují potřebnou vstupní kulisu vyličeného dění, a tvoří tedy absolutní zahájení nového tematického řetězce, např. r. *Živalo da byvalo...*, *Byl žil...*, č. *Byl jednou jeden král...*; samy proto do vlastního aktuálního členění daného textu vlastně ještě plně zařazeny nebyly. Podobně i mimo absolutní počátky vyprávění bývá tento slovosledný typ historicky doložen při nasazení nové tematické linie na místech tematických švů, které se vynořují v proudu vyprávění po tematickém řezu nebo změně scény nebo aktérů dialogu atp. Lze předpokládat, že to byl běžný incipit narativních textů i v praslovanštině.

Vedle principu regresivního řazení větných členů se uplatňoval princip sukcesivně kontaktního řazení záležející v kladení členů vytvářejících syntaktické dvojice (syntagmata), resp. i součásti perifrastických tvarů do bezprostředního sousedství; je to princip archaicky kolokviální, ale projevoval se do jisté míry i v starých textech psaných.

Rytmičtý zákon slovosledný, v podstatě podle pravidla Wackernagelova, byl v praslovanštině platný ještě v souhlasu s výchozím územím indoevropským. Bezvadně byl zjevně zachovávan v případech pronominálních enklitik dativních *mi*, *ti*, *si* a tázací větné partikule *li*. Situace ostatních potenciálně nepřízvučných enklitických slov nebyla v praslovanštině už tak jednoznačně vyhraněná; do značné míry ji patrně reflektuje stav zachovaný v staroslověnštině (viz § 143).

E. Charakteristika praslovanské slovní zásoby

§ 31 Slovní zásoba praslovanštiny byla ve svém jádře vytvářena lexikálním fondem zděděným už z ie. období. Ten byl ovšem na psl. půdě zčásti obměněn, a to jak jistými změnami sémantickými – přenášením významu (metaforou nebo metonymií), jeho úžením (specializací) nebo rozšiřováním (generalizací) –, tak i změnami v hláskové podobě, které byly důsledkem foneticko-fonologických procesů, o nichž byla dosud řeč. Typologicky zachovávala praslovanština shodu se stavem ie. v dominující trojčlenné struktuře modelů ohebných slov, záležející v rozlišování kořene, sufixu derivačního a sufixu gramatického (koncovky), i když konkrétní podoba slov byla již ve srovnání s ie. stavem pozměněna a morfově švy eventuálně

posunuty, srov. např. *syn-ov-e* (nom. pl. – z ie. **sūn-ou-es*), *ber-e-šb* (2. os. sg. prez. – z ie. **bher-e-si*). Staré, méně časté dvojčlenné útvary bez derivačního sufixu, tzv. kořenová slova, se kromě slova *kry* ‘krev’ (< **krūs*) v původní podobě nezachovaly, ale některé původně trojčlenné modely se v důsledku fúze (viz § 25) změnily na půdě praslovanštiny v dvojčlenné, např. *syn-ъ* (< **sūn-u-s*), *ved-e* (3. os. sg. asigmatického aoristu ‘(při)vedl’ < **ved-e-t*). Původní ie. kořenová slova byla (zčásti už i v baltštině) v praslovanštině rozšiřována o sekundární vokalizace sufixy *-i-*, *-o-*, *-ā-* většinou bez zřejmé sémantické motivace, pravděpodobně z potřeby kompenzovat ztráty způsobené hláskovými zániky a zvětšit tak objem slova, resp. přiřadit dané slovo k produktivnímu morfologickému paradigmatu; srov. např. psl. *myšb* (i-kmen) s lat. *mūs*, psl. **dervo* ‘strom’ (s-kmen) s řec. *drūs*, psl. *zima* (a-kmen) s lat. *hiems*, nebo rozšíření starých *u*-kmenových adjektiv o sufix *-ko*, např. psl. **soldъkъ* (stsl. *sladъkъ*) ‘sladký’, ale lit. *saldus*, psl. **ozъkъ* ‘úzký’, ale stind. *amhu-* aj. Jednoznačně morfologickou motivací měla sekundární vokalizace starších konsonantických kmenů, např. rozšiřování mužských a středních tvarů komparativu nebo participií praeteriti activi (pův. kmenů na *-s*) o další sufix *-jo-* (kromě nom. sg.), srov. nom. sg. *starě-ji* < **-i-s* ‘starší’, *plakavъ* < **-u-s* × dat. sg. *starějъšu* < **-i-s+jo-u*, *plakavъšu* < **-ū-s+jo-u*, a rozšiřování mužských a středních tvarů participia praes. act. (pův. formací na *-nt*) o týž sufix (zase kromě nom. sg.), např. nom. sg. *vedy/-a* ‘veda’ < **-ōn* (v nom. tedy nikoli *nt*-kmen, nýbrž *n*-kmen), dat. sg. **vedōt’u* < **vedōtju* (stsl. *vedōštu*) < **-ont-ju* < **-ont-jo-u* (tedy *nt* + *jo*-kmen).

Ve srovnání se starším stavem byl však psl. lexikální fond především podstatně **doplněn** o nové jednotky. Praslovanština obohatila svou slovní zásobu jednak jistým množstvím **výpůjček** z jiných jazyků ie. (zvl. indoíránských a germánských – viz § 4–6) i neindoevropských (viz § 3), hlavně však **novým tvořením** slov kompozicí a derivací.

§ 32 Schopnost spojovat v jednu lexikální jednotku dva i více kořenů a vytvářet tak tzv. složeniny (kompozita) zdědila praslovanština z ie. dávnověku. Mezi ie. jazyky, které projevují na jedné straně velký sklon ke kompozici, jako např. stará indiština, a na druhé straně jí využívají jen řídce, jako třeba latina, zaujímá praslovanština jakési „středové postavení“; kompozita se v ní objevují zejména na úseku společenské terminologie (např. *bratъsestra* „sourozenci“, *vojevoda* atp.) a vlastních jmen (např. **Světoperъkъ*, *Boleslavъ* aj.).

V derivaci uplatnila praslovanština jednak **prefixaci**, tj. užívala k tvoření nových slov předpon jako *po(d)-*, *jbz-*, **orz-*, *ot-*, *ob-*, *vъz-*, *vъ(n)-*, *na(d)-*, *bez-*, *sъ(n)*, **per(d)-*, *za-*, *pro-*, *u-*, nářečně (severoslovansky) též *vy-*, které se primárně připínaly k slovesným základům a zůstávaly pak i u jmenných útvarů od prefigovaných sloves odvozených (např. *vъzdati*, *vъzdanъje*); někdy však fungovaly i jako první část nominálního útvaru, který od slovesného základu odvozen nebyl (např. *bezbožъnъ*, *pomorъje*).

Nejvlastnějším zdrojem tvorby nových slov byla však **sufixace**, tj. odvozování slov s pomocí nových přípon. Praslovanština využila zčásti starého, z ie. dávnověku zděděného materiálu, který nově zorganizovala, fúzovala, zkombinovala nebo

z hotových slov mylnou morfologickou segmentací nově vyabstrahovala, zčásti zcela nově vytvořila. Z nových, specificky slovanských produktivních sufixů lze jako příklad uvést sufixy pro tvoření kolektiv a abstrakt *-bje* (např. *listbje* 'listí', **sčdorvbje* 'zdraví'), *-bstvo* (např. *ljudbstvo*, *běžbstvo*), abstrakt od adjektiv *-ostb* (např. *mōdrostb*, **moldostb* 'mladost'), abstrakt od sloves i jmen *-bba*, *-oba* (např. *službba*, *zčloba*), jmen nástrojů *-dlo* (např. *šidlo*, **ordlo* 'rádlo'), jmen činitelských a konatelských *-tel'b* (např. *roditel'b*), *-tajb* (**ortajb*, stsl. *ratajb* 'oráč'), *-bcb* (např. *lovčb*, *kurčb*), *-bnikb* (např. **dčlžbnikb*), *-ar'b* (sufix přejatý z lat. *-arius* prostřednictvím germánským, např. *pekar'b*, *zčdar'b* 'stavitel'), názvů potomků a mládat **-itjb* (např. **lvvit'b* 'lvíče'), *-čt-* (*kozčlč*); dále sufixy adjektiv široce vztahových *-bnb* (např. *včrbnb*, *želčzčnb*), *-bčkb* (např. *mčžčskb*), adjektiv posesivních *-inb* (např. *ženinb*), *-onb* (např. *bratronb*), adjektiv od substantiv *-atb* (např. *ženatb*), *-itb* (např. *sčrditb*); dále substantivních deminutiv *-ččb* (např. *mčšččb* k *mččb*), *-čkb*, *-čka*, *-ččb*, *-čka* (např. *nožčka* k *noga*, *kvčtkč* ke *kvčtb*), *-ičb* (např. *nožičb* k *nožb*) a mnoho jiných. Ze slovesných přípon se na slovanské půdě rozvinulo prezenní *-ne/-no-* a (mladší) infinitivní *-nč-*.

§ 33 Jako specifický prostředek spjatý s tvořením slov přešly a transformovaly se do praslovanštiny alternace kořenových samohlásek, tzv. **ablaut** (střída, kmenostup). Jejich původní model v pozdně ie. období byl poměrně jednoduchý a průhledný: kořenové, resp. i příponové *-e-*, tzv. „plný stupeň“, se v různých derivátech mohlo střídat se „stupněm oslabeným“ (nulovým nebo redukováným, v němž kořen měl podobu buď neslabičnou, nebo k usnadnění výslovnosti obsahoval nefonematický redukováný vokál, který se zpravidla označuje jako *e* nebo *o*); mohlo se dále střídat s *-o-* („o-stupeň“) a oba základní stupně mohly alternovat se zdloženým stupněm, tedy *ē* nebo *ō*; někdy se uvažuje o tom, že redukcí ablautových stupňů vznikla zvláštní redukováná samohláska zvaná „šva“ (*ə*) jako vokalický alternát protoie. tzv. laryngál ($H_{1,2,3}$); jejich antepozice nebo postpozice u původní snad jediné samohlásky vedla podle některých teorií po jejich zániku ke vzniku tří vokálů dlouhých a krátkých: *ē*, *ō*, *ā*. Model před slovanského ablautu lze tedy znázornit tímto schématem:

<i>ē</i>	<i>ō</i>
<i>e</i>	<i>o</i>
<i>e/o, ə</i>	

Tyto před slovanské vokalické alternace zůstaly zčásti zachovány, resp. se opakovaly i v psl. (a zčásti jako neproduktivní relikv je máme i dnes, např. *nesu* ~ *nosím*), zčásti byla jejich původní podoba zastřena v průběhu psl. vývoje změnami *ō > a*, *ē > ē* „jat“ nebo (po *ž*, *š*, *č*, *j*) *> (a)*, a redukováného vokálu *v* *č/v*. Rovněž ablautové alternace ve spojení „vokál + sonanta“ typu

<i>ēr</i>	<i>ōr</i>
<i>er</i>	<i>or</i>
<i>e_r/o_r, r</i>	

<i>ēn</i>	<i>ōn</i>
<i>en</i>	<i>on</i>
<i>e_n/o_n, n</i>	

<i>ēi</i>	<i>ōi</i>
<i>e_i</i>	<i>o_i</i>
<i>e_i, i</i>	

<i>ēl</i>	<i>ōl</i>
<i>el</i>	<i>ol</i>
<i>e_l/o_l, l</i>	

<i>ēm</i>	<i>ōm</i>
<i>em</i>	<i>om</i>
<i>e_m/o_m, m</i>	

<i>ēu</i>	<i>ōu</i>
<i>e_u</i>	<i>o_u</i>
<i>e_u, ũ</i>	

byly v praslovanštině podstatně změněny, když se v heterosylabických pozicích „rozvazovaly“ a když v tautosylabických pozicích

- i*-ové a *u*-ové diftongy se monoftongizovaly (*e_u* > *u*, *o_u* > *u*, *e_i* > *i*, *o_i* > *i*),
- ze spojení s *n* a *m* (i z *n* > *bn*, *m* > *čm*) vznikly nosovky *č*, *č*,
- vyvinuly se sonantní *čr*, *čr*, *čl*, *čl*,
- nastala změna *ī* > *č*, *ū* > *č*,
- později došlo ve spojení s likvidami k metateze nebo ke vzniku „plnohlási“ (**tert* > *trčt*, *teret* atd.).

V některých ie. jazycích, mezi nimi právě i v praslovanštině, mohly se stát východiskem sekundárního prodlužování po své redukcí i krátké **ū*, **ī*; v praslovanštině se tak vyvinuly navíc i sekundární alternace *č* ~ *y*, *č* ~ *i*, *č* ~ *i*.

Příklady vokalických alternací v praslovanštině: *sčborč* a *sčberč* ~ *sčbčrati* 'sebrat' ~ *sčbirati* 'sbírat'; *tok* ~ *tečr* ~ *přičkati* (**-tčk-*) ~ *čci* (imperativ); *prorokč* ~ *rečr* ~ *přičkati* ~ *čci* ~ *naričati*; *sušiti* (*-o_u-*) ~ *sčchnčti* (*-ū-*) ~ *zasychati* (*-ū-*); *duša* (*-o_u-*) ~ *včzdčchnčti* (*-ū-*) ~ *dychati* (*-ū-*); *dčti* (**dom-*) ~ *dčmčr* ~ *dymč* (**dūm-*); *pljučr* ~ *plčvati* 'plít'; *pčti* (**pen-*) 'pnout' ~ *pčnčr* 'pnu' ~ *raspiničati* ~ *pčto* 'pouto' ~ *oponičati*; *pluti*, *plovčr* (*-o_u-*) ~ *plavati* (*-ō_u-*); *kronč* (**krouč-*) ~ *sčkrčvenč* (**krūč-*) 'skryt' ~ *kryti* (**krū-*); *mčrčr* ~ stsl. *mrčti* (< **mertī*) ~ *moriti* ~ *umirati* ~ (*jbz*) *mariti* (**mōr-*) ~ *sčmčrtč*; *včzorč*, stsl. *zrakč* (< **zorkč*) ~ *zčrčti* 'zřít' ~ *zazirati* ~ *zčrcadlo*.

Znalost starých vokalických alternací (ablautu), jejich vývoje do praslovanštiny a z praslovanštiny až do současných slovanských jazyků umožňuje odhalit v mnoha případech původní identitu slovních kořenů (která je dána výchozí identitou jejich souhláskové kostry i při variabilitě její samohláskové „náplně“), i když povrchově je už zastřena. Na několika příkladech z češtiny je možno názorně předvést, jak se s pomocí pracovního pojmu ablaut stává zřejmější genetická souvislost

a) mezi některými „nepravidelnými“ formami jednoho morfologického paradigmatu, např. *tít*, *tal* (< *tčti*, *tčlč*, tak doloženo v staroslověněštině < **ten-*), *tnu* (< *čnčr*, tak doloženo v staroslověněštině); *ženu* (< **gen-*), *hnát* (< **gčn-*); srov. též *honit*; *píšu*, *psát* (**pčs-*); *beru*, *brát* (**bčr-*) aj.,

b) mezi členy slovního hnízda rozlišenými už silnější deetymologizací, např. *hořet* (< **gor-*), *řeřavý* < stč. *žčřavý* (< **ger-*), *o-har-ek* (< **gōr-*), *žár* (< **gēr-*); *šla*

(< *šbdla < *chbd-), *chodit*, *vy-cház-et* (*-chadjati < *-chōd-); *topit*, *teplý*, *za-tápět* (< *tōp-); *lokat*, *po-lk-nout* (< *-lōk- < *-lūk-), *po-lykat* (< *-lūk-); *po-pel*, *pla-men* (< *pol-), *pálit* (< *pōl-); *meleš*, *výmol*, *mlátit* (< *mol-), *rozmělnit* (< *-mēl-); *dereš*, *drát* (< dbrati, tak doloženo v staroslověnštině), *díra* < stč. *diera* (< *dēr-), *nádor* aj.

§ 34 Jako příklady lexikálního složení psl. se dále uvádějí některá slova, většinou základní, neodvozená produktivními příponami, podle různých sémantických okruhů.

Množství psl. slov označovalo jevy **přírody**, a to jak přírody **neživé**, živlů, prvků, útvarů geofyzikálních a astronomických, např. *zemja*, *glina*, *voda*, *srbrebro*, *zolto* 'zlato', *želězo*, *solb*, *pěsokb* 'písek', *rěka*, *morje*, *dolina*, *gnězdo*, *větrb*, *vichrb*, *mogla* 'mlha', *džždžb* 'déšť', *gvězda*, *slnbce*, *dnb* 'den', *noktb* 'noc' aj.,

tak i **živočichů**, jako např. *bebrb/bobrb*, *blbcha*, *bykb*, *bcčela* 'včela', *(j)elenb*, *gnida*, *golobb/-bb* 'holub', *chrbt* 'chrt', *kobyła*, *korva* 'kráva', *koza*, *kozbb*, *krbb*, *lbb* 'lev', *mucha*, *orb* 'orel', *onbca*, *paokb* 'pavouk', *ryba*, *rystb*, *sokolb*, *sorka* 'straka', *sova*, *svinja*, *volb*, *vorna* 'vrána', *vydra*, *vbbk* 'vlk', *žbna* 'žluna' apod.,

a **rostlin**, jako např. *avorb* 'javor', *berza* 'bříza', *čersnja* 'třešeň', *djetelb* 'jetel', *dob* 'dub', *chrēnb*, *chmeljb*, *konopja*, *kokolb* 'koukol', *kropiva/pokriva/kopriva*, *lebeda/loboda*, *lipa*, *lbb* 'len', *makb*, *orechb*, *orkyta* 'rokyta', *otava*, *onbcb* 'oves', *proso*, *rbšenica*, *rěpa*, *vino*, *vrbba* aj. (a do souboru názvů botanických patřila i slova jako *plodb*, *kolsb* 'klas', *solma* 'sláma', *pelva* 'pleva', *sěno*, *kvisti*, *vē(d)noṭi* 'vadnout' apod.).

Značné bohatství slov měla praslovanština v oblasti živočišné a lidské **anatomie a fyziologie**, a to jak názvů příslušných anatomických orgánů, např. *čelo*, *duša*, *golva* 'hlava', *gordlo*, *nosb*, *olkob* 'loket', *pědb* 'píd', *ormē* 'ramě', *reb*, *ucho*, *selzena* 'slezina', *vyme*, *zob*, *žlčb* 'žluč' aj., tak i fyziologických stavů, procesů a jejich výsledků, jako např. *gluchb*, *goldb* 'hlad', *golsb* 'hlas', *jalovb*, *kosmatb*, *krbvanb*, *mrbtvb* 'mrtvý', *plačb*, *potb*, *kry* 'krev', *slěrb*, *slbza*, *sytb*, *srbdorvb* 'zdravý', *šrbpob* 'šepot', *živb* apod.; k tomuto sémantickému okruhu patřila i řada sloves označujících základní **tělesné úkony a stavy**, ať už šlo o tělesný pohyb nebo (tělesnou) polohu v prostoru, jako např. *bēgati*, *choditi*, *ležati*, *sēdēti*, *sēsti/sēdnōti*, *skakati* aj., nebo o výrazy označující konzumování a vyměšování, jako např. *ēsti*, *lizati*, *piti*, *plbvati*, *prbdēti*, *smrbdēti*, *srbati*, nebo o výrazy s významem vyluzování zvuku, jako např. *kriknoṭi*, *kvičati*, *mblčati*, *vyti* atd., nebo o jiné fyziologické procesy, jako např. *srbpati*, *drēmati*, *buditi*, *gynoṭi*, *merti* 'mřítí', *plakati*, *bolēti*, *mrbznōti* 'mrznout' aj.

K nim se významově přimykají adjektiva označující **vlastnost vnímanou smysly**, jako např. *mokrb*, *suchb*, *choldnb* 'chladný', *teplb*, *mēkb* 'měkký', *tvrbdb*, *lbgkb* 'lehký', *gladbkb*, *ostrb*, *tprb* 'tupý', *soldbkb* 'sladký', *tichb*, mezi nimi ovšem i adjektiva s významem barev, jako třeba *bēlb*, *črbnb*, *ēsbnb* 'jasný', *zelenb*, *žbltb* 'žlutý' apod.

V psl. slovní zásobě byla rovněž zastoupena slova z oblasti **psychické** a slova pro pojmy citového, intelektuálního a morálního hodnocení, jako např. *bojati se*, *gnēnb*, *strachb*, *radostb*, *radovati se*, *strašiti*, *strašnb*, *žalostb*, *grēchb*, *grēšiti*, *mōdrb*

'moudrý', *mōdrbcb* 'mudrc', *pomogtb* 'pomoc', *slava*, *slaviti*, *tajbnb*, *zēlo* atd., i slova **kultovní a religiozni**, jako třeba *bogb*, *klēti (se)* 'zaklínat (se)', *rajb*, *svētb* 'svatý', pův. vlastně 'mocný, silný' v oblasti magie, *olbtarjb* aj.

Velké množství slov souviselo s lidskou **pracovní činností**, s výrobou, se získáváním obživy, s **materiální kulturou a způsobem života**. Byly to jednak názvy nástrojů, jako např. *gosli* 'housle', *grabjē/-ē*, *metb*, *motyka*, *mečb*, *nožb*, *plugb*, *srbp* 'srp', *veslo* aj., a dále názvy různých zařízení, výtvorů a produktů lidské činnosti, jako třeba *dvorb*, *jama*, *polje*, *mostb*, *kuchynja*, *kotbb* 'kotel', *dnb*, *pektb* 'pec', *ognb* 'oheň', *(j)bskra*, *dymb*, *medb*, *melko* 'mléko', *mēso*, *obēdb*, *voskb*, *pēna*, *polbno* 'plátno', *plāšcb*, *pojasb*, *prōtb* 'prut', *kolb* apod.

Značné bylo i bohatství sloves, která označovala různé **pracovní akce a úkony**, jako např. *dēliti*, *gasiti*, *grējati/grēti* 'hřátí', *liti/lējati*, *loviti*, *melti* 'mlítí', *mōčiti* 'mučit', *myti*, *napojiti*, *ljab/-pbniti*, *nositi*, *obuti*, *pekti* 'péci', *platiti*, *prēsti* 'přísti', *raniti*, *ryti*, *sēti/sējati*, *služiti*, *strēljati*, *sušiti*, *trēsti* 'třásti', *tōkati* 'tkátí', *učiti*, *viti*, *žēti* 'žnout' aj.

Rozsáhlá a diferencovaná byla dále i nomenklatura **společenských a příbuzenských vztahů**, povolání apod., jako např. *brat/r/b*, *dēte* 'dítě', *gostb*, *korljb* 'král', *ljudbje*, *mama*, *matjeha/-ocha/-ucha* 'macecha', *protivbnikb*, *prijateljeb*, *sestra*, *spsēdb* 'soused', *svoboda/slo-*, *synb*, *tjudjb* 'cizí', *vbdovbcb* 'vdovec', *vbnukb*, *pekarjb* atd.

Pro vyjadřování pojmů základních **vlastností** měla psl. bohatě vyvinutou škálu adjektiv především s významem polohy nebo míry prostorové a časové, např. *glōbokb* 'hluboký', *kortokb* 'krátký', *lēvb*, *malb*, *nizbkb*, *prazdbnb*, *rbnb*, *širokb*, *vysokb*, *zadbnjb/-nb*, *davnbn* 'dávny', *moldb* 'mladý', *novb*, *starb*, *vēčbnb* 'věčný' atp., ale i s jinými elementárními významy, jako třeba *bogatb*, *bosb*, *čistb*, *dorgb* 'drahý', *gotovb* atp.

Rovněž **elementární činnosti a stavy** byly vyjadřovány slovesy jako *biti*, *dati*, *gorēti*, *kapati*, *kryti*, *padati*, *visēti*, *vōzēti* 'vzítí' aj.

A k obecně potřebným slovům základního významu patřila konečně i **zájmena** *ljbazb*, *ty*, *my*, *vy*, *mojb*, *tvojb*, *svojb*, *našb*, *vašb*, *kbto* apod., **číslovky** *jedinb/-nb*, *dvb*, *trbje*, *četyre*, *pētb*, *šestb*, *sedmb*, *osmb*, *devētb*, *desētb*, *sbt* i tvořené z nich číslovky opisné, **předložky** jako *medji/medju* 'mezi', *nadb*, *zāporka ne* aj.

F. Nářeční štěpení praslovanštiny

§ 35 Praslovanština nebyla jazykovým útvarem ustrnulým, neměnným, nýbrž za dlouhou dobu své existence procházela podstatnými změnami ve stavbě hláskové i gramatické a v slovní zásobě, vyvíjela se. V některých případech neproběhl jazykový vývoj na celém slovanském území, nýbrž jen na některé jeho části. Stará jazyková jednota se tak porušovala, docházelo k dialektickému (nářečnímu) štěpení praslovanštiny, které položilo základ dnešnímu dělení slovanských jazyků na tři skupiny: západní, východní a jižní (ale srov. i jiné klasifikace v § 45).

Tento diferenční proces souvisel pravděpodobně se změnami v rozsídlení Slovanů, a to jak s postupným rozchodem z „pravlasti“ na jih, západ i východ, tak s nárazy, kterým byli Slované vystaveni (přechod Ostrogótů přes slovanské území, nápor Hunů, Avarů aj.). Proto si jej nelze představovat jako prudký a jednoduchý rozpad původně jednotného jazyka rovnou na tři větve.

Jazyková fakta ukazují na to, že tento proces byl ve skutečnosti dosti složitý.

Nejdříve se pravděpodobně od společného jádra odtrhly ty kmeny, z nichž se později vyvinuly národy západoslovanské. Potom se asi oddělily, nebo přesněji oddělovaly kmeny jihoslovanské a táhly (několika proudy) karpatskými průsmyky, resp. i podél Černého moře na Balkán. V jazyce severních Slovanů (tj. Slovanů západních a východních, kteří se mezitím patrně znovu sblížili) vyvinuly se zatím některé jazykové jevy, které nejsou v jazycích jižních. Když se jižní Slované usadili na Balkáně a v Podunají, proběhly některé jejich jazykové procesy společně s částí Slovanů západních (se Slovanů „českými“ a „slovenskými“), s nimiž územně souviseli v tzv. Panonii, tj. v dnešním Rakousku a Maďarsku, dokud tato geografická souvislost nebyla přerušena zčásti již klínem avarským a později definitivně maďarským a německým.

Nejdůležitější staré rozdíly mezi slovanskými jazyky byly tyto:

1) V hláskosloví působily ještě i v tomto období po nějakou dobu obě základní psl. tendence (tendence k progresivní sonoritě hlásek a tendence k palatalizaci hlásek), ale jejich konkrétní projevy byly už na různých částech slovanského jazykového území různé.

Z palatalizačních změn proběhla v slovanštině nejednotně už druhá a třetí palatalizace velár v těchto bodech:

a) Velární *ch* při druhé a třetí palatalizaci přecházelo v poloměkku *ś*, které dále v jazycích jihoslovanských ztvrdlo v *s* a ve východoslovanských zůstalo zachováno jako změkčené *ś*, avšak v jazycích západoslovanských se změnilo v souhlásku nové kvality, v *š* (tedy ve stejnou hlásku, v jakou se staré *ch* změnilo při palatalizaci první); např. k nom. sg. *mucha* je dat. sg. v češtině *mouše*, v polštině *musze* × v staroslověnštině *musě*, v ukrajinštině *musi* (муси)...; v ruštině jsou tu dnes v koncích veláry analogií podle nom. *muchy* (муха)...; i v ruštině však dávalo původně *ch* při druhé a třetí palatalizaci *ś*, jak dosvědčuje např. kromě ukrajinštiny i stará ruština nebo novoruské *ves'* (весь proti českému *veš-kerý* apod.).

b) Bylo-li *k, g* odděleno od následujícího *ě* nebo *i* (diftongického původu) souhláskou *v*, došlo přesto v jazycích jihoslovanských a východoslovanských k jejich druhé palatalizaci, kdežto v jazycích západoslovanských zůstaly v tomto případě veláry nepalatalizovány: proti českému *květ, hvězda* (české *h* vzniklo ze staršího *g*) nebo polskému *kwiat, gwiazda* je ruské *цвет (цвет)*, *звезда (звезда)*, bulharské *цвет (цвет)*, *звезда (звезда)* apod.

c) Skupina *sk* před *ě, i* diftongického původu se na slovanském jihovýchodě změnila při druhé palatalizaci veláry podle očekávání, tj. *v šc > st* (srov. např. stsl. *дѣска - на дѣсцѣ/на дѣстѣ*), ale v jazycích západoslovanských byla za ni stejná střídnice jako při palatalizaci první, totiž *šč > št* (srov. např. stč. *vojsko - ve vojště, dska - na dště* apod.); analogií podle substantiv s velárou bez sykavky byly pak i zde zavedeny sekundárně tvary typu *na desce*.

d) Jiným starým diferenčním rysem mezi slovanskými jazyky bylo *l epentetické* (vsuvné). Bylo to měkké *l'*, které vzniklo v jihoslovanských a východoslovanských jazycích jako přechodová hláska v starém spojení *retnic (b, p, v, m)* s následujícím *j*, srov. např. r. *lovit' - lovlju, ljubit' - ljublju, zemlja* (ловить - ловлю, любить - люблю, земля), podobně i v srbské a charvátské *kupiti - kupljen, zemlja*... V západoslovanských jazycích však toto *l epentetické* není, srov. např. č. *země, koupě*... Jako výjimky se uvádějí jen ojedinělá slova, jako je české *plíti, blíti* nebo některá místní jména *Davle, Litovel* (< *Litovle*), polské *niemowle* 'nemluvně' aj. Nedostatek epentetického *l* v západoslovanských jazycích se někdy vykládá jako výsledek jeho (předhistorického) zániku. Pravděpodobnější však je výklad, že *l epentetické* nikdy nebylo jevem obecně slovanským, nýbrž že se vyvinulo v plném rozsahu jen v jazycích jižních a východních (po odtržení Slovanů západních). V historické době zaniklo *l epentetické* v bulharštině a makedonštině, takže je zde dnes už jen *zemja* (земля, земја) atd.

e) Slovanské jazyky se dále rozdělily v střídnicích za praslovanské **dj, *tj* (a stejné střídnice jako za **tj* jsou i za **kt* před předními samohláskami). Ve východoslovanských jazycích je tu *č, ž*, srov. např. r. *свѣча, ночь, межа* ze staršího **svět-ja* (ale r. *свѣт, ч. svět-lo, svít-it*), **noktis > *noktь* (srov. lat. *nox*, gen. *noctis*), **medh-ĵā* (srov. stind. *madhjas* 'střední', lat. *medius* t.v. aj.). V západoslovanských jazycích je za **tj* a **kt* všude *c* (č. *svíce, p. świeca, noc* atd.), za **dj* je v p. a slovenštině *dz* (p. *miedza, slk. medza*), kdežto v češtině a lužické srbské pouze *z* (č. *mez, dlůž. mjaza*). V jednotlivých jihoslovanských jazycích jsou za **tj, *kt* a **dj* různé střídnice: bulharština tu má *št, žd* (свещи, нощи, межда), makedonština měkké

k [tʰ], g [dʰ] (свѣка, нок, меџа), srbská a charvátská *ć [tʰʰ], đ [dʰʰ]* (свѣца, ноџ, меџа) a slovinština *č, j* (свѣча, ноџ, меџа).

f) Ze změn souvisejících se zákonem otevřených slabik je třeba uvést především, že stará skupina souhlásek *dl, tl* zůstala v západoslovanských jazycích zachována, kdežto v jazycích jihoslovanských a východoslovanských *d* a *t* v tomto případě zanikalo (s výjimkou absolutního počátku slova): tak proti českému *vedl* je ruské *вѣл* nebo srbské a charvátské *veo* (o tu vzniklo z *l*), proti českému *pletl* je ruské *плѣл*, srbské a charvátské *pleo* atp. (Jsou však i některé jevy přechodné; tak v některých slovenských dialektech - na západním Slovensku, pak i na dolní Oravě

nebo ve středním Liptově – se za staré *dl, tl* objevuje pouhé *l*, většinou zdložené, ale tu jde zčásti o výsledek mladšího vývoje, a naopak v pskovském nářečí ruského jazyka staré *d, t* v těchto skupinách nezaniklo bez náhrady, nýbrž se změnilo v *g, k*, tedy za *dl, tl* je tu *gl, kl*.)

g) Charakteristické rozdíly mezi slovanskými jazyky vznikly dále při tzv. „metateze likvid“ (tj. přesmyku souhlásek *r* nebo *l*).

Slo jednak o střídnicí za *or, ol* na počátku slova před souhláskou (vžité označení je *ort-, olt-, t* zde reprezentuje jakoukoli souhlásku). Na slovanském jihu tu došlo k metateze likvidy a samohlásky a ke zdložení samohlásky ($\bar{o} > a$) takže je tu všude *rat-, lat-*, srov. např. srbské a charvátské *rame, rasti, ravan, lakom, lakat, lađa* atd. (a stejný vývoj se projevuje i ve střední slovenštině). Na slovanském severu (u Slovanů západních a východních) došlo sice ve všech těchto případech k metateze, ale k dložení jen v těch slovech, v nichž se tato slabika vyslovovala s intonací raženou, kdežto při intonaci tažené k dložení nedošlo; a tak máme v češtině nebo v ruštině v některých slovech *rat-, lat-*, v některých zase *rot-, lot-*, např. *rámě, lakomý*, ale *růsti* (ze staršího *rósti*), *rovný, loket, loď* atp., r. *ровный, локоть* atd. Nebo proti obecně severoslovanské (kromě slovenštiny) předponě *roz-* je jihoslovanská předpona *raz-* z původního **ōrz-* aj. (jen v spis. ruštině je i variantní *raz-* v nepřizvučné poloze, kde se uplatňuje vliv církevní slovanštiny jihoslovanského původu).

Různé byly také v různých slovanských jazycích střídnicí za praslovanské skupiny *or, ol, er, el* mezi souhláskami uprostřed slova (*-tort-, -tolt-, -tert-, -telt-*). V jihoslovanských jazycích došlo k přesmyku likvidy a samohlásky a ke zdložení samohlásky ($\bar{o} > \bar{a}$) $\bar{e} > \bar{e} =$ „jať“, srov. např. staroslověnské *gradъ, glava, brěgъ, mlěko* (ze starého **gordъ, *golva, *bergъ, *melko*). Ve východoslovanských jazycích je tzv. „plnohlási“: *tort > torot, tolt > tolot, tert > teret, telt > tolot* (srov. r. *город, голова, берег, молоко*; zde se zase jako tzv. „slavjanismy“ objevují i útvary jsl., csl. původu, jako *глава, -град, млечный* apod.).

V záposlovanských jazycích není v střídnicích za psl. *tort, tolt, tert, telt* jednoty. Čeština a slovenština jdou s jazyky jihoslovanskými, srov. č. *hrad, hlava, břeh* (ze staršího *břěh*), *mlěko* (tvar **mlěko* není v češtině dosvědčen, neboť skupina *lě* se v č. změnila v *le* už v době předhistorické). V polštině a v lužické srbštině došlo jen k přesmyku bez starého dložení, např. p. *gród, głowa, brzeg, mleko*. V záposlovanských jazycích (v polských dialektech) směrem na sever a západ přesmyk není proveden důsledně, zvláště ve vymřelém jazyce Slovanů polabských (u *-r-*), srov. *korvó, stórna, morz* atp.

§ 36 2) Uvedme staré charakteristické rozdíly v tvarosloví.

a) Koncovky gen. sg., nom. a ak. pl. *ja*-kmenů (tj. substantiv typu ženského *růže* nebo ruského *няня*) a ak. pl. mužských *jo*-kmenů (tj. substantiv typu českého *muž, stroj* nebo ruského *учитель*): na slovanském jihu bylo *-ę* (např. staroslověnské *duše, može* ‘muže’), na slovanském severu *-ě*, zvané „jať třetí“, „jať tertium“ (srov. např. české *duše* ze staršího *dušě, muže* ze staršího *mužě*; podobně v staré ruštině bylo *dušě, mužě* atp.).

b) Jiným starým diferenčním rysem mezi slovanskými jazyky byla koncovka instr. sg. *o*-kmenů a *jo*-kmenů (tj. substantiv typu českého *pán, muž* nebo ruského *завод, учитель*), která zněla na slovanském jihu *-omy/-emy* (srov. např. staroslověnské *rabomy, krajemy*), kdežto na slovanském severu *-omy/-omy*, patrně od *u*-kmenů (srov. např. české *hradem* ze staršího **gradъ* nebo *oračem* ze staršího **oračъ*). Také dnešní ruské koncovky *-om, -em* (*заводом, учителем*) pocházejí ze staršího *-omy/-omy*, kde se *o, e* vokalizovaly v *o, e* (viz dále § 37). O tomto původu současné ruské koncovky svědčí jednak stav v staroruských památkách, jednak některé důkazy další.

c) Další rozdíl mezi slovanskými jazyky byl v tvoření a v některých tvarech aoristu sigmatického mladšího. Od souhláskových sloves 1. a 2. třídy (tj. od sloves typu *nesti* a *dvignoti*) bylo možno v starších obdobích slovanských jazyků tvořit několik aoristů (prostých minulých časů). Z nich aorist sigmatický mladší měl v záposlovanských jazycích kmenotvornou příponu *-e-*, kdežto v jazycích jihoslovanských a východoslovanských kmenotvornou příponu *-o-*; v 3. os. pl. pak v něm měly jsl. a vsl. jazyky původní koncovku aoristovou *-šę*, kdežto jazyky záposlovanské vykazují už jen sekundární koncovku *-chę*, přejatou z jiného prostého minulého času, z imperfekta. Tak tedy např. ve staroslověnské *vedochъ* ‘přivedl jsem’, *vedošę* ‘přivedli’, ale v staré češtině *vedech, vedechu* apod.

d) Slovanské jazyky se od sebe lišily také v koncovce nom. sg. mužského rodu participia praesentis activi (z něhož se vyvinul český přechodník přítomný činný) sloves 1. a 2. tř. (*-e-* a *-ne-* přezencií): proti severoslovanskému *-a* bylo jihoslovanské *-y* (srov. české *nesa, jda* nebo staroruské *река, мога* proti staroslověnskému *nesy, idy* aj.; dnešní rus. *неся* apod. jsou už tvary sekundární, vzniklé analogicky podle sloves 3. a 4. tř., tedy *прося < прося*). Stará dubletnost *-a* × *-y* představuje patrně dvojí vývojový výsledek pův. jednotné koncovky **-ōn*, v níž na slov. severu zaniklo koncové *-n* dříve, takže $\bar{o} > -a$, kdežto na slov. jihu by bylo došlo ke změně $*-n > *-m$, před ním by se bylo původní *-ō-* asimilovalo, tj. labializovalo v **-ū-*, z něhož by vzniklo legitimně *-y-* (a koncové *-m* dodatečně zaniklo též).

§ 37 Vedle uvedených starších diferencí je třeba ještě uvést tři velmi důležité mladší procesy, které proběhly až na přelomu doby prehistorické a historické (10.–12. stol.) a měly jak pro diferenciaci slovanských jazyků, tak i pro jejich další vývoj mimořádný význam. Byl to vývoj nosovek, *jerú* a *jať*.

1) Psl. nosovky se (s výjimkou staroslověnské) v žádném slovanském jazyce nedochovaly na původních místech v původní podobě. Jako samohlásky nosové se kromě stop nosovosti v některých nářečích (makedonských, slovinských) zachovaly jenom v polštině a v polabštině, ale v pozměněné podobě (viz tabelární přehled).

Přehled vývoje psl. nosovek do současných slovanských spisovných jazyků

psl.	ę	ǫ	pęta	пѣтъкъ	тѣпѣти	devętb
č.	a/á, ě, e/í	u/ú, ou, i/í	pata	pátek	táhnout	devět
slk.	ä, ia, a	u/ú	päta	piatok	tiahnuť	devät
p.	a [ɔ], ę	a [ɔ], ę	pięta	piątek	ciągnąć	dziewięć
hluž.	ja/ a/, a, e, o	u	pjata	pjatk	ćahnýc	dźewjeć
dluž.	ě/ie/, je, e	u	pęta	pętk	sęgnuś	żewjęś
r.	a/ja	u	pjata	pjatok/pjatnica	tjanuť	devjat
ukr.	a/ja	u	p'jata	p'jatok	tjahty/tjahnuty	devjat
br.	a/ja	u	pjata	pjatok/pjatnica	cjahnuc	dzevjac
b.	e	ä	peta	petäk	tegna	devet
mk.	e (a)	a	peta	petok	tegne	devet
sch.	e	u	peta	petak	tegnuti	devet
sln.	e	o	peta	petek	tegniti	devet

(62)

Přehled vývoje psl. nosovek do současných slovanských spisovných jazyků (pokračování)

psl.	teleę	gledati/gledęti	zajęcъ	ǫda/ǫdica	ǫтѣкъ	gǫba
č.	tele	hledět	zajíc	udice	útek	houba
slk.	tela	hladiť	zajac	udica	útok	huba
p.	cieleę	gładać (archaic.)	zajęc	wędka	wątek	gąbka
hluž.	ćelo	hladać		wuda (kníž.)	wutk	hubica
dluž.	šele	gledaś	zajec (nár.)	wuda (kníž.)	wutk	gubica
r.	teljata (pl.)	gljadet	zajac	udočka	utok	guba
ukr.	telja	hljadyty	zajac	vudka	utok	huba
br.	cjalja	hljadzec	zajac	vuda	utok	huba
b.	tele	gledam	zaek	vädica	vätäk	gäba
mk.	tele	gledam	zajak	jadica	jatok	gaba
sch.	tele	gledati	zec	udica	utak	guba
sln.	tele	gledati	zajec	odica	votek	goba

(63)

Poznámky k distribuci variantních střidnic v tabelárním přehledu vývoje nosovek: V horní lužické srbštině je za ϵ před historicky měkkými souhláskami e , v absolutním konci slov $-o$, jinak měkkíci 'a. V češtině se ϵ vyvíjelo zprvu v \ddot{a} a to se pak vyvíjelo podobně jako 'a (po měkké), tj. v pozici před historicky měkkou souhláskou a v absolutním konci slov se přehlasovalo v \acute{e} v krátkých pozicích a v \acute{i} v dlouhých. Nosovka o se v češtině změnila v u a vyvíjela se jako ono: po tvrdých souhláskách v krátké pozici dala u , v dlouhých pozicích ou (na začátku slov $ú$ -), po měkkých souhláskách se přehlasovala v i/i (tak v morfologických koncovech, srov. psl. *pijo*, č. *piji*, psl. *pijoŕ*, č. *piji*). V slovenštině je po labiálách v krátkých pozicích \ddot{a} , jinak měkkíci 'a, v dlouhých pozicích pak ia . V polštině je ϵ za kteroukoli psl. nosovkou na místě středověké polské krátkosti, a (vysl. [ɔ]) pak na místě středověké polské délky.

V nářečích slovanských jazyků je pestrost střidnic za nosovky ještě větší.

2) S vývojem samohláskové kvantity stalo se postavení psl. redukovaných samohlásek **jerů** v slovanském vokalickém systému labilní (viz § 21), takže z něho během doby zmizely: v některých polohách v slově zanikly zcela, v jiných se vokalizovaly, tj. měnily se v jiné krátké samohlásky standardní kvantity. Zákonitost zániku a vokalizace jerů pro češtinu formuloval poprvé český filolog A. Havlík (1855–1925) – proto se mluví o tzv. Havlíkově pravidle – a po něm další badatelé (Polívka, Pastrnek, Gebauer a Šachmatov) zjistili platnost tohoto pravidla i pro ostatní slovanské jazyky. Podle Havlíkova pravidla v souvislé řadě sousedících slabik s jerovými hláskami, počítáno od konce slova, liché (slabé) jery zanikaly a sudé (silné) se vokalizovaly. Tak zanikaly jery v polohách, jakou měly třeba ve slovech *дубъ* (srov. č. *dub*), *тма* (srov. č. *tma*), *кнѣзь* 'kníže' (srov. č. *kněz* se změněným významem) atd., a naopak se vokalizovaly v sudých polohách, jako třeba *швѣць* (č. *švec*), *швѣца* (č. *ševce*).

Zánik lichých (slabých) jerů a vokalizace jerů sudých (silných) představují časově poslední společný jazykový proces obecně slovanský (a pokládají se proto někdy za akt uzavírající definitivně psl. epochu), ale konkrétní výsledky vokalizace byly už v různých slovanských jazycích různé (viz tabelární přehled).

Poznámky k distribuci variantních střidnic v tabelárním přehledu vývoje jerů: Za psl. jery v silné poloze je v slovenštině za měkký běžně (měkkíci) e , za tvrdý ojediněle (neměkkíci) e , běžně o nebo a . V luž. historicky pův. střidnicí bylo e stejně jako v č. nebo p. a toto e se vyvíjelo stejně jako e původní, tj. přecházelo ne zcela důsledně v o (a to pak v $hluž.$, resp. i dále v $ó/uo$) před tvrdými souhláskami nebo v sousedství retnic, v $dluž.$ pak někdy v a ; i v silných pozicích zanikaly jery bez náhrady v sufixech $-ѣѣ$, $-ѣѣ$, $-ѣѣ$, $-ѣѣ$. V ruštině a běloruštině podlehl e z měkkého jeru změně v $o/ě$ pod přízvukem a před tvrdou souhláskou se měnilo stejně jako pův. e . V běloruštině se o za tvrdý silný jer změnilo v nepřízvučné poloze (v důsledku „akání“) v a . V slovinštině oba jery splynuly a v krátké pozici je za ně $/ə/$, v grafice e , v dlouhé pozici pak a .

Zánik a vokalizace jerů zasáhly hluboce do celého dalšího vývoje slovanských jazyků; nově tak vznikly zavřené slabiky, ve skupinách souhlásek docházelo k různým asimilačním a disimilačním procesům a zánikům, objevily se „pohyblivé“

Přehled vývoje psl. jerů v silných pozicích do současných slovanských spisovných jazyků

psl.	ь	ѣ	ѣ	дѣнь	тѣмныѣ, тѣмьныѣ	пѣсь	орѣ
č.	e	e	den	temný	pes	orel	
slk.	e (o, a)	o, a (e)	deň	temný	pes	orol	
p.	e	e	dzień	ciemny	pies	orzel	
hluž.	e, ě, Ø	e, o / 'o, Ø	dzeń	ćemny	pos	worjot (kniž.)	
dluž.	e, 'a, Ø	e, o, Ø	žeń	šamny	pjas	jerjet (kniž.)	
r.	e, ě [o]	o	deń	tëmnyj	pës (arch. nář.)	orël	
ukr.	e	o	deń	temnyj	pes	orel	
br.	e, ě [o]	o, a	dzeń	cemny	pës (arch. nář.)	arol	
b.	e (ã)	ã	den	tãmen	pes	orel	
mk.	e	o	den	temen	pes	orel	
sch.	a	a	dan	taman	pas	orao	
sln.	e [ə], a	e [ə], a	dan	temen	pes	orel	

Přehled vývoje psl. jerů v silných pozicích do současných slovanských spisovných jazyků
(pokračování)

psl.	čьстѣ	копьсь	сѣпѣ	мѣчѣ	дѣждѣ	добытѣ	олкътѣ
č.	čest	konec	sen	mech	děšť	dobytek	lokět
slk.	česť	koniec	sen	mach/moch	dážď	dobytok	laket
p.	cześć	koniec	sen	mech	deszcz	dobytok	łokieć
hluž.	česc	kónc	són	moch	dešč	dobytok	łochć
dluž.	cesć	końc	són	mech		dobytok	łokś
r.	čest	konec	son	moch	dožd	dobytok	lokot
ukr.	čest	kinec	son	moch	došč	dobutok	likot
br.	česc	kanec	son	moch	doždž	dabytak	lokać
b.	čest	konec	šan	mäch	dažd	dobitak	lakāt
mk.	čest	konec	son	mov	dožd	dobitok	lakot
sch.	čast	konac	san	mah	dažd	dobitak	lakat
sln.	čast	konec	sen	mah	dež	dobitek	laket

samohlásky, docházelo k tzv. „náhradnímu dloužení“, vznikly tzv. pobočné slabiky a ty se pak v různých slovanských jazycích vyvíjely různě. To však už spadá do výkladu v historických mluvnicích jednotlivých slovanských jazyků.

3) Charakteristickým způsobem se po vývoji nosovek a jerů zapsaly do podoby slovanských jazyků proměny starého **jať**.

Primárně se takto nazývá litera **А** v hlaholici a **Ѧ** v cyrilici. Přeneseně (a v tomto terminologizovaném významu už běžně) je takto označován příslušný psl. foném, pro jehož záznam se tradičně užívá litery *ě* a jehož původní fónická hodnota byla asi [*'ǣ*]; to se často v novější literatuře reflektuje znaky *eā* nebo *'ā* (viz § 12).

1. **Jať** vzniklo v praslovanštině jako nový, předtím neexistující specificky slovanský foném:

a) z předslavanského **ē* (jeho artikulačním rozšířením, tj. přesunem k vokálům nízkým, viz § 12), např. *děte* 'dítě' < **dhē-* 'sát, kojit' (srov. lot. *dē-t* 'sát', lat. *fē-lāre* t.v. aj.), *běžati* < **bēg-* (sov. lit. *bēgti* t.v.);

b) z tautosylabického, tj. diftongického **oi/ai* (monoftongizace diftongů, viz § 15, 21), např. *cěna* < **kojnā* (srov. lit. *kaina* 'cěna', lat. *poena* 'trest, výkupné' aj.); dat. sg. *žen-ě* < **-ai* (srov. lat. koncovku *-ae* nebo řec. *-a* s „iota subscriptum“, které graficky odrážejí původní diftongičnost koncovky: *de-ae*, θε-ᾱ 'bohyni');

c) při nářečním štěpení praslovanštiny vzniklo *ě* při metateze ve skupinách **tert*, **telt* na jsl. teritoriu a ve skupině československé; při ní se krátké **ē* po metateze likvid prodloužilo v **ē* (**trēt*, **tlēt*) a poté přešlo v *ě* (*jať*): *trět*, *tlět*, např. nář. pozdně psl. (tj. jsl. a čsl.) *brěgъ* < **berg-*, *mlěko* < **melk-o* (a to z **melg'-ko?*, kde **melg'* - 'dojit');

d) v ssl. jazycích v koncovkách gen. sg., nom.-ak. pl. *ja-km*. a ak. pl. m. *jo-km*. jako tzv. „třetí jať“ („jať tertium“) stojí *-ě* proti jsl. *-ę* (viz § 36, hláskoslovně ne zcela jasný proces), např. ssl. *dušě* × jsl. *dušę*, ssl. *mōžě* × jsl. *mōžę*.

2. Do jiných slov. jazyků než do č. přešlo **jať** následovně:

a) většinou v *e* (resp. jeho užší varianty), např. slk. *dedo* [d'edo] < *dědo*, *sneh* < *sněgъ*, *dieta* < *děte* - jako v stč. (viz zde sub 3), hluž. *džěd*, dluž. *žěd*, hluž. *sně(h)*, dluž. *sněg*, r. *ded*, *sneg*, sln. *ded*, *sneg*, *telo* < *tělo*, mk. *sneg*, *dedo*, *telo*, srb. *e* („ekavsky“) nebo charv. (*i*)*je* („jekavsky“), *chěz* || *snijeg*, *ðèð* || *djèd*; v p., br. a b. se *e* střídá s *a*, viz zde sub b);

b) v [*'a*], a to v p. před tvrdými dentálami (*d*, *t*, *n*, *z*, *s*, *r*, *ʃ*), jinak v [*'e*], např. *biały* 'bílý' × *bielić* 'bílit' (< *běl-*), *ciato* 'tělo' × *w ciele* (< *těl-*), v br. v nepřívzvučné poloze (spolu se starým *e*) jako tzv. „jakání“, jinak v [*'e*], např. pl. *lja|sy* × sg. *les*, stejně v [*'a*] v b. pod přízvukem před nepalatálními konsonanty nebo před slabikou s nepředními vokály, jinak v [*e*], např. *djado* [d'ado], *bjal* [b'al] 'bílý' (jm. tvar) × *belija* (slož. tvar téhož adj.), sg. [*tjalo*] [falo] × pl. *te|la*;

c) v [*i*] v ukr., např. *snih*, *did*, a v „ikavských“ nář. charv., např. *snig*, *dite*.

3. Na č. teritoriu se frekvence **jať** zprvu zvětšila, když vzniklo též za prač. *ä* (< **ę*), *'alja* v „přehláskovaných pozicích“, např. **desętb* > **desāt* > stč. *desět*, **zajęcb* > **zajäc* > stč. *zajiec*, **čāša* > stč. *čieš*. Přitom **jať** krátké zůstalo v stč. zprvu

monoftongické povahy *ě* [ʼe], měkčící předcházející konsonant, dlouhé se diftongizovalo v *ie* (toto i slk.):

a) stč. *ě* kteréhokoli původu přešlo v *e*, např. *desět* > *deset*, *cěsta* > *cesta*; toto [e] se však dosud někdy ve zvláštních případech píše grafémem *ě*, který α po *d*, *t*, *n* naznačuje palatálnost předcházejících konsonantů, tedy grafické *dě*, *tě*, *ně*, vyjadřuje fonetické [d ϵ], [t ϵ], [n ϵ], např. *dělat*, *tělo*, *někdo*; β) po *b*, *p*, *v*, kde grafika vyjadřuje spojení hlásek *j* a *e*, tedy grafickému *bě*, *pě*, *vě* odpovídá foneticky [bje], [pje], [vje], např. *běžet*, *pěna*, *vědět*, a po *m*, kde tato grafika vyjadřuje spojení hlásek [m ϵ], variantně též [mje], tedy např. *mě* [m ϵ] nebo *město* [m ϵ sto];

b) stč. *ie* se posléze monoftongizovalo v *i*, např. *dietě* > *dítě*, *zajiec* > *zajíc*, *čieš* > *číše*.

§ 38 Foneticko-fonologické změny v praslovanštině, o nichž byla dosud řeč, představují řadu procesů prehistorických, jejichž průběh a podmínky můžeme jen rekonstruovat. Přesto se slavistika pokusila nejen konstatovat sám fakt té nebo oné změny, nýbrž i stanovit jejich chronologické zařazení.

Lingvistům pracujícím metodou historickosrovnávací rekonstrukce archaických, fakticky nedoložených vývojových fází není především odepřena možnost rekonstruovat tzv. **relativní chronologii** zkoumaných jevů, tj. jejich vzájemnou časovou posloupnost, pořadí, bez ohledu na konkrétní časové zařazení, dataci (letopočtem nebo stoletím). Např. pozorujeme-li tři z našich procesů, 1. palatalizaci velár, monoftongizaci diftongů a 2. palatalizaci velár, můžeme konstatovat, že ať už bylo jejich časové zařazení jakékoli, **vzájemné** časové relace byly nutně takové, že 1. palatalizace nastala **před** monoftongizací, neboť kdyby byly bývaly v době 1. palatalizace už existovaly přední střídnice za *i*-ové diftongy *oi*, *ai* (tj. *ě*, *i*), byla by palatalizace nastala i před nimi. A podobně zase 2. palatalizace velár se mohla realizovat až **po** monoftongizaci diftongů, protože teprve nové přední samohlásky *ě*, *i* v kontaktu s předcházející velárou ji mohly vyvolat v život; v předmonoftongizačním období byly v kontaktu s velárou nepřední samohlásky *a/o*, před nimiž k palatalizaci veláry dojít nemohlo.

Ale věda není ani zcela bez možnosti rekonstruovat někdy (nebo aspoň zčásti) i chronologii **absolutní**, tj. faktické zařazení jazykových procesů do letopočtu. Oporou jsou jí k tomu jednak výpůjčky z cizích jazyků nebo naopak do cizích jazyků, pokud je lze aspoň přibližně datovat, jednak obecně lingvistický poznatek, že hláskové změny se zpravidla uskutečňují jako živý jazykový proces za života 2–3 generací, tedy zhruba během 75 (± 25) let. Pro úvahu o časovém zařazení psl. hláskových změn mají důležitost např. přejetí místních jmen z baltských jazyků v horním Podněpří, s nimiž se Slované dostali do styku v 5. stol. n. l., podoba starých slovanských výpůjček ve finštině, staré výpůjčky z germánských jazyků a pro 6.–8. stol. konečně výsledky jazykových kontaktů slovansko-řeckých a slovansko-románských na jihovýchodě Evropy a na Balkáně.

Vycházejí z těchto údajů a z řetězce posloupností, které nabízí relativní chronologie, sestavil A. Lamprecht tuto vývojovou linii některých psl. foneticko-fonologických změn:

1. palatalizace velár po r. 375, kdy byla zničena říše Gótů nájездem Hunů, zhruba asi v letech 400–475 (± 25 let);

souběžně (snad s menším zpožděním) psl. přehlásky samohlásek;

monoftongizace diftongů po r. 500;

2. palatalizace velár okolo r. 600;

palatalizace alveolár (tj. změny souhlásek „před jotací“), která se začala na západě a jejíž vlna zasáhla postupně areál východoslovanský a posléze jihoslovanský asi v letech 675–750 (± 25 let);

vznik *l* epentetického (patrně nikoli na celém území praslovanštiny) okolo r. 750;

vznik nosovek po r. 750;

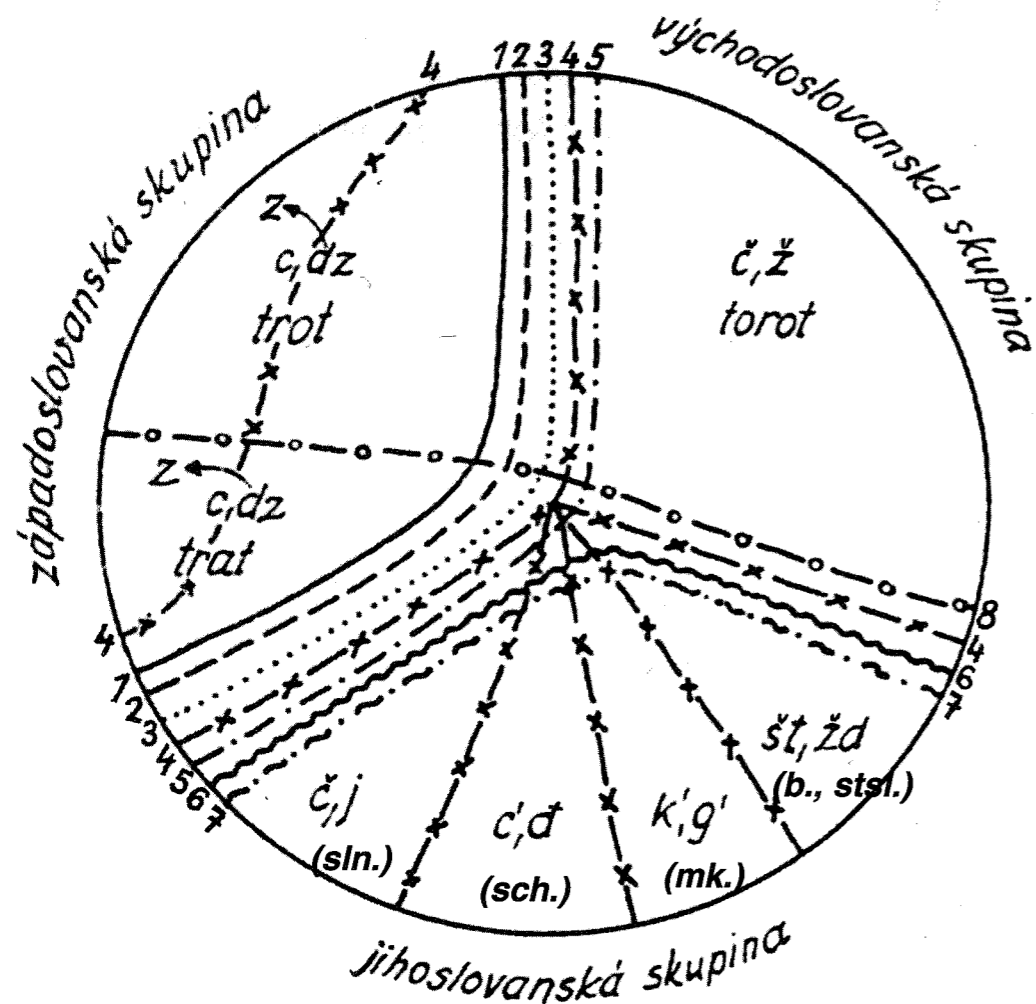
poslední fáze metateze likvid okolo r. 800;

úpravy vokálního systému na principu labializovanosti, tj. vznik zaokrouhleného *o* z *a*, vznik skutečných jerů a zánik fonologické kvantity okolo r. 800 (ale brzy nových krátkých variant dlouhých vokálů a vznik nové délky pod novoakutovou intonací);

změny nosovek v 10. stol., na ruské půdě už na jeho počátku, u nás až kolem r. 1000, na slov. jihovýchodě (b., mk.) až v 1. polovině 11. stol.;

zánik jerů na většině slov. území okolo r. 1000, na východoslovanské půdě však až o století později a na severoruském teritoriu možná ještě později;

vývoj jat ještě i po vývoji nosovek a jerů.

Diferenciace praslovanštiny
(schematický plánek)

- 1) kv, gv // cv, (d)zv
- 2) š // s'/s (při 2. a 3. palatalizaci velár)
- 3) p', b', m', v' // pl', bl', ml', vl'
- 4) c, dz, z // č, ž // č, j // ć, đ // k, g' // št, žd
- 5) tl, dl // l
- 6) dušě // dušę
- 7) -ѣтъ, -ѣтъ // -омъ, -емъ
- 8) trat, tlat // trot, tlot, torot, tolot

II. OD PRASLOVANŠTINY K SOUČASNÝM SLOVANSKÝM JAZYKŮM

1. VNĚJŠÍ CHARAKTERISTIKA SLOVANSKÝCH JAZYKŮ

§ 39 Je to geneticky spjatá skupina jazyků užívaných primárně v areálu střední, jihovýchodní a východní Evropy a sekundárně v severní Asii (zde ruština, především jako dorozumivací jazyk, lingua franca, národů ruského, příp. bývalého sovětského impéria a Mongolska), v současnosti různě diferencovaných v hláskosloví, morfologii, syntaxi i lexiku svébytným historickým vývojem (divergencí z relativně homogenního prajazyka-praslovanštiny) i adstrátovými vlivy (např. tureckým v balkánských jazycích, německým v zsl. jazycích a sln., tatarským v r., církevněslovanským v r., lat.-románským u římsko-katolických a ruským u pravoslavných Slovanů). Jako národní (spisovný) jazyk se vymezují bulharština (cca 8,2 mil. rodilých mluvčích), makedonština (cca 1,6 mil.), srbština, charvátština (často, zvláště dříve označovány jako srbocharvátština, cca 16,2), slovinština (cca 1,1 mil.), slovenština (cca 4,4 mil.), čeština (cca 10,3 mil.), horní a dolní lužická srbština (cca 0,1 mil.), polština (cca 40 mil.), běloruština (cca 10,1 mil.), ukrajinština („maloruština“, cca 44 mil.), ruština („velkoruština“, cca 138,4 mil.); každý z nich ovšem reprezentuje skupinu více či méně odlišných dialektů, z nichž lze některé chápat i jako samostatné jazyky (bosenština, kašubština, rusínština, západní polabština); z diachronního hlediska se ke slovanským jazykům řadí i „mrtvé“ jazyky polabština (drevjanština), pomorská slovinština a knižní staroslověnština.

Grafika slovanských jazyků odráží kulturněhistorické vlivy, pův. pravoslavní Slované (b., br., mk., r., srb., ukr.) užívají vlastní slovanskou abecedu azbuku (cyrilici), pův. římskokatoličtí latinku (historicky vyjma bosensko-hercegovské katolíky) upravenou pro potřeby fonologického systému příslušného jazyka jednak spřežkami, např. č., slk., p. luž. *ch* [x], p. *sz* [š], *rz* [ž/š], luž., p., slk. *dz*, charv., sln. *lj*, *nj* [l'], [n'], jednak diakritikou, např. č., hluž. *ř*, *č*., charv., sln., luž., slk. *ž*, *š*, *č* (*č* není v dluž.), dluž., p. *z* [z'], charv., luž., p. *ć* [t's'], p. *ž* [ž], č., slk. *á* [ā], slk. *í* [ī], *l* [l'], č. *ř* [r'], *ů* [ū], č., p., luž. *ó* [ō/u/uo], slk. *ô* [uo], resp. i jejich kombinací, např. charv. *dž*, a konečně zvláštními znaky, např. luž., p. *ł*, charv. *đ* [d'z'], p. *ę*, *ą* [ę, ɔ].

2. CHARAKTERISTIKA VNITŘNÍ (FONETICKO-FONOLOGICKÁ, GRAMATICKÁ A LEXIKÁLNÍ)

Jevy odlišující jednotlivé slovanské jazyky:

§ 40 1. Ve fonetice a fonologii

Jsou to především difference vzniklé už při nářečném štěpení praslovanštiny (střednice za palatalizace velár, rozsah měkkostní korelace K, existence *l epentetického*, střednice za *dl, *tl, *tj/*kt a *dj, výsledek metateze likvid), a mladším vývojem jerů, nosovek, jať; dalšími charakteristickými diferencujícími znaky slovanských jazyků jsou zejm. ještě:

a) různé střednice za psl. *i a *y:

splynuly v i v jsl. (i graf. jen i; d, t, n před ním nezměkčeny, b. *divja se* [di-], stejně jako před pův. y, b. *dim* [dim]), a v č. a slk. (v grafice ovšem histor. zachován grafém y, *sinály syn* [sinali: sin], před pův. i jsou d, t, n změkčeny v [d'], [t'], [n'], *divím se* [d'ivi:m se], před pův. y nezměkčeny, *dým* [di:m]);

splynuly v y v ukr., *dym, chodyty* (ve fonol. systému ukr. „nové“ i z jať, *did* [d'id] < *dědъ, a z e, o v slabikách nově zavřených po zániku slabých jerů v následné slabice, *pič' pec', vin 'on' < *pektъ, *onъ*);

jsou v podstatě rozlišeny v luž., p., br. a r. (y pokládáno někdy fonologicky za poziční variantu i), pův. distribuce je však zčásti změněna, a to: y > i po k, g, hluž., p., *kiwać, dluž. kiwaś, br. kivać, r. kivac*; hluž., br. *hinuć, dluž. ginuś, p. ginąć, r. gibnut'*, v r. a br. též *chy > chi, r. chitryj, br. chitry* (× p., luž. zůstal zachován pův. stav, p. *chytry, dluž. chytšy, hluž. chětry*); i > y po c (dluž. též po c < č), luž. *cyc, p. cycek, br. cycka 'cecík, vemeno', r. otcy pl., dluž. též cysty < či-*; po ž, š (kromě hluž.), dluž. *šyroki, żywot* (ale hluž. *šěroki, žiwot*), p. *życie, szyja, br. žyccě, šyroki, v r. graf. ži, ši, ale výslovnost [žy] [šy], širokij [šy-], žit'jě [žy-]*; po č (kromě hluž. a r.), p. *przy [pšy], br. pry* × hluž. *při [pši], dluž. pši, r. pri*; po s, z v luž. (*zyrna, hluž. prosyc, dluž. pšosys*);

b) vývoj pův. slabikotvorných sonor a spojení neslabikotvorných r, l s následujícím jerem (mezi souhláskami): oba typy

splynuly v jsl. a slk. v jednotné střednice, a to *-br-, *-br i *-rb-, *-rb- > -r- v slk., sln., sch. a mk. a -ār-/-rā- v b. (podle slabičného složení slova, nikoli podle pův. kvality), *vbrba, *gbrbъ i *grbměti, *krbъb, *krbvavъ > b. *vārba* × *vřābnica, grāb* × *gārbāt, gārmī, krāv* × *kārvav, slk. vrba, hrb, hrmiet, krv, krvavý* apod. paralelismus je i v mk., sch., sln.); *-bl-, *-bl- i *-lb-, *-lb- : > l v slk., > ol v sln. a mk., > u v sch., > āl/lā v b., *vblbъ, *tblstb(jb) i *slbza, *glbtati > slk. *vlk, tlstý* // *slza, hltat, sln. volk, tolst* // *solza, goltati, sch. vuk, tust* // *suza, gutati, v b. vālk* × *tlāst* × *sālza, gāltam* × *glātna* (slk. a jsl. spojuje též svarabhaktický V mezi sou-

hláskou a následující sonorou na konci slova, která po zániku koncového jeru nabyla povahu pobočné slabiky; tento V je kvalitativně totožný s jerovou střednicí, tedy -K + S# > -K + svarabhaktický V + S#, slk. *niesol, Peter, sch. nesao, Petar*);

jsou rozlišeny ve vsl., kde *-br-, *-br- > -er-, -or-, *-bl-, *-bl- > -ol- (br. *-oŭ-*, ukr. *-ov-*) × *-rb-, *-rb- > r. *-re-, -ro-*, ukr. a br. *-ry-* (ne důsledně), *-lb-, *-lb- > r. *-le-, -lo-*, ukr. *-li-/lo-, -ly-*, br. *-ly-* (ne důsledně), vsl. *verba, r. gorb, ukr., br. horb* × r. *gremet', krov', krovavyj, ukr. hrymity, kryvavyj, br. hrymec', kryvavy; r. volk, tolstoj, ukr. vovk, tovstij, br. voŭk, toŭsty* × r. *slez|a, glotat', ukr. sl'oza|slizka, hlytaty, br. sljaza|starši slyza, hlytac'*;

nesplynuly ani v zsl. (mimo slk.), kde je však značná pestrost střednic, č. *vrba, hrb, vlk, dlouhý, tlustý, krev, krvavý, hřmít, slza, hltat, blecha, zvl. za *-bl-, *-bl- v p., wilk, dlugi, petny, mowa, zólty, chetm, tlusty*;

c) různé změny předních samohlásek v zadní v ssl. (mimo č. a slk.), zejm.

v luž. a p. přechod střednic za pův. *br ve střednice za pův. *br před tvrdými dentálami d, t, n, z, s, r, l, *vbrba, *čbrbъ, *gbrbъ > hluž. *wjerba* × *čorny* jako *horb, dluž. wjerba* × *carny* jako *garb, p. wjerzba* × *czarny* jako *garb*; jako tzv. disimilace ve stejné pozici i p. změna *ě > a* a *e > o*, *niosę* × *niesiesz* 'nesu, neseš', *biały* (sg. m.) × *bielić* (inf.);

v luž. (ne zcela důsledná) změna *e > o* v konci slov, hluž. *morjo, dluž. mórjo* 'moře' a uvnitř slov před tvrdými K, hluž. *ćopły, dluž. sópły* 'teplý', častější v dluž., *bužośo* × hluž. *budžeće* 'budete'; nedůsledná změna *e > a* v dluž., *śamny, wjacor* × hluž. *ćemny* 'temný', *wječor* 'večer';

vsl. změna *e > o*, a to v br. a r. pod přízvukem na konci slov nebo uprostřed slov před tvrdou souhl. (v r. i před ž, š, v br. mimo před ž, š), r. *tvoję, br. tvaję, r. se|lo* sg. - |*sęla* pl., br. *sja|lo - |sęly, r. |dęšewo* × br. |*dzešawa* 'lacině', v ukr. po ž, š, č před pův. tvrdou souhl. bez ohledu na přízvuk, |*čornyj* × |*že|nyty - |žo|na* × r. |*že|na*.

d) v hluž., č., slk., ukr., br. (a jr. nář.) změna okluzivy g ve frikativu h (v br. a jr. nář. [ɣ]), hluž., č., slk., ukr. *noha, br. naha* × dluž., p., r., sch., sln., mk., b. *noga*;

e) asibilace změkčených t', d' na části ssl. areálu v afrikáty *ć, dź* (tzv. „cekání“ a „dzekání“) v br., p., hluž. (též v č. a slk. nář.) a frikativy *ś, ź* v dluž., br. *dzewjac'*, p. *dziewięć, hluž. dźewjeć, dluž. źewješ* × r. *devjat, slk. devät'*, č. a jsl. po depalatalizacích *devět* a *devet*;

f) charakteristické znaky menšího teritoriálního rozsahu:

reduplikované (dlouhé) palatalizované souhlásky v br. a ukr. (ze sekundárního kontaktu alveolár s j po zániku slabého jeru), br. *žyccě, ukr. žyttja, br. nočču, ukr. ničču* 'v noci';

změna náslovného v- > u- a změna l (před K nebo #) > o v sch., *unuk* 'vnuk', *veoma* 'velmi', *nesao* 'nesl'; tímto, spolu se změnou l > u (viz sub 1.b), se ze slovanských jazyků stal sch. jazykový komplex nejvokaličtější;

g) různý vývoj komplexu kvantity a akcentuace:

zachování opozice kvantity V vedle č. (srov. *býlí* × *byli*) typologicky v slk. (zde s krácením druhé ze dvou po sobě následujících délek, podle tzv. „rytmického zákona“, např. slk. *dáva* × č. *dává*), sch. (i mimo přízvuk, např. *vojníkā* /gen. pl./ ‘vojáků’) a sln. (jen v přízvuchých slabikách); kvantitativní korelace u slabikotvorných sonant *r*, *l* je v slk. (*l*, *r*, *stlp*, *trn*), u *r* v sch. a sln., např. sch. *trn* × *trnovi*;

z komplexu starého přízvuku a slabičné intonace vznik přízvuku melodického (tónového) v sch. a sln. a dynamického (důrazového, expiratorního) v ostatních slovanských jazycích: stálý na 1. slabice je v luž., č. a slk., na předposlední v p. a na třetí od konce slova v mk., v ostatních slovanských jazycích je volný a pohyblivý (typologicky, ne však vždy konkrétním umístěním, jako v praslovanštině) a je často doprovázen kvantitativní a kvalitativní změnou nepřízvučných V (redukci), jejíž povaha obvykle závisí na poloze a vzdálenosti od přízvuku a na konsonantickém okolí (většinou je redukce přímo úměrná vzdálenosti a kvalitě měkkosti K); původní polohu psl. přízvuku zachovává relativně nejlépe r.; jinde dochází k posunům; charakteristické je v sch. tzv. „posouvání přízvuku“ na předchozí slabiku, jímž vznikly nové přízvuky stoupavé, dlouhý [˘] a krátký [˘] (*žena* × r. *že|na*, sch. *rúka* × r. *ru|ka*), zatímco přízvuky zachované na pův. místech jsou klesavé, krátký [˘] za starý akut (*vrāna* ‘vrána’) a dlouhý [˘] za starý cirkumflex (*vrān* ‘havran’); v b. a sln. posouvání ze slabiky krátké nebo pův. dlouhé s klesavou intonací na následující slabiku, b. *me|so*, sln. *mesó* × r. *|mjaso*, b. *po|le*, sln. *poljé* × r. *|pole*.

§ 41 2. V morfologii

Jsou to především:

a) zachování kategorie duálu (v deklinaci i konjugaci) v sln. a luž.; příklady pl. a du. z deklinace tvrdých maskulin:

	hluž.: dub		sln.: rak	
	pl.	du.	pl.	du.
nom. vok.	<i>duby</i>	<i>dubaj</i>	<i>ráki</i>	<i>ráka</i>
gen.	<i>dubow</i>	<i>dubow</i>	<i>rákov</i>	<i>rákov</i>
dat.	<i>dubam</i>	<i>dubomaj</i>	<i>rákom</i>	<i>rákoma</i>
ak.	<i>duby</i>	<i>dubaj</i>	<i>ráke</i>	<i>ráka</i>
lok.	<i>na dubach</i>	<i>na dubomaj</i>	<i>o rákih</i>	<i>o rákih</i>
instr.	<i>z dubami</i>	<i>z dubomaj</i>	<i>s ráki</i>	<i>s rákoma</i>

b) zánik koncovkové deklinace a vytvoření neflektovaného „univerzálního pádu“ v b. a mk.; gram. významy a funkce jsou vyjadřovány, mimo zájmena, pozicí nebo předložkami; od „casus generalis“ se odlišuje jen vok. sg. (b. *junak* – *junače*, *sestra* – *sestro*) a pl. (b. *sad* – *sadove*, *žena* – *ženi*); v těchto jazycích se příznakově vyjadřuje kategorie determinovanosti tzv. členem (pronominálně demonstrativního původu), v b. *t*-ovým, v mk. *t*-ovým nebo *v*-ovým nebo *n*-ovým, postpozitivně připojovaným k substantivu nebo v atributivním syntagmatu k adjektivu, b. *čovek* – *čovekāt/čoveka*, *dobār čovek* – *dobrija čovek*, *žena* – *ženata*, *chubava žena* – *chubavata žena*; mk. *volk* – *volkot* ‘ten vlk’, *pismo* – *pismovo* ‘tento dopis’, *kniga* – *knigana* ‘tam ta kniha’;

c) náhrada tvaru vok. tvarem nom. sg. v r., slk. a sln., r. *učitel’* ‘učitel’ nebo ‘učiteli’, slk. *pán velkomožný* (s jinou intonací než nom.); pouze reliktně je zachován pův. tvar, r. *gospodi bože*, slk. *pane*;

d) tendence k unifikaci „tvrdého“ a „měkkého“ skloňování:

zobecněním pův. tvrdých v r., gen. sg., nom., ak. pl. *duši* podle *ženy* (podle *-y* tvrdých vzniká nové *-i* u měkkých), dat., lok. sg. *duše* podle *žene*, lok. sg. *na nože*, v *pole* podle *na stole*, *na meste*, ak. pl. *noži* podle *stoly*, nom. pl. *noži* (buď s primárním *-i*, nebo sekundárním podle *-y*: *stoly*);

zobecněním pův. měkkých v sch. a sln., gen. sg., nom., ak. pl. *žene* podle *duše*, dat., lok. sg. *ženi* podle *duši*, ak. pl. *narode* podle *konje*;

e) nejarchaičtější stav v deklinaci subst. v pl. zachovávají č. a sln. (č. dokonce graf. s *-y/-i* v instr. m. a n., sln. pouze *-i*), č. *raky*, *místy*, *poli*, sln. (pouze předložkový instr.) *z ráki*, *s mesti*, *s polji*; v ssl. provedeno vyrovnání mezírodové (při zachování rozlišení mezipádového), r. dat. *-am*, lok. *-ach*, instr. *-ami* pro všechny rody (*soldatam*, *soldatach*, *soldatami*; *ženam*, *ženach*, *ženami*; *oknam*, *oknach*, *oknamí*), pod. v p. *-om*, *-ach*, *-ami*, v luž. kromě *-am*, *-ach*, *-ami* (jen omezeně i *-om*, *-och*, *-imi/-ymi*) ještě i všem rodům v gen. společná koncovka *-ow*, *dubow*, ale i *stowow*, *pjatow* (jen omezeně i *-i/-y/0*); v sch. pak vyrovnání mezipádové (při zachování rozlišení mezírodového), u každého typu s jedním tvarem pro dat., lok. instr. a u f./n. též se společným tvarem pro nom., ak., srov. sch. pl.:

nom.	<i>žene</i>	<i>kosti</i>	<i>sela</i>	<i>jeleni</i>
gen.	<i>ženā</i>	<i>kostī/ijū</i>	<i>selā</i>	<i>jelenā</i>
dat., lok., instr.	<i>ženama</i>	<i>kostima</i>	<i>selima</i>	<i>jelenima</i>
ak.	<i>žene</i>	<i>kosti</i>	<i>sela</i>	<i>jelene</i>

f) v slk., p. a luž. v pl. m. jsou skloňováním odlišena substantiva personální od nepersonálních (tj. ostatních životných i všech neživotných), když u personálních je zachován starý nom. a ve funkci ak. vystupuje tvar gen. (tzv. „genitiv-akuzativ“), srov. luž. nom. *mužojō*, ak. *mužow/muži* × nom., ak. *ježe*, p. nom. *chłopi*, ak. *chłopów*

× nom., ak. *golębie* 'holubi, holuby', slk. nom. *chlapi*, ak. *chlapov* × nom., ak. *cicavce* 'ssavci, ssavce'; personální substantiva mají u sebe i zvláštní tvary číslovek a zvláštní shodu atributů a jmenných tvarů slovesných v predikátu (viz sub 3.e);

g) v gen. sg. m. a n. zájmen j-ových, t-ových a n-ových a ve složené deklinaci adj. je v sch. a sln. koncovka **-g(a)**, sln. *njega*, *bogatega*, sch. *toga*, *njega*, *mladog(a)*, v r. **-vo** (psáno **-go**), srov. *jego* [jɛ|vo], *togo* [tɔ|vo], *chrabrogo* [|chrabrɔvɔ], v ostatních slovanských jazycích **-go/-ho**, p. *tego*, *dobrego*, č. *toho*, *dobrého*;

h) v konjugaci zanikl inf. v b. a mk. (nahrazen tam perifrází s *da*: č. *chci číst* × b. *iskam da četa*), a sup. ve všech slovanských jazycích mimo sln. aluž., sln. sup. *něst*, *spât* × inf. *něst*, *spât*,luž. sup. *wjacerat* × inf. **-s**;

i) v 1. os. sg. ind. préz. tematických sloves:

je zachován pův. stav ve vsl. (koncovka **-u**), r. *nesu*, *prošu*, *delaju* (pouze s výjimkou *dam a jem*);

koncovka **-m** od atematických sloves pronikla pouze k typu *dělám*, resp. též *umím* v b., p. aluž., b. *vikam*, p. *wołam*, *umiem*,luž. *dzělám*;

vedle typu *dělám*, *umím* pronikla i k typu *prosím*, *trpím* v č. aluž. (*pšosym*) × b. *molja*, p. *cierpię*, *proszę*,luž. *prošu*;

pronikla k tematickým slovesům všech tříd v slk., sln., sch. a mk., slk. *nesiem* 'nesu', *pracujem* 'pracuji', sch. *tresem* 'třesu', *čujem* 'slyším', mk. *pišam* 'píšu' atd.

j) v 1. os. pl. je:

koncovka **-mo** v sch., sln. a ukr., sch., sln. *čujemo*, ukr. *pečemo*;

-my v p. aluž., p. *wołamy*, *kryjemy*,luž. *stýšimy*;

-me/-m v ostatních slovanských jazycích, č. *nesem(e)*, *voláme*, r. (pouze **-m**) *znajem*, *slyšim*, b. *nesem*, *vikame*;

k) staré minulé časy syntetické, aorist a imperfektum, zůstaly zachovány v b., mk., sch. aluž., b. *pisach*, *pisa...*, *pišech*, *pišeše...*,luž. *napisach*, *napisa...*, (*d*)*že-lach*, *-še/-šo*; obecně slovansky se zformovalo nové průběhové préteritum z pův. perifrastického tvaru vytvořeného spojením l-ového participia a préz. tvarů pomocného slovesa *být* (mimo vsl., kde místo něho os. zájmena, r. *ja videl*, *ty videl*, *on videl*); kompletní paradigma pomocného verba (i v 3. os.) je v sch., sln.,luž. (srov. sln. *je ležal*, *so ležali*, sch. *molio je*, *molili su*,luž. *jeljo rězať*), bez pomocného slovesa v 3. os. je č., slk. a p. (č. *viděl*, *viděli*), přitom p. daný tvar už plně syntetizovala (srov. pro m. *kryłem*, *kryleš*, *krył...*, pro f. *kryłam...*), když v č. se projevuje též náběh k syntetizaci (srov. 2. os. *kryl jsi* // *kryls*);

l) futurum se tvoří opisnými tvary:

v jsl. jaz. z jejich tvaru prezentního ve spojení s neohebnou partikulí (vl.

morfémem) *k'e* v mk. a *šte* v b., srov. mk. *k'e (na)pišam*, b. *šte (na)piša*; při negaci jinak, b. *njama da (na)piša*;

z jejich inf. (plného nebo zkráceného) ve spojení s tvary pomocného slovesa 'chtít' (*ću*, *ćeš...*) v sch., *ja ću pitati* // *pita(t)ću*, *ti ćeš pitati* // *pita(t)ćeš...*;

v sln. a p. z jejich l-ového participia ve spojení s tvary pomocného slovesa 'budu' v sln. (*bom*, *boš...*), *bom (na)pisal*, *boš (na)pisal...*; v p. variantně tytéž tvary pouze od sloves nedokonavých, *będzię wołał*, *będziesz wołał...*;

v ukr. od nedokonavých sloves z jejich infinitivu ve spojení s tvary pomocného slovesa 'jmu', připojovaného k inf. postpozitivně, v ukr., *chodytymu*, *chodytymeš...*;

v ssl. jaz. z jejich infinitivu ve spojení s tvary pomocného slovesa 'budu' ve všech ssl., č. *budu volat*, r. *budu rabotat*, dubletně i v p. (*będzię wołać* // *będzię wołał*) a v ukr. (*chodytymu* // *budu chodyty*);

od nedokonavých sloves zčásti též s pomocí prefixu **po-** v č., méně vluž., slk. a p., č. *ponesu*, nikoli **budu nést*;

v ssl. jazycích se tvoří od dokonavých sloves jejich prezentními tvary (p. *będzię*, *będziesz...*, č. *napišu*, *napišeš...*, r. *skažu*, *skažeš...* atd.).

§ 42 3. V syntaxi

Slovanské jazyky se navzájem mj. odlišují:

a) typy jednočlenných vět, resp. jejich frekvencí:

ve vsl., p., slk., sch. a sln. jsou běžné věty s objektovým ak. typu, p. *Kolegę nam poraniło*, r. *Ruki žglo*, br. *Bajcoů ahlušyla*, charv. *Bacilo ga u oporavni odio*; č. preferuje konstrukci dvojčlennou, se subjektem aspoň formálně zájmeným *to*, resp. *něco/cosí*, slk. *Zasypalo tam siedmich* × č. *Zasypalo to tam sedm (horníků)*, ukr. *Čuly, ščo vybuchnulo* × č. *Slyšeli, že něco vybuchlo*, sln. *V travi šušti* × č. *V trávě to šustí* (formální pronominální subj. možný v slovanských jazycích i jinde, ale jen okrajově);

neživotné východisko verbálního děje vyjádřené instr. (ve význ. kauzátor) je běžné v objektové vazbě s ak. ve vsl. a zčásti v p. a slk., r. *Vetrom lomalo derev'ja*, ukr. *Mene obsypalo iskramy* × č. v subj. vazbě s nom. *Stromy se lámaly větrem*. *Zasypaly mě jiskry* (ale instr. v zsl. a řídce i v ukr. u sloves jako *hýbat*, *cloumat* apod., slk. *Kótou otriaslo*, ukr. *Mašynoju kydalo*, většinou se subj. *to*, č. *Házelo to jím*, slk. *Pomykalo to ním* × vsl. preferují ak., r. *Jego peredernulo*, ukr. *Arkadija trjaslo*; je možný i jinde, mk. *Me trese*); u sloves smyslového vnímání je ve vsl. a zsl. (č. obvykle s *to*) běžný instr. × předložkové vazby v jsl., *Smrdí to tu naftou* ale i *po naftě*, br. *U chace pachla chlebam* × mk. *Vo taa soba mirisaše na sapun*, sch. *U sobi miriše na staro drvo/Vonjalo je po mokrim jelovim daskama*, p. iluž. *Něhdže smjerdži za pulwrom*;

konstrukce s pasivními predikáty (v č. řídké, *Je na to pamatováno*), většinou jen okrajové s významem stavově rezultativním, jsou v p. a ukr. běžné v dějovém významu a dokonce i s objektovým ak., p. *Podano herbatę, Wozy zaparkowano*, ukr. *Vorožyj harnizon znyščono, Kavu bulo dopyto*, v p. i od refl. sloves, např. *šmiano się*;

jednočlenné věty s 3. os. sg. refl. slovesa typu, r. *Ob etom nedavno pisalos' v gazete* (tj. „s podmínkem neurčitým“) jsou obecně slovanské, ale ve významu generalizovaném/potenciálním (tj. „s podmínkem všeobecným“) se neužívají ve vsl., č. *Jde se tudy*, slk. *Na ulici sa nereve*, p. *Do nich dzwoni się dwa razy*, sln. *Tu se gre na Triglav*, b. *Tāj ne se govori za bašta*. × vsl. dávají přednost generalizaci tvarem 2. os. sg. (možné i v zsl.) nebo 3. os. pl. (v zsl. méně obvyklé), ukr. *Z toboju jakraz pohovoryš*, r. *Chleb narezajut lomtikami*;

b) typy vět se sponově nominálním predikátem:

nulový tvar spony je „morfologizován“ v přítomku ve vsl. (r. *Moj otec – učitel'*), často i v p., tam nezřídka ve spojení s *to* (*Myšlenie to smutek*);

jmenný predikát je buď v nom. nebo v instr.: v nom. jen v sln. (a v ne-deklinujících jazycích b. a mk.), u adjektiv též v hluž., jinde střídání obou pádů s eventuálními diferencemi frekvenčními, sémantickými a stylistickými, přitom instr. v luž. je možný jen u substantiv, a to pouze s předložkou *z*, hluž. *Budžeš z wojakom* 'Budeš vojákem';

c) typy vět s predikací existence nebo lokalizace/dispozičního výskytu – různě je v nich rozvrženo „esse“ (*být*) a „habere“ (*mít*):

afirmativně i negativně a bez ohledu na čas *habere* v b. a mk., *Nego go ima(še)/njama(še) tam*;

afirmativně i negativně *habere* v přítomku v sch., *Ima tu neko/nema tu nikoga*, ale *esse* v jiných časech, *Neko je bio u kući/U kući nije bilo nikoga*;

při negaci i afirmaci jen *esse* v zsl. (s výjimkou p.), r. (v prez. nulové) a sln., č. *Otec je/není doma*, r. *Otec byl doma/Otca ne bylo doma*;

habere při negaci v přítomku, jinak *esse* v p., br. a ukr., p. *Jestem w Warszawie*, ale *Nie ma mnie w Warszawie* × *Będe/Nie będe w Warszawie*, ukr. *V svitlyci nema* × *ne bulo žodnoji knyhy*, br. *Nastaŭnika njama* × *Kala stajni jaho ne bylo*;

d) střídáním *esse* a *habere* též v přísudku vět vyjadřujících vztah „posesor – objekt posese“ – zsl. a jsl. *habere* v dvoječlenné větě s posesorem jako Subj = nom. a objektem posese jako Obj = ak., p. *Mam nowy kapelusz*, sch. *Imam novu haljynu* × vsl. naopak s objektem posese jako Subj = nom. a s posesorem vyjádřeným jako lokalizující rámec *esse* (v r. prez. závazně nulového) s pomocí *u* + gen., r. *U nego novyj kostjum*, ukr. *U njoho je novyj kostjum*; nejde však o ostrou izoglosu, ukr. a

br. má variantně i konstrukci s *habere* (identickou se zsl. a jsl.), ukr. *Vin maje knyhu*, br. *Jěn maje mašynu*, na druhé straně zsl. a jsl. mohou vyjádřit posesora v podobě lokalizátoru, arci při *habere*, č. *U sousedů mají psa*, sln. *Pri sosedih imajo psa*, ale sch., b. a mk. dokonce v konstrukci s *esse*, sch. *U laži su kratke noge* (× č. *Lež má krátké nohy*);

e) typy rodové kongruence u jmenných tvarů slovesných a u adjektiv v pl.:

zachováním rozdílu v sch. a sln., sln. *bili m., bile f., bila n.; novi m., nove f., nova n.*;

částečným zachováním v č., kde však m. neživ. přešel k f., sr. *bili m. živ., byly m. neživ. + f., byla n.; noví m. živ., nové m. neživ. + f., nová n.*;

vytvořením opozice m. pers. × m. nepers. + f. + n. v p. a luž. *byli* × *były; nowi* × *nowe*, hluž. *-li* × *-le* (ale šíří se *-li*) a *-i/-y* × *-e* (šíří se *-e*);

v slk. u jmenných slovesných tvarů likvidací rozdílů rodových, *boli*, u adjektiv však opozicí m. personální × m. nepersonální + f. + n., *pekní* × *pekné*;

ve vsl. plnou likvidací rozdílů rodových, r. *byli; choroši/chorošije*;

f) typy slovoslednými:

rámčovými konstrukcemi u anteponovaných rozvitých atributů ve vsl., p., b., mk., r. *publičnaja imeni Saltykova-Ščedrina biblioteka*, p. *spotykany w śląskich autobusach napis*, mk. *skrieni v senka oči* (ale č., slk., luž., sch. a sln. dávají přednost konstrukci nerámcové, č. *měsícem osvětlená cesta*, sln. *s travo obrasle grude zemlje*);

iniciální polohou Vf ve větném typu Vf – Subj – Obj/Adv; je nejvíce zachována ve vsl., srov. r. *Uvidela devuška babušku*, nejméně v zsl., kde je však též možná (nejvíce v p., nejméně v č.), p. *Zadawał pytania starszy z oficerów*, sch. *Otputavao je zidar Viktor s fronte* (v č. má přednost konstrukce s Vf středovým, *A zedník Viktor odjel z fronty*);

slovosledem Adv – Vf – Subj (nom.) v prezentačních větách, z části v měřítku obecně slovanském, č. *Mezi potokem a cestou stála jabloň*, r. *God tomu nazad prijechal Vanja*, b. *Ot gradinata se nosi ptiča pesen*; tak též luž., hluž. *Wossrjedz komory steji křinja*, ale tam vedle toho též Vf postrematické: *po wsy stražnik chodžeše* (podobně jako v humanistické češtině, kde byl tento slovosled motivován latinou, kdežto v luž. se uplatňuje vliv němčiny);

pro vsl. charakteristickým typem r. *čelovek dvadcat* na vyjádření přibližnosti;

pro p. charakteristickou bezpříznakovou postpozicí adjektivního atributu, *statek polski* 'polská loď';

pro vsl. charakteristickým chudobným inventářem (ohebných) klitik;

g) zájmenou reduplikací, charakteristickou jako balkanismus pro b. a mk., b. *Na mene ništo ne mi dadocha*, mk. *Mu rekov nemu*; v mk. je dokonce možná i anteponovaná pronominální struktura větná s plnou lexikální náplní teprve v repetici postponované po Vf: *Toj mu ja dava Blaže na Ivan knigata* (tj. *toj = Blaže, mu = na Ivan, ja = knigata*);

h) různými typy souvětí, které se pevněji konstituovaly většinou až v historickém vývoji jednotlivých slovanských jazyků; proto je mezi nimi dalekosáhlá nejednotnost i v podobě spojovacích prostředků, resp. v jejich distribuci a frekvenci. Dokonce i v jednom z nejarchaičtějších souvětých typů, který se formoval už v praslovanštině, v souvětí slučovacím (kopulativním), je užití základních nespécifikovaných spojek *i* a *a* teritoriálně distribuováno: *i* je běžné ve vsl. a jsl. (sln. *in*), *a* v zsl. s p. jako přechodným článkem k vsl. s jejich převažujícím *i*; jen v omezeném rozsahu, event. *i* se speciálním odstíněním, je staré kopulativní *a* doloženo též ve vsl. a jsl. s výjimkou sln. a *i* v zsl. s výjimkou luž.; podobně je adverbativní *a* téměř obecně slovanské (nejvíce vsl., nejméně č., slk.), vedle něho je dosvědčeno zsl., ukr. a br. *ale*, b. *ala*, sch., sln. *ali*, sch., mk., b. *ama*, b. *ami*, sch. *ma*, luž., sch. *pak*, *ipak* br. *adnak*, ukr. *odnak/odnače*, p. *jednak*, r., b., mk., č., slk. knižně, p. *leč*, *lecz* luž. *wšak*, č., slk. (*a*)*však*, br. *dy*, dluž. *duž*, sln. *toda*, č. *než*.

§ 43 4. V tvoření slov

V synchronním plánu se slovanské jazyky mezi sebou odlišují nestejnou produktivností typů tvoření substantiv. Bylo zjištěno (Mel'nyčuk 1986), že mezi neologismy z let 1945–1975 je substantivních kompozit ve vsl., b. a mk. 18,5 %–24,5 % a sufixálních substantiv 12,5 %–32,5 %, kdežto v ostatních slovanských jazycích je kompozit 4 %–11 % a sufixálních substantiv 19 %–48 %; je to reflex starých tradic slovo tvorby ve spisovných jazycích: v 1. skupině prostřednictvím staroslověnštiny (a z ní vyvinuté církevní slovanštiny) se uplatnil vliv slovo tvorných postupů řečtiny, kdežto ve 2. skupině latiny. Mezi neologismy (za stejné období) se objevuje slov zkratkových (abreviatur) ve vsl. a sch. 11 %–21 %, v ostatních slov. jazycích 2,5 %–7,5 % (nejméně v luž. a mk.).

a) Substantiva jsou tvořena sufixy nezřídka zděděnými už z psl. – ty byly zčásti potlačeny (podle množství chybějících psl. slov v jednotlivých slovanských jazycích bylo sestaveno – o. c. – toto descendenční pořadí: mk. [19], b. [18], sln. [16], hluž. [15], dluž. [14], č. [7], p. [7], slk. [6], ukr. [4], br. [3], v r. absence některého typu vždy ještě s některým dalším slovanským jazykem) nebo omezeny, zčásti vytvořeny (nebo přejaty) nově.

Z charakteristických rozdílů mezi slovanskými jazyky v pojmenování osob je ve vsl., p., sln. rozšířen sufix *-uch* (r. *pastuch*, ukr. *konjuch*, br. *svinuch*, p. *pleciuch* 'kvetník', sln. *požeruh* 'žrout'), v zsl. potlačen sufix *-lo* (× ukr. *bazikalo* 'žvanil', b. *piskalo* 'piskloun', mk. *dremalo* 'spáček', sch. *vikalo* 'křikloun', sln. *blebetalo* 'žvanil'), ve vsl., p., slk., č. a b. rozšířen sufix *-un/-oun/-úň* (r. *piskun*, ukr. *krykun*, p.

zviastun 'zvěstovatel', č. *řvoun*, slk. *chrapuň*, b. *opekun* 'opatrovník, poručník'), ve vsl. a p. suf. *-jaga/-ęga* (r. *rabotjaga* 'pracant, dřič', ukr. *brodjaha* 'tulák', p. expr. *włóczęga* 'tulák'), v b., mk. a sch. je z turečtiny přejatý suf. *-čija/-džija* (b. *izkopčija* 'kopáč', mk. *zanajatčija* 'řemeslník', sch. *dučandžija* 'kupec, hokynář'), pro jména žen je ssl. *-ovna/-evna* (r. *carevna*, br. *papoŭna*, hluž. *kralowna*), zsl. *-ova* (p. *królowa*, č., slk. *doktorová*, hluž. *Krawcowa*, vsl. ojedinele též: *koroleva*), vsl. *-icha*, *-ša* (r. *povaricha* 'kuchařka', br. *kasirša*), r., slk. a jsl. *-uša* (r. *klikuša* 'hysterická křiklounka', slk. *beluša*, mk., sln. *debeluša* 'tlustá žena', sch. *govedaruša* 'pasačka');

v pojmenování nástrojů je v ssl. jazycích rozšířen sufix *-ak* (r. *tesák*, ukr. *rizak*, br. *čarpak*, č. *držák*, slk. *tesák*, hluž. *řezak*);

v pojmenování místa je v sch. a mk. rozšířen sufix *-nica* (*kovačnica*), jinde *-na/-ňal/-ňa* (r. *pekarnja*, ukr. *kuznja*, br. *drukarnja*, č. *šatna*, slk. *kotolňa*, hluž. *kólnja*, b. *spalnja*, sln. *pisárna*), č. a slk. *-ín* (*kravín*), sch. a sln. *'-ak* (sch. *golubnjāk*, sln. *kozjak* 'kozí chlév'), totéž dle porostu (vl. jako kolektivum) ve vsl., p., b., mk., sch. *-ňak/-ak* (r. *sosnjak* 'borovina', ukr. *dubnjak* 'dubina, doubí', p. *brzeźniak*, b. *orešak*, mk. *vrbjak*, sch. *vrbak/vrbľjak*), v b. a mk. suf. *-lak* přejatý z turečtiny (b. *gāstalak* 'houští, houština', mk. *vrbalak*);

v pojmenování kolektivů vůbec v sch. a sln. suf. *-ad* (sch. *jagnjad*, sln. arch. *živad* 'skot, zvířata'), jinde jen zcela ojedinele (r., ukr. *čeljad*, br. *čeladž*, p. *czeladz*, č. *čeled*, hl. *čeledž*, b. *čeljad*, mk. *čelad*);

v tvoření dějových jmen v ukr., sch. a sln. rozšířen sufix *-(n)ava* (ukr. *stukotnjava* 'klepot, tukání', sch. *gudnjava* 'dunění, hukot, melodie hudeckých nástrojů'), v ukr., br. a p. suf. *-unek/-unok/-unak*, přejatý z něm. (ukr. *cilunok* 'políbení, polibek', br. *ratunak* 'záchrana, spása', p. *rabunek* 'krádež', srov. i č. lid. *-uňk*);

v pojmenování vlastnosti je pro vsl. jaz. typický sufix *-(m)erň/-iň* (r. místní *suchmen* 'sucho', ukr. *vysočin* 'výška', br. *hluchmen*), pro r., ukr. a slk. *-'ava/-eva* (r. *sineva* 'modř', ukr. *rivnjava* 'rovina', slk. *dlžava*), č. a slk. *-ka* (č. *výška*, slk. *šírka*), b. a mk. *-otija* (b. *prostotija*), a *-lāk/-luk/-lak*, přejatý z turečtiny (b. *ba-baitlāk* 'odvážnost', mk. *ergenlak* 'stav svobody');

v tvoření deminutiv je ve vsl., jsl. a slk. pro n. charakteristický sufix *-ce/-co/-ca* a pro m. *-ko/-ka* (typ r. *okonce*, slk. *slovce*, *ujko*, sch. *vince*, sln. *sínko*, r. *djaduška*, *syniška*, b. *čičko*) × p., č., luž. pro n. *-ko* (tak zčásti ssl. vůbec) a pro m. *-ek* (typ č. *vínko*, *syne(če)k*, *strýček*, *tatínek*, p. *synek*, *stryjek*), ukr., br. a p. *-uň/-uňa* (ukr. *didun*, br. *džadunja*, p. *mamunia*), b. a mk. *-le* (b. *bratle*, mk. *nosle*), sch. a sln. *-ič/-ič* a *-ic* (sch. *gradič*, *konjič*, sln. *tatič*, *možič*), br. a p. *-uchna* (br. *dzeduchna*, p. *řeczuchna* 'ruč(ič)ka');

v tvoření augmentativ vsl. a b. *-(j)uga* (ukr. *sobacjuha* 'psisko', b. *mečuga* 'medvědisko' – pod. i *-(j)aga*), ukr., sch. a sln. *-ura* (ukr. *nosjura* 'nosisko', sch. *glavura*, sln. *babura*);

b) při tvoření adjektiv je ve vsl. oblíben sufix *-(j)acij* pro adjektiva od jmen živočichů (r. *medvežacij*, ukr. *račačyj*, br. *byčačy*), jinde řidčeji (č. *štěněči*), č. a luž. nemají jinde obvyklý sufix *-(j)ast/-est-* (r. *glazastyj*, ukr. *hrudastyj*, br. *hryvasty*, p. *głowiasty*), dávají v témže významu přednost *-at-* (č. *okaty*);

pro tvoření deverbativních adjektiv jsou omezeny v č., slk., luž. a sch. formace s jinde běžným *-ln-* (r. *kupal'nyj*, ukr. *drobyl'nyj*, č. *čyral'nyj*, p. *jadalnyj*, b. *chladilen*, sln. *igralen*) a dává se přednost suf. *-cí/čí* (č. *chladicí*, *koupací*, slk. *spací*, sch. *kupačí*) nebo *-sky/-ski* (hluž. *kupanski*);

deminutivní adjektiva jsou tvořena v p. a br. rozšířeným suf. *-(j)utk-* (p. *pietniutki*, br. *cichutki*), v slk. a luž. *-ušk-* (slk. *chudušský*, hluž. *slabuški*), v p. a sln. *-chn-* (p. *maluchny*, sln. *majhen* 'maloučký');

diference jsou v prefixech kalkujících *super-*: vsl. a b. *sverch-/svräch-* (r. *sverchmoščnyj*, b. *svrächčoveški*), ukr. a p. *nad-* (ukr. *naddovhyj*, p. *nadgorliwy*), br. *zvyš-* (*zvyšdalěki*);

c) v tvoření adverbii deadjektivních převládá ve vsl. a jsl. suf. *-o* (též br. *-a*, mk. *-u*) vedle *-e* × zsl. častěji *-e* (p. *bardzo – istotnie*), zčásti jako dubletní varianta paralelně s *-o* (č. *jasno-jasně*, slk. *tesno-tesne*, hluž. *křiwo-křiwoje*), často motivovaná morfonologicky nebo i syntakticko-sémanticky;

v č., slk. a zčásti i luž. je rozšířen sufix *-mo* (č. *koňmo*, slk. *plazmo*, hluž. *kročmo*), v sln. a zčásti i jinde sufix *-oma* (*korákoma* 'krokem', ukr. *krad'koma* 'kradmo'), v b. deverbativní sufix *-kata* (*ležeškata* 'ležmo, ležačky');

d) při tvoření sloves

prefixy:

prefix *vy-* je ssl. s přesahem do ssln. nář.; v luž. splynul s *wu-* < *u-* (r. *vyletet'*, č. *vylétět*, hluž. *wulecéć*), kdežto jsl. je na jeho místě *iz-/is-* (< **jbz-*), b. *izletja* (1. os. sg.), mk. *izleta* (3. os. sg.), sch., sln. *izrezati*;

prefix *pro-* je potlačen v zsl. (s výjimkou v č.) a nahrazen **per-*, (*pre-*, *pře-*, *prze-*), takže ten je pak nezřídka dvojznačný (p. *przebiec* 'proběhnout' i 'přeběhnout', slk. *preletiet'*, hluž. *přelećeć*, dluž. *pselešeś* 'proletět' i 'přeletět');

zdvojený prefix *popo-* je charakteristický pro č. (*popojet*), ale je dobře doložen i v slk. (*popohnat'*), v ukr. (*popojisty*) a br. (*papabehac'*), ojediněle i jinde (r. hov. *popobegat'*, mk. *popogledne*);

sufixy:

slovanské jazyky jsou zčásti diferencovány podobou a frekvencí přejatých sufixů jako *-(iz)ir(ov)a-* oblíbeného v r. a jsl. jaz. (r. *signalizirovat'*, mk. *simpatizira*, sch. *vulgarizirati*, sln. *jarovizirati*), proti jinak běžnému nebo aspoň možnému (kromě sln.) *-izova-* (r. *kolonizovat'*, ukr. *jarovizuvaty*, č. *normalizovat*, b. *romanizuvam*), nebo potlačením *-ir(ov)v-* v luž. a p. a částečně i v č. a slk. (r. *rekomendirovat'*, b. *bojkotiram*, mk. *recenzira* proti č. *rekomendovat*, *bojkotovat*, *recenzovat*, ale je řídkěji i v č. *maštrovat*, slk. *fantazírovat'* aj.);

pro jsl. (v sln. ojediněle) je charakteristický z řec. aoristu přejatý sufix *-s(v)a-* (b. *lips(v)am* 'chybím'); oblíbenější je v srb. *konstruisati* × charv. *konstruírati*;

pro r. a b. je charakteristický z csl. přejatý suf. *-stvova-*, jinde spíše *-ova-* (b. *lentjajstuvvam* 'lenoším', r. *mudrstvovat'* × ukr. *mudruvaty*, br. *mudravac'*, č. *mudrovat*);

pro č., slk. a jsl. jazyky je typický deminutivní sufix *-ka-* (č. *tlapat*, slk. *hajkat'*, b. *gledkam*, sln. arch. *stopkati*), možný řídkěji i jinde (ukr. *lyžkaty*, hluž. *spinkac'*);

pro vsl. je charakteristický suf. *-(n)iča-* (r. *brodjažničat'*, br. *staljarničac'*), možný (vlivem r.?) i jinde (b. *koketniča*);

suf. *-va-* oblíbený (a schopný opakování!) zejm. v č. při tvoření frekventativ (č. *chodit – chodívat – chodívávat*) a sekundárních imperfektiv (*zpracovat – zpracovávat*) má jen zčásti protějšky jinde, r. *obrabotat' – obrabatyvat'*, *naladit' – nalaživat'* 'uspořádávat', ukr. *nadojuvaty*, br. *nadojvac'*.

§ 44 5. V slovní zásobě

Bylo zjištěno (Kopečný 1981) skoro 1200 archaických jednotek společných ještě i dnes všem slovanským jazykům; dalších skoro 700 chybí buď jen v jednom nebo dvou (výjimečně ve více než dvou) slovanských jazycích; byla tak zpracována slovní zásoba pocházející – až na zanedbatelné množství slov – z praslovanštiny bez produktivních derivačních útvarů (typ *-ost*) i většiny formací prefigovaných; s nimi, spolu s vrstvou nových společných výpůjček (evropeismů), je vrstva slovní zásoby obecně slovanské mnohem četnější. Z psl. slov jich dnes nejvíce chybí v luž., mk. a b., v počtu mank následují sestupně br., ukr., sch., r., sln., p., slk. a č.; sledování toho, jak se v 300 nejfrekventovanějších slov v některých ssl. jazycích (Mel'nyčuk 1986) zachovává psl. dědictví, přineslo tuto sestupnou řadu: slk., č., ukr., r., p., luž.; oba pohledy potvrzují, že v č. a slk. je psl. lexikální dědictví nejvíce zachováno, v luž. (a mk. s b.) nejméně.

V mezislovanském působení na poli slovní zásoby hrála v novověku důležitou roli r., z níž především pochází celá vrstva společensky politické a vědecké terminologie a abstraktního lexika vůbec v nové spisovné bulharštině, jejíž vliv se však projevil ve všech slovanských jazycích (srov. i několik vln jejího působení na č.); ale r. i sama přejímala, hlavně z ukr. a br. a jejich prostřednictvím z p., která se stala východiskem pro působení i dalších slovanských jazyků na ruštinu, např. r. *smertel'nyj*, *pekar'*, *pekarnja* se touto cestou dostaly do ruštiny až z češtiny. Uvádí se, že relativně největší část slovní zásoby (až 1/3) má z jiných slovanských jazyků sln.

Výpůjčky z neslovanských jazyků, resp. neologismy z lat.-řec. základů (typu *romantismus*, *elektron*), vytvářejí sekundární společnou lexikální vrstvu abstraktní, kulturně civilizační a technické terminologie. Nejčastěji absenci výpůjček-evropeismů, popřípadě internacionalismů jinak obecně slovanských vykazují luž. a mk. Celkově se po 2. světové válce vztah slov. jazyků k výpůjčkám (evropeismům/internationalismům) vyrovnával, před tím jim byly nakloněnější p., r., srb., b. (i slk.), kdežto č., charv., sln. a luž. dávaly přednost spíše kalkování (hl. podle němčiny); specifika při formování slovní zásoby vykazují v novější době zejm. charvátština.

Kromě internacionalismů z lat.-řec. základů a vrstvy anglicismů (hl. ve sportovní a elektrotechnické terminologii typu *start*, *sprint*, *software*, *hard-disk*) existuje v slovanských jazycích vrstva výpůjček z němčiny, především v těch, jež jsou s němčinou v teritoriálním kontaktu, např. p. *ślusarz* 'zámečník', *glans/glanc*,

gruntować, slova na *-unek* v. sub 4c), hluž. *sada* 'věta', ba i pom. slovesa *dyrbjeć* – tak i stč. *drbiti* = něm. *dürfen*, *wordować* = něm. *werden*, sch. *marš*, *kelj*, *supa*, sln. *gips* 'sádra', *flinta*, *škof* 'biskup', *šola* 'škola', *fana* 'prapor'; v č. tuto vrstvu stylisticky vytlačil na okraj slovní zásoby purismus, *ajnclík*, *ajznboňák*, *mochr*, *štamprle*, nebo jsou zároveň omezena i teritoriálně, sr. *štykl*, *špek*, *štrycla*, *prézle*; pod. též v luž. vlivem purismu jsou i starší výpůjčky jako hluž. *tawzynt*, *rachnować*, *štunda*, *wacha* nahrazovány domácími dle češtiny nebo polštiny, např. *tysac*, *čitač*, *hodžina*, *straža*. Je tomu tak však i v jazycích mimo teritoriální kontakt, např. v r. prostřednictvím staré sociální vrstvy byrokratické a vojenské *buchgal'ter* 'účetní', *parikmacher* 'kadeřník' vl. 'parukář', *buterbrot* 'obložený chlebiček'.

V jsl. jazycích jsou doloženy výpůjčky z tur. a z řec., např. sch. *džep* „kapsa“, *kismet* 'osud', *ortak* 'společník', mk. *duvar* 'stěna', *ambar* 'obilnice', b. *boja* 'barva', *pamuk* 'bavlna' a četná slova se suf. *-čija/-džija*, *-luk/-lāk* (viz sub d), srb. *kaluđer* '(pravoslavný) mnich', *trpeza* 'stůl', mk. *iljada* 'tisíc', mk. i b. *livada* 'louka', b. *krevat* 'postel', *chartija* 'papír'.

V ruštině jsou vedle grécismů zprostředkovaných většinou církevní slovanštinou též výpůjčky finské, uralské a orientální, zčásti i csl. domácí, jimiž se r. odlišuje od jiných slovanských jazyků, zčásti i od vsl., srov. r. *cvet* (× ukr. *barva*, br. *koler*), *čas* (× ukr. *hodyna*, br. *hadzina*), *ljaguška* (× ukr. br. *žaba*), *šutka* (× ukr., br. *žart*), *lošad* (× ukr. *kin*, br. *kon*), *sobaka* (× ukr. *pes*, br. nář. *p'os*), *sovet* (× ukr., br. *rada*), *karaul* 'stráž, hlídka' (× br., ukr. *varta*, ukr. i *storoža*).

Charakteristické rozdíly mezi slovanskými jazyky jsou i v pojmenování měsíců (viz tabulka). Ostatní slovanské jazyky mají mezinárodní označení typu slk. *január*, *február* atd. (s hláskovými, resp. výslovnostními variantami jako r. *janvar*, *fevral* atd.).

Slovanské názvy měsíců

	č.	luž.	p.	br.	ukr.	sln.	charv.
1.	leden	januar wulki wjelki różk	styczeń	studzen'	sičen'	januar prosinec	sečanj siječanj
2.	únor	februar mały różk	luty	ljuty	ljutyj	februar svečan	veljača
3.	březen	měrc nalětnik pozymnik pozymski	marzec	sakavik	berezen'	márec sušen brezen	ožujak
4.	duben	apryl jutrownik jatsownik	kwiecień	krasavik	kviten'	april mali traven	travanj
5.	máj květen	meja maj róžownik	maj	maj	maj traven'	maj veliki traven	svibanj
6.	červen	junij smažnik	czerwiec	červen'	červen'	junij	lipanj
7.	červenec	julij pražnik	lipiec	lipen'	lipen'	julij malij srpan	srpanj
8.	srpen	awgust žnjeńc	sierpień	žniven'	serpen'	avgust veliki srpan otávnik	kolovoz
9.	září	september Michałski požnjeńc	wrzesień	verasen'	veresen'	september kimavec	rujan
10.	říjen	oktober winowc (winski)	październik	kastryčnik	žovten'	oktober vinotok	listopad
11.	listopad	listopad nazymnik podzymnik	listopad	listopad	listopad	november listopad	studeni
12.	prosinec	december hodownik godownik	grudzień	snežan'	hruden'	december gruden	prosinac

Poznámka: Čistě mezinárodní pojmenování měsíců typu *január*... mají slk., srb., mk., b. a r.; vedle toho též paralelní pojmenování domácí luž. a sln. a domácí s event. ojedinělými internacionalismy jako p. *marzec*, *maj* atp. č., p., br., ukr. a charv.

3. KLASIFIKACE SLOVANSKÝCH JAZYKŮ (Z HLEDISKA GENETICKY-AREÁLOVÉHO, TYPOLOGICKÉHO A SOCIOLINGVISTICKÉHO)

§ 45 Slované jazyky jsou větvi ie. rodiny geneticky blízkou baltským jazykům. Z hlediska morfologického lze slovanské jazyky charakterizovat jako fúzující, flexivní, klasifikující, z hlediska syntaktického pak jako syntetické (pouze b. a mk. tendují k analytičnosti vlivem balkánského jazykového svazu).

Podle těchto hledisek se slovanské jazyky dělí do areálových skupin, při tom se tradičně upřednostňuje **trichotomická** klasifikace: jsl. (b., mk., sch., sln.) – zsl. (slk., č., luž., p. s kaš.) – vsl. (br., ukr., r.), před **dichotomickou**: jsl. a vsl. – zsl., jež se obě opírají především o vývojové a diachronně typologické skutečnosti. Existují však i důvody pro dělení na areál ssl. a jsl. Jako preciznější se tedy jeví **tetrachotomická** klasifikace – na areál

1. jihovýchodoslovanský (b., mk.);
2. jihozápadoslovanský (srb., charv., sln.);
3. severozápadoslovanský (slk., č., luž., p. s kaš.);
4. severovýchodoslovanský (br., ukr., r.); tyto areály při zachování diachronního (genetického) hlediska klasifikace lépe odrážejí synchronně typologický stav: (1) analytická deklinace, absence kategorie životnosti, existence kategorie určenosti, bohatě rozvinutý verbální systém, analytické futurum tvořené částicí *šte/k'e* modálního původu – (2) volný melodický přízvuk, zachování kvantity, kategorie životnosti (byť omezeně – sg. m.), složená flexe adjektiv, standardní zakončení 1. os. sg. praes. *-m* – (3) rozvinutá měkkostní korelace *K*, stálý přízvuk, rozvinutá kategorie životnosti (pouze u m.), značný rozdíl mezi měkkou a tvrdou deklinací – (4) výrazně rozvinutá měkkostní korelace *K*, četnost geminát („dlouhých“ konsonantů, v r. pouze *š's'* a *ž'ž'*), rozvinutá kategorie životnosti (v ak. pl. substantiva všech rodů), absence enklitických forem u personálních tvarů, absence koncovky *-m* v 1. sg. praes. u tematických sloves, absence pomocného slovesa v aktivních formách préterita. Toto dělení inherentně obsahující i nadřazené dichotomické členění také lépe odráží vnitřní spjatost slovanských jazyků na osách sever – jih (slk., č. a jsl.; vsl. a jsl.) a západ – východ (sch., sln. a b., mk.; zsl. a vsl.).

Další navrhované klasifikace, byť mají své opodstatnění, slovanský areál příliš atomizují – **pentachotomická** jej dělí na skupiny makedonskobulharskou, jihoslovanskou, československou, polskou a východoslovanskou (metodologicky sporně pomíjí luž.) a její přijatelnější varianta **hexachotomická**, jež přidává skupinu lužickosrbskou a reflektuje v polské i kašubštinu a pomořskou slovinštinu. Zajímavá, ale málo praktická je striktně typologická klasifikace podle fonologických systémů – vokalické, konsonantické, smíšené. Někdy posléze dochází ke kruhovým schématům slovanských jazyků s dostřednou **radiálně směřovanou orientací** shod.

Kromě *polabštiny*, *pomořské slovinštiny* a *staroslověnštiny*, resp. *církevní slovanštiny*, jež je liturgickým jazykem, jsou slovanské jazyky „živé“, ruština, jazyk OSN, má status jazyka světového.

STAROSLOVĚNŠTINA

I. KULTURNĚHISTORICKÝ ÚVOD

1. VZNIK NEJSTARŠÍHO SLOVANSKÉHO SPISOVNÉHO JAZYKA

§ 46 Staroslověnština je nejstarší slovanský spisovný jazyk. Do písemnictví byla uvedena jako nástroj misionářské, učitelské a církevně organizační činnosti Konstantina Filozofa, jeho bratra Metoděje a jejich literární družiny na Velké Moravě v druhé polovině 9. století.

První slovanský spisovný jazyk i literatura jím psaná byly tedy vytvořeny pro potřeby křesťanského náboženství a přímo se ve svých počátcích formovaly jakožto jazyk a písemnictví církevní. Proto je důležité uvážit úlohu, kterou křesťanství sehrálo ve velkém přerodu probíhajícím tehdy uvnitř slovanské společnosti: rozkládalo se staré prvobytně pospolné zřízení, opírající se o společenské jednotky rodové a kmenové, a šíření pokročilejších forem hospodářství vedlo ke změnám v sociální struktuře slovanské společnosti a v souvislosti s tím i k vytváření kmenových svazů a prvních státních organizací. Byl to proces feudalizace společenských vztahů a křesťanství se svou jednotnou ideovou výbavou a kulturou i se svou vypracovanou církevní organizací jej podporovalo a urychlovalo. Křesťanství zároveň přinášelo nový obraz světa a novou desku morálních hodnot a představovalo tak vyšší kulturní stupeň ve vývoji společenského života. To brzy pochopily vládnoucí složky mladých slovanských států a samy v zájmu upevnění nového společenského řádu, posílení státní organizace, eventuálně i v zájmu vlastní nezávislé politiky usilovaly o přijetí křesťanství a o jeho šíření ve svých zemích.

Tak tomu bylo i na Moravě v 9. stol., kde pokročilost hospodářského a sociálního vývoje šla ruku v ruce s vývojem vnitřně politickým: Proces sjednocení starých kmenů v novém státně organizačním útvaru tu byl v podstatě dovršen už na prahu historické doby (na rozdíl např. od Čech, kde se staré kmenové rozdíly držely podstatně déle). V třicátých letech 9. stol. narážíme ve velkomoravských dějinách již na jeho poslední fázi, kterou představuje vypuzení nitranského knížete Pribiny ze země a násilné přivtělení Nitranska k jádru moravského státu.

To byly vnitřní podmínky připravující přijetí křesťanství domácím vývojem. Vnější předpoklady pro šíření křesťanství na Moravě poskytlo rozdrčení avarské moci v Podunají r. 796 Karlem Velikým, které otevřelo teritoriálně i politicky cestu intenzivnímu misijnímu působení z Bavor směřem na východ, především do tzv. Panonie (tj. v podstatě dnešního Maďarska a přilehlých území jugoslávských), ale i na Velkou Moravu. Vedle tohoto proudu od západu se však ve velkomoravských dějinách

uplatnil i christianizační a vůbec civilizační proud od jihu a jihovýchodu, vycházející až z prostoru adriatického.

Při těsném sepětí církevní správy s aparátem státně administrativním byl však pro další vývoj křesťanství na Moravě rozhodující vztah velkomoravských vládnoucích vrstev k sousední Říši franské (která ležela na území dnešního jv. Německa a Rakouska). Průběžné úsilí o politickou emancipaci z vlivu mocného souseda, které bylo hlavní zahraničněpolitickou hybnou silou moravských dějin 9. stol., šlo ruku v ruce s úsilím i o církevní osamostatnění Moravy od misijního působení franského. Potřeba zavést v zemi do církevních záležitostí řád a pořádek, snaha, aby Morava nebyla spjata církevní organizací se sousedem, od něhož hrozilo bezprostřední nebezpečí politické, a aby byl podvázán vliv franského kléru, který tu působil jako možná expozitura těchto pro Moravu cizích a někdy dokonce i nepřátelských mocenských zájmů, přivedly velkomoravského knížete Rostislava k tomu, že se po nezdařeném pokusu získat u papežské kurie pro své knížectví církevněorganizační podporu obrátil r. 862 s prosbou o učitele víry znalé slovanského jazyka a organizátory církevních záležitostí na byzantského císaře Michaela III.

Při konečné volbě Byzance jako cíle Rostislavova poselství padl snad na váhu i další, nově vyvstalý zahraničněpolitický motiv. Franská říše získala v té době za spojence říši Bulharskou, která s Velkou Moravou sousedila na jihovýchodě. Velká Morava se tak dostala do nebezpečných „kleští“. Rostislavovo poselství do Byzance mělo patrně i poslání získat Byzanc za spojence proti Bulharům a zbavit tak Velkou Moravu nepřítelů v zádech.

§ 47 Z pověření byzantského císaře se moravské misie ujali dva bratři, Konstantin a Metoděj. Pro splnění úkolu, který je čekal, to byli lidé výborně připravení. Konstantin byl učenec, jeden z nejvdělanějších lidí své doby, sčítly v soudobé literární produkci filozofické i teologické, znalec cizích jazyků a mimořádný talent filologický. Po studiích v Soluni a v Cařihradě působil zprvu jako bibliotekář při cařihradském velechrámu a později jako učitel filozofie na cařihradské vysoké škole, proto bývá v některých památkách označován zpravidla jako „Filozof“.

Metoděj byl zase nadán vynikajícími schopnostmi organizačními a administrativně-správními, což osvědčil už dříve v diplomatických službách u byzantského císaře jako místodržící byzantské provincie obývané Slovy, patrně archontie Strumské.

Oba bratři byli rodilí Řekové, ale protože pocházeli ze Soluně, města se silným slovanským zázemím, vyrůstali v dvojjazyčném prostředí a už od malička znali slovanskou řeč svého rodného města a jeho venkovského okolí jako svůj druhý jazyk mateřský. Někdy se pokládá jejich matka Marie za rodilou Slovanou, ba slovanský původ se přisuzuje i jejich otci Lvu, vysokému státnímu úředníkovi byzantskému; slavnost otce je ale málo pravděpodobná.

Podle slov starého pramene k té době, *Života Konstantinova* (viz o něm podrobněji v § 49), sestavil Konstantin – po počátečním zdráhání ujmout se úkolu tak náročného a církevně-politicky riskantního, ba přímo i nebezpečného, a teprve poté, co

byzantský císař zaručil autoritou svého úřadu velkomoravské misi bezvýhradnou záštitu –, nové speciálně slovanské písmo (byla to s největší pravděpodobností hlaholice) a napsal jím ještě v Cařihradě překlad evangeliáře do slovanského jazyka. Spolu s Metodějem a s dalšími pomocníky a spolupracovníky pak odcestoval na Velkou Moravu. Dorazili tam roku 863 a okamžitě začali vyučovat žáky shromážděné Rostislavem a překládat další potřebné texty. Po čtyřiceti měsících působení na Moravě se oba bratři vydali i s učedníky na cestu do Benátek, které byly tehdy sídlem patriarchy aquilejského, do jehož církevní pravomoci měla patřit i Morava. Cestou se zastavili na nějakou dobu na Blatenském jezeře u panonského knížete Kocela (syna Pribinova), který si je velmi oblíbil a rovněž jim dal do učení větší množství žáků.

Konstantin a Metoděj i s družinou byli však v Benátkách s požadavkem o schválení slovanské liturgie odmítnuti. Obrátili se tedy k papežské kurii. Odcestovali do Říma a tam byli s podporou papežského bibliotekáře Anastasia skvěle přijati, papež Hadrián II. schválil přes odpor části římského vysokého kléru slovanské církevní knihy a vysvětlil učedníky obou bratří na kněze. Konstantin se však ze zdravotních důvodů nemohl už vrátit na Velkou Moravu, vstoupil v Římě do kláštera, kde přijal jméno Cyril, a zakrátko (v r. 869) tam zemřel.

Metoděj se zatím vydal na zpáteční cestu ke Kocelovi, ale brzy se vrátil opět do Říma a přijal tam funkci biskupa a nato arcibiskupa moravského a panonského. Svého úřadu se však ujmout nemohl: Metodějova arcidiecéze ležela ve sféře mocenských zájmů bavorských biskupů a ti (jmenovitě salzburský arcibiskup Adalwin, frisinský biskup Anno a pasovský biskup Hermanrich) ho zajali a po dva a půl roku věznili. Na Moravě, kde se mezitím zmocnil vlády kníže Svatopluk, začal Metoděj znovu působit až po svém propuštění z vězení, k němuž došlo na základě intervence panonského knížete Kocela v Římě a následného energického zákroku papežova v Metodějův prospěch teprve r. 873. Metoděj pak podnikl ještě jednu cestu do Říma a do Cařihradu; zemřel na Moravě r. 885.

Metodějova smrt znamenala pro slovanský liturgický jazyk na Moravě pohromu. Neobvyklý souhlas papežské kurie s užíváním v liturgii jiného jazyka než latinského (a řeckého) byl vázán na podmínku číst při mši evangelia nejprve latinsky a pak slovansky a ovšem i zachovat a pěstovat vedle staroslověnštiny jako liturgický jazyk také latinu. Paralelní existence slovanského a latinského liturgického jazyka se ke konci Metodějova života odrazila i v organizaci církevního života na Velké Moravě. Metodějovi jako arcibiskupu moravsko-panonskému podléhali jednak „slovanský“ biskup Gorazd, jednak „latinský“ biskup Viching se sídlem v Nitře. Mezi slovanskou a latinskou složkou velkomoravského kněžstva panovalo však napětí. Boj o nadvládu, který tu byl veden, vyvrcholil po Metodějově smrti potřením strany slovanské: Nový papež Štěpán V. jmenoval Metodějovým nástupcem Vichinga (místo designovaného Gorazda) a zapověděl slovanskou bohoslužbu; Metodějovi žáci byli násilně vypuzeni z Velké Moravy – vyhnáni nebo zajati a prodáni do otroctví. Staroslověnská literatura byla tak na Velké Moravě ve svém rozkvětu, dosud tak skvělém, zcela podlomena, byla vypuzena z oficiálního užívání a dožívala nanejvýš v některých odlehlejších koutech velkomoravského státu.

§ 48 Potlačení staroslověnské písemné tvorby na Velké Moravě po Metodějově smrti neznamenovalo úplné přerušování a konec slovanské knižní vzdělanosti. Je třeba mít na paměti, že ještě za Metodějova života pronikla z velkomoravského vzdělanostního centra slovanská gramotnost, znalost písma a užívání staroslověnského jazyka k literárním záznamům do Panonie a patrně i do Charvátska a že se pak šířila dál spolu s tím, jak se šířil politický vliv a politická moc Velké Moravy: do slavníkovských a přemyslovských Čech a do části Polska (na tzv. Vislansko).

Po Metodějově smrti pak jeho vypuzení žáci a spolupracovníci přinesli s sebou všude spisy vzniklé na Velké Moravě, znalost spisovného jazyka i schopnost slovesné tvorby. Hlavní proud exulantů z Velké Moravy našel útočiště v **Bulharsku**, kde pěstováním písemnictví proslula zejména dvě střediska, sídelní město Přeslav na severovýchodě a Ochrid na makedonském jihozápadě země. Skvělý rozmach písemnictví koncem 9. stol. a v první polovině 10. stol., pro nějž se toto období tradičně označuje jako „zlatý věk bulharské literatury“, byl však podstatně utlumen ztrátou politické samostatnosti Bulharska koncem 10. a začátkem 11. stol. pod náporem byzantským.

Je dále pravděpodobné, že se část Metodějových žáků utekla na jih do Charvátska a část že jich možná zůstala v odlehlých končinách samé Velké Moravy, ve středním Podunají a v karpatské kotlině, ale nepochybné důkazy o tom nejsou. A stejně chybí i přímé zprávy o tom, že by se byli slovanští mniši uchýlili z Velké Moravy na území Čech. Ale nepřímých svědectví se slavistce podařilo vystopovat a shromáždit tolik, že dnes už lze odůvodněně předpokládat, že staroslověňština byla v přemyslovském státě ještě po dvě století více než rovnocenným partnerem latině. V 11. stol. byl dokonce pro vzdělávání literatury v tomto jazyce zřízen zvláštní církevní ústav – Sázavský klášter. Teprve na samém konci 11. stol. (1097) byla v Čechách staroslověňština zakázána, stsl. písemnictví potlačeno a knihy zničeny.

Ještě předtím však z obou těchto aktivních ohnisek – Čech na západě a Bulharska na nejzazším jihovýchodě – vyzářila slovanská písemná vzdělanost rychle i k ostatním Slovanům. Z **Bulharska** se šířilo stsl. písemnictví jednak přes Rumunsko na **Rus**, jednak na západ, a to severnější větví přes **Srbsko do Bosny** a spolu s jižnější větví do **charvátského přímoří**. **Čechy** se staly východiskem literárního a jazykového působení jednak na slovanský jih do Charvátska, jednak na slovanský východ, možná přes jižní Polsko, ale spíše ještě přes Maďarsko (český kníže Vratislav II. měl za manželku Adlétu, dceru uherského krále Endrého a jeho ženy Anastázie, dcery kyjevského knížete Jaroslava Moudrého) až do kyjevského státu.

Tak se během dvou až tří století rozšířila knižní vzdělanost skoro ke všem slovanským (a také k některým neslovanským) národům a staroslověňský jazyk vytvořený původně jako nástroj písemnictví určeného Slovanům moravským stal se prostředníkem živých styků a vzájemné výměny kulturních hodnot v měřítku takřka obecně slovanském. Staroslověňština vstoupila do dějin evropské středověké vzdělanosti jako třetí velký mezinárodní jazyk (vedle latiny a řečtiny).

2. STAROSLOVĚŇSKÁ LITERÁRNÍ TVORBA OD 9. DO 11. STOLETÍ

§ 49 Jak bylo řečeno (viz § 46), vstupuje slovanské písemnictví do evropských kulturních dějin jakožto písemnictví náboženské a církevní. K šíření křesťanství a jeho učení byly určeny především tradiční literární útvary, církví dávno kanonizované. Ještě v Byzanci přeložil Konstantin základní text, který potřeboval k působení na Velké Moravě. Byl to tzv. evangeliář (aparakos-evangelium), tj. úryvky z evangelií uspořádané podle církevního kalendáře určené k předčítání o sobotních a nedělních mších. Na Velké Moravě byl doplněn o tzv. doplňková (kompletorní) čtení a zkompletován v úplný text evangelií, tzv. čtveroevangelium (tetra-evangelium). Postupně pak vznikaly i překlady ostatních knih Nového zákona, dále žaltáře a ostatních knih Starého zákona, takže Metoděj ke konci svého života sebral a zredigoval překlad bible. Na otázku Metodějova překladu bible, zejména jeho rozsahu, nenašla však věda dosud odpověď zcela jednoznačnou; vedle důvěry ve znění starých zpráv o úplnosti Metodějova překladu bible (s výjimkou knih Makkabejských) drží se v části odborné slavistiky stále i zdrženlivější stanovisko, podle něhož by dílem velkomoravské literární družiny byly jen jistým způsobem uspořádané úryvky ze Starého zákona, tzv. parimejník, nikoli text kompletní.

Do stejné literární sféry patřily i texty obřadní (**liturgické**), **modlitby**, duchovní úvahy a kázání (tzv. **homilie**) a **životy svatých**. Byly to většinou památky přeložené, hlavně z řečtiny, v podstatně menší míře z latiny (a jen zcela ojediněle ze staré horní němčiny). Jejich originály nevznikly tedy – až na některé výjimečné případy – na velkomoravské půdě, nýbrž tam byly přeneseny odjinud, a proto také nevypovídají skoro nic o vlastní velkomoravské skutečnosti. Do ní byly zapojeny jako už hotové a jinde vyzkoušené literární útvary liturgického a katechetického určení, které měly přinést poučení o novém chápání světa a člověka, zdůvodnit a podpořit novou sociální strukturu společnosti a nový společenský řád a upevnit novou morálku.

Se společenským zřízením byly spjaty ještě těsněji – nejen ideově, nýbrž i organizačně a správně-administrativně – skladby obsahu právního, a to **nomokánon** (sborník církevního práva, předpisů a zákazů), dále **penitenciál** (tj. sborník předpisů o pokání, určený pro kněze zpovědníky) zvaný *Zapovědi svętyichъ otcъ*, tj. *Ustanovení svatých otců (o pokání)*, a zejména tzv. *Zakon sudnyj ljudem* (jakýsi trestní zákoník občanský). Jde rovněž o památky přeložené (zase hlavně z řečtiny, z menší části z latiny), ale už sám výběr článků z předloh a dále i jejich eventuální úpravy přinášejí cenné svědectví o velkomoravských reáliích.

Nejcennějším plodem velkomoravské literární aktivity jsou však originální, nepřeložené skladby odrážející bezprostředně velkomoravskou skutečnost. První místo mezi nimi zaujímají nesporně dvě **skladby životopisné** – *Život Konstantinův* a *Život Metodějův*, nazývané někdy ne zcela přesně „panonské“ nebo „moravsko-panonské legendy“. Do tohoto okruhu literárních památek patří dále nejstarší slovanská (nerýmovaná) **báseň**, Konstantinův *Proglas k evangeliu* (= *Předzpěv...*;

jeho autorství se však někdy přisuzuje jinému Konstantinovi – mladšímu spisovateli bulharskému), a konečně dva **panegyriky** (tj. oslavné řeči) – *Pochvala Cyrilovi* a *Pochvalné slovo na počest Cyrila a Metoděje* –, za jejichž autora se někdy pokládá jeden z čelných představitelů velkomoravské literární družiny a pozdější vynikající literární tvůrce bulharské literární školy ochridské Kliment Velický (zvaný též Ochridský); pro hluboké stylistické rozdíly mezi oběma panegyriky se však Klimentovo autorství obou skladeb většinou zpochybňuje. Na pravé klenoty středověkého písemnictví slovanského a vůbec evropského povznáší tato díla, a hlavně oba *Životy*, nejen jejich vybroušená forma, jejich svrchované mistrovství kompoziční a kultivovaný jazyk, ale také jejich jasné ideové zaměření k obhajobě a ochraně slovanských práv jazykových a národních. Ze skladeb liturgického určení vznikl v cyrilometodějské škole moravské tzv. *kánon ke cti Dimitrije soluňského*, originální skladba básnická (vedle ní je v csl. literatuře známý ještě další kánon ke cti Dimitrije soluňského, ale ten je přeložen z předlohy řecko-byzantské). Staroslověnskou kompilací ze tří předvelkomoravských řeckých skladeb Konstantina-Cyrila je tzv. *Legenda chersonská* o nalezení ostatků sv. Klimenta při Konstantinově cestě k Chazarům.

Z celé rozsáhlé velkomoravské tvorby se však v přímém rukopisném podání z té doby nezachovalo nic (snad jen kromě tzv. *Kyjevských listů*; ale i ty se většinou pokládají až za mladší opis). Věda má jinak k dispozici právě jen pozdější opisy památek, jejichž originální znění (protograf) vzniklo na Velké Moravě. Na rozsah a obsah velkomoravského písemnictví soudíme jednak podle starých zpráv o té době a jednak přímo podle oněch pozdějších opisů, pokud se velkomoravský původ jejich textu prozradí fakty věcnými nebo jazykovými.

§ 50 V povelkomoravském období se v těch oblastech, kde se užívalo jako spisovného jazyka staroslověnštiny, opisovaly památky velkomoravského původu, zvláště texty biblické a bohoslužebné. Vedle toho vznikala však v nových střediscích slovanské knižní vzdělanosti také nová literární produkce, překladová i originální.

Nejaktivněji se literární tvořivost bezprostředně po velkomoravské etapě – koncem 9. a v 10. stol. – projevila v starém Bulharsku (tj. na území dnešního Bulharska a Makedonie). Působila tu řada známých literárních tvůrců jako **Kliment Velický (Ochridský)**, autor mnoha homilií, „černorizec“ (tj. mnich) **Chrabr**, autor traktátu o slovanském písmu, **Jan Exarcha Bulharský**, mimo jiné autor tzv. *Šestodnevu* (tj. výkladu o stvoření světa podle Basilia Velikého), **Konstantin Přeslavský** a řada tvůrců anonymních, z nichž dílem jednoho je vzácná starobulharská památka *Život Naumův*. Literární úsilí bulharské literární školy bylo zaměřeno k extenzivní překladatelské a kompilační činnosti, která měla obsáhnout co největší rozsah literární produkce řecké, zejména v oblasti teologie, filozofie, kosmogonie a soudobé učnosti vůbec. Výsledkem těchto „encyklopedických“ snah byly rozsáhlé sborníky různého obsahu. V 11. stol. pak se ztrátou politické samostatnosti Bulharska došlo k hlubokému literárnímu útlumu.

Jiný ráz měla stsl. literární tvorba v druhém aktivním středisku povelkomoravské knižní vzdělanosti, v Čechách. Originální památky tu byly výrazněji spjaty s osudy vládnoucí dynastie a státu, např. *Život knížete Václava* (neboli tzv. *První staroslověnská legenda o sv. Václavu*) nebo *Legenda o sv. Ludmile*; předlohy památek přeložených v Čechách do staroslověnštiny byly latinské, např. předlohy *Druhé stsl. legendy o sv. Václavu*, *Života sv. Víta*, *Života sv. Benedikta*, apokryfního *Nikodéma evangelia*, homilií Řehoře Velikého zvaných *Besědy na evangelije* aj. Datum vzniku těchto památek není přesně známo – kladou se zčásti do 10., zčásti do 11. stol. Na jeho sklonku byl další vývoj písemnictví v stsl. jazyce na české půdě přerušen (viz § 48).

V třetím aktivním ohnisku literární tvorby v stsl. jazyce, na Rusi, byly vytvořeny příhodné podmínky pro její plný rozvoj a rozkvět až koncem 10. stol. po oficiálním pokřtění (986–988). Proto se sem velkomoravské literární dědictví dostalo zprostředkovaně mediem českým, ale hlavně bulharským spolu s literárními tvůrky, které vznikly v Bulharsku a v Čechách. Z 11. stol. je tak např. na Rusi doložen sborník liturgických hymnů (tzv. *Novgorodských minejí*) nebo *Svjatoslavův sborník* obsahující encyklopedické shrnutí poznatků z různých oborů – od astronomie až po poetiku. Vznikala tu však i literární díla původní, jako třeba z životopisných památek *Vyprávění o Borisi a Glebovi* nebo *Život Feodosie Pečerského*, zárodečné útvary kronikářské apod. Na Rusi pokračovala tato tvorba nerušeně a bez přerušení i v následujících stoletích.

Z ostatních částí slovanského světa nemáme z té doby žádné přímé doklady literární činnosti v staroslověnském jazyce. V oblasti polské a slovinsko-panonské je její existence vůbec nejistá (srov. pozn. u písni *Bogurodzica* a u *Frizinských památek* v § 59), na charvátské půdě nepochybně existovala, ale je dobře doložena až z následujících století, kdy dosáhla mimořádného rozkvětu (zvl. ve stol. 13.–15.); rovněž na srbském území se vynořuje až po sklonku 11. stol.

3. VZNIK SLOVANSKÉHO PÍSM A JEHO VÝVOJ

§ 51 Staroslověnské památky jsou psány dvojím různým písmem, hlaholicí, nebo cyrilicí (jen tzv. *Frizinské zlomky* jsou psány latinkou), a slavistiku od počátku její existence jako vědeckého oboru zajímá řada otázek spjatých s písmem: otázka užívání písma u Slovanů v době předcyrilometodějské, dále otázka, které z obou slovanských písem je starší, které z nich je výtvozem Konstantinovým, jaké byly jejich další osudy apod.

Hypotézy o předcyrilometodějském užívání písma u Slovanů mají několik různých verzí. Jedna např. počítala s prastarou existencí tzv. runového písma u Slovanů, ale ta už delší dobu nemá ve vědě místo.

Rozšířenější je tzv. „ruská teorie“, která se opírá o jedno místo v *Životě Konstantinově*, kde se líčí, jak Konstantin našel při své cestě po černomořském pobřeží na Cherson, kterou uskutečnil před misí na Velkou Moravu, „evangelium a žaltář psané ruskými písmeny“. Zastánci ruské teorie, která má několik variant, interpretují tuto pasáž tak, že tu Konstantin našel ruské knihy psané hlaholicí, které prý se užívalo na Rusi už dříve a jejíž kořeny vidí někteří autoři v záhadných znacích na starých černomořských architekturách (ty však dosud nebyly rozluštny). Jindy se zase v písmu, které Konstantin našel u Černého moře, tuší písmo řecké, jehož prý bylo užito k záznamu slovanské řeči; byl by to tedy zárodek cyrilice. Jsou to domněnky velmi nejisté. Souvislost hlaholice s oněmi záhadnými znaky nebyla prokázána a žádné doklady hlaholice ani jiného slovanského písma na Rusi nejsou doloženy před 10. stol. Kromě toho slovo „ruský“ pro 9. stol. neoznačovalo etnikum východoslovanské, nýbrž germánské, a mohlo ho být v uvedené souvislosti užito pro góťtinu (Gótové totiž v oné době v Černomoří skutečně sídlili). Jiní kritikové ruské teorie vykládají zase slovo „ruský“ jako poruchu textu, písarskou přesmyčku za náležité „surský“ označující některý jazyk blízkého Orientu. Ruská teorie se může opřít jen o málo fakt, a i ta lze vyložit ještě jinak; proto má v současné slavistice jen okrajové postavení.

Předcyrilometodějské užívání písma u Slovanů se však přece jen uznává. Je pochopitelné, že dílčí záznamy např. hospodářského rázu nebo zápisy jmen apod. pořizovali Slované už dávno před byzantskou misí na Velkou Moravu; příkladem mohou být např. vlastní jména slovanských poutníků zapisovaná latinkou do latinského tzv. *Cividalského evangelia* v 8. a v průběhu celého 9. století.

Ale mohlo jít i o zápisy jiné povahy, jak vyplývá ze zprávy bulharského spisovatele 10. stol. Chrabra, který v traktátu o slovanském písmu mimo jiné píše: „Slované dříve, pokud ještě byli pohané, neměli zajisté knihy ani písmo, nýbrž počítali a hádali s pomocí črt a vrubů. Když však byli pokřtěni, snažili se psát slovanskou řeč římskými a řeckými písmeny bez úpravy.“ Tato pasáž se většinou chápe tak, že při šíření křesťanství u moravských, panonských a bulharských Slovanů v průběhu celého 9. stol. užívali cizí misionáři nějakých textů v domácím jazyce. Liturgickým jazykem sice byla latina nebo řečtina, ale základní, elementární texty katechetické a pastorační (jako byly křestní a zpovědní formule, Otčenáš

a Krédo) bylo nutno tradovat v jazyce lidu srozumitelném. A tu je velmi pravděpodobné, že fixovali tyto texty písemně, a to písmem, které znali, tj. latinkou nebo řeckým písmem „bez úpravy“. Lze tedy připustit existenci nějakých písemných záznamů v slovanské řeči ještě před Konstantinem a Metodějem, ale to mohly být jen zápisy pořizované k osobní, individuální potřebě jednotlivých misionářů. Nevytvořily počátek souvislé literární tradice, nepoložily základ slovanské písemné vzdělanosti: Tato zásluha patří teprve Konstantinovi a Metodějovi, skutečným tvůrcům slovanského písma i nejstaršího písemnictví.

§ 52 Které z obou starých slovanských písem je však dílem Konstantinovým, hlaholice, nebo cyrilice? Sám název cyrilice sice napovídá, jako by právě písmo jím označené vynalezl Konstantin-Cyryl, ale je to název vlastně matoucí. Po období nejistot v počátcích vědecké slavistiky přijímá se dnes už od objevných studií Šafaříkových takřka obecně (i když stále ještě ne veskrze), že Konstantin vytvořil hlaholice, a ta že je tedy nejstarším slovanským písmem, kdežto cyrilice že vznikla až později, na přelomu 9. a 10. století, v Bulharsku.

Důvodů pro uznání této teorie je celá řada. Např. staré zprávy říkají, že Konstantin vytvořil nové písmo. Ale o skutečném vynálezu lze mluvit jen v případě hlaholice, která představuje vsutku jednotně promyšlený a originálně koncipovaný grafický systém. Je to abeceda tak samostatná, že se názory na její možné předlohy velice rozcházejí: od písma syrského, koptského, gruzinského apod. se model hlaholice hledá až i v písmu gótském nebo ve středověké jihoevropské latině; většinou se však připouští, že velmi vzdáleným vzorem hlaholice bylo malé (minuskulní) písmo řecké a u jednotlivých liter i některé abecedy orientální.

Naproti tomu je cyrilice v podstatě bez dalších úprav přejaté velké (majuskulní) písmo řecké, doplněné o některé speciální grafémy k záznamu slovanských fonémů neexistujících v řečtině té doby a nemajících v řecké abecedě zvláštní označení.

Závažný je v otázkách o původu písma i fakt, že památky ukazující na přímou souvislost s naším územím (např. *Kyjevské listy* nebo *Pražské zlomky hlaholské* – viz § 56 a 57) jsou psány hlaholicí, kdežto existence cyrilice u nás je dosud sporná.

Značnou váhu mají dále i fakta jazyková: nejstarší památky psané hlaholicí jsou totiž jazykově starobylější než nejstarší dosud známé památky psané cyrilicí. Relevantní pro řešení otázky, zda tvůrcem hlaholice byl rodilý Soluňan Konstantin-Cyryl, je též fakt, že právě hlaholice reflektuje některé specifické znaky starých slovanských dialektů ze soluňského okolí (zvl. v užívání „jať“, viz § 64). A pro větší stáří hlaholice mluví ještě další důvody historické a paleografické.

§ 53 Charakteristickým rysem dalšího vývoje slovanského písma bylo vytlačování hlaholice cyrilicí. Vysvětluje se někdy tím, že cyrilice byla zřetelnější, čitelnější a snadnější než hlaholice, ale ve skutečnosti šlo o proces složitější.

Na našem území přestala hlaholice existovat spolu se staroslověnským písemnictvím, a to na Moravě po zániku Velkomoravské říše a v Čechách po zákazu slovanské liturgie a po vypuzení slovanských mnichů ze Sázavského kláštera r. 1097. Dodatečného umělého a jen epizodického, ale kulturně a literárně nezaned-

batelného oživení se jí dostalo od čtyřicátých let 14. stol. v Emauzském klášteře v Praze, založeném Karlem IV., který sem povolal slovanské „hlaholáše“ z Charvátska.

V Bulharsku a na Rusi je hlaholice pro nejstarší období dobře doložena. K vítězství cyrilice tu nepochybně přispěla autorita byzantského kléru, neboť ten přirozeně dával přednost písmu, které se hlásilo do byzantské kulturní sféry už svou podobou, identitou některých písmen a grafickým duktem vcelku, tj. cyrilici.

A tak zůstala hlaholice zachována delší dobu jen u katolických Charvátů. Tam se během doby její původně oblé tvary změnilly v hranaté a vznikla tak tzv. **hranáta** neboli **charvátská hlaholice**; písemnictví v tomto písmu dosáhlo ve středověku zvláštního rozkvětu a v církevních knihách zůstalo na některých místech zachováno až do nové doby, kdy tu jinak byla hlaholice vytlačena latinkou.

Cyrilice se zatím u ostatních jižních Slovanů a na Rusi stala písmem nejen církevním, ale i administrativně-správním a vůbec světským. V této své funkci byla různě upravována; zejména úprava za Petra Velikého pro potřeby knihtisku byla podstatná a zásadní a vedla ke vzniku tzv. **občanského písma (graždanky)**, které se stalo základem soudobé **azbuky**. A novodobou ruskou azbuku přejali – po eventuelních doplňcích – jako svou dnešní abecedu i Bělorusové, Ukrajinci, Bulhaři, Makedonci a Srbové i některé neslovanské národnosti bývalého Sovětského svazu a Mongolové.

4. PŮVOD STAROSLOVĚŇŠTINY, JEJÍ NEJSTARŠÍ VÝVOJOVÉ ETAPY A LOKÁLNÍ DIFERENCIACE; NEJSTARŠÍ PAMÁTKY STAROSLOVĚŇSKÉHO JAZYKA A JEHO CHARAKTERISTICKÉ RYSY

§ 54 O původu staroslověňštiny byly vysloveny různé domněnky. Podle tzv. „**teorie moravské**“, která se efemérně objevila v slavistice 1. poloviny 19. stol., byl živým základem nejstaršího slovanského spisovného jazyka jazyk Slovanů moravských. Neudržitelnost této hypotézy byla však hned zřejmá a pole ovládla „**teorie panonská**“, podle níž se staroslověňština opírala o jazyk Slovanů panonských, předků dnešních Slovinců. Životnost po celé 19. stol. zajišťovala panonské teorii vědecká autorita jejich hlavních zastánců, významných slavistů *B. Kopitara* (1780–1844) a *F. Miklošiče* (1813–1891). Ani tato teorie se však neosvědčila jako správná a v dnešní slavistice se uznává „**teorie bulharsko-makedonská**“, podle níž byla živým jazykovým podnožím staroslověňštiny lidová nářečí Slovanů sídlících v okolí Soluně, eventuálně jejich kulturní dialekt. V širší formulaci vyslovil tento názor vlastně už *J. Dobrovský* (1753–1829), pokládaje staroslověňštinu za „dialekt srbsko-bulharsko-makedonský“, zastávali jej pak i někteří badatelé ruští a němečtí, ale definitivní uznání ve vědě mu vybojoval až počátkem 20. stol. *V. Jagić* (1838–1923).

§ 55 Dnes chápeme vznik a první vývojové fáze staroslověňštiny takto:

Nejstarší etapu jejího vývoje představuje jazyk, do něhož přeložil Konstantin ještě v Byzanci v přípravách na velkomoravskou misií evangeliář. Základem tohoto spisovného jazyka (označovaného někdy jako **prastaroslověňština** nebo **soluňská staroslověňština**) byl jazyk Slovanů z okolí Soluně, který Konstantin a Metoděj dobře znali. Rukopisně tato fáze staroslověňštiny není doložena a podoba prastaroslověňštiny se jen rekonstruuje. Byla např. vyslovena domněnka, že na místě psl. **tj* (*kt*) a **dj* v ní byly makedonské střídnice *k'* (nebo spíše *t'*) a *g'* (nebo spíše *d'*), pro které byly v hlaholici zvláštní litery, Ψ (šta) a \mathfrak{R} (děrv). I když tento výklad naráží na značné těžkosti – litera \mathfrak{R} je totiž doložena pouze v přejatých řeckých slovech na místě palatálního *g'*, litera Ψ se sice objevuje jako varianta běžné spřežky *št* v bulharských rukopisech (na místě psl. **tj*, **kt*), ale až v památkách mladších –, není zcela vyloučen.

Kromě toho byla staroslověňština hned při svém vzniku postavena před nutnost tlumočit speciální teologické, filozofické, právní a vůbec kulturní a civilizační pojmy svých vytříbených řeckých předloh. Proto musela být její syntaktická stavba i slovní zásoba tomuto úkolu od počátku přizpůsobována (podrobněji viz § 56). Charakteristické byly zejména lexikální výpůjčky z **lidové řečtiny**, např. stsl. *параскевъгѣи* /*parask'evg'ii* 'příprava, tj. den před sobotou' z řec. lid. *paraskeugí* (kdežto literární by bylo *παρασκευή* /*paraskeuē*), nebo stsl. *сѣбота* 'sobota' z řec. lid. *σάββατον* /*sambaton* (kdežto literární by bylo *σάββατον* /*sábbaton*) apod.

§ 56 Druhou vývojovou fází staroslověnštiny bylo období velkomoravské (velkomoravská staroslověnština), kdy „prastaroslověnština“ přinesená na Velkou Moravu byla tu přizpůsobena domácímu živému jazyku a velkomoravskému kulturnímu dialektu.

Tento jazykový standard je reprezentován tzv. *Kyjevskými listy* (KL nebo Kij), nejstarším dosud známým rukopisem se souvislým textem psaným slovansky. Je to 13 stran menšího formátu psaných hlaholicí; jejich obsahem jsou mešní modlitby – je to tzv. *sakramentář*; je přeložen z latiny. Památku vydal V. Jagic (*Glagolitica*, Wien 1890); novější kritické vydání i s latinskými předlohami viz v čítance Weingart-Kurz: *Texty ke studiu jazyka a písemnictví staroslověnského*, Praha 1949; dále F. W. Mareš: *An Anthology of Church Slavonic Texts of Western (Czech) Origin*, München 1979; přetisk v knize V. V. Nimčuk: *Kyjivs'ki hlaholyčni lystky*, Kyjiv 1983; k ní jako samostatná příloha faksimile rukopisu v jeho dnešní podobě. Rukopis sám není přesně datován; klade se většinou do počátku 10. stol. do Čech (ale v poslední době se objevila i domněnka, že by mohlo jít už o rukopis velkomoravský – byl by to pak jediný dosud známý rukopis z Velké Moravy).¹ Zvláštnosti velkomoravské staroslověnštiny lze kromě toho vysledovat na základě analýzy mladších opisů z velkomoravských předloh, zvláště tzv. památek „kanonických“ (viz o nich níže § 58).

Z charakteristických rysů velkomoravské staroslověnštiny lze uvést

a) přesné zachování a rozlišování jerů, např. *čьstь, vь* (v KL je tomu tak ještě zcela důsledně, a to na 721 místech, s výjimkou tvaru *vьsěchъ*, který je tu dvakrát místo čekaného *vьsěchъ*);

b) zachování a rozlišování nosovek; v KL, podobně jako v kanonickém PsSin, se reflektuje stav „trojnosofový“: v souboru grafémů se v těchto rukopisech objevují pro nosovky pouze tři, označované při tradičním prepise latinkou zpravidla jako *je* (resp. *e*), *o*, *jo*, v interpretaci Trubeckého jako *eN*, *oN*, *oN*; např. *tvoje|tvoe, tje|te, močeniъ, milostijo*;

c) zavedení domácích střidnic *c*, *z* za psl. **tj* (**kt*) a **dj* místo prastaroslověnských (makedonských) střidnic *k'*, *g'*, které byly pro moravské Slovany nevyslovitelné nebo těžko vyslovitelné, a na rozdíl od *št*, *žd* památek bulharsko-makedonských (v KL je *c*, *z* na těchto místech zcela důsledně); např. *nasyceni, pomocьjo, podazь* (imperativ); za psl. **stj*, **skj* je *šč*, např. *očičeniě, zaščiti* (imperativ);

d) koncovka *-ьmь* v instr. sg. *o-kmenů* místo jihoslovanského *-omь* (v KL je tu západoslovanská koncovka důsledně, celkem osmkrát);

e) pronikání tvarů gen. sg. osobního zájmena 1. os. *mne* místo „klasického“ *mene* (moravská podoba se objevuje ojedinele v kanonických památkách);

¹ O KL existuje už rozsáhlá literatura a množství domněnek a názorů značně odlišných. Vedle převládající teorie, že jde o památku česko-církevněslovanskou pocházející rukopisně z 10. stol. z Čech, se v ní někdy vidí jihoslovanský opis pořízený buď z česko-csl. předlohy, jindy zase rukopis odrážející celou svou jazykovou strukturou skutečný stav nějakého (nedochovaného) přechodného nářečí jihoslovansko-západoslovanského, ba dokonce že jde o památku původu polského (ale tento ojedinele názor nenašel v slavistice další uplatnění). Rovněž nověji publikovaná domněnka o tom, že KL jsou falzem z 19. stol., byla vesměs v odborné literatuře odmítnuta.

f) pronikání předpony *vy-* místo jihoslovanské *iz-* (je doloženo rovněž ojedinelými případy v kanonických památkách, např. *vynesti Cloz, vyrinoti PsSin*) aj.

Staroslověnština se na naší půdě obohacovala též z místní slovní zásoby. I když je nesnadné rozhodnout s jistotou, která jednotlivá slova v stsl. památkách jsou moravského původu, přece se moravsko-panonský podíl v stsl. lexiku obecně uznává a z konkrétních lexikálních jednotek se za moravo-panonismy pokládají např. slova jako *рѣснота* 'pravda', *ашоуть* 'nadarmo, zbytečně', *рачити* 'ráčiti', *иннокость* 'vyhnanství', církevní termíny jako *недѣля цвѣтъная* 'květná neděle', *неприазнь* (dle sthněm. *Unholda*) 'dábel' nebo právní termíny jako *истина* 'corpus delicti', *нарокъ* 'hlášení k právu nebo zboží', *жоупанъ* (možná baltoslovanský archaismus, viz lit. *župonē* 'paní') apod. Speciální vrstvu moravsko-panonských elementů v stsl. textech tvoří slova původu latinského (i když některé latinismy jako *поганъ* (z lat. *pagānus*) 'pohan', *олѣтарь* (z lat. *altare*) 'oltář', *оцѣтъ* (z lat. *acētum*) apod. mohly pocházet už z balkánského prostředí); zdomácněla u nás zčásti patrně ještě před příchodem Konstantina a Metoděje působením germánských a vlašských misionářů, zčásti pronikla do textů při překládání z latiny. Jsou to slova jako *комъкати* (z lat. *communicare*) 'přijímatí', *мънихъ* (z řec.-lat. *monicus* nebo *monachos*) 'mnich', *попъ* (z řec.-lat. *papa*), *мыша* (z lat. *missa*) 'mše', *крижь* (z lat. *crux*) 'kříž', *къмотра* (z lat. *commater*), *папежь* (z lat. *papa apex*), *постъ* (z lat. *fastuse* 'posvátný') 'půst', *оплатъ* (z lat. *oblata*) 'hostie', *прѣфациа* (z lat. *praefacia*) 'preface', kalk *всѣмогын* 'všemohoucí' (dle lat. *omnipotens*) apod. A moravsko-panonského původu jsou i výpůjčky ze staré horní němčiny jako např. *рѣваннѣ* 'dary' (ze sthněm. *arvanī*) nebo *вѣсждъ* 'přijímání' (ze sthněm. *wizzôd*, ale vykládá se etymologicky i jinak) doložené v KL.

S pokračujícími překlady z řečtiny pronikaly však do velkomoravské staroslověnštiny i nadále nové a nové grecismy, takže – spolu s řeckými elementy už z předcházejícího období – se v ní usazovaly jednak přímé výpůjčky z řečtiny (nebo řeckým prostřednictvím z jiných jazyků) jako *власфимнѣ/власвимнѣ*, tam přejato z hebrejštiny 'rouhání' (řec. βλασφημία), *оупокритъ/впокритъ/ипокритъ* 'licoměrník' (řec. ύποκριτής), *алавастръ* '(skleněná) nádoba' (řec. ἀλάβαστρον), *ароматъ* 'vůně' (řec. ἄρωμα), *игемонъ* 'vládce' (řec. ἡγεμών), *иереи* 'kněz' (řec. ἱερεὺς), *кентоурионъ* 'setník' (řec. κεντουρίων, z lat. *centurio*), *равви* 'učitel' (řec. ῥαββί, tam přejato z hebrejštiny), *хитонъ* 'říza' (řec. χιτών) a mnoho jiných, jednak kalky jako *благодѣтъ* 'milosrdenství' (řec. εὐεργεσία), *благословити* 'blahoslaviti' (řec. εὐλογεῖν), *величати* (z řec. μεγαλύνειν), *вѣдворити сѧ* 'usídlit se' (řec. ἐναυλιέσθαι) apod.

§ 57 Velkomoravská staroslověnština se stala východiskem celého dalšího vývoje nejstaršího slovanského spisovného jazyka; jeho užívání po zániku stsl. písemnictví na Velké Moravě ztratilo své původní soustředění v jednom souvislém politickém a kulturním prostoru, takže se při velkém teritoriálním rozsahu a roztržitosti jeho sféry vytvořilo několik lokálních, navzájem odlišných redakcí (typů) staroslověnštiny.

Byla to

a) **staroslověnština české redakce**, jíž se užívalo jako nástroje písemnictví v Čechách 10. a 11. stol. Ponecháme-li stranou *Kyjevské listy* jako památku představující patrně spojovací článek mezi staroslověnštinou velkomoravskou a českou, je rukopisně reprezentována jedinou další souvislou literární památkou, tzv. *Pražskými zlomky hlaholskými*, čtyřmi porušenými stránkami psanými hlaholicí v 11. stol.; jejich obsahem jsou liturgické hymny přeložené z řečtiny; je to opis z předlohy, která patrně prošla prostředím ruským (a před tím snad bulharským); vydal P. J. Šafařík: *Glagolitische Fragmente*, Praha 1857, viz i vydání v čítankách Weingart-Kurz: *Texty ke studiu jazyka a písemnictví staroslověnského*, Praha 1949 a F. W. Mareš: *An Anthology of Church Slavonic Texts of Western (Czech) Origin*, München 1979, 41–45.

Dalšími doklady staroslověnštiny české redakce jsou dvě památky neliterární, *Glosy Jagičovy*, neboli *vídeňské*, latinkou (primitivním pravopisem) vepsané do latinského rukopisu bible (vydal V. Jagič, Wien 1903), *Glosy Paterovy* neboli *svatořehořské*, resp. *pražské*, rovněž latinkou (primitivním pravopisem) vepsané do latinského rukopisu *Dialogů Řehoře Velikého* (vydal A. Patera v ČČM 52, 1878), a její stopy v pozdějších opisech památek, jejichž původní znění bylo vytvořeno staroslověnsky v Čechách.

Staroslověnština české redakce se vyznačovala stejně jako už výchozí pro ni velkomoravská staroslověnština (podle *Pražských zlomků hlaholských*)

- a) střídnicemi *c* a *z* za psl. **tj*, **kt* a **dj*, např. *chval(j)ęcimъ, utvrъzenie*,
- b) a střídnicí *šč* za staré **stj* a **skj*, např. *na sudišči*, střídnicí *š* za *ch* při 2. a 3. palatalizaci, např. *vъšęchъ*,
- c) koncovkou *-ъmb* v instr. sg. *o*-kmenů,
- d) tvary typu *mne* v gen. sg. os. zájmena 1. os.,
- e) zaváděním sloves s předponou *vy-* apod.; ale míra její „bohemizace“ byla ještě větší:
- f) prosazovalo se v ní etymologické *-dl-* a *-tl-* na místě jihoslovanského *-l-* v klasické staroslověnštině, např. *modlitvami* vedle *molitvami*;
- g) bylo v ní potlačováno *l epentetické*, např. *země* vedle *přepolovlenie*;
- h) pronikala do ní koncovka *-ě* (tzv. „třetí jat“) známé z gen. sg., nom., ak., vok. pl. *ja*-kmenů a ak. pl. mužských *io*-kmenů na místo jihoslovanského *-ę* v klasické staroslověnštině, např. *b(ogorodi)čę* vedle *d(u)šę*;
- i) odrazil se v ní i další vývoj jerů a nosovek na české půdě, např. *budęъ*, ale zvrátnou píseckou analogií též *pomilęi*, hlaholský grafém pro nosovku *ęlę* označoval už pravděpodobně českou orální střídnicí [’ǎ], několik dokladů s *a* (např. *udariša*) by mohlo pocházet z prostředí ruského (?).

§ 58 Druhou lokální odnoží staroslověnštiny odvozenou bezprostředně z velkomoravského typu byla

b) **staroslověnština bulharsko-makedonské redakce**. Je výborně doložena celou řadou rukopisů z konce 10. a z 11. stol. Jsou to

A. památky psané hlaholicí, a to

Codex Zographensis (obvyklá zkratka Zogr), jehož obsahem jsou čtveroevangelia; vydal v transliteraci cyrilicí V. Jagič: *Quattuor evangeliorum codex glagoliticus olim Zographensis nunc Petropolitanus*, Berlin 1879, reprint Graz 1954;

Codex Marianus (obvyklá zkratka Mar), jehož obsahem jsou čtveroevangelia; vydal v transliteraci cyrilicí V. Jagič: *Mariinskoje četverojevangelije*, Sankt Peterburg 1883, reprint Graz 1960;

Codex Assemanianus (nebo též *Evangeliář Assemanův*, obvyklá zkratka As[s]), jehož obsahem je evangeliář (aprakos-evangelium); vydali J. Vajs a J. Kurz: *Evangeliarium Assemani. Codex Vaticanus 3. Slavicus glagoliticus. Tomus I. Prolegomena. Tabulae* (fototypie), Praha 1929; J. Kurz: *Evangeliář Assemanův. Kodex Vatikánský 3. slovanský. Díl II* (transliterace cyrilicí), Praha 1955; nověji V. Ivanova-Mavrodinova – A. Džurova: *Asemanievoto evangelie. Starobălgarski glagoličeski pametnik ot X vek* (barevná fototypie), Sofija 1981;

Psalterium Sinaiticum (nebo též *Sinajská psaltery*, *Žaltář sinajský*, obvyklá zkratka PsSin), jehož obsahem je žaltář; vydal S. Sever’janov: *Sinajská psaltery. Glagoličeskij pamjatnik XI v.*, Petrograd 1922, reprint Graz 1954; nověji M. Altbauer: *Psalterium Sinaiticum, an 11th Century Glagolitic Manuscript from St. Catharine’s Monastery, Mt. Sinai*, Skopje 1971; nově objevenou závěrečnou část kodexu vydal kolektiv editorů v redakci F. V. Mareše jako *Psalterii Sinaitici pars nova*, Wien 1997;

Euchologium Sinaiticum (nebo též *Modlitebník sinajský*, obvyklá zkratka EuchSin), jehož obsahem jsou modlitby, texty církevněprávní (penitenciál) a „služebník“ (liturgiarium); vydal jednak J. Frček: *Euchologium Sinaiticum. Texte slave avec sources grecques et traduction française*, Patrologia Orientalis t. 24/5 a t. 25/3, Paris, I, 1933, II, 1939, jednak R. Nahtigal: *Euchologium Sinaiticum I. Fotografiski posnetek; II. Tekst s komentarjem*, Ljubljana, I, 1941, II, 1942;

(*Glagolita*) *Clozianus* (obvyklá zkratka Cloz), jehož obsahem jsou homilie; vydal A. Dostál (fototypicky a v transliteraci cyrilicí i latinkou, s českým překladem): *Clozianus. Staroslověnský hlaholský sborník tridentský a innsbrucký*, Praha 1959;

kromě toho jsou známy ještě některé tzv. „malé“ hlaholské památky, většinou jednotlivé listy a zlomky:

Ochridské hlaholské listy (obvyklá zkratka Achr), zlomek aprakos-evangelia; vydal G. Il’jinskij: *Ochridskije glagoličeskije listki*, Petrograd 1915;

Bojanský palimpsest (obvyklá zkratka Bojan), torzo aprakos-evangelia zapsaného asi koncem 11. stol. hlaholicí na pergamenové listy, které byly později (ve 12.–13. stol.) po vymazání hlaholského písma popsány textem aprakos-evangelia v písmu cyrilském; hlaholský text vydal I. Dobrev (v cyrilské transliteraci): *Glagoličeskijat tekst na Bojanskija palimpsest*, Sofija 1972;

Zografský palimpsest (obvyklá zkratka Zogr-pal), torzo aprakos-evangelia; původní hlaholské písmo z 11. stol. bylo později vymazáno a text nahrazen mladším evangelním textem pozdější hlaholicí. Původní hlaholské znění vydal v cyrilské transliteraci I. Dobrev: *Palimpsestovite časti na Zografskoto evangelie*, in: Konstantin-Kiril Filosof. Dokladi ot simpoziuma, posveten na 1100-godišninata ot smărta mu, Sofija 1971, 157–164;

Sinajský palimpsest (obvyklá zkratka Sin-pal), list aprakos-evangelia zapsaného hlaholicí asi v 11. stol. v záp. Bulharsku (Makedonii) jako palimpsestový, starší podklad pod mladším, z 12. stol. pocházejícím středobulharským (cyrilicí zapsaným)

textem praxapoštola; vydali M. Altbauer – F. V. Mareš: *Fragmentum glagoliticum evangeliarum palaeoslovenici in codice Sinaitico 39 (palimpsestum)*, in: Anzeiger der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Phil. hist. Klasse 117/6, 1980, 139–152;

Rylské hlaholské listy (obvyklá zkratka Ryl), z nichž byl zprvu znám jen tzv. *Makedonský hlaholský list*; jejich obsahem jsou pareneze neboli části kázání a zpovědní modlitba, vesměs překlady z řečtiny; vydal I. Gošev: *Rilski glagoličeski listove*, Sofija 1956;

B. památky psané cyrilicí, a to

Savvina kniga (obvyklá zkratka Sav), jejímž obsahem je evangeliář (aparakos-evangelium); vydal V. Ščepkin: *Savvina kniga*, Sankt Peterburg 1903, reprint Graz 1959; nověji O. Knjazevskaia, L. A. Korobenko, Je. P. Dogramadžieva, Moskva 1999;

Vatikánský palimpsest (obvyklá zkratka Vat), jehož obsahem je neúplný text aprakos-evangelia zapsaný ve východním Bulharsku jako palimpsestový, starší podklad pod mladším textem řeckého aprakos-evangelia z 12.–13. stol.; vydali T. Krăstănov – A. M. Totomanova – I. Dobrev: *Vatikansko evangelie. Starobălgarski kirilski aprakos ot X v. v palimpsesten kodeks Vat. Gr. 2502*, Sofija 1996; někteří autoři památku mezi texty stsl. „kánonu“ však nezařazují;

Codex Suprasliensis (nebo též *Suprasl'skaja rukopis'*, obvyklá zkratka Supr), kodex tvořící žánrově tzv. menologion, jehož obsahem jsou homilie a životy svatých v kalendářním pořadí; vydal S. Sever'janov: *Suprasl'skaja rukopis'*, Sankt Peterburg 1904; nověji J. Zaimov a M. Capaldo: *Suprasl'ski ili Retkov sbornik* (fototypie, cyrilský tisk a synopticky dosud známé řecké předlohy), I, II, Sofija 1982;

Eninský apoštol (obvyklá zkratka Enin), jehož obsahem je tzv. praxapoštol; vydali K. Mirčev a Ch. Kodov: *Eninski apostol. Starobălgarski pametnik ot XI vek*, Sofija 1965; též Ch. Kodov: *Eninski apostol. Faksimilno izdanie*, Sofija 1983; někteří autoři památku mezi texty stsl. „kánonu“ však nezařazují;

kromě toho jsou známy ještě některé tzv. „malé“ cyrilské památky, většinou jednotlivé listy a zlomky:

Listy Undolského (obvyklá zkratka Und), úryvek aprakos-evangelia; vydal Je. F. Karskij:

Listki Undol'skago, otryvok kirillovskago jevangelija XI-go věka, Sankt Peterburg 1904;

Chilandarské listy (obvyklá zkratka Chil), zlomek překladu Poučení Kirila Jeruzalémského; vydal S. Kul'bakin: *Chilandarskija listki. Otryvok kirillovskoj pis'mennosti XI v.*, Sankt Peterburg 1904;

Zografské listy (obvyklá zkratka FragZogr), torzo překladu *Regulí Basileia Velikého*; vydal P. Lavrov, in: *Revue des études slaves* 6, 1926, 5–23; P. A. Lavrov – A. Vaillant, in: *Revue des études slaves* 10, 1930, 5–35;

Makedonský (neboli *Hilferdingův*) *cyrilský list* (obvyklá zkratka FragHilf), část prozaické předmluvy Konstantina Filozofa (resp. jiného autora) k evangeliu; vydal G. Il'jinskij: *Makedonskij listok. Otryvok neizvestnago pamjatnika kirillovskoj pis'mennosti XI–XII v.*, Sankt Peterburg 1906.

(Edice „malých“ památek srov. též v publikacích M. Weingarta – J. Kurze, A. Minčevové a T. A. Lysaghta, uvedených v seznamu literatury na konci tohoto kompendia.)

Tyto rukopisy tvoří základní „kánon“ památek, jejichž jazyk je předmětem popisu v mluvnících a slovnících staroslověnštiny. Jeho charakteristické rysy (zčásti jistě vlastní už prastaroslověnštině a staroslověnštině velkomoravského typu) jsou tyto:

v hláskosloví

se stále ještě zachovávaly a rozlišovaly jery Ъ – Ы (ЈЕСМЪ ‘jsem’, ЈЕСМЪ ‘jsme’), ale přece už ne tak bezvadně jako v KL; v jednotlivých památkách se už odrážejí v různé míře jejich rozdílné změny v živých slovanských dialektech, jejich vzájemné matení, ba i zánik a vokalizace;

zachovaly se a rozlišovaly nosovky А – Ж a ЈА – ЈЖ, ПАТЬ ‘pět’, ПЖТЬ ‘cesta’, ЗНАИЖ ‘znám, vím’, ЗНАИЈА ‘znaje, znající’; grafém ЈА, kterého se užívá v novodobých cyrilských edicích hlaholských památek při transliteraci hlaholského ЈѢ a dále v normalizovaných záhlavích slovníkových hesel a v paradigmatických tabulkách mluvníc, je v rukopisné cyrilici až mladší; v nejstarších cyrilicí psaných památkách jako Sav nebo Supr se většinou zachovává grafická opozice Δ (resp. Δ) = ѣ a А = je;

rozlišovalo se И (graficky event. též І, І) a Ы (РАБИ nom. pl. ‘otroci’, РАБЫ ak. pl. ‘otroky’);

v památkách psaných hlaholicí se jediný grafém Δ „jat“ (v edicích hlaholských památek cyrilicí se transliteruje grafémem Ъ) objevoval na místě etymologického ě i etymologického měkčícího 'a nebo ja; hlaholice tedy odráží takový vývoj, v němž psl. ě a 'a ve výslovnosti splynuly, a tento stav je doložen i v nové době z makedonských dialektů, kde se za ě a 'a objevuje společná střídnice, měkčící 'ä (měli bychom proto „jat“ hlaholských památek vyslovovat právě takto, ale protože v cyrilici jsou pro ě a pro 'ajja dva různé grafémy, Ъ a ѡ, sjednocujeme výslovnost „hlaholskou“ a „cyrilskou“, viz § 64);

v památkách psaných hlaholicí se jediný grafém Ј (v edicích hlaholských památek psaných cyrilicí se transliteruje grafémem е) objevoval na místě etymologického e i etymologického je a splynutí původního e a je (ztráta j) je i dnes doloženo ve výslovnosti většiny bulharských a makedonských dialektů (měli bychom proto e hlaholských památek vyslovovat právě takto, neprejetovaně, ale protože v cyrilici jsou pro e a je dva různé grafémy, е a ѣ, sjednocujeme výslovnost „hlaholskou“ a „cyrilskou“, viz § 64);

byla zde střídnice s za ch při druhé a třetí palatalizaci velár, např. ДОУХЪ – О ДОУСЪ, ВЪСЪ ‘všechn’ aj.;

byly zde střídnice cv a dzv (místo něhož se už objevovalo i mladší zv) za psl. kv a gv před ě, i diftongického původu, např. ЦВѢТЬ, СВѢЗДА / ЗВѢЗДА // ЗВѢЗДА (dzvězda // zvězda);

byla zde střídnice l za původní dl a tl, např. ВЕЛЬ ‘vedl’, МЕЛЬ ‘metl’, КРИЛО ‘křídlo’ aj.;

bylo zde l epentetické, např. ЗЕМЛѦ, ЛЮБЛЖ ‘miluji’; zčásti se už projevuje v památkách jeho zánik (zvl. v Supr);

byly zde střídnice št a žd za psl. tj (kt) a dj, např. НОШТЬ, СВѢШТА, МЕЖДА; přitom št má dvojí grafickou realizaci: buď spřežku ШТ, nebo jediný grafém Ш;

byly zde jihoslovanské střídnice za psl. -tort-, -tolt-, -tert-, -telt- a ort-, olt-, tedy -trat-, -tlat-, -trět-, -tlět- a rat-, lat-, např. ГРАДЪ, ГЛАВА, БРѢГЪ, МЛѢКО, ЛАКЪТЬ, РАВЪНЪ ‘rovný’; jen v ojedinelých případech se za pův. olt- objevuje albt-: АЛЪДИИ ‘lod’, АЛЪНИИ ‘laň’, АЛЪКАТИ ‘býti lačný, hladovět’.

Na charakteristické rysy bulharsko-makedonského typu staroslověnštiny v **morfolonii** a v **syntaxi** bude upozorněno v dalších výkladech.

V **slovní zásobě** kánonu stsl. památek se odráží vývoj textů (i vývoj jazyka) ve specifické tendenci nahrazovat některá slova v textech slovy jinými. V této souvislosti se pak někdy mluví o dvou lexikálních vrstvách v kanonických památkách, starší a mladší. Charakteristické bylo zejména nahrazování výpůjček z řečtiny slovy tvořenými z domácích základů; tak místo slova **ВЛАСФИМИИ** pronikalo do textů slovo **ХОУЛА** a stejně též za **ΟΥΠΟΚΡΙΤЪ** – **ЛИЦЕМЪРЪ**, za **АЛАВАСТРЪ** – **СТЪКЛЪНИЦА**, za **ΑΡΟΜΑΤЪ** – **ΒΟΝΙΑ**, za **ΗΓΕΜΟΝЪ** – **ВОЕВОДА/ВЛАДЪИКА**, za **ΝΙΕΡΕΙ** – **ЖЪРЪЦЪ**, za **ΚΕΝΤΟΥΡΙΟΝЪ** – **СЪТЪНИКЪ**, za **ΡΑΒΒΙ** – **ΟΥЧИТЕЛЬ**, za **ΧΙΤΟΝЪ** – **РИЗА** atp.

Rozdíly mezi oběma lexikálními vrstvami se však projevovaly i u mnoha slov domácího původu, např. u těchto dvojic synonym (na prvním místě je uvedeno slovo pokládané za příslušníka starší vrstvy):

bratrъ – **bratъ**, **vratъnikъ** ‘vrátný, dveřník’ – **vratarъ**, **životъ** – **žiznъ**, **balijъ** ‘lékař’ – **vračъ**, **misa** – **bljudo**, **bolje** ‘více’ – **vešte**, **bolěznъ** – **nedogъ**, **branъ** ‘boj’ – **ratъ**, **vyно** ‘stále’ – **priso**, **grędо** ‘kráčím’ – **idо**, **žalbъ** ‘hrob’ – **grobo/grobište**, **iskoni** ‘zpočátku’ – **isprъva**, **jędryjъ** ‘rychlý’ – **skoryjъ**. Je pravděpodobné, že nejedno z těchto nahrazovaných slov domácího původu představuje lexikální „moravismus“ nebo „panonismus“, ale nelze se to ovšem domnívat ani zdaleka o všech: podmínky jejich existence a motivy jejich vytlačování z textů mohly být různé a u každé lexikální jednotky jiné, takže jakýkoli paušální soud by skutečnost zkresloval.

§ 59 Podstatně slaběji je pro nejstarší dobu doložena jazykovými památkami redakce c) **charvátská**. Jsou zachovány dva její projevy teprve ze samého sklonku 11. stol., tzv. *Hlaholské listy vídeňské*, obsahující sakramentář přeložený z latiny (vydal M. Weingart v ČMF 24, 1938), a tzv. *Bašćanska ploča*, nápis na kamenné desce v kostele sv. Lucije v Jurandvoru u Bašky na ostrově Krku; vyd. B. Fučić (Slovo 21, 1971, str. 240, a znovu v publikaci *Glagoljski natpisi*, Zagreb 1982), též J. Hamm: *Staroslavenska čitanka*, Zagreb 1960, str. 160. Velkého rozkvětu dosáhlo toto písemnictví teprve ve 12., ale hlavně ve 13.–15. stol. Nedostatek písemných památek z nejstaršího období vyvolává někdy i pochybnosti o tom, je-li charvátská redakce odvozena přímo z velkomoravské, není-li až „dcerou“ redakce bulharsko-makedonské.

Ještě slaběji je doložena d) **panonská** (slovinská) redakce staroslověnštiny, která vůbec měla zvláštní postavení a zvláštní osudy: jako nástroj literární tvorby byla na panonském území v užívání jen v letech 869–873 a tvořila tedy vlastně jakousi lokální variantu staroslověnštiny velkomoravské (takže by se vůbec mohlo i mluvit o širším typu „moravsko-panonském“). Od r. 874 byla slovanská bohoslužba v Panonii zakázána, ale stopy starého užívání staroslověnštiny na panonském území jsou dosvědčeny ještě o více než 100 let mladším rukopisem (psaným primitivním pravopisem latinkou) zvaným *Frizinské zlomky* (nebo „památky“, slovinsky *Brižinski spomeniki*), z nichž 1. a 3. obsahují zповědні formule přeložené ze staré horní němčiny, literárně koření asi už v misijní a pastorační činnosti předcyrilometodějské

a jazykově představují v podstatě starou slovinštinu se stopami staroslověnštiny, kdežto 2. obsahuje tzv. výzvu k pokání (tj. homilii), literárně koření v období cyrilometodějském a jazykově představuje v podstatě staroslověnštinu se stopami staré slovinštiny; vydal V. Vondrák (Praha 1896), nověji F. Ramovš a M. Kos: *Brižinski spomeniki*, Ljubljana 1937; zatím poslední vydání ve sborníku *Brižinski spomeniki. Znanstvenokritična izdaja*, Ljubljana 1993.

A zcela hypotetický je konečně předpoklad o přímém velkomoravském zdroji typu e) **polského**. Rozšíření politické moci Svatoplukovy na Vislansko a Krakovsko sice poskytuje této myšlence historickou oporu, ale jazyková svědectví o jeho faktické podobě jsou zatím nedostatečná (o písni *Bogurodzica dziewica* viz § 60).

§ 60 Východiskem další vývojové fáze nejstaršího slovanského spisovného jazyka byla aktivní ohniska slovanského písemnictví, která se stala pokračovateli velkomoravských tradic: Čechy a Bulharsko.

Staroslověnština českého typu se stala pramenem

a) typu **polského** (případně na něj dále působila, pokud na Krakovsku a Vislansku existoval už od dob velkomoravských); ten však měl jen krátké trvání a nepřetrval patrně typ český. Jeho skutečná podoba je nejasná, protože neexistují žádné památky psané tímto jazykem; jeho existence je nejistá. Jsou jen nepřímá svědectví o vztahu staroslověnštiny k polskému území: vedle polské křesťanské terminologie s prvky českými a staroslověnskými je to zejména nejstarší polská píseň *Bogurodzica dziewica*, psaná směsí staré polštiny a staré češtiny se staroslověnskými elementy.

Kromě toho se vliv staroslověnštiny českého typu jako poměrně jen slabě zastoupeného superstrátu odrazil zčásti i

b) v typu **charvátském** a

c) v typu **ruském** (o něm viz podrobněji § 61), i když se tyto redakce staroslověnštiny v podstatě formovaly a vyvíjely mimo sféru českého vlivu.

§ 61 Nejdůležitějším a vlastně jediným spojujícím článkem mezi počátky staroslověnštiny a celou její středověkou tradicí se stal **typ bulharsko-makedonský**. Z něho byl odvozen

a) především **typ ruský**. Z Bulharska se staroslověnština dostala na Rus už v 10. stol. a s oficiálním křtem se tam stala i jazykem bohoslužebným; zachovala si tu zejména bulharské střídnice *žd* a *šč* (v grafice **ш**, jak bylo na ruské půdě přizpůsobeno domácí výslovnosti b. *št*). Staroslověnština, která plynule přešla v církevní slovanštinu ruské redakce, pak v těchto svých mladších vývojových fázích existovala na Rusi přes celý středověk bez přerušení až do novověku. Situace tu však byla složitá, protože vedle staroslověnštiny bulharského původu se spolu s rozšířením gramotnosti a užíváním písma začali uplatňovat v písemnictví i domácí tvůrci. Velké rozpětí spisovného ruského úzu, které takto vzniklo, a vyrovnávání jeho krajních pólů stalo se pak základní hybnou silou jeho dalšího vývoje a vytvoření spisovné ruštiny.

Ruský typ staroslověnštiny je doložen řadou rukopisných památek už z 11., resp. počátku 12. stol., psaných vesměs cyrilicí. Jsou to především tyto rukopisy:

evangelia:

- Ostromirovo evangelium* (obvyklá zkratka Ostr), aprakos-evangelium zapsané v letech 1056–1057 dijakonem Grigorijem pro místodržitele (*posadnika*) Novgorodu Ostromira; vydal A. Ch. Vostokov, Sankt Peterburg 1843 (reprint Wiesbaden 1964); fototypicky (na náklady J. Savinkova), Sankt Peterburg 1883 a 1889;
- Ruská část „Savviny knihy“*, fragment aprakos-evangelia, kodikologicky spojený s kano-nickou památkou Sav; vydal I. Tóth, in: Acta Universitatis Szegediensis – Dissertationes Slavicae, Szeged 1982, 193–245; též I. Tóth: *Drevnejšaja ruskaja časť Savvinoj knihy*, Szeged 1995;
- Archangelské evangelium*, rukopis aprakos-evangelia z r. 1092 (některé části možná mladší); faksimile (vydání R. Brandta), Moskva 1912; nověji *Archangel'skoje Jevangelije 1092 goda*, Moskva 1997;
- Cyrilská část „Remešského evangelia“*, část aprakos-evangelia, kodikologicky spojená s textem napsaným hranatou charvátskou hlaholicí v Emauzském klášteře v Praze ve 14. stol.; vydal L. Léger: *L'Évangélique slavon de Reims dit: Texte du sacre*, Paris – Prague 1899; nověji L. P. Žukovskaja: *Rejmskoje jevangelije: istorija jeho izučeniya i tekst*, Moskva 1978;
- Evangelní zlomky Kuprijanovské (Novgorodské)*, zlomky aprakos-evangelia (2 folia); vydal F. V. Kaminskij: *Otryvki jevangel'skich čtenij XI v., imenujemyje Kuprijanovskimi (Novgorodskimi)*, in: IzvORJaSI AN, t. 28, Leningrad 1924, 273–276; též další vyd., nověji V. Mošin, in: Archeografski prilozhi 5, 1983, 7–64;
- Turovské listy*, fragment evangelních lekcí; vydal I. I. Sreznevskij: *Svědenija i zamětki o neizvestnyh i maloizvestnyh pamjatnikach II*, Sankt Peterburg 1876, 103–136; též I. Tóth – E. Horgosi – G. Horváth, in: Acta Universitatis Szegediensis – Dissertationes Slavicae, Szeged 1978, 181–258;
- Mstislavovo evangelium*, rukopis tzv. úplného aprakosu obsahujícího evangelní mešní perikopy „na všechny dny celého roku“; pochází nejpozději z r. 1117, ale nověji se klade do devadesátých let 11. stol.; vydaly L. P. Žukovskaja – L. A. Vladimirova – N. P. Pankratova: *Aprakos Mstislava Velikogo*, Moskva 1983;
- žaltáře:**
- Zlomky žaltáře Eugeniova*, části žaltáře (20 folií) s komentářem; v cyrilském písmu jsou ojedinele i grafémy hlaholské; vydal O. Grünenthal: *Das Eugenius Psalterfragment*, Heidelberg 1930; též K. Heintsch: *Staro-cerkievno-słowiański Psalterz Eugeniusza*, in: Sprawozd. Wrocław. Tow. naukowego 1950, fototypicky V. V. Kolesov, in: Acta Universitatis Szegediensis – Dissertationes Slavicae, Szeged 1972;
- Byčkovův žaltář*; tak pojmenoval I. I. Sreznevskij prvních 8 listů žaltáře, které objevil a vydal: *Svědenija i zamětki o maloizvestnyh pamjatnikach*, Sankt Peterburg 1876; nověji I. Tóth, in: Acta Universitatis Szegediensis – Dissertationes Slavicae, Szeged 1982; dalších 135 listů tvořících s oněmi osmi kodikologický celek vydali M. Altbauer – H. G. Lunt: *Saint Catharine's Monastery, Mount Sinai. An early Slavonic Psalter from Rus' I: Photoreproduction*, Cambridge, Massachusetts 1978; posledních 17 listů J. C. Tarnanidis: *The Slavonic manuscripts discovered in 1975 at St. Catharine's Monastery on Mount Sinai*, Thessaloniki 1988, 109–110, 283–316; též A. Todorov: *Psalmi novoj časti Byčkovskoj psaltyri (Sin 6/N)*, in: Palaeobulgarica/Starobългарistika 14/1, 1990, 49–71;
- Čudovský žaltář*, žaltář s komentářem (Theodoret z Kirrhý?); vydal V. Pogorělov: *Čudovskaja psaltyr' XI věka*, Sankt Peterburg 1910;
- Zlomky žaltáře Šuckého* (5 folií); vydal V. Jagić: *Specimina linguae palaeoslovenicae*, Sankt Peterburg 1882, 52–57; též M. Weingart – J. Kurz: *Texty ke studiu jazyka a písemnictví staroslověnského*, Praha 1949, 100–105;

památky jiných žánrů:

- Novgorodské liturgické menologion*, tzv. „služební mineje“, soubor liturgických hymnů uspořádaný podle církevního kalendáře; kodex, který byl sepsán v letech 1095–1097, obsahuje hymny na leden, duben, červenec, srpen, září, říjen a listopad. Jeho část vydal V. Jagić: *Služebnyje minei za sentjabr', oktjabr' i nojabr' v cerkovno-slavjanskom perevodě po ruskim rukopisjam 1095–1097 g.*, Sankt Peterburg 1886, se synoptickým titulem latinským: *Menaea septembris octobris novembris ad fidem vetustissimorum codicum. Carmina christianorum versio palaeoslovenico-russica*;
- Putatova minea*, liturgické hymny na měsíc květen (135 listů); rukopis novgorodského původu, nedatovaný; někdy se dokonce klade do první poloviny 11. stol. a pokládá se za nejstarší stsl. rukopis ruského původu vůbec; vydala M. F. Mur'janova, red. A. B. Stachova, in: Palaeoslavica VI, Cambridge, Massachusetts 1998, 114–208; tytéž autorky: *Putjatina Mineja na maj (10-17 maja). Podgotovka teksta i paralleli*, in: Palaeoslavica VII, Cambridge, Massachusetts 1999, 136–217; nověji: V. A. Baranov – V. M. Markov: *Novgorodskaja služebnaja mineja na maj. XI vek (Putjatina mineja)*, Iževsk 2003;
- Minea Dubrovského*, fragment liturgických hymnů (15 listů); vyd. Je. E. Granstrem, in: *Russkij jazyk. Istočniki dlja jeho izučeniya*, Moskva 1979; též I. Tóth, in: Acta Universitatis Szegediensis – Dissertationes Slavicae, Szeged 1985, 101–138;
- Antiochovy pandekty (Pandekty Antiocha)*, stsl. překlad řeckých mravoučných sentencí mnicha kláštera sv. Sávy v Palestině Antiocha (kolem r. 620); rukopis ruského původu z 11. stol. je snad prepisem hlaholské předlohy pocházející z Makedonie; vydal Archimandrit Amfilochij: *Izľadovanija o Pandektě Antiocha*, Moskva 1880; též O. M. Bodjanskij, Moskva 1913; nověji ukázky J. Popovski, in: Polata knigopisnaja 23–24, 1989; *Viktorovův list (Listok Viktorova)*, fragment textu Antiochových pandektů; vydal N. B. Tichomirov, in: Katalog russkich i slavjanskich pergamennych rukopisej XI–XII vv., chranjaščichsja v Otděle rukopisej Gosudarstvennoj biblioteki V. I. Lenina, Moskva 1962; dále J. Hahn, in: Die Welt der Slaven 9, 1964, 84–89; nověji I. Tóth, in: Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae 23, Budapest 1977, 1–27;
- Sinajský paterik (zvaný též Lug duchovnyj nebo Limonar')*, překlad řeckého sborníku mravoučných příběhů 6.–7. stol. Jana Moscha; vydali V. S. Golyšenko – V. F. Dubrovina: *Sinajskij paterik*, Moskva 1976;
- Byčkovův Zlatostruj*, výbor z kázání Jana Zlatoústého, v původním stsl. překladu uspořádaný na bulharské půdě z podnětu cara Simeona; vydal G. Il'jinskij, in: Bălgarski starini kn. X, Sofija 1929, 23–27, 41–42; též A. Minčeva: *Starobălgarski kirilski otkāsleci*, Sofija 1978;
- Třináct kázání Řehoře Naziánského (13 slov Grigorija Bogoslova)*; vydal A. S. Budi-lovič: *XIII slov Grigorija Bogoslova v drevneslavjanskom perevodě po rukopisi Publičnoj biblioteki XI věka*, Sankt Peterburg 1875;
- Sborník Svjatoslavův z r. 1073 (zvaný též Simeonův podle bulharského cara, který inicioval už v 10. stol. jeho původní stsl. překlad; ruský rukopis z r. 1073 je jeho opisem)*, encyklopedický sborník statí religiozního i světského obsahu; vydal T. S. Morozov: *Izbornik velikago knjazja Svjatoslava Jaroslaviča 1073 goda*, Sankt Peterburg 1880; reprint Wiesbaden 1965; též *Izbornik Svjatoslava 1073 goda. Faksimil'noje izdanije*, Moskva 1983; nověji P. Dinekov: *Simeonov sbornik (po Svetoslavovija prepis ot 1073) I. Izsledvanija s tekst*, Sofija 1991;
- Sborník Svjatoslavův z r. 1076*, statí morálně křesťanského obsahu; vydali V. S. Golyšenko – V. F. Dubrovina – V. G. Dem'janov – G. F. Nefedov: *Izbornik 1076 goda*, red. S. J. Kotkov, Moskva 1965;
- Život Kondratův*, torzo (2 listy) většího hagiografického sborníku; vydal I. Tóth, in: Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae 21, Budapest 1975, 237–275;

Život Tekly, torzo většího hagiografického sborníku; vydal I. Tóth, in: *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 22, Budapest 1976, 233–270.

Charakteristické znaky těchto (i některých dalších rukopisů) ruské provenience vznikly částečně jako výsledek nové specifické interpretace některých cyrilských grafémů původních stsl. textů na pozadí staroruského jazykového úzu a představují jevy svým způsobem noremní:

Grafémy určené v klasické staroslověňštině pro označení nosových samohlásek, totiž **Ѧ**, **ѧ**, **Ѩ**, **ѩ**, získaly na ruském území fonetickou hodnotu těch orálních vokálů, které se tam zatím už vyvinuly na místě původních nosovek, totiž [ʼa/ja] (resp. zprvu [ʼá]?), [u] a [ʼu/ju] (resp. zprvu [ʼú]?), např. **ПАТЬ** ‘pět’, v klasické staroslověňštině vyslovováno [pɛtʲ], v ruském typu staroslověňštiny [pátʲ], podobně **ЗНАѦ** ‘znaje, věda’ v klasické staroslověňštině [znajɛ], v ruském typu [znaja], **РЖКА** ‘ruka’ v klasické staroslověňštině [rɔka], v ruském typu [ruka], **ПОѦ** v klasické staroslověňštině [pojo], v ruském typu [poju]. V staroruském písemnictví disponoval tedy každý z fonémů *ʼa/ja*, *u*, *ʼu/ju* potenciálně dvojí literární realizací: **Ѧ/ѧ** – **Ѧ**, **Ѩ** – **ѩ**, **ѩ** – **ѩ**; mohlo se jich užívat vzájemně záměnně (ale s jednotnou, a to orální výslovností), tedy **ПАТЬ** // **ПАТЬ** [pátʲ], **ЗНАѦ** // **ЗНАѦ** [znaja], **РЖКА** // **РОУКА** [ruka], **ПОѦ** // **ПОЮ** [poju], dokonce tzv. „zvratnou píseckou analogií“ též **НОВАѦ** // **НОВАѦ** [novaja], **ѦМОУ** // **ѦМѩ** [jemu]. Distribuce dubletních grafémů **Ѧ/ѧ** // **Ѧ**, **Ѩ** // **ѩ**, **ѩ** // **ѩ** nebyla zpočátku založena na jejich libovolné promiskuitě, nýbrž byla dalekosáhle regulována specifickými ortografickými normami, které ovšem v různých staroruských skriptoriích mohly být různé.

Grafém **ѣ**, který měl v klasické staroslověňštině fonetickou hodnotu [št], získal na ruské půdě fonetickou hodnotu [šč] (resp. dlouhé [š]?), a to zprvu na místě psl. **stj* a **skj*, neboť za ně ruština měla a má až dosud regulární střídnicí [šč]. Např. 1. os. sg. prez. **ПОУѣЖ** (< **pust-jɔ*), v klasické staroslověňštině [puštɔ], byla v ruském typu staroslověňštiny vyslovována spontánně [pušču]; nebo **ИѣЖ** (< **isk-j-ɔ*), realizovaná v klasické staroslověňštině fónicky [ištɔ], byla v ruském typu staroslověňštiny vyslovována spontánně [išču]; rodilí Rusové (východní Slované) totiž tyto grafické záznamy identifikovali jako tvary slov svého mateřského jazyka. Nadto však byla fonetická hodnota [šč] grafému **ѣ** v ruském typu staroslověňštiny zobecněna a byla z těchto pozic přenesena i do takových pozic, v nichž v živém domácím jazykovém úzu východoslovanském byly střídnice zcela jiné. Např. grafický záznam **СВѣЩА** byl v klasické staroslověňštině fónicky realizován [svěšta], v ruském typu staroslověňštiny zřejmě [svěšča], ačkoli toto slovo samo znělo v domácím ruském úzu [svěča] (ostatně stejně jako až dosud). Podobně **НОѣЩЬ**, v klasické staroslověňštině [noštʲ], v ruském typu staroslověňštiny [noščʲ], ve vlastní staré ruštině ovšem [noščʲ] (ostatně stejně jako až dosud). Rovněž participium praes. act. **ВИСАѣИ**, v klasické staroslověňštině [visɛšti], v ruském typu staroslověňštiny [višaščʲ], v staré ruštině však [višačʲ] (k tomu srov. v současné spisovné ruštině morfologickou kategorii „příčestí“ *висящій* se *-щ-* jakožto tzv. *славянизм* csl. původu, ale proti tomu s *-ч-* v pův. autochtonně východoslovanském participiu *висячий*, které však zatím vypadlo z příslušné slovesné kategorie a zcela se adjektivizovalo, je tedy dnes *висящій* ‘visící’ × *висячий* ‘visutý’).

Za psl. **dj*, **zdj*, **zgj*, **zgʼ* zůstává sice i v ruském typu staroslověňštiny zachováno **ЖД** ze staroslověňštiny klasické, nezřídka je však nahrazeno střídnicemi specifickými, a to **ЖЧ** v památkách jihoruských a **ЖГ** v památkách severoruských, přestože ty sotva odpovídaly skutečnému domácímu úzu (zejména za **dj*, v němž bylo na těch místech [ž], ostatně v grafické podobě jako **Ж** v památkách ruského původu někdy též doložené, srov. níže).

V ruském typu staroslověňštiny byly souhlásky před předními samohláskami *e*, *i*, *ь* palatalizovány, kdežto v klasické staroslověňštině podle všeho nikoli, takže např. **ВЕДЕТЕ** v klasické staroslověňštině se vyslovovalo [vedete], kdežto v ruském typu staroslověňštiny [vʲedʲetʲe], **ПРОСИТИ** v klasické staroslověňštině [prosiʲti], kdežto v ruském typu [prosʲitʲi], **ДѢНЬ** v klasické staroslověňštině [dʲɛnʲ], kdežto v ruském typu [dʲɛnʲ]. Na ruské půdě přitom (slabě) palatalizované *ř*, *l*, *n* v těchto pozicích splynuly výslovnostně s největší pravděpodobností se silně palatálními *rʲ*, *lʲ*, *nʲ* vzniklými před původní jotací, tedy ze skupin **rj*, **lj*, **nj*. Stejně [rʲ] se objevuje v ruském typu staroslověňštiny jak v případech jako **ВЪ ПОЛИ**, tak i v **МОЛИТИ**, přestože v klasické staroslověňštině se vyslovovala palatálně pouze v prvním případě (kde jde o pův. **-lji*, v klasicky stsl. pravopise proto nezřídka s měkkostním obloučkem: **ВЪ ПОЛѢИ**), kdežto nepalatálně v druhém případě (kde jde o pův. **-li-*; v klasicky stsl. pravopise proto zásadně bez měkkostního obloučku). Stejně [rʲ] se objevuje v ruském typu staroslověňštiny jak v případech jako **МОРЕ**, tak i v **КОРЕНЬ**, přestože v klasické staroslověňštině se vyslovovalo palatálně pouze v prvním případě (kde jde o pův. **-rje*; v klasicky stsl. pravopise proto nezřídka s měkkostním obloučkem: **МОРЕ** nebo v cyrilských památkách s prejotovaným grafémem: **МОРЕѢ**), kdežto nepalatálně v druhém případě (kde jde o pův. **-re-*; v klasicky stsl. pravopise proto zásadně bez měkkostního obloučku a bez prejotovaného grafému). Stejně [nʲ] se konečně objevuje v ruském typu staroslověňštiny jak v případech jako **КОНЬ** ‘kůň’, tak i v **КОНЬЦЬ**, přestože v klasické staroslověňštině se vyslovovalo palatálně pouze v prvním případě (kde jde o pův. **-njь* < **-nios*; v klasicky stsl. pravopise proto nezřídka s měkkostním obloučkem: **КОНѢ**), kdežto nepalatálně v druhém případě (kde jde o pův. **-nb-* < **-nī-*; v klasicky stsl. pravopise proto zásadně bez měkkostního obloučku).

Ke strukturálním znakům ruského typu staroslověňštiny patřila koncovka *-ʼa/-ja* v gen. sg. a nom., ak., vok. pl. *ja*-kmenů a ak. pl. mužských *jo*-kmenů, která vznikla „ruskou“ interpretací klasické stsl. grafiky s **-Ѧ**, tj. se starou obecně jihoslovanskou nosovkovou koncovkou *-ɛ*. V staroruském písemnictví vznikla tímto procesem nová, specificky „spisovná“ koncovka, která neměla bezprostřední oporu ani v živém jazykovém úzu východoslovanském (v němž bylo v tomto případě noremní „třetí jať“), ani v jazykové realitě jihoslovanské, resp. bulharsko-makedonské, kde v té době mohla být (zprvu) ještě původnější nosovka *-ɛ*, resp. už i zavedeny novější střídnice, které ji ve vývoji balkánských slovanských dialektů vystřídaly. Pro ruský typ staroslověňštiny byl tedy typický gen. sg. [duša mojeja] v dvojí grafické podobě: **ДОУША МОЕѦ** // **ДОУША МОЕѦ**; (o tvaru s „jať třetí“ viz ještě níže).

Kromě uvedených znaků systémových se ruský typ staroslověňštiny vyznačoval některými rusismy, které do textů na ruském území pronikaly místo odlišných

jazykových jevů klasické staroslověňštiny nesystematicky a jako charakteristické jednotlivosti; pro jazyk staroruského písemnictví se tak stala typickou nedůsledná promiskuita některých jazykových znaků klasicky staroslověnských a specificky ruských. K těmto nesystematickým, pro ruský typ staroslověňštiny přitom typickým rusismům patří zejména tyto:

Náslovné *o-* na místě klasicky staroslověnského (*j*)*e-* a paralelně s ním, např. *озеро* // *езеро*, *одинъ* // *единъ/юдинъ*.

Střídnice *č* za psl. **tj*, **kt* na místě klasicky staroslověnského *št*, které vedle toho v staroruských rukopisech zůstávalo graficky dalekosáhle zachováno v podobě *ц* (ale foneticky bylo přehodnoceno ve [šč], viz výše), např. *печь* // *пещь*, *хочемъ* // *хоцемъ*.

Střídnice *ž* za psl. **dj*, **zj*, **zgj* místo klasicky staroslověnského *žd* a paralelně s ním, např. *роженъи* // *рожденъи*, *жажа* // *жажда*.

Plnohlási *-oro-*, *-ere-*, *-olo-* za psl. sekvence **-or-*, **-er-*, **-ol-*, **-el-* mezi souhláskami místo klasicky staroslověnských střídnic *-ra-*, *-rě-*, *-la-*, *-lě-* a paralelně s nimi, např. *норовъ* // *нравъ*, *перегъноути* // *прѣ-*, *золото* // *злато*, *полонникъ* // *плѣнникъ*.

Náslovné *ro-*, *lo-* za psl. antekonsonantické sekvence **or-*, **ol-* s klesavou intonací („pod cirkumflexem“), místo klasicky staroslověnských střídnic *ra-*, *la-* a paralelně s nimi, např. *росташе* // *расташе*, *локътъ* // *лакътъ*.

Grafický záznam původních slabikotvorných likvid s pomocí jerů před likvidou místo klasicky staroslověnské grafiky s jery za likvidou, např. *твърдъ* // *тврѣдъ*, *дългота* // *длѣгота*; charakteristické pro staré rukopisy ruské proveniencie je rovněž eventuelní opakování jerových grafémů před likvidou i za ní; tento jev nazývaný někdy „druhé plnohlási“ *второе полногласие* reflektuje možná faktický jev jazyka, ale možná vznikl jako grafická kontaminace formy „ruské“ a „klasicky staroslověnské“, např. *скърѣбъ* // *скърѣбъ* // *скръѣбъ* ‘zármutek, žal, trápení, soužení’, *зърно* // *зѣрно* // *зръно*, *испѣлнѣта* // *испѣлнѣта* // *испѣлнѣта*.

„Třetí jať“ *-ѣ* [ě] v koncovkách gen. sg. a nom., ak., vok. pl. *ja*-kmenů a ak. pl. mužských *jo*-kmenů místo klasicky staroslověnské koncovky [-e]; ta byla sice v grafické podobě *-А* v staroruském písemnictví ještě běžná, ale měla už fónickou hodnotu [’a/ja] (viz výše), která mohla být kromě toho graficky vyjádřena i s pomocí *-а/ -ѣ*, např. gen. sg. *доушѣ моеѣ*, ak. pl. *ключѣ* // *доуша моеѣ*, *ключа* // *доуша моеѣ*, *ключа*.

Koncovka 3. os. sg. i pl. *-тъ* (její stopy dosud zachovány v jižním pásu východoslovanské jazykové oblasti) místo klasicky staroslověnské *-тъ* a vedle ní, např. *творить* // *творитъ*.

Koncovka *-а* v nom. sg. m. participia praesentis activi sloves 1. a 2. tematické třídy místo klasicky staroslověnské koncovky *-у* a paralelně s ní, např. *река* // *реку*, *неса* // *несы*.

Nejstarší rukopisy ruské proveniencie nebyly ani (orto)graficky, ani jazykově striktně unifikovány. Panuje v nich značná variabilita, objevují se v nich četné dublety. Např. slovo pro ‘svíčku’ je v staroslověňštině ruského typu jednak doloženo ve „spisovné“ podobě se [šč] ve dvou grafických variantách: *сѣща*, ojediněle též

сѣщча, dále – rovněž ojediněle – v nepochybně klasicky staroslověnské podobě se [št] (zachovaným na ruské půdě jako rukopisně grafický tradicionalismus, přežitek?): *сѣщта*, a konečně v domácí, lidové ruské formě s [č]: *сѣща*. V nom. pl. se může totéž slovo objevit buď s rusko-csl. koncovkou *-а* ve dvou grafických podobách: *сѣщца* // *сѣщца*, nebo s domácím, lidově ruským třetím jať: *сѣщѣ*.

§ 62 Vedle ruského typu staroslověňštiny působil bulharsko-makedonský typ na formování

b) typu **charvátského**,

c) typu **středobulharského**, který byl nástrojem rozsáhlého písemnictví druhého bulharského carství ve 12.–15. stol. a v němž se nověji rozlišuje vlastní typ **bulharský** a typ **makedonský**,

d) typu **srbského**, který je doložen prvními památkami také až od 12. stol.

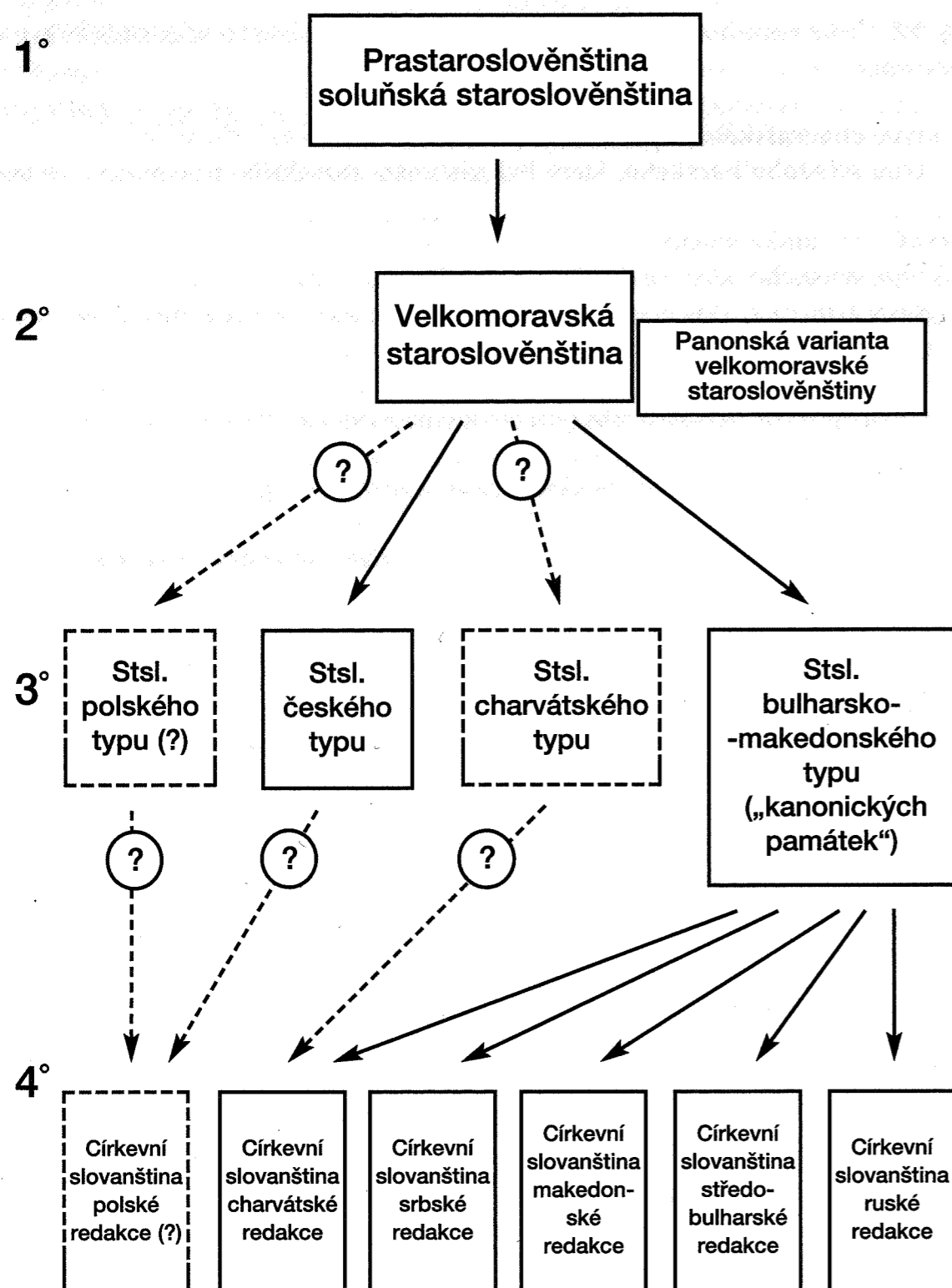
Lokální typy c) a d) jsou tedy už mimo časový rámec naší pozornosti, stejně jako peripetie dalšího vývoje církevní slovanštiny: vzájemný vztah bulharského a srbského typu, nová vlna jihoslovanského působení na Rusi a následující pronikání ruského typu zprvu do Srbska a srbským prostřednictvím pak též do Bulharska i jinam.

§ 63 **Poznámka terminologická.** Nejstarší slovanský spisovný jazyk vznikl pro potřeby církve a ve funkci jazyka církevního (ale samozřejmě nejen církevního) se ho pak užívalo v celém středověku až do novověku, přirozeně v různých místních i časových variantách. Proto se k jeho označení užívá termínu „církevněslovanský“ jazyk (něm. *kirchenslavisch*, angl. *Church Slav(on)ic*, r. *cerkovnoslavjanskij*).

Zvláštní pozornost však odedávna přitahovaly nejstarší fáze jeho vývoje, pro které se objevují různá označení; nazývá se někdy česky *starý církevněslovanský jazyk* (něm. někdy *altkirchenslavisch*, anglicky zpravidla *Old Church Slavonic*, polsky rovněž často *staro-cerkiewno-słowiański* a rusky řidčeji *drevne-cerkovno-slavjanskij*), obvykle česky *staroslověnský jazyk* nebo *staroslověňština* (a běžně i francouzsky *vieux slave*, rusky *staroslavjanskij*, charvátsky *staroslavenski*, srbsky *staroslovenski* a někdy i něm. *altslavisch*, polsky *starosłowiański*), výjimečně česky *starobulharský* (a tak zpravidla i v bulharštině *starobalgarski*, někdy něm. *altbulgarisch* nebo r. *drevnebolgarskij*, angl. *Old Bulgarian*, p. *starobulgarski*). Za „staroslověnské“ se pokládají jen „kanonické“ památky bulharsko-makedonského typu (někdy spolu s *Kyjevskými listy*, případně i s *Ostromirovým evangeliem*), protože ty nejlépe odrážejí původní stav nejstaršího slovanského spisovného jazyka s minimem mladších lokálních příměsí.

Je tedy *staroslověňština* užší pojem než *církevní slovanština* a ještě užší pojem než *staroslověňština* je *jazyk cyrilometodějský*: je to jazyk cyrilometodějských textů v jejich původním znění (podle našeho rozdělení níže tedy v podstatě 1° a 2° fáze); jeho faktická podoba není zachována a může být pouze rekonstruována. Někdy se zase vlastní staroslověňština klasifikuje časoprostorově tak, jak zde bylo uvedeno v § 54–62.

Schematický přehled vývoje lokálních typů a redakcí staroslověnštiny a církevní slovanštiny v 9.–12. stol.

II. GRAFIKA, FONETIKA, FONOLOGIE

1. REPERTOÁR STAROSLOVĚNSKÝCH GRAFÉMŮ A JEJICH FONETICKÁ PLATNOST. PŮVOD STAROSLOVĚNSKÝCH HLÁSEK

§ 64 K záznamu samohlásek sloužily v hlaholici a cyrilici tyto jednoduché grafémy a spřežky:

1. Hlaholskému **†** odpovídá cyrilské **а**; označovalo zadní nízkou nelabializovanou samohlásku *a*, která byla pokračováním psl.

a) *a* (z ie. **ā*, **ō*, dále z **ē* po *č*, *ž*, *š*, *j*), např. МАТИ (*mati* < **mātēr*, srov. lat. *māter*, stind. *mātr-*, řec. dór. *mātēr*, sthněm. *muoter*), ЗНАТИ (psl. *znati* < **gnō-*, srov. lit. *žinoti*, lat. *co-gnō-scō*), СЛЪШАТИ (psl. *slyšati* < **slyš-ē-ti* < **slūch-ē-*);

b) *o* ve skupinách **-tort-*, **-tolt-*, **ort-*, **olt-*, v nichž zároveň došlo i k metateze (přesmyčce) *o* s likvidou, např. ГРАДЪ (psl. **gordъ*), ГЛАВА (psl. **golvā*, srov. lit. *galva*), ЛАКЪТЬ (psl. **olkъть*, srov. lit. *alkūnē*), РАВЪНЪ 'rovný' (psl. **orvъnъ*, srov. stpr. *arwis* 'pravý, jistý'); za psl. *o* v **olt-* je v staroslověnštině někdy doloženo *a* i bez metateze (a většinou s jerem za likvidou), např. АЛЪДЪИ 'loď' (psl. **oldъji*, srov. lit. *aldija*, stnord. *alda* 'vlna').

2. Hlaholskému **Δ** odpovídá cyrilské **Ѣ** („jať“), ale i **Ѧ**. Hlaholský grafém **Δ**, který se v nových edicích hlaholských památek cyrilicí transliteruje grafémem **Ѣ**, se objevuje na místě psl. *ě* (z ie. **ē*, **oj*) i psl. *a* (viz bod 1) po měkkých souhláskách, tj. na místě *'a* nebo *ja*; hlaholice tedy odráží takové vývojové stádium (přítom teritoriálně omezené), v němž psl. *ě* a psl. *'a/ja* ve výslovnosti splynuly, a tento stav je doložen i v nové době v jihobulharských a makedonských dialektech, v nichž se za psl. *ě* i *'a/ja* objevuje společná střídnice, zpravidla *'ä*; hlaholské „jať“ by se tedy bez ohledu na svůj původ mělo vyslovovat právě takto, tj. jako samohláska přední nízká nelabializovaná, ale existence dvou odlišných grafémů v cyrilici (**Ѣ** a **Ѧ**) dává možnost sjednotit „hlaholskou“ a „cyrilskou“ výslovnost na etymologické bázi a normalizovat ji pro školskou potřebu tak, že se „jať“ hlaholských památek vyslovuje

a) jako [*ja*] pravidelně na začátku slabiky, tj. v absolutním počátku slov nebo uvnitř slov po samohlásce, např. ѢКО [*jako*], НОВАѢ [*novaja*], což odpovídá „cyrilské“ grafice ѢКО, НОВАѢ;

b) jako [*'a*] po souhláskách jen tehdy, když je pokračováním psl. *'a*; „jať“ se v takových případech píše v hlaholských památkách po **ρ**, **Λ**, **Н**, pokud označují *r'*, *l'*, *n'* (< **rj*, **lj*, **nj*) a po **с**, pokud označuje *s'* (< **ch₃*), někdy s měkkostním obloučkem **̣**, např. ВОЛ'Ѣ/ВОЛѢ [*vol'a*], КОН'Ѣ/КОНѢ [*kon'a*], БОУР'Ѣ/БОУРѢ [*bur'a*], ВЪС'Ѣ/ВЪСѢ [*vъs'a*], což odpovídá cyrilské grafice БОЛА, КОНА, БОУРА, ВЪСА; po literách označujících souhlásky pouze měkké, tj. по **ц**, **с/з**, **ч**, **ш**, **ж**, **щ/шт**, **жд**, se píše v hlaholských památkách většinou *a* a jen zcela

zřídka (hl. v PsSin a v Kij) též „jat“, např. běžně ДОУША, vzácně ДОУШѢ, běžně ЧАСѢ, ojediněle ЧѢСѢ, což odpovídá cyrilské grafice s a;

c) jako [’ě] (tj. „měkkčící e“, v dnešním č. pravopise psáno ě) po souhláskách běžně mimo případy uvedené zde za b), např. ЦѢЛѢ [cěľ], ДѢВА [děva]; v tomto bodě se hlaholská grafika s cyrilskou shodují. Grafiky označené zde jako cyrilská se pro její jednoznačnost a etymologickou původnost užívá zpravidla k normalizovaným záznamům morfologických paradigmat v mluvnicích a heslových záhlaví v slovnících staroslověnštiny.

Stsl. ’a bylo pokračováním psl. a (viz o něm zde bod 1a) po původní jotaci, např. КОНѢ/КОНА (psl. kon’a < *konja < *konjōd), ЪМЪ/ѦМЪ (psl. jamъ < *jēm- < *ēdm-, srov. lat. ēd-ī ‘jedl jsem’).

Stsl. ě bylo pokračováním psl.

a) ě (z ie. *ē, dále z *oi/ai v tautosylabické pozici, tj. před souhláskou nebo v absolutním konci slov – zde jen s intonací taženou), např. ВѢРА (psl. věra < *vēr-, srov. lat. vēr-us), ЛѢВѢ (psl. lěvъ < *laiuos, srov. lat. laevus, řec. laios);

b) e ve skupinách *-tert-, *-telt-, v nichž zároveň došlo k metateze (přesmyčce) e s likvidou, např. БРѢГѢ (psl. *bergъ < *berg-, srov. sthněm. berg), МЛѢКО (psl. *melko).

3. Hlaholskému Ѣ odpovídá cyrilské о; označovalo středovou zadní labializovanou samohlásku o, která byla pokračováním psl. o (z ie. *ō, *ā a *a₁ – tzv. „šva primum“ – a dále z *e v sekvenci *eu v heterosylabické pozici, tj. před samohláskou), např. НОЦѢ (psl. *not’ъ < *nokt-, srov. lat. nox, gen. noct-is), МОРЕ (psl. mor’e < *māri-, srov. lat. mare, sthněm. meri, str. mary), СПОРѢ (psl. sporъ < *sphar-, srov. stind. spherá-, lat. pro-sper), НОВѢ (psl. novъ < *neuos, srov. řec. neos, lat. novus, stind. nava-).

4. Hlaholskému Ѥ odpovídá cyrilské оу (grafická var. Ѹ); označovalo vysokou zadní silně labializovanou samohlásku u, která byla pokračováním psl. u (z ie. sekvence *ou/*au v tautosylabické pozici, tj. před souhláskou nebo v absolutním konci slov), např. ОУХО (psl. ucho < *aus-, srov. lit. ausis, lat. auris < *ausis, gót. ausō).

5. Hlaholskému Ѧ odpovídá cyrilské ю; označovalo – po měkké souhlásce nebo po jotaci – samohlásku přednější než u (o možné výslovnosti [ü] jako labializovaného [i] viz níže § 67), které bylo pokračováním psl. ’u/ju (resp. ü) (z ie. sekvence *eu v tautosylabické pozici, tj. před souhláskou nebo v absolutním konci slov, a z tautosylabického *ou/*au po jotaci), např. ПЛЮЩА (psl. *pl’ut’a < *pl’u-t’-ja < *pleu-, srov. ř. pleu-mōn), dat. sg. КОНЮ (psl. kon’u < *kon-ī-ou). ю se píše pravidelně po ρ, λ, н, pokud označují r’, l’, n’ < *rj, *lj, *nj; po liteřách označujících souhlásky pouze měkké, tj. по ц, s/z, ч, ш, ж, щ/шт, жд, se střídá ю a оу, tedy např. шюи/шоуи „levý“ (psl. šujъ < *seu-īos, srov. stind. savyá), dat. sg. мжю/мжюу.

6. Hlaholskému ѦѦ (var. ѦѢ, ѦѦ) odpovídá cyrilské Ѣ (var. Ѣи, Ѣи); označovalo střední vysokou nelabializovanou samohlásku y, která byla pokračováním psl.

a) y (z ie. *ū a v morfologických koncovkách z *-ūns, *-ons, *-āns a z *-ōn), např. СѢИѢ (psl. synъ < *sūnus, srov. lit. sūnus, stind. sūnu-), ak. pl. ВЛѢКѢ / ВЛѢКѢ (psl. *v^lky < *ul^kons, srov. gót. wulfans), КАМѢ (psl. kamy < *kamōn / akmōn, srov. lit. akmuo, řec. akmōn);

b) Ѣ v pozici napjaté, tj. před j, a to zprvu sudého počítáno od konce, např. ДОБРѢИ (psl. *dobrějъ), posléze (zčásti i morfologickou analogií) též lichého, např. ДОБРѢИХѢ (psl. *dobrě(j)ichъ).

7. Hlaholskému Ѧ (a spolu s ním také Ѧ, Ѧ) odpovídá cyrilské и (grafické var. и, и); označovalo přední vysokou nelabializovanou samohlásku i (resp. též ji), která byla pokračováním psl.

a) i (z ie. *ī, ze sekvence *ei v tautosylabické pozici, tj. před souhláskou nebo v absolutním konci slov, ze sekvence *oi/*ai v tautosylabické pozici po jotaci, z *ū po jotaci, z koncového *-oi s intonací raženou, z koncového *-ē s intonací taženou a z koncového *-īns), např. ЖИВѢ (psl. živъ < *g^hiuos, srov. lit. gývas, lat. vīvus, stind. jīva-), ВИДѢ (psl. vidъ < *ueidos, srov. lit. veidas, řec. eidos), dat. sg. ДОУШИ (psl. duši < *-jei < *-jai, srov. tutěž koncovku u základu bez staré jotace ЖЕНѢ, lat. feminae < *-ai), ШИТИ (psl. šiti < *sjū-, srov. lit. siu-ti, stind. syū-), nom. pl. ВЛѢЦИ / ВЛѢЦИ (psl. *v^lci < *-oi, srov. řec. lykoi), МАТИ (psl. mati < *mātē < *mātēr, tak i lat., srov. též lit. motė), ak. pl. ГОСТИ (psl. gosti < *gostīns);

b) Ѣ v pozici napjaté, tj. před j, a to sudého, počítáno od konce, např. ПѢШИИ (psl. *pěšjъ, srov. jmenný tvar pšъ), posléze (zčásti i morfologickou analogií) též lichého, např. ПѢШИИХѢ (psl. *pěšj(j)ichъ);

c) jъ- na začátku slabiky, s měkkým jerem – různého původu – v liché pozici, počítáno od konce, např. ИМЖ (psl. *jъmъ, srov. bez protetického j- předponě ВЪЗЪМЖ, tj. vъz-ъmъ, srov. lit. imu, lat. emo-), ИГО (psl. *jъgo < *jъgo < *jūg-, srov. stind. yuga-, lat. iugum), gen. pl. КОСТИИ, tj. kostъjъ.

8. Hlaholskému Ѧ odpovídá cyrilské е, ale i Ѧ. Hlaholský grafém (který se v nových edicích hlaholských památek cyrilicí transliteruje grafémem е) se objevuje na místě psl. e i psl. měkkčícího ’e nebo je; hlaholice tedy odráží takové vývojové stádium (přitom teritoriálně omezené), v němž psl. e i ’elje ve výslovnosti splynuly, a tento stav je doložen i v nové době v oblasti bulharské a makedonské, kde se v uvedených pozicích objevuje pouhé e bez prejotace a (nerozlišeně) neměkkčící e po souhláskách; hlaholské Ѧ by se tedy mělo bez ohledu na svůj původ vyslovovat právě takto, tj. jako samohláska přední středová nelabializovaná a neměkkčící předcházející souhlásku, ale existence dvou odlišných grafémů v cyrilici (е a Ѧ) dává možnost sjednotit „hlaholskou“ a „cyrilskou“ výslovnost na etymologické bázi a normalizovat ji pro školskou potřebu tak, že se е v edicích hlaholských památek vyslovuje

a) jako [je] pravidelně na začátku slabiky, tj. v absolutním počátku slov nebo uvnitř slov po samohlásce, např. ЕГО [jego], НОВОЕ [novoje], což odpovídá „cyrilské“ grafice ѦГО, НОВОЕ; výjimkou jsou slova cizí, např. ЕВАНГЕЛИЕ [ev-] a ze slovanských ЕИ [ei] ‘ano’, ЕТЕРѢ [eterъ] ‘nějaký, jakýsi, jeden’, ЕСЕ [ese] ‘hle’, ЕДА [eda] ‘zda’;

b) jako měkkící [’e] po ρ, λ, n, pokud označují r’, l’, n’ < *rj, *lj, *nj, někdy (nedůsledně) s měkkícím obloučkem ^, např. полѣ/поле, морѣ/море, къ немоу/къ немому, což odpovídá cyrilské grafice полѣ, морѣ, къ немому;

c) jako neměkkící [e] po souhláskách běžně mimo případy uvedené zde za b), např. неσετε [nesete]; v tomto bodě se hlaholská grafika s cyrilskou shodují. Grafiky označené zde jako cyrilská se pro její jednoznačnost a etymologickou původnost užívá zpravidla k normalizovaným záznamům morfologických paradigmat v mluvnících a heslových záhlaví v slovnících staroslověnštiny.

Stsl. e bylo pokračováním psl. e (z ie. krátkého *ē a krátkého *ō/*ā po jotaci), např. берж (psl. berǰ < *bher-, srov. lat. ferō, řec. pherō ‘nesu’, stind. bharati ‘nese’), vok. sg. доуше (psl. duše < *dušo < *dhoušā, srov. tutěž pův. koncovku u základu bez jotace жено).

9. Hlaholským ѣ a ѧ odpovídají cyrilské ѣ a ѧ; označovaly specifické redukované samohlásky zvané „jer tvrdý“, tj. samohláska střední středová nezaokrouhlená s omezenou kvantitou, a „jer měkký“, tj. jeho „přední“ varianta (samohláska výslovnostně snad podobná [i] s omezenou kvantitou), které

a) byly pokračováním psl. ѣ a ѧ (ѣ z ie. *ū a koncového *ōn/*ōm a *ōn/*ōm, ѧ z ie. *ī, z *e v sekvenci *ei v heterosylabické pozici, tj. před samohláskou, z koncového *-m a z *ū, *ōn/*ōm, *ōn/*ōm po jotaci a oba konečně při ablautovém střídání za redukovanou krátkou samohlásku,¹ např. бѣдѣти (psl. bēdēti < *bhūdh-, srov. lit. budėti, dále též Buddha ‘probuzený, bdělý’), 1. sg. aoristu ведѣ (psl. vedē < *ōm, srov. koncovku řec. epher-on, stind. abhar-am ‘(při)nesl jsem’), gen. pl. вѣкъ (psl. vēlkъ < *ōn, srov. koncovku řec. gen. pl. luk-ōn); дѣнь (psl. dēnъ < *dīn-, srov. lat. nun-dīn-ae, stind. din-am), трѣе (psl. trēje < *trejes), ak. sg. камень (psl. kamenъ < *ym < *īm < *-m), gen. pl. конѣ (psl. kon’ē < *jōn, srov. tutěž pův. koncovku u základu bez jotace вѣкъ / вѣкъ); зѣвати (psl. zēvati, redukovaný stupeň k zov-, srov. зовж), бѣрати (psl. bērati, redukovaný stupeň k ber-, srov. берж);

b) po ρ, λ ve spřežkách ρъ, ρь, λъ, λь označovaly svarabhaktické (tj. vkladné) vokály při původních slabikotvorných likvidách označovaných v odborné literatuře pro praslovanštinu buď r, r’, l, l’ nebo ṛ, ṛ, ṛl, ṛl; v stsl. grafice se nerozlišují střídnice za tyto původní slabikotvorné likvidy od spojení původních neslabičných likvid s následujícími jerovými samohláskami, označovaných pro praslovanštinu rъ, rь, lъ, lь; rozlišit tuto stsl. grafiku etymologicky lze srovnáním příslušných stsl. slov s ruskými nebo s jinými jejich formami nebo deriváty v staroslověnštině samé: pokud se v nich objevuje plná samohláska před likvidou, jde o původní slabikotvorné r, l, pokud za likvidou, jde o spojení původního neslabikotvorného r, l s následujícími jerovými samohláskami, např. гръло (psl. *gṛdlo, srov. r. gorlo) × крѣвь (psl. *krēvь, srov. r. krov’), сѣмрътъ / сѣмрътъ (psl. *sēmṛtь, srov. r. smert’, stsl. морити) × грѣмѣти / грѣмѣти (psl. *grēmēti, srov. r. gremet’, stsl. громъ), длѣгъ (psl. *dṛlgъ,

¹ V odborné literatuře se dříve mluvilo o tzv. „šva secundum“ s označením ѣ, nověji o „redukované krátké“ s označením ѣ, ѣ^o, ѣ^a nebo ѣ^o.

srov. r. dolgij) × глѣтати (psl. *glētati, srov. r. glotat’), вѣкъ / вѣкъ (psl. *vēlkъ, srov. r. volk) × сѣза / сѣза (psl. *sēza, srov. r. sleza);

c) objevovaly se nově (jako tzv. jery „neetymologické“) v slovech přejatých, a to v hláskových kombinacích v slovanštině neobvyklých, zejm. ve spojení „sonora + konsonant“, „sonora + sonora“ nebo „konsonant + sonora“, např. иорѣданъ z řec. Iordanes, олѣтаръ z lat. altare, псалѣмъ z řec. psalmos, кинѣсъ ‘peníz’ z řec. kēnsos (a to z lat. census), мѣнасъ ‘hřivna’ z řec. mnās, aj.

Bezvadně, jen s dvěma odchylkami, zjevně nejazykovými, „písařskými“, jsou jery zachovány a rozlišeny co do svého původu v Kij, jinak se v různých památkách v různé míře projevují změny souvisící s dalším vývojem jerů v různých oblastech slovanského jazykového teritoria, zejména

a) asimilace jerová dle pravidla Jagićova, podle něhož v liché pozici od konce ѣ > ѣ, jestliže následovala slabika s přední samohláskou, a naopak ѣ > ѣ, jestliže následovala slabika se zadní samohláskou, např. vedle etymologicky původního бѣдѣти je někdy doloženo též бѣдѣти, naopak vedle etymologicky původního зѣвати ‘stavět’ (souvisí se ‘zed’ < zēdъ) též зѣдати;

b) labiovelarizace jerová dle pravidla Kul’bakinova, podle něhož v liché pozici od konce ѣ > ѣ po ш, ж, ч, ш/шт, жд, ц, s/z nebo aspoň po některých z nich, např. vedle etymologicky původních нашъ, мжжъ, чѣто, ношъ, дѣждъ, отѣць, кѣнасъ jsou doloženy též podoby нашъ, мжжъ, чѣто, ношъ, дѣждъ, отѣць, кѣнасъ; labiovelarizace není provedena v Zogr a PsSin;

c) labiální jerová přehláska dle pravidla van Wijkova, podle něhož v liché pozici od konce ѣ > ѣ před м, např. vedle etymologicky původních сѣньмище ‘synagoga’, вѣзьмѣши ‘vezmeš’ jsou doloženy též podoby сѣньмище, вѣзьмѣши; tato změna je důsledně provedena v Cloz a EuchSin, není v Supr;

d) prodlužování jerů (ѣ > ѣ, ѣ > и) v pozici napjaté, tj. před jotací; bylo v pozici sudé důsledně provedeno již v době cyrilometodějské (viz zde body бб a 7b), v pozici liché pak až v průběhu dalšího opisování textů, takže v památkách se střídá grafika původní i nová гостѣе/гостіе, вѣж/вѣж, знаменѣе/знаменіе;

e) nepravidelná změna lichých jerů a jejich vynechávání (za vynechané se příše někdy apostrof) jako projev jejich zániku v živé řeči pisců, např. vedle etymologicky původních дѣньсь, пѣтица, кѣто, дѣвѣ, мѣного, овѣца, плачетѣ, дѣнь se v památkách objevuje též дѣньсь, пѣтица, кто, дѣвѣ, много, овѣца, плачет, дѣнь;

f) vokalizace jerů v sudých pozicích od konce (poměrně řídká), a to v hlaholských i cyrilských památkách ѣ > ѣ, v hlaholských památkách pak též ѣ > ѣ, např. vedle etymologicky náležitých тѣмъница, дѣнь, сѣнь jsou doloženy též podoby темъница, дѣнь, сонъ.

10. Hlaholským ѣ a ѣ odpovídají cyrilské ж a ж; označovaly zadní středovou labializovanou samohlásku s nazalizací, tj. nosovku ρ a – po měkké souhlásce nebo po jotaci – ’ρ/јρ (o možné výslovnosti [ř], tj. jako labializovaného [ř], viz níže § 67), která byla pokračováním psl. nosovky ρ, ’ρ/јρ (resp. ř) (z ie. sekvence *o/*a + n/m před souhláskou uvnitř slov nebo z *-ō/*-ā + n/m

na konci slov, např. ЗЖБЪ 'zub' (psl. *zrbъ* < **gombhos*, srov. lit. *žambas*, stind. *jambha-*), ЖГЪЛЪ 'úhel' (psl. *rgъlъ* < **ang-*, srov. lat. *angulus*), ak. sg. ЖЕНЖ (psl. *ženъ* < **-ām*, srov. tutěz koncovku v lat. u typu *femin-am*).

V stsl. památkách se částečně projevují některé změny související s dalším vývojem této nosovky v různých oblastech slovanského jazykového teritoria, resp. též s písařskou technikou, zejm.

a) zaměňují se někdy vzájemně Ж - ОУ a Ж - Ю, např. vedle etymologicky původního ЖЖА je někdy i МОУКА, vedle etymologicky původního ПО ОБЪЧАЮ je doloženo i ПО ОБЪЧАЖ; tato záměna je častější v Mar a Cloz a pokládá se v těchto památkách za odraz srbského resp. charvátského prostředí (a v Prag za znak prostředí českého);

b) místo Ж se někdy objevuje О; např. vedle ak. sg. ЗЛОЖ je doloženo též ЗЛОБО, vedle instr. sg. МЪНОЖ je doloženo i МЪНЖЖ; případy této záměny jsou zvláště v PsSin, méně často též v Mar; vedle důvodů jazykových (o za psl. *o* je dnes v slovinštině a nářečně též v bulharštině) mohlo by jít v případech řídkých a ojedinělých též o nedopsání hlah. Ж = *o* jako pouhého Ж = *o*;

c) ojediněle se nosovky vzájemně zaměňují (v As a Zogr), např. gen. sg. ВОДЫ ВЪСЛѢПЖШТЖЖ místo -ШТАА, 3. pl. ВЪСПЛАЧАТЪ místo ВЪСПЛАЧЖТЪ; mohlo by jít o počátky tzv. středobulharské záměny nosovek, plně pak realizované až v mladších památkách (12.–14. stol.) bulharského původu.

11. Hlaholským Ѧ a ѧ odpovídají cyrilské А (grafické var. А, А) a Я; označovaly přední středovou nelabializovanou samohlásku s nazalizací, tj. nosovku *e* a - po měkké souhlásce nebo po jotaci - 'e/je (z ie. sekvence **e* + *n/m* před souhláskou uvnitř slov, z **e* + *n/m* na konci slov, ze slabikotvorného *n/m*, tedy *n/m*, před souhláskou a zčásti též ze sekvence **o* + *n/m* před souhláskou po jotaci), např. ПАТЪ 'pátý' (psl. *pętъ* < **penkutos*, srov. lit. *penktas*, řec. *pentos*, lat. *quintus*, stind. *pankti-*), ak. sg. МА (psl. *mę* < **mē-m*) 'mě', ПАМАТЬ (psl. *pa-mętъ* < **-mętis*, srov. lit. *at-mintis*, stind. *mati-*), 'paměť, památka, vzpomínka' ak. pl. КРАЯ (nářečně psl. *kraję* < **-jons*).

V hlaholici byl původně pro *e* i *je* jediný znak ѧ a tento stav je zachován v Kij, PsSin a Prag; rozlišení *e* a *je* je v hlaholici sekundární. V cyrilských památkách Sav a Supr je grafém А na začátku slabiky (v platnosti *je*), po souhláskách pak А (resp. i А); grafém Я je v cyrilici až mladší.

V stsl. památkách se částečně projevují některé změny související s dalším vývojem této nosovky v různých oblastech slovanského jazykového teritoria, zejména

a) na místě А stojí někdy е, např. 3. pl. aoristu ОУЖАСИШЕ (místo a vedle etymologicky původního ОУЖАСИША); změna *e* > *e* je obecně jihoslovanská, takže uvedený, frekvenčně jen omezený jev stsl. rukopisů, by mohl reflektovat její počátek v živém jazykovém podnoží písaře/písařů příslušných stsl. rukopisů;

b) nosovky se někdy vzájemně zaměňují - viz bod 10c.

12. Hlaholskému Ѣ odpovídá cyrilské в (grafická var. в), tzv. „yžica“; užívalo se ho za řec. *Y* vokalické i polovokalické (tj. v dvojhláskách) v přejatých slovech, např. ВУССОНЪ 'jemné plátno', АУРИЛИАНЪ (vl. jméno).

§ 65 K záznamu souhlásek sloužily v hlaholici a cyrilici tyto jednoduché litery a spřežky:

1. Hlaholskému Ъ odpovídá cyrilské р; označovalo mimo znělostní korelaci stojící kmitavou souhlásku *r*, tutěz souhlásku palatalizovanou *r*² a slabikotvorné *rъ*, *rъ* (s postponovaným svarabhaktickým vokálem), které byly pokračováním

a) psl. *r* a *r*' < **rj* (z ie. **r* a **rj*), např. БРАТРОЪ (psl. *bratrъ* < **bhrāter*, srov. lat. *frāter*, stind. *bhrātr-*, řec. *phrātēr*, lit. *broterēlis* 'bratříček'), МОРИЖ 'mořím' (psl. *mor'p* < **morjъ* < **morjъ*, k pův. podobě kořene srov. lat. *morior* 'umírám', stind. *marati* 'umírá', lit. *miri* 'mřít, umírat');

b) ve spojení s postponovaným Ъ a Ь psl. slabikotvorné **rъ* a **rъ* (z ie. *r*), např. ГРЪТАНЪ 'hrtan, hrdlo' (psl. **grъtanъ* < **g^hr-/g^herā-*, srov. lit. *gurklys* 'struma, vole'), СРЪДЪЦЕ / СРЪДЪЦЕ (psl. **sъrdъce* < **krъd-*, srov. lit. *širdis*, lat. *cor*, gen. *cor-dis*, řec. *kardiā*); v stsl. památkách je pův. rozdíl mezi **rъ* a **rъ* již do značné míry setřen, takže většinou převládá nerozlišená grafika ръ.

2. Hlaholskému Ѣ odpovídá cyrilské л; označovalo mimo znělostní korelaci stojící laterální souhlásku *l*, tutěz souhlásku palatalizovanou *l*² a slabikotvorné *lъ*, *lъ* (s postponovaným svarabhaktickým vokálem), které byly pokračováním

a) psl. *l* a *l*' < **lj* (z ie. **l* a **lj*), např. МЪГЛА 'mlha' (psl. *mъgla* < **mighlā*, srov. lit. *migla*, řec. *omikhlē*), ВОЛА, hlah. ВОЛЪ/ВОЛЪ (psl. *vola* < **volja* < **voljā*, pro pův. podobu kořene srov. lat. *velle* 'chtít', lit. *vėlti* 'chtít', gót. *waljan* 'volit');

b) ve spojení s postponovaným Ъ a Ь psl. slabikotvorného **lъ* a **lъ* (z ie. **l*), např. ВЪЛКЪ / ВЪЛКЪ (psl. **vъlkъ* < **wlkuos*, srov. lit. *vilkas*, stind. *vřka-*, gót. *wulfs*), МЛЪВИТИ 'hlučet' (psl. **mъlviti*, srov. lot. *muldēt* 'blábolit', lat. *murmurāre*);

c) nářečně psl. *l*' „epentetického“, které vzniklo jako přechodová hláska ve spojení pův. retnic *p*, *b*, *v*, *m* s následující jotací, např. ЗЕМЛА (psl. nář. *zeml'a* < **zem-jā*, pro pův. podobu kořene srov. lit. *žemė*, dále řec. *khamai* 'na zemi', lat. *humus*), ЛЮБЛЖ 'miluji' (psl. nář. *l'ubl'p* < **ljubjъ* < **ljub-j-ъ*, pro pův. podobu kořene srov. stsl. inf. ЛЮБИТИ, psl. *l'ubiti*, srov. též sthněm. *liob* 'milý', stind. *lobha-* 'žádost, chtíč', lat. *lubet, libet* 'je libo').

V některých stsl. památkách se v různé míře odráží zánik *l* epentetického souvisící s vývojem v bulharštině: zánik *l* epentetického se začal před Ь a И a po-

² Měkké *r*', *l*', *n*' < **rj*, **lj*, **nj* se označují literami р, л, н před ѡ, и (a hlah. *e*, *ě*, v cyrilské transliteraci *e*, *ě*) s pomocí nadřádkového obloučku ^ˆ, před ostatními literami jejich „prejotovanými variantami“ (a v hlaholici též variantně *ě*, cyrilsky transliterovaném *ě*), tedy рѡ, ри (hlah. рѡ), рѡ, рю, рж, рѡ, рѡ (hlah. рѡ/рѡ) atd. Této grafiky se většinou užívá k normalizovaným záznamům morfologických paradigmát v mluvnících a heslových záhlaví v slovnících staroslověňštiny, ale skutečný stav v památkách je takový, že se měkkostního obloučku užívá v různých rukopisech v různé míře - poměrně často v Zogr a Supr, vůbec ne v Kij, Cloz a PsSin - a že se někdy objevuje i v grafematických sekvencích s prejotovanými literami, takže např. *r'p* je v památkách zapsáno čtverým způsobem: рж, рж, рж, рж atp. V nejednotnosti těchto záznamů se projevuje nejen různost grafických zásad různých písařských škol a skriptorií, ale zčásti též tvrzení starého *r*', *l*', *n*' na různých částech slovanského jazykového území, a to zejména právě *r*'.

stupně se rozšířil do všech pozic; začátky tohoto procesu se objevují již v Zogr, kde jsou doloženy tvary typu partic. praet. act. (pl. m.) ДИВЪШЕ СА '(po)divivše se' místo (a vedle) původnějšího ДИВЛЪШЕ СА; nejpokročilejší stav je v Supr, kde je l epentetické již jen výjimečně (a na jeho místě se píše většinou ъ nebo apostrof '), např. ПЪВЪЮНИЕ místo pův. ПЪВЛЮНИЕ.

3. Hlaholskému Р odpovídá cyrilské Н; označovalo mimo znělostní korelaci stojící alveolární nazální okluzivu *n*, a tutéž souhlásku palatalizovanou *n'*,² které byly pokračováním psl. *n* a *n'* < **nj* (z ie. **n* a **nj*), např. НЕБО (psl. *nebo* < **nebhos*, srov. řec. *nephos* 'mrak, mlha', stind. *nabhas-* 'mlha, nebe', lat. *nebula* 'mlha'), НАПЪЛНЕНЪ, hlah. НАПЪЛНЕНЪ/НАПЪЛНЕНЪ/-ПЪЛЪ- (psl. **-p^hln'enъ* < **-p^hlnjenъ* < **-p^hln-ĭ-en-* < **-p^hln-*, pro pův. podobu kořene srov. lit. *piln-as*, stind. *pūrna-*, gót. *fulls*, též lat. *plēn-us* 'plný').

4. Hlaholskému Р odpovídá cyrilské М; označovalo mimo znělostní korelaci stojící bilabiální nazální okluzivu *m*, která byla pokračováním psl. *m* (z ie. **m*), např. БРЪМА 'břímě' (psl. **bermę* < **bher-men*, srov. řec. *pherma*, stind. *bharman-*).

5. Hlaholskému Ч odpovídá cyrilské В; označovalo mimo znělostní korelaci stojící bilabiální konstriktivu *v* (tj. vlastně *w*),³ která byla pokračováním psl. (bilabiálního) *v* (vlastně [w])

a) z ie. **u* v antevokální pozici, např. ВЪДЪ 'vím' (psl. *vědě* < **uoid-*, srov. stind. *veda*, řec. (w)*oida*, gót. *wait* t.v.), НОВЪ (psl. *novъ* < **neuos*, srov. řec. *ne(w)os*, lat. *novus*, stind. *nava-* t.v.);

b) jako nová, specificky psl. souhláska „protetická“, vzniklá pravidelně před pův. **ū-* (tj. psl. **y-*, **z-*) a nepravidelně též před **o-* na začátku slov, např. ВЪКНЖТИ (psl. *vyknoti* < **ūk-*, srov. proti tomu bez protetického *v-* оучити, psl. *učiti* < **ouk-*), ВЪПИТИ 'volat' (psl. *vъpiti* < **ъpiti* < **ūp-*, pro pův. podobu kořene srov. lit. *upas* 'ozvěna', lot. *ūpēt* 'houkat (o sovách)', sthněm. *ufo/uvo* 'sova', srov. bez proteze po předponě ВЪЗЪПИТИ 'zvolat', psl. *vъz-ъpiti*), ВОИНА (psl. *voĭna* < **on-ĭa*, pro pův. podobu kořene srov. lat. *an-imus* 'duch, dech', řec. *an-emos*).

6. Hlaholskému Ч odpovídá cyrilské К; označovalo velární neznělou okluzivu *k*, která byla pokračováním psl. *k* (z ie. **k*, **kh*, **k^h*), např. КРЪВЪ (psl. *kry*, ak. *krъvъ* < **krū-s*, srov. lat. *cruor*, lit. *kraujas*, stind. *kraviš-* 'syrové maso'), КЪТО 'kdo' (psl. *kъ-to* < **k^hos*, srov. lit. *kas*, stind. *kāḥ*, lat. *quis*, gót. *hwas*).

7. Hlaholskému Ж odpovídá cyrilské Г; označovalo velární znělou okluzivu *g*, která byla pokračováním psl. *g* (z ie. **g*, **gh*, **g^h*, **g^h*), např. БОГЪ (psl. *bogъ*, stará výpůjčka z íránštiny, srov. avest. *baga*, stind. *bhaga-* 'udělitel, los, úděl'), ГОСТЬ (psl. *gostъ* < **ghostis*, srov. lat. *hostis*), ГОВАДО 'hovado, dobytče' (psl. *govędo* < **g^hou-*, srov. lot. *gūovs*, řec. *bous*, lat. *bos*, kde *b-* < **g^h-*), СНЪГЪ (psl. *snęgъ* < **sneig^h-*, srov. lit. *sniegas*, lat. *nīx*, gen. *nīvis*).

8. Hlaholskému Л odpovídá cyrilské Ч; označovalo velární neznělou konstriktivu *ch*, která byla pokračováním psl. *ch* (pravidelně z ie. **s* po **i*, **u*, **r*, **k* v antevokální pozici, ale i nepravidelně z jiných sekvencí a v nových po-

³ Ve školské praxi se však běžně vyslovuje labiodentálně [v].

zicích vlivem morfologické analogie), např. ВРЪХЪ/ВРЪХЪ (psl. **v^hrchъ* < **v^hrs-*/**vers-*, pro pův. podobu kořene srov. lit. *viršus*, stind. *varšman-*, lat. *verru-ca* < **versū-ca* 'bradavice'), lok. pl. ЖЕНАХЪ (psl. **ženasъ*[?]/*ženachъ*) analogicky podle РАБЪХЪ (psl. *raběchъ* < **-o^h-sū*), СЫНЪХЪ (psl. *synъchъ* < **sūnū-sū*) aj., 1. sg. aoristu ПЛАКАХЪ 'plakal jsem' (psl. **plakasъ*[?]/*plakachъ*) analogicky podle РЪХЪ 'řekl jsem' (psl. *řechъ* < **rēk-som*), БЫХЪ 'byl jsem, stal jsem se' (psl. *bychъ* < **bhū-som*) aj.

9. Hlaholskému Т odpovídá cyrilské Т; označovalo alveolární neznělou okluzivu *t*, která byla pokračováním

a) psl. *t* (z ie. **t*, **th*[?]), např. ТРЪЕ (psl. *trъje* < **trej-es*, srov. lit. *trys*, lat. *trēs*, stind. *tráyah*), 1. sg. МАТЖ 'míchám' (psl. *mętъ* < **menth-*, srov. stind. *manthati* '(on) míchá', lit. *menturē* 'kvedlačka');

b) nového psl. *t*, které vzniklo jako přechodová souhláska v pův. sekvenci *-sr-*, např. ОСТРЪ (psl. *ostrъ* < **akros*, pro rekonstrukci pův. podoby srov. řec. *akros*, lit. *aštrūs/ašrūs*, stind. *asri-* 'roh, hrana, řez');

c) specificky stsl. *t* v souhláskové sekvenci *št* z psl. **tj*, **kt*, **stj* a **skj*, viz podrobněji níže bod 15b;

d) specificky stsl. *t* v souhláskové sekvenci *st* ze staršího (a paralelně zčásti ještě také zachovaného) *sc* z pův. **sk*, **zk* před *ě/i* < **o^h*/**a^h*, např. lok. sg. ДЪСТЪ // ДЪСЦЪ '(na) desce' (psl. nář. *dъscě* < **dūskaj*, pův. podobu kořene viz v nom. sg. ДЪСКА, psl. *dъsk-a*), lok. sg. БОЖЪСТЪ // БОЖЪСЦЪ '(o) božském' (psl. nář. *božъscě* < **bog-isk-o^h*, pův. podobu základu viz v nom. sg. m. БОЖЪСКЪ, psl. *božъsk-ъ*), ИСЦЪЛИТИ // (řídce) ИСТЪЛИТИ 'vyléčit' (psl. **jъscěl-iti* spojením předpony **jъz-* se slovesem *cěliti* < **kho^hl-*).

10. Hlaholskému Д odpovídá cyrilské Д; označovalo alveolární znělou okluzivu *d*, která byla pokračováním

a) psl. *d* (z ie. **d*, **dh*), např. ДЕСАТЬ (psl. *desętъ* < **de-*, srov. lit. *dešimt*, řec. *deka*, lat. *decem*, stind. *daša*), МЕДЪ (psl. *medъ* < **medhū-*, srov. stind. *madhu-*, řec. *methu*);

b) nového psl. a zčásti až teprve stsl. *d*, které vzniklo jako přechodová souhláska v pův. sekvenci *-zr-*, např. МАЗДРА 'mázdra' (psl. *męzdra* < **mems-rā*, srov. psl. *męs-o*, stsl. МАСО); v stsl. se objevuje i na styku předložek-předpon zakončených na *-z* (*bez*, *jъz*, *vъz*, *raz-*) a následujícího náslovného *r-*, např. ВЪЗДРАДОВАТИ СА 'zaradovat se' < *vъz-radovati se*, ИЗДРЕЦИ 'vypovědět, vyslovit' < **jъz-rekti*, ИЗДРАТА 'z ráje' < **jъz raja*;

c) specificky stsl. *d* v sekvenci *žd* z psl. **dj*, **zdj*, **zgj*; viz podrobněji níže bod 16c;

d) specificky stsl. *d* v sekvenci *zd* ze staršího *zdz* z pův. **zg* před *ě/i* < **o^h*/**a^h*, např. lok. sg. ДРАЗДЪ 'na větvi' (psl. *dręzdzě* < **dręzgě* < **-zga^h*).

11. Hlaholskému Ч odpovídá cyrilské Ц; označovalo předalveolární neznělou semiokluzivu *c*, v této fázi ještě palatalizovanou, která byla pokračováním

a) psl. *c* (z ie. **k/kh*, **k^h* po druhé a třetí slovanské palatalizaci velár, tj. před *ě/i* < **o^h*/**a^h* a v jistých pozicích po *ь*, *i*, *ę*, např. ЦЪЛЬ (psl. *cělъ* < **kho^hl-os*,

srov. stprus. *kail-*, gót. *hails*), dat. sg. ϩЖЦѢ (psl. *rcę* < *ranka-*i*, srov. k nom. *ropk-a* tutěz dativní koncovku v lat. typu *feminae* < *-ai; pův. podobu kořene pak v lit. *rank-à*), ВѢНЬЦЬ (psl. *věňcъ* < *-ikos, srov. lit. *vainikas* t.v.);

b) nářečně psl. *c* (z ie. *k- v sekvenci *kvo_i-/*kva_i- > kvě-/cvě-), např. ЦВѢТЬ (psl. *kvěť/cvěť* < *kvoitos, srov. čes. *květ*, pův. podobu kořene srov. též v lot. *kvitē-t* 'lesknout se, třpytit se');

c) nářečně psl. ze staršího *tj, *kt - tak pouze v Kij (a v Prag).

12. Hlaholskému Ѡ odpovídá cyrilské з nebo (graficky mladší) ѕ; označovalo předoalveolární znělou semiokluzivu dz (fonetickou transkripcí [ʒ]), v této fázi ještě palatalizovanou, která byla pokračováním

a) psl. dz (z ie. *g/gh, *g^u/g^h po 2. a 3. slovanské palatalizaci velár, tj. před *ě/i* < *o_i/*a_i a v jistých pozicích po *ь, i, ě*, např. СѢЛО 'velmi' (psl. *dzělo* < *gajlo, srov. lit. *gailus* 'prudký, zuřivý', sthněm. *geil* 'bujný'), dat. sg. НОСѢ (psl. *nodzě* < *nogaj, srov. k nom. *nog-a* tutěz dativní koncovku v lat. typu *feminae* < *-ai, pův. podobu kořene pak v lit. *naga*, stprus. *nage*), ПОЛЬСА 'užitek' (psl. *polъsa* < *-lъga);

b) nářečně psl. dz (z ie. *g v sekvenci *gvo_i-/*gva_i- > gvě-/dzvě-), např. СВѢЗДА (psl. *gvězda/dzvězda* < *gvoizdā, srov. p. *gwiazda*, č. *hvězda* < *gvězda*).

V stsl. památkách je dz zachováno už jen zčásti (zejm. v As a PsSin), jinak je na jeho místě často pouhé z, např. lok. sg. БОСѢ // БОЗѢ, СѢЛО // ЗѢЛО, КЪНАСЪ // КЪНАЗЪ; litery pro dz vůbec neuvádí Cloz, EuchSin, Supr a Sav.

13. Hlaholskému Ѣ odpovídá cyrilské с; označovalo předoalveolární neznělou konstriktivu s nebo tutěz souhlásku palatalizovanou s', které byly pokračováním

a) psl. s (z ie. *s, *k/*kh a z *d, *t před t), např. СѢТИ (psl. *sěti* < *sē-, srov. lat. *sē-men* 'semeno', stprus. *semen*, sthněm. *sa-mo*, lit. *sėmens* 'setba'), СРЪДЬЦЕ (psl. *s^{br}rdьce < *krd-, srov. lit. *širdis*, lat. *cor*, gen. *cordis*, řec. *kardia*), ВЕСТИ (psl. *vesti* < *vedti, srov. 1. sg. *ved-ρ*, stsl. ВЕДЖ), МЕСТИ (psl. *mesti* < *metti, srov. 1. sg. *met-ρ*, stsl. МЕТЖ);

b) psl. s, které vzniklo na psl. půdě znělostní asimilací ze staršího z před párovými neznělými souhláskami, např. ВЕСТИ 'vézt' (psl. *vesti* < *vezti, srov. 1. sg. *vez-ρ* ВЕЗЖ, srov. též lit. *vežu vežti*, stind. *vahati* 'veze', lat. *vehere*), ИСКΟΥСИТИ (psl. *jъskusiti, srov. pův. podobu předpony v *jъz-byti, stsl. ИЗБЪИТИ, srov. též lot. *iz* t.v.);

c) nářečně psl. s' ze staršího ch (a to z ie. *s, viz zde bod 8) po 2. a 3. slovanské palatalizaci velár, tj. před *ě/i* < *a_i/*o_i a v jistých pozicích po *ь, i, ě*, např. dat. sg. МОУСѢ (psl. *mus'ě/mušě* < *moučhaj, srov. tutěz koncovku v lat. typu *feminae* < *-ai, pro pův. podobu kořene srov. lit. *musė*, lot. *muša*, lat. *musca*), ВЪСЬ (psl. *vъs'ь/vъšь* < *vъchъ < *visos, srov. lit. *visas*, stind. *višva*-t.v.).

14. Hlaholskému Ъ° odpovídá cyrilské з (grafická var. з); označovalo předoalveolární znělou konstriktivu z nebo tutěz souhlásku palatalizovanou z', které byly pokračováním

a) psl. z (z ie. *z < *s nebo *g/*gh), např. МЪЗДА (psl. *mъzda* < *mizdh-, srov. gót. *mizdō* 'plat', stind. *mīdha-* 'závod, cena', řec. *misthos*), ЗНАТИ (psl. *znati* <

*gnō-, srov. týž kořen v stind. *jināta-*, řec. *gnō-tos* 'známý', lat. *i-gnō-tus* 'neznámý'), ЗИМА (psl. *zima* < *gheim-, srov. řec. *kheimōn*, lat. *hiems*, lit. *žiema*);

b) nedůsledně psl. dz (z ie. *g po 2. a 3. slovanské palatalizaci velár, viz zde bod 12);

c) nářečně psl. ze staršího *dj - tak pouze v Kij (a v Prag).

15. Hlaholskému ѣ odpovídá cyrilské ш; označovalo zadoalveolární neznělou konstriktivu š, která

a) byla pokračováním psl. š ze staršího ch (ie. *s) po 1. slovanské palatalizaci velár, tj. před *ě, *ї, dále před *r' > *ʀ* > *rъ* a *l'* > *ʀl* > *lъ* a před jotací a ze starší sekvence *sj/sj, např. ОУТИШИТИ (psl. *u-tišiti* < *teichī-, pro pův. podobu kořene srov. psl. *tich-ъ* 'tichý', stsl. ТИХЪ), ДОУША (psl. *duša* < *duchjā < *dhoušjā, srov. lit. *dvasia* 'dech, duch', *dausas* 'vzduch'), НОШЖ 'nosím' (psl. *nošρ* < *nos-jρ < *nos-*i*-ρ, srov. inf. *nos-iti*, stsl. НОШИТИ);

b) vznikla v staroslověnětině v sekvenci št, graficky шТ nebo ш,⁴ za starší *tj, *kt/*gt, *stj, dále za *t a *st před palatální souhláskou, za *skj/*zkj a za *sk/*zk před *-ě, *-ї, např. СВѢШТА // СВѢЩА (psl. *svět'a < *svēt-ja, srov. *svēt-iti*, stsl. СВѢТИТИ, srov. týž kořen v lit. *švit-ėti* 'lesknout se, zářit', *švait-yti* 'osvětlovat', stind. *švēta-* 'světlý, bílý'), МОШТИ // МОЩИ 'moci' (psl. *mot'i < *molti < *mog-ti, srov. 1. sg. *mog-ρ*, stsl. МОГЖ, srov. gót. *magan*), НОШТЬ // НОЩЬ (psl. *not'ь < *noktь < *noktis, srov. lit. *naktis*, lat. *nox* gen. *noctis*, gót. *nahts*), 1. sg. КРЪШТЖ // КРЪЩЖ (psl. *krъščρ < *krъščρ < *krъst-jρ, srov. inf. *krъst-iti*, stsl. КРЪСТИТИ), 1. sg. СЪМОШТРИЖ⁵ (psl. *sъmotr'ρ < *sъmotr-jρ < *sъmotr-*i*-ρ, k pův. podobě kořene srov. inf. *sъmotr-iti*, stsl. СЪМОТРИТИ, též lit. (iš)matrūs 'opatrný'), БЪШТАТИ СА // БЪЩАТИ СА (psl. *blъšcati sę < *blъšca-ti sę < *blisk-ē-, pro pův. zakončení kořene srov. psl. *bliskati*, *bliskъ*, stsl. БЛИСКАТИ, БЛИСКЪ, též lit. *bliskėti*), ВЕШТАДЪНЪ // ВЕЩАДЪНЪ 'bezdětný' (psl. *beščedъnъ < *besčedъnъ < *bezčedъnъ < *bez-kend-).

16. Hlaholskému ѣ odpovídá cyrilské ж; označovalo zadoalveolární znělou konstriktivu ž, která

a) byla pokračováním psl. ž < *d'ž (ie. *g/*gh, *g^u po 1. slovanské palatalizaci velár, tj. před *ě, *ї, dále před *r' > *ʀ* > *rъ* a *l' > *ʀl* > *lъ* a před jotací), např. ЖИВЪ (psl. *živъ* < *g^uīuos, srov. lit. *gyvas*, lat. *vīvus*, stind. *jīva-*), 1. sg. ЛЪЖЖ 'lžu' (psl. *lъg-jρ*, pro pův. podobu kořene srov. inf. *lъg-ati*, stsl. ЛЪГАТИ, srov. též gót. *liugan*, sthněm. *liogan* 'lhát');

b) byla pokračováním psl. ž ze staršího z před jotací nebo před palatální souhláskou, např. 1. sg. ВАЖЖ 'vážu' (psl. *vežρ* < *vež-jρ, pro podobu kořene srov. inf. *vež-ati*, stsl. ВАЗАТИ), 1. sg. ВЪЖЛЮБЛЖ 'zamiluji si' (< *vъz-l'ub-*i*-jρ), БЕЖИЕГО (< *bez n'ego*);⁶

⁴ Hypotetická je původní platnost hlah. ѣ (transliterovaného cyrilským ш) v prastaroslověnětině jako [t'], resp. [k'].

⁵ V této sekvenci nedůsledně, takže vedle СЪМОШТРИЖ je též СЪМОТРИЖ.

⁶ V této sekvenci nedůsledně, takže vedle ВЪЖЛЮБЛЖ, БЕЖ ИЕГО je též na švu morfémů běžněji zachována (nebo obnovena) jejich původní podoba, tedy ВЪЗАЛЮБЛЖ, БЕЗ ИЕГО.

c) vznikla v staroslověnštině v sekvenci *žd* za starší **dj*, **zdj*, dále za *d* a *zd* před palatální souhláskou a za **zg* před jotací nebo před **ě*, **ĩ*, např. 1. sg. ВИЖДЖ (psl. **vid'ǝ* < **vid-jǝ* pro pův. podobu kořene srov. inf. *vid-ěti*, stsl. ВИДѢТИ, též lat. *vidēre*, gót. *witan*, řec. (*w*)*idein*), ПРИГВОЖДЕНЪ 'přibit(ý) (hřeby)' (psl. **pri-gvožd'ženǝ* < **pri-gvozd'ženǝ* < **pri-gvozd-jen-*, pro pův. podobu kořene srov. inf. *pri-gvozd-iti*, stsl. ПРИГВОЗДИТИ), 1. sg. ОУМЖДРЖ 'umoudřím' (psl. **u-mǝd'r'ǝ* < **u-mǝdr-jǝ*, pro pův. podobu kořene srov. inf. *u-mǝdr-iti*, stsl. ОУМЖДРИТИ, adj. *mǝdr-ъ*, stsl. МЖДРЪ, srov. též lit. *mandrus* 'čilý, zrupný', sthněm. *muntar* 'horlivý, čilý'), 1. sg. ИЖДЕНЪ 'vyženu' (psl. **jǝzd'ženǝ* < **jǝz-d'žen-ǝ* < **jǝz-gen-*, pro pův. podoby předpony a kořenového násloví srov. inf. **jǝz-gǝnati*, stsl. ИЗГЪНАТИ, lit. *iš*, lot. *iz*, lit. *genu ginti* 'hnát').

17. Hlaholskému *Ѡ* odpovídá cyrilské *Ѡ*; hypotetická je původní, prastaroslověnská platnost *t'*, resp. *k'*; v kanonických památkách je jeho grafickou variantou spřežka *ѠѠ*, cyr. *ѠѠ*; viz zde bod 15.

18. Hlaholskému *Ѣ* odpovídá cyrilské *Ѣ*; označovalo zadoalveolární neznělou semiokluzivu *č*, která byla pokračováním psl. *č* (z ie. **k/*kh*, **kʷ* po 1. slovan-ské palatalizaci velár, tj. před **ě*, **ĩ*, dále před **f* > *ʱr* > *rʲ* a **l* > *ʲl* > *lʲ* a před jotací), např. ЧЬТО 'co' (psl. *čʲ-to* < **kʲi-*, srov. lat. *quid*), ЧРЪНЪ / ЧРЪНЪ 'černý' (psl. **čʲrnǝ* < **kʲrʲnos*, srov. stpr. *kirsnan*, stind. *kʲrʲṣṇa-*), 1. sg. ПЛАЧЖ 'pláču' (psl. *pláčǝ* < **plak-jǝ*, pro pův. podobu kořene srov. inf. *plak-ati*, stsl. ПЛАКАТИ).

19. Hlaholskému *Ѧ* odpovídá cyrilské *п*; označovalo bilabiální neznělou okluzivu *p*, která byla pokračováním psl. *p* (z ie. **p/*ph*), např. 1. sg. ПАСЖ 'pasu' (psl. **pasǝ* < **passǝ* < **pask-*, srov. lat. *pasc-ō* t.v.), ПОЛИЦА // ПАЛИЦА (psl. *polica* < **phol-*, srov. stind. *phalaka-* 'prkno, lat').

20. Hlaholskému *Ѣ* odpovídá cyrilské *Ѣ*; označovalo bilabiální znělou okluzivu *b*, která byla pokračováním psl. *b* (z ie. **b/*bh*), např. БОЛИИ 'větší' (psl. **bol'ǝjǝ* < **bol-*, srov. stind. *bala-* 'síla', lat. *de-bilis* < **dē-bol-is*), 1. sg. БЕРЖ 'beru' (psl. **berǝ* < **bher-*, srov. stind. *bharāmi*, lat. *ferō*, řec. *pherō*, gót. *baíran*, vše s významem 'nesu').

21. Hlaholskému *Ѧ* (var. *Ѧ*) odpovídá cyrilské *Ѧ*; označovalo labiální neznělou konstruktivu *f* v cizích slovech, např. ФАРИСѢИ 'farizeus', stsl. výpůjčka z řec. *pharisaios*.

22. Hlaholskému *Ѧ* odpovídá cyrilské *Ѧ*; užívalo se ho za řec. *θ* („theta“) v přejatých slovech, např. ѦѦѦѦѦѦ 'Teodora', stsl. výpůjčka řec. *theodora*; ve výslovnosti se asi nelišilo od *f*.

23. Hlaholské *Ѧ* (grafická var. *Ѧ*) („děrv“) nemá v cyrilici přímý protějšek, v novodobých edicích hlaholských textů cyrilicí se pro jeho transliteraci užívá mladší litery *Ѧ* (v starých cyr. rukopisech stávalo na stejných místech *Ѧ*); označovalo palatální *g'* v cizích slovech, např. hlah. АНѦЕЛЪ // cyr. АНѦЕЛЪ, stsl. výpůjčka řec. *aggelos* [angelos]. Hypotetická je jeho původní, prastaroslověnská platnost *d'/g'* (< **dj* v domácích slovech).

24. Cyr. *Ѧ* („ksi“) nemá v hlaholici přímý protějšek; užívalo se ho v cizích slovech za stejnou literu řeckou (v hlaholských rukopisech se na stejných místech

užívalo bigrafematické sekvence *k + s*), např. АЛЕЖАНДРЪ/АЛЕКСАНДРЪ 'Alexandr', stsl. výpůjčka řec. *Alexandros* (v hlah. rukopisech *-ks-*).

25. Cyr. *Ѧ* („psi“) nemá v hlaholici přímý protějšek; užívalo se ho v cizích slovech za stejnou literu řeckou (v hlaholských rukopisech se na stejných místech objevovala bigrafematická sekvence *p + s*), např. ПРИНКИѦЪ/ПРИНКИПСЪ 'vládce, kníže', stsl. výpůjčka z řec. *prigkips* (přejatého tam z lat. *princeps*).

2. REPERTOÁR STAROSLOVĚNSKÝCH FONÉMŮ A JEHO CELKOVÁ CHARAKTERISTIKA

§ 66 Podat synchronní fonologickou charakteristiku staroslověnštiny je ne snadné, protože faktický stav nejstarších památek, které představují (několikáté) opisy starších předloh, je značně smíšený a nejednotný; do každého rukopisu pronikly totiž v různé míře diferenční fonetické jevy prostorové i časové, tj. jevy z různých oblastí a z různých vývojových fází slovanského jazykového světa. Jejich přesné poznání je navíc ztíženo tím, že se v různých památkách odrážejí i různé grafické zvyklosti a předpisy různých písařských škol a skriptorií. V následujících dvou paragrafech je proto podán přehled stsl. vokalizmu a konsonantismu tak, že v každém z nich v odd. a) je charakterizován rekonstruovaný stav prastaroslověnský na základě analýzy hlaholského písma, zčásti i stavu v nejstarších hlaholských památkách a úvah historickosrovnávacích a v odd. b) poznámky k vývojové dynamice na základě faktického stavu v památkách.

§ 67 a) Pro charakteristiku prastsl. vokalizmu a jeho rekonstrukci má zásadní význam předpoklad vyvozený z hlaholské grafiky pro konsonantismus, totiž že tu neexistovalo *j* jako samostatný foném. Repertoár prastsl. fonémů stojících v jádru slabiky lze pak rekonstruovat v podobě uvedené v tab. 1.

Tabulka 1

			Přední	Zadní
Plné	ústní	nelabializované	<i>i, ä (ě), e</i>	<i>y, a</i>
		labializované	<i>ü</i>	<i>o, u</i>
	nosové	nelabializované	<i>ɛ</i>	<i>(ɔ)</i>
		labializované	<i>ø</i>	<i>ɒ</i>
Redukované	ústní	nelabializované	<i>ɔ</i>	<i>ɒ</i>
Slabikotvorné <i>r, l</i>	ústní	nelabializované	<i>(trɔt), (tlɔt)</i>	<i>(trɒt), (tlɒt)</i>

Poznámky:

1. Fonetická hodnota *ü* a *ø* se přisuzuje hlah. grafémům \mathcal{V}^o a $\mathcal{B}\epsilon$, které se v edicích hlaholských památek transliterují s pomocí cyrilských \mathcal{Y} a \mathcal{W} ; a protože v cyrilských památkách označují tyto grafémy pravděpodobně *'u/ju* a *'o/jo*, sjednocuje se v školské praxi při čtení výslovnost s územ cyrilským, a prakticky se tedy nevyslovuje [*ü*], [*ø*], nýbrž [*'u/ju*] a [*'o/jo*]; stejně lze příslušné hlaholské grafémy zaznamenat i v přepise do latinky.

2. Fonetická hodnota *ɔ* se přisuzuje hlah. grafému ϵ , zvanému „nosovka s chvostíkem“, který se vyskytuje jen velmi vzácně v omezeném počtu dokladů nom. sg. m. partic. praes. act. složené deklinace od souhláskových sloves 1. tř. typu *grędęi* v Zogr a Mar (v Jagičových edicích památek v cyrilské transliteraci jako Δ : $\Gamma\mathcal{P}\Delta\Delta\mathcal{H}$).

3. U prastsl. nosovek se na základě hlaholské grafiky, v níž se na druhém místě důsledně užívá grafu ϵ ve spojení s předcházejícím grafem pro ústní *e, o* (tedy $\mathcal{J}\epsilon = \mathcal{J}(e) + \epsilon$; $\mathcal{B}\epsilon = \mathcal{B}(o) + \epsilon$), připouští možnost, že tak nemusely být označeny jednoduché nosové samohlásky podobné nosovým samohláskám francouzským, nýbrž nosové dvojhlásky, tj. spojení samohlásky ústní s neurčitou souhláskou nosovou $\epsilon = N$ (tedy *eN, oN*). Při tomto spojení by z naší tabulky měl být vypuštěn sloupec s nosovými samohláskami, když \mathcal{B} z nosovky $\mathcal{B}\epsilon$ (tj. *oN*) by pak mohlo být zařazeno jako *ö* mezi přední ústní samohlásky (ale jen jako poziční varianta, jejíž výskyt by byl vázán na následující *N*), a vokalický element z nosovky $\mathcal{P} = \mathcal{P}N$ by bylo možné patřně ztotožnit s *ɔ*. V našich výkladech však budou nosovky hlaholských památek označovány způsobem uvedeným v tabulce, jen tam, kde nepůjde o úvahy zaměřené vysloveně ke grafice nebo k fonetice a fonologii, se bude místo *ø* psát *jø* (viz též v těchto pozn. bod 1).

Základní systémový vztah v subsystému prastsl. vokalických fonémů představuje

1. tzv. měkkostní korelace samohlásková, tvořená páry samohlásek, jejichž členy se navzájem liší zadnější a přednější artikulací: *a – ä (ě), u – ü, y – i, (ɔ – ɛ), ɒ – ø, ɔ – ɔ, r (trɔt) – r' (trɔt), t (tlɔt) – t' (tlɔt), a o – e*. Členy posledního páru jsou kromě korelačního příznaku měkkosti odlišeny ještě i

2. příznakem labiálnosti; ten konstituuje korelační řadu tvořenou kromě toho ještě páry *i – ü, ɛ – ø, (ɔ – ɔ)* a *y – u*.

3. Korelací nazality byly konečně spjaty páry *e – ɛ, o – ɔ* a *(ɔ – ɔ)*, když nosové *ø* nemělo ústní protějšek.

Co se týče tzv. prozodických kvalit prastsl. vokalických fonémů, nelze na ně ze stsl. grafiky usuzovat; funkce různých nadřádkových značek v starých rukopisech nebyla dosud bezpečně a jednoznačně zjištěna, kvantitu, intonaci nebo akcent však nejspíš neoznačovaly. Tyto prozodické kvality se rekonstruují na základě historickosrovnávacích úvah; předpokládá se, že stav v staroslověnštině byl v podstatě totožný se stavem pozdně praslovanským nebo mu byl blízký. To by tedy znamenalo, že rozdíly v délce samohlásek byly zprvu fónické, ale fonologicky irelevantní, dále že se snad délky mohly vyslovovat s různým tónovým průběhem co do výšek a hloubek a konečně že slovní přízvuk byl volný a pohyblivý. Ve školské praxi se při četbě stsl. textů tyto prozodické vlastnosti staroslověnštiny nerealizují.

b) Odlišnosti cyrilské grafiky od hlaholské ukazují na to, že v konsonantismu jí zaznamenávaném smíme předpokládat existenci *j* (jako neslabičného *j*), které lze i graficky vyčlenit z „prejotovaných“ cyrilských grafémů $\mathcal{I}\epsilon, \mathcal{I}a, \mathcal{I}o, \mathcal{I}a, \mathcal{I}w$ (kde $\mathcal{I} = \text{řec. „jota“}$); takto označované vokalické fonémy pak představují poziční varianty prostých *e, a, u, ɛ, ɔ* (po jotaci a po měkkých souhláskách), takže v repertoáru vokalických fonémů už nejsou *ü* ani *ø* a chybí tu též *ɔ*, které rovněž v cyrilské grafice oporu nemá. Jako základní korelační vztah ve vokalickém subsystému staroslověnštiny se v průběhu jejího vývoje začíná uplatňovat komplexní kombinovaná opozice jednak palatálnosti a jednak labiálnosti, která kromě už páru *e – o* konstituuje nově páry *i – u* a *ɛ – ɔ*.

Ústup měkkostní korelace samohláskové se odráží též v pravopisných odlišnostech mladších stsl. rukopisů od starších. Rozdíly se týkají především slabikotvorných *r* a *l*, které se v mladších památkách už nerozlišují co do měkkosti,

jak svědčí případy vzájemné záměny grafiky *trbt* – *trbt* a *tlbt* – *tlbt* v některých památkách a postupná grafická unifikace v podobě *trbt* a *tlbt* v jiných památkách. Ve školské praxi se při četbě stsl. textů respektuje tento mladší stav a *trbt* i *trbt* se vyslovují nerozlišeně se slabikotvorným [r], *tlbt* i *tlbt* nerozlišeně se slabikotvorným [l], např. *срѣдѣ/срѣдѣ* [*srdʲe*], *скрѣбѣ* [*skrbʲe*], *влькѣ* // *влькѣ* [*vlkʲe*], *дльгѣ* [*dlgʲe*].

Rovněž vývoj jerů, jejich vokalizace, vzájemné grafické matení a vypouštění (viz § 64, bod 9) svědčí o zanikání obou redukováných samohlásek, a tedy i o ztrátě dalšího vokálního páru rozlišeného původně korelačním příznakem měkkosti.

Změny nastaly též v oblasti vokální kvantity v souvislosti s prodlužováním lýchých jerů, počítáno od konce, v pozici napjaté (tj. před jotací), k němuž docházelo teprve v době opisů nejstarších stsl. památek, např. na místo cyrilometodějského *znamь(j)e* nastoupilo mladší *znamenije* a obě podoby se objevují v kanonických památkách. Další proměny vokální kvantity byly důsledkem kontrakcí skupin *a(j)e > a*, *u(j)e > u*, *ě(j)e > ě/a*, *i(j)i > i*, *y(j)i > y*, které jsou v kanonických památkách doloženy jak v podobě původní, tak i v podobě mladší.

§ 68 a) Repertoár prastsl. fonémů konsonantických lze rekonstruovat v podobě uvedené v tab. 2.

Tabulka 2

		Labiály	Alveoláry			Palatály	Veláry
			přední	palatalizované	zadní		
Okluzivy	neznělé	<i>p</i>	<i>t</i>	—	—	<i>t'</i> (<i>št</i>)	<i>k</i>
	znělé	<i>b</i>	<i>d</i>	—	—	<i>d'</i> (<i>žd</i>)	<i>g</i>
Semiokluzivy	neznělé	—	—	<i>c'</i>	č	—	—
	znělé	—	—	<i>dz'</i>	—	—	—
Konstruktivy	neznělé	(<i>f</i>)	<i>s</i>	<i>s'</i>	š	—	<i>ch</i>
	znělé	<i>v</i>	<i>z</i>	—	ž	—	—
Sonory (mimo znělostní korelaci)	nazály	<i>m</i>	<i>n</i>	—	—	<i>n'</i>	—
	likvidy	—	<i>l, r</i>	—	—	<i>l', r'</i>	—

Poznámky:

1. Existence okluzivních palatál *t'* a *d'* v prastaroslověnštině je jen hypotetická; kanonické památky bulharsko-makedonské mají na jejich místech *št*, *žd* (viz § 65, body 15, 10, 22), památky české proveniencí (Kij a Prag) *c*, *z*; pro prastaroslověnštinu se předpokládá, že grafémem pro *t'* bylo v hlaholici Ψ (v cyr. přepise Ψ), které se vskutku na etymologicky příslušných místech objevuje jako střídnice pův. **tj*, **kt*, **stj* a **skj* (alternuje tu v památkách se spřežkou *št*), grafémem pro *d'* pak snad bylo „děrv“ \mathfrak{R}

(v novodobých cyrilských transliteracích \mathfrak{R}); to však není v památkách doloženo v slovanských slovech jako střídnice pův. **dj*, nýbrž jen ve výpůjčkách z řečtiny za řec. palatalizované *g'*.

2. V tabulce jsou uvedeny *št'*, *žd'*, *c'*, *dz'* s označením měkkosti, aby tak byl zvýrazněn jejich „měkký“ status; při běžné transliteraci nebo transkripci stsl. dokladů se od označení měkkosti zpravidla upouští a píše se *št*, *žd*, *c*, *dz* (resp. *z* nebo *z*)

3. Neznělá labiální konstruktiva *f* není domácí, nýbrž objevuje se pouze v přejatých slovech (viz § 65, bod 21).

1. Základní systémový vztah v subsystému prastsl. konsonantických fonémů představuje znělostní korelace souhlásková, tvořená páry souhlásek, jejichž členy se navzájem liší vždy jen neznělou a znělou artikulací: *p – b*, *t – d*, *t' – d'* (pokud uznáme jejich existenci v prastaroslověnštině, resp. pak *št' – žd'*), *k – g*, *c' – dz'*, *s – z*, *š – ž*. Bez příslušného protějšku znělého byly neznělé *č* a zprvu též *s'* (pokud uznáme jeho existenci v prastaroslověnštině jako samostatného fonému), bez příslušného protějšku neznělého v domácích slovech (bilabiální) *v*. V poloze před párovými souhláskami docházelo k neutralizaci znělostního protikladu na principu regresivní znělostní asimilace, příležitostí pro tento jev – po psl. zánicích souhlásek v souhláskových skupinách – bylo však jen málo; prakticky docházelo ke znělostní asimilaci z před párovými neznělými a stsl. pravopis byl po této stránce fonetický, takže se v památkách psalo výsledné *s*, srov. *везж* – *везти* < *vezti*; tohoto původu je i dvojí podoba předložek a předpon *из/ис*, *въз/вѣс*, *без/бес* a *раз-/рас-*, srov. např. *изити* ‘vyjít’, ale *истѣкати* ‘vytěkati’, *възалкати* ‘zlačnět’, ale *въспомѣнжти* ‘vzpomenout’, *безводьнъ* ‘bezvodý, suchý’, ale *беспечальнъ* ‘bezstarostný’, *развѣзати* ‘otvírat’, ale *распжтне* ‘křížovatka’.

2. Měkkostní korelaci byly spjaty páry *n – n'*, *r – r'*, *l – l'*, dále *t – t'*, *d – d'* (pokud uznáme v prastaroslověnštině jejich existenci) a snad i *s – s'*, kde první člen byl pokračováním pův. *s*, druhý pak pokračováním *s'* vzniklého nářečně praslovansky z *ch* po 2. a 3. palatalizaci velár, i když grafika jako *вѣсѣ* a *вѣсѣ* (nom. a ak. sg. fem. zájm. *вѣсѣ* ‘všechny’), v cyrilském přepise *вѣсѣ*, *вѣсѣ*, která se uvádí na podporu této koncepce, by mohla vyjadřovat kvalitu samohláskovou, nikoli souhláskovou.

Foneticky lze rozdělit na „tvrdé“ a „měkké“ všechny stsl. souhlásky. Mezi tvrdé patří *g*, *k*, *ch*, *b*, *p*, *v*, *m*, *z*, *s*, *d*, *t*, *n*, *r*, *l*, z nichž jen první tři (veláry *g*, *k*, *ch*) se nevyskytovaly před předními samohláskami, kdežto ostatní ano (s výjimkou před *ü*, *ö*) a mohly tu být pozičně změkčeny,⁷ a z nichž jen posledních šest (resp. jen čtyři z nich) mělo měkké protějšky, kdežto ostatní nikoli. Mezi měkké patří *ž*, *š*, *č* (v kanonických památkách pak i *žd'*, *št'*), *dz'*, *c'*, *s'*, *d'*, *t'*, *n'*, *r'*, *l'*, z nichž jen posledních šest (resp. čtyři z nich) mělo tvrdé protějšky, kdežto ostatní nikoli a mohly stát jak před předními, tak i před zadními samohláskami (s výjimkou před *o*, *ɔ*, *ɔ* <

⁷ Ve školské výslovnosti tuto možnou poziční palatalizovanost před *e*, *i*, *ɛ* v slovech jako *bez*, *diviti se*, *дѣнь* apod. nerealizujeme, kdežto před *ě* ano, např. *děva* [d'eva], viz podrobněji § 64, zvl. body 2, 7, 8, 9, 11.

**ʀ* a *lʷ* < **ʃ*).⁸ Soubor stsl. konsonantů z hlediska jejich „tvrdomi“ a „měkkosti“ je uveden v tab. 3.

Tabulka 3

Souhlásky	Tvrdé			Měkké	
	1.	2.	3.	4.	5.
	<i>g, k, ch</i>	<i>b, p, v, m, z</i>	<i>s, d, t, n, r, l</i>	<i>s', d', t', n', r', l'</i>	<i>ž, š, č, (d)z', c'</i>
Opozice	bez měkkých protějšků	bez měkkých protějšků	páry spojené měkkostní korelací s 4.	páry spojené měkkostní korelací s 3.	bez tvrdých protějšků
Kombinatorika	pouze před zadními samohláskami	před zadními i předními samohláskami (s výjimkou <i>ǫ, ū</i>)	před zadními i předními samohláskami (s výjimkou <i>ǫ, ū</i>)	před předními i zadními samohláskami (s výjimkou <i>o, ɔ, rɔ</i> < <i>ʀ</i> a <i>lʷ</i> < * <i>ʃ</i>)	před předními i zadními samohláskami (s výjimkou <i>o, ɔ, rɔ</i> < <i>ʀ</i> a <i>lʷ</i> < * <i>ʃ</i>)

Funkční rozdíly mezi tvrdými a měkkými souhláskami byly v tom, že tvrdé se objevovaly před koncovkami „tvrdých“ typů morfologických, měkké před koncovkami odpovídajících „měkkých“ typů, např. instr. sg. *o*-km. *ВОИНОМЪ, РАБОМЪ* × *jo*-km. *КОИЕМЪ* (hlah. *КОИЕМЪ*), *МЖЕМЪ*; gen. sg. *a*-km. *ЖЕНЪ, КЪНИГЪ* × *ja*-km. *ВОИА, ДЕСНИЦА*.

Další korelace spínající vždy jen část konsonantického subsystému staroslověnštiny byly

3. korelace závěrovosti založená na opozici úžinových a polozávěrových členů v párech *s* – *c*, *z* – *dz*, a *š* – *č* a na opozici úžinových a závěrových členů v párech *v* (bilabiální) – *b* a *ch* – *k*;

4. korelace nosovosti založená na opozici nenazální a nazální artikulace v párech *d* – *n*, *d'* – *n'* a *b* – *m*;

5. korelace sykavkového ztupení založená na výslovnostní opozici párů *s* – *š*, *z* – *ž* a *c* – *č*.

b) Základní vývojová proměna stsl. konsonantismu záležela v náhradě prastsl. *t'*, *d'* ve velkomoravském (a českém) typu staroslověnštiny střídnicemi *c'*, *dz'* a v bulharsko-makedonském typu střídnicemi *št'*, *žd'* a ve vzniku samostatného *j*, které sice nebylo označováno samostatným grafémem ještě ani v cyrilici, ale jehož mladší vznik lze vyvodit z grafické prejotace cyrilských liter *ѣ, ѡ, ѣ, ѡ, ю*; jeho existence měla důsledky pro hodnocení poměrů ve vokalizmu; viz § 67 b.

Řada souhlásek měkkých bez tvrdých protějšků (v tab. 3 sloupec 5) byla tak v jazyce kanonických památek rozmnožena o *št'*, *žd'*. Řada souhláskových párů spojených měkkostní korelací (v tab. 3 sloupce 3 a 4) byla dále rozmnožena o pár *z*

⁸ Kombinace souhlásek „pouze měkkých“ se zadními samohláskami typu *ža, žp žu*, v cyrilské podobě *жа, жп, жу*, je v památkách nedůsledně dubletní s příslušnými samohláskami předními *ä(ě), ǫ, ū*, v cyrilské podobě *жѣ, жѡ, жю*, přičemž z dvojice *жа // жѣ* je druhá jen v některých památkách (z toho v EuchSin takřka pravidelně), z dvojice *жу // жю* pak je celkově častější druhá.

– *z'*, když starší *dz'* přecházelo v *z'* (a v památkách moravsko-českého typu byla frekvence nového *z'* zvětšena též o *z'* < **dj*), ale naopak byla i ochuzena snížením frekvence *s'*, *r'* a zčásti též *l'* v důsledku jejich tvrdnutí odrážejícího se v některých památkách. Pokud se v mluvniciích mluví i o tvrdnutí souhlásek původně pouze měkkých (v tab. 3 sloupec 5), mohlo by jít zčásti o jevy vokalizmu, zčásti o jevy grafiky a pravopisu; samo „tvrdnutí“ měkkých souhlásek bez tvrdých protějšků je fonologicky irelevantní.

Hlaholská a cyrilská abeceda

Bulharská hlaholice	Charvátská hlaholice	Číselná hodnota	Cyrilice	Číselná hodnota	Hlásková hodnota
Ⲁ	Ⲁ	1	А	1	a
Ⲃ	Ⲃ	2	Б	-	b
Ⲅ	Ⲅ	3	В	2	v
Ⲇ	Ⲇ	4	Г	3	g
Ⲉ	Ⲉ	5	Δ	4	d
Ⲋ	Ⲋ	6	Є	5	e
Ⲍ	Ⲍ	7	Ж	-	ž
Ⲏ	Ⲏ	8	Ѕ, ⲉ	6	dz
Ⲑ	Ⲑ	9	З, ⲓ	7	z
Ⲓ	Ⲓ	10	(И), ⲓ, ⲓ̄	10	i
Ⲕ	Ⲕ	20	Н, (Н)	8	i
Ⲗ	Ⲗ	30	Ⲏ	-	đ (g')
Ⲙ	Ⲙ	40	К	20	k
Ⲛ	Ⲛ	50	Λ	30	l
Ⲝ	Ⲝ	60	М	40	m
Ⲟ	Ⲟ	70	Н	50	n
Ⲡ	Ⲡ	80	О	70	o
Ⲣ	Ⲣ	90	П	80	p
Ⲥ	Ⲥ	100	Р	100	r
ⲧ	ⲧ	200	С	200	s
ⲩ	ⲩ	300	Т	300	t
ⲫ	ⲫ	400	У, Ⲙ	400	u
ⲭ	ⲭ	500	Ф, Ⲇ	500	f

Bulharská hlaholice	Charvátská hlaholice	Číselná hodnota	Cyrilice	Číselná hodnota	Hlásková hodnota
Ⲭ	Ⲭ	600	Х	600	ch
Ⲯ	Ⲯ	700	Ω	800	o (omega)
Ⲱ	Ⲱ	800	Ⲱ	-	(t) št
Ⲳ	Ⲳ	900	Ц	900	c
Ⲵ	Ⲵ	1000	Ч	90	č
Ⲷ	Ⲷ		Ш		š
Ⲹ	Ⲹ		Ъ		ъ
Ⲻ	Ⲻ		Ь, Ⲡ, ⲡ		y
Ⲽ	Ⲽ		Ѣ		b
Ⲿ	Ⲿ		Ѥ		ě
ⲿ	ⲿ		Ю		ju
ⲻ	ⲻ		Ѧ		ja
ⲽ	ⲽ		Ѩ		je
ⲿ	ⲿ		Ѫ, ⲁ, ⲃ		ε
ⲻ	ⲻ		Ѭ		ρ
ⲽ	ⲽ		Ѯ		ε, jε
ⲿ	ⲿ		Ѱ		jρ
ⲻ	ⲻ		Ѳ	60	řec. x
ⲽ	ⲽ		Ѵ	700	řec. ps
ⲿ	ⲿ		Ѷ	9	f (řec. th)
ⲻ	ⲻ		Ѹ	400	řec. y

3. HLÁSKOVÉ ALTERNACE

§ 69 Jako důsledek jednak už starých, z hloubi ie. dávnověku pocházejících střídání samohlásek zvaných souborně ablaut, jednak až mladších, baltoslovanských a praslovanských změn hláskových, motivovaných pozičně, objevují se v staroslověněštině hláskové alternace a variabilita morfémů při tvoření slov a slovních forem. Nejdůležitější z nich jsou zde uvedeny, aby si studující staroslověněštinu byli vědomi jak identity každého jednotlivého slova přes eventuální alternace jeho kmene v paradigmatické soustavě jeho forem, tak též identity jednotlivých morfémů a jejich příslušnosti k příslušnému etymologickému hnízdu přes jejich eventuální hláskovou variabilitu.

§ 70 Ve vokalizmu jsou pro staroslověněštinu charakteristické zejména tyto alternace:

1. Vokální alternace založené na původním postavení sekvence „vokál + sonanta“ buď před souhláskou (tj. sekvence tautosylabická), nebo před samohláskou (tj. sekvence heterosylabická). V tautosylabické pozici došlo už v praslovanštině k monoftongizaci diftongů, vzniku nosovek a metateze likvid (na jihu a ve skupině česko-slovenské se starým zdloužením samohlásek), v heterosylabické pozici k samostatnému zachování obou původních členů sekvence (s eventuální redukcí *e > ъ*). V stsl. paradigmatické jsou tohoto původu zejména tyto alternace:

a) оу × ов	(z *ou),	např. ПЛОВЖ × ПЛОУТИ; БЕСѢДОУЖ × БЕСѢДОВАТИ
b) ю × ев/ьв	(z *eu),	např. БЛѢВАТИ × БЛЮЖ; РЮТИ × РЕВЖ
c) ѣ × о(j)	(z *oj),	např. ПѢТИ × ПОУЖ
d) и × ъ(j)	(z *ej),	např. БИТИ × БЫЖ (> БИЖ)
e) ра × ор	(z *or),	např. БРАТИ × БОРИЖ ‘zápasit’
f) лѣ × ел	(z *el),	např. МЛѢТИ × МЕЛИЖ
g) ла × ол	(z *ol),	např. КЛАТИ × КОЛИЖ

Alternace tohoto typu se někdy kombinují s alternacemi ablautového původu a mohou být eventuálně i členy dalších alternačních řad (viz níže bod 3).

2. њ × ѣв jako důsledek rozštěpení starého *ū před samohláskami v *ūu, např. ОУМЪТИ × ОУМЪВЕНЪ ‘umytý’ (partic. pf. pas., z *-mū-ti > *-mūu-en- > -mъv-en-), СВЕКРЪТИ × СВЕКРЪВЕ (ze *svekrūs × *svekrū-es > *svekrūu-es > svekrъv-e).

3. Vokální alternace v některých morfologických typech, založené na původním ie. ablautu a na jeho využití a vývoji v psl. období, tedy na původním kvalitativním střídání *e : o* a na původním kvantitativním střídání prodlouženého *ē : ō*, dále původního redukovaného *e, o* resp. i zánikového (nulového) a dále i nově prodlouženého redukovaného stupně (*ъ → i, ъ → y*) v různých hláskových kombinacích. V staroslověněštině vystupují v morfologických paradigmatech některých sloves a při tvoření iterativ a faktitiv zejména tyto alternace (ve většině případů jen v části příslušné alternační řady):

a) *ε × о × ъ × и × ѣ × а* (z ie. **e × *o × *o × i* [prodloužením z *ъ < *ī*] × **ē × *ō*), např. РЕКЖ × РЪЦИ (imperativ) × ПРОРИЦАТИ × -РЪКАТИ (a mimo paradigmatickou řadu srov. ještě -РОКЪ); ВЕДЖ × БОДИТИ × ВЪСЪ (1. sg. aoristu sigmatického z **vēd-s-om*); БОДЖ × ВАСЪ (1. sg. aoristu sigmatického z **bōd-s-om*, doložena 3. pl. ПРОБАСА);

b) *εр/рѣ × ор/ра⁹ × ър/ръ¹⁰ × ир* (z pův. **er × *or × *br × *ir* [prodloužením z **br*]), např. БЕРЖ × БЪРАТИ × СЪ-БИРАТИ (a mimo paradigmatickou řadu srov. ještě СЪБОРЪ); МРѢТИ (z **mer-ti*) × МОРИТИ × МЪРЖ × ОУ-МИРАТИ × ОУ-МРЪЛЪ;

c) *лѣ × ла × ль⁹* (před souhláskami, z pův. **el × *ol × *l*), např. ВЛѢЩИ (z **velk-ti*) × ВЛАЧИТИ (z **volk-iti*) × ВЛЪКЪ (partic. praet. act. z **vlkъ*, doložen nom. pl. m. СЪВЛЪКЪШЕ СА ‘svléknuvše se’);

d) *ен/а × он/ж¹⁰ × ън × ѣн × ин* (prodloužením z *ъn < *īn*), respektive *ем/а × ом/ж¹⁰ × ъм × ѣм × им* (prodloužením z *ъm < *īm*) × *ым* (prodloužením z *ъm < *ym*) (z pův. **en × *on × *in × *yn × *in × *ūn*, nebo **em × *om × *im × *ym × *im × *ūm*), např. ЖЕНЖ (z **gen-*) × ГОНИТИ × ГЪНАТИ; ВЪЗАТИ (z **vъz-em-ti*) × ВЪЗЪМЖ × ВЪЗИМАТИ; ПРОПАТИ × ПРОПЪНЖ × ПРОПИНАТИ (a mimo paradigmatickou řadu morfologickou srov. ještě ОПОНА, ПЖТО z **pon-to*); ДЪМЖ – ДЖТИ (a ДЪМЪ);

e) *ь(j)/и × о(j)/ѣ¹⁰ × ъ × и* (z pův. **eī × *oi × *ī × *ī*) např. ЦЕВСТИ × ЦЕВЪТЖ ‘kvést’, ‘kvetu’ (z **kvejt-ti, *kvīt-*; a mimo paradigmatickou řadu morfologickou srov. ještě např. ЦЕВЪТЪ z **kvoit-*); ЛѢПИТИ (z **loip-iti*) × ПРИ-ЛЪПѢТИ (z **-līp-*) × ПРИ-ЛИПАТИ (z **-līp-*);

f) *ов/оу¹⁰ × ав × ѣ × ѣи* (z pův. **ou × *ōu × *ū × *ū*), např. СЛОУТИ × СЛОВЖ × СЛАВИТИ × СЛЪШАТИ; БОУДИТИ × БЪДѢТИ; ДЪХНЖТИ × ДЪХАТИ (a mimo paradigmatickou řadu morfologickou srov. ještě ДОУХЪ);

g) *ва × ѣи* (z pův. **uō/*uā × *ū*), např. КВАСИТИ × КЪСНЖТИ.

§ 71 V konsonantismu jsou pro staroslověněštinu charakteristické zejména tyto alternace:

1. *д × с, т × с* jako důsledek už baltoslovanské změny *d a t v s* v postavení před *t* (proti jejich zachování v jiných pozicích), např. ВЕДЖ × ВЕСТИ (z **ved-ti*), ПЛЕТЖ × ПЛЕСТИ (z **plet-ti*).

2. Alternace „souhláska × 0“ jako důsledek zčásti už baltoslovanských, zčásti praslovanských zániků souhlásek v postavení před některými souhláskami (proti jejich zachování v jiných pozicích). Pro stsl. morfologii a slovtvorbu (tj. variabilní podobu některých prefixů) jsou charakteristické zejména tyto alternace souhlásek s nulou:

a) *к, г × 0*, např. РЕКЖ, РЪХЪ (1. sg. aoristu sigm. staršího, z **rēk-som*, kde **-s-* přešlo v *-ch-* a pův. **-k-* zaniklo); ЖЕГЖ × ЖАХЪ (1. sg. aoristu sigm. staršího, z **gēg-som*, doložena 3. pl. ВЪЖАША/ВЪЖЪША);

⁹ Alternáty *ра, рѣ, ла, лѣ* jsou psl. nářeční, staroslověněštině byly společné s jazyky jihoslovanskými a se skupinou česko-slovenskou, srov. charakteristické rozdíly mezi staroslověněštinou a ruštinou stsl. *brati* ‘bojovat, zápasit’ – r. *borot’sja*, stsl. *bręgъ* – r. *bereg*, stsl. *mlęti* – r. *molot*, stsl. *klati* ‘bodat’ – r. *kolot*.

¹⁰ První z variant oddělených znakem / v pozici antevokální, druhá v pozici antekonsonantické.

b) *з, с × 0*, srov. např. *нѣсж × нѣсѣ* (1. sg. aoristu sigm. staršího, z **nēs-som*); rovněž předpony–předložky *из, въз, без, раз-* jsou bez koncového *-z* před následujícím *z, s, š*, např. *избити × исъхити* (z **jъz-sъchnti*), *и-сѣньмишта* (z **jъz-sъньmiskja*); *безоумьнъ × безълобие* (z **bez-zъlobъje*), *бесрьдънъ* (z **bez-sъrdъnъ*), *бе-сѣмене* (z **bez sēmene*); *възвѣсити × възирати* (z **въz-zirati*); *разлжити × расъпати* (z **orz-sypati*); *изити × ишъдъ* (partic. praet. act., z **jъz-šъdъ*); v některých případech však nelze jednoznačně rozhodnout, zda jde o pův. předponu *въ*, nebo *въz*, např. *възвѣвати* (z **въz-zъvati?*, **въ-zъvati?*), *въсѣпати* (z **въz-sypati?* **въ-sypati?*);

c) *д, т × 0*, např. *прободж × пробасѣ* (1. sg. aoristu sigm. staršího, z **-bōd-som*); *чѣтж, чисти* (z **čit-ti*) × *чиса* (z **čit-se*); *дадатъ × дамь* (z **dōd-mъ*) *дастъ* (z **dōd-tъ*); *присвадж* (3. pl. aoristu asigm.) × *присванжти* (infinitiv, z **prisved-ŋoti*); *ведж × велѣ* (z **vedlъ*); *плетж × плелѣ* (z **pletlъ*).¹¹

d) *м, б, п, в × 0*, a to zejména při konfrontaci přezentu a infinitivu souhláskových sloves 1. tř., např. *грѣж × грѣти* (z **greb-ti*); *тепж × тети* (z **tep-ti*); *живж × жити* (z **živ-ti*), a dále při konfrontaci aoristu a ostatních tvarů sloves 2. tř., např. *оутопж* (3. pl. aoristu asigmatického) × *оутопжти* (z **u-top-ŋoti*); *оуглѣбъ* (za *оуглѣбъ* 1. sg. aoristu asigmatického) × *оуглѣбжти* (z **u-glъb-ŋoti*); *охрѣмж* (3. pl. aoristu asigm.) × *охрѣмжти* (z **o-chrъm-ŋoti*); zánik *v* se uskutečnil též po *b*, což se v stsl. slovtvorbě projevuje změněným počátkem kořene po předponě *ob-*, např. *вѣщи × обѣщи* (z **ob-velkti*), *вити × обити* (z **ob-viti*).

3. Alternace *з × с* jako důsledek znělostní regresivní asimilace pův. *z* před neznělými souhláskami, např. *вѣж × вѣсти* (z **vez-ti*); objevuje se i v alternujících podobách předpon–předložek *из/ис, без/бес, въз/вѣс, раз-/рас-* např. *избити × искоусити*; *из домоу × ис корабла*; *раздѣлити × расточити*; *възнести × въспитѣти*; *без народа × бес плода*.

4. Alternace *р × др* jako důsledek psl. změny *zr > zdr*; přichází v úvahu zejména po předponách–předložkách *из, въз, без, раз-* v slovních základech začínajících se etymologickým *r-*, např. *радовати са × възрадовати са*; *рѣпѣтати × бездрѣпѣтѣнъ*; *разоумъ × без-д-разоума*; *рѣшити × раздрѣшити*.

5. Alternace *к × ч × ц*; *г × ж × s/z*;¹² *χ × ш × с*¹³ jako důsledek psl. palatalizací velár, a to jednak tzv. první před **ě, *ĩ* a před jotací, jednak druhé před psl. *ě, i* (z **oi/*ai*) a třetí (po *ь, i, e*, když nenásledovalo *y* nebo *ъ*), např. u substantiv srov. nom., vok. a lok. sg. *влькъ × вльче × вльцѣ*; *богъ × боже × босѣ/бозѣ*; *доухъ × доуше × доусѣ*, u sloves 1. sg., 2. sg. a imperativ *рекж × речеши × рьци*; *могж × можеши × мози/мози*, nebo další příklady jako *оусъхнжти × оусъше* (3. sg. aoristu asigmatického, z **u-sъch-e*), *плакати × плачж* (z **plak-jō*), *лѣгати × лѣжж* (z **lъg-jō*); *отъца* (gen. sg., z **otъka*) × *отъче* (z **otъke*).

¹¹ Zánik *d* a *t* před *l* je mladším jevem nářečně praslovanským a neuskutečnil se v jazycích západoslovanských, srov. č. *vedl, pletl*.

¹² O distribuci *s × z* v různých památkách viz § 65, bod 12.

¹³ Stsl. *c* je střídnicí psl. nářeční a bylo staroslověněštině společné s jazyky jihoslovanskými a východoslovanskými, srov. stsl. *моуха × моусѣ* (dat. sg.), ukr. *mucha × musi* × č. *moucha × mouše*, p. *mucha × musze*.

6. Alternace (mimo Kij!) *ск × ш/шт ×¹⁴ сц/ст,¹⁵ зг × жд × зд* jako důsledek palatalizačních změn konsonantických sekvencí za stejných podmínek jako v předcházejícím bodě, např. *искати × ишетъ/иштеть* (z **isketъ* nebo **iskjetъ*), *людьскѣи × людьсци/людьстни*; *дразга × драздѣ* (a mimo paradigmatickou řadu morfologickou srov. *мозгъ × можданъ* z **mozg-ēn-ъ*). Sem patří i to *ш/шт* a *жд*, které stojí na morfematickém švu předpon–předložek zakončených na **-z* a slovních základů začínajících se na *č-, ž-* (z **k-, *g-*), např. *чезнжти × ишезнжти* (z **iščeznōti < *jīz-kez-*); *чьсть × вецьсти* (z **beščъsti < *bez kīt-*); *жити × иждити* (z **ižd'žiti < *jīz-giv-*); *жадати × въждадати* (z **въžd'žēdati < *vūz-gend-*).

7. Alternace *с × ш, з × ж* jako důsledek psl. změny *s* a *z* před jotací a před *l' < *lj* a *n' < *nj*, např. *носити × ношенъ* (z **nosjenъ < *nos-ĭ-en-*); *возити × воженъ* (z **vozjenъ < *voz-ĭ-en-*); *мыслити × помышленіе* (z **pomysl'enъje < *pomysl-jenъje < *pomysl-ĭ-en-*); *без народа × беж него* (z **bez n'ego < *bez njego*). Před *l'* a *n'* není tato změna doložena důsledně, takže je v památkách doloženo dobře i *без него* apod.

8. Alternace – mimo Kij! – *т × ш/шт,¹⁶ д × жд* jako důsledek specifické změny pův. **t* a **d* před jotací a zčásti též před *r' < *rj,¹⁷* např. *метати × мешж/мештж* (z **met-jō*); *прѣкратити × прѣкрашж/краштж* (z **-kort-jō*); *жадати × жаждж* (z **gend-jō*); *ходити × хождж* (z **chod-jō*); *сѣмотрити × сѣмошрж/сѣмоштрж* (z **sъmotr'ō < *sъmotrjō*); *мждрити × мждрж* (tvar rekonstruovaný, z **mōdr'ō < *mōdr-jō*, ale je též doloženo *оумждренъ* místo očekávaného *оумждрјенъ*) (a mimo alternační řady morfologické srov. *свѣща/свѣшта* ze **svēt-ja* a *межда* z **medja*).

9. Alternace *р × ρ, л × л, н × н* jako důsledek psl. změny *r, l, n* v *r', l', n'* před jotací, např. *брати × борж* (tj. *bor'ō* z **bor-jō*) 'zápasit'; *стѣлати × стѣлж* (tj. *stel'ō* ze **stel-jō*); *стенати × стѣнж* (tj. *sten'ō* ze **sten-jō*).¹⁸

10. Alternace *п × п', б × бл, в × вл, м × мл* jako důsledek psl. nářeční změny retnic před jotací,¹⁹ např. *сыпати × сыпж* (ze **syp-jō*); *позобати × позобж*

¹⁴ O distribuci *ш × шт* a *сц × ст* v různých památkách viz § 65.

¹⁵ Stsl. *сц/ст* je střídnicí psl. nářeční, která byla staroslověněštině společná s areálem jihoslovanským a východoslovanským, kdežto na západoslovanském teritoriu tu bylo *šč > št'*, např. stsl. *дѣска × дѣсцѣ/дѣстѣ* × stč. *dśka × dščē/dšt'ē* – a stejně jako v č. i v Kij.

¹⁶ O distribuci grafémů *ш × шт* v jednotlivých památkách viz § 65.

¹⁷ Je to změna psl. nářeční, společná staroslověněštině s bulharštinou, kdežto v jiných slov. jazycích jsou za **tj* a **dj* střídnice jiné, srov. mk. *sveka*, sch. *sveca*, slin. *sveča*, vsl. *sveča*, č. *svíce*; mk. *meġa*, sch. *meġa*, slin. *meja*, vsl. *meža*, č. *mez*, p. *miedza*, slk. *medza*; a stejně jako v č. i v Kij.

¹⁸ O různé míře zachování měkkosti těchto *r', l', n'* a o jejím různém grafickém vyjádření v různých památkách viz § 65, bod 2, pozn. 2.

¹⁹ Tato změna záležející v zavedení tzv. *l* epentetického po retnicích před jotací proběhla v prehistorickém období pravidelně na jihoslovanském a východoslovanském území, kdežto v západoslovanské oblasti se nerealizovala, srov. č. *sypu, zobu, dřіmu* atd.

(z **po-zob-jǫ*); ВЪЗДРЪМАТИ × ВЪЗДРЪМЛИЖ (z **-drēm-jǫ*); ЛЮБИТИ × ЛЮБЛИЖ (z **ljub-jǫ*); СЪЛОМИТИ × СЪЛОМЛЕНЪ (ze **sъ-lom-jenъ < *-lom-i-en-*).²⁰

11. Alternace – mimo Kij! – г, к × щ/шт jako důsledek specifické změny **kt/*gt* před předními samohláskami, např. РЕКЖ × РЕЩИ/РЕШТИ (z **rek-ti*); МОГЖ × МОЩИ/МОШТИ (z **mokti < *mog-ti*) (a mimo alternační řadu morfologickou srov. např. НОЩЬ/НОШТЬ z **noktъ*).²¹

12. Alternace – mimo Kij! – ст × щ/шт²² а зд × жд jako důsledek specifické změny sekvencí *st* a *zd* před jotací a před *r' < *rj*, zčásti též před *vl' < *vj*, např. МЪСТИТИ × МЪЩЖ/МЪШТЖ (z **mъst-jǫ*); ПРИГВОЗДИТИ × ПРИГВОЖДЕНЪ (z **pri-gvozdjenъ < *pri-gvozd-i-en-*); ОСТРИТИ × ОЩРЖ/ОШТРЖ (z **ostr-jǫ*).²³

²⁰ O různé míře zachování *l* epentetického v jednotlivých stsl. památkách viz § 65.

²¹ Je to změna psl. nářeční, společná staroslověně s bulharštinou, kdežto v jiných slovanských jazycích jsou za **kt/*gt* střídnicí jiné, srov. mk. *noĭ*, sch. *noĭ*, slin. *noĭ*, vsl. *noĭ*, č. *noĭ*; a stejně jako v č. i v Kij.

²² O distribuci щ × шт v jednotlivých památkách viz § 65.

²³ Je to změna psl. nářeční, společná staroslověně s bulharštinou, kdežto v jiných slovanských jazycích byly v těchto případech střídnicí zčásti jiné, např. v r. a staré č. je za **stj* střídnicí šč, srov. r. *pustit' × pušču*, stč. *očistiti × očiščen*; a stejně je tomu i v Kij.

III. MORFOLOGIE

1. FLEXE JMEN

A. Úvodní poznámky

§ 72 Jmennou deklinací se vyjadřovala **kategorie pádu** (staroslověně měla 7 pádů stejně jako čeština: nominativ, genitiv, dativ, akuzativ, vokativ, lokál a instrumentál) a **kategorie mluvnického čísla** (staroslověně rozlišovala vedle singuláru a plurálu ještě tzv. duál neboli číslo dvojné, jehož se užívalo takřka důsledně k označování dvou předmětů; v duálu byl vždy jeden společný tvar pro nom., ak. a vok., jeden pro gen. a lok. a jeden konečně pro dat. a instr.). U adjektiv v širokém smyslu (tj. u adjektiv, participií, adjektivních zájmen a adjektivních číslovek) se vyjadřovala flexivními koncovkami **kategorie mluvnického rodu** (maskulinum, femininum a neutrum) jakožto **kategorie kongruenční**, kdežto u substantiv (substantivních zájmen a substantivních číslovek) byl mluvnický rod kategorií lexikální.

V deklinaci jmen se v staroslověně stále ještě jako určující uplatňoval **princip kmenový** (viz podrobněji výše § 25) a podle původních „kmenů“ je provedeno dělení jmen i v tomto přehledu; přitom se pro jednotlivé skloňovací typy užívá tradičních označení postihujících genezi, původ, nikoli faktický stsl. stav, v němž je už výchozí podoba kmene zastřena (o „ztrátě pojmu o kmeni“ viz výše § 25). Ve výstavbě deklinačního systému se projevil i princip rodový a (po psl. přehláskách samohlásek – viz § 19) princip párových typů „tvrdých“ a „měkkých“.

Podle původního zakončení kmene se rozlišovaly kmeny samohláskové neboli vokalické (tj.: *o*-kmeny a *io*-kmeny mužské a střední, *a*-kmeny, *ja*-kmeny ženské a mužské, *u*-kmeny mužské a *i*-kmeny ženské a mužské) a neproduktivní a odumírající již kmeny souhláskové neboli konsonantické (tj. *n*-kmeny mužské a střední, *nt*-kmeny střední, *s*-kmeny střední, *rv*-kmeny a *r*-kmeny ženské); viz tabulky.

Staroslověně reprezentuje ve flexi jmen ještě velmi dobře pozdně praslovanský stav, jen s některými lokálními zvláštnostmi spjatými s jejím jihoslovanským a balkánským původem; u každého skloňovacího typu se na ně výslovně upozorňuje.

B. Podstatná jména

§ 73 *o*-kmeny mužského rodu

	sg.	pl.	du.	
nom.	РАБЪ 'sluha, otrok'	РАБИ	nom., ak., vok.	РАБА
gen.	РАБА	РАБЪ		
dat.	РАБОУ	РАБОМЪ		
ak.	РАБЪ	РАБЫ	gen., lok.	РАБОУ
vok.	РАБЕ	РАБИ		
lok.	РАБѢ	РАБѢХЪ	dat., instr.	РАБОМА
instr.	РАБОМЪ	РАБЫ		

Poznámky:

- 1) Skloňují se tak podstatná jména rodu mužského zakončená v nom. sg. na -ъ a v gen. sg. na -а po tvrdé souhlásce. Je to skloňovací typ bohatě zastoupený.
- 2) Tabulkové tvary reprezentují ještě v podstatě stav praslovanský s výjimkou typicky jihoslovanské koncovky -омъ v instr. sg. (na rozdíl od severoslovanského -омъ: НАДЪ ОПЛАТЪМЪ v Kij - viz výše § 36 a 56).
- 3) Předkoncovkové veláry se v některých pádech mění, a to
 - a) ve vok. sg. podle zákona o první palatalizaci velár (viz § 17),
 - b) v lok. sg. a v nom., vok. a lok. pl. podle zákona o druhé palatalizaci velár (viz § 17), např.

nom. sg.	vok. sg.	lok. sg.	nom., vok. pl.	lok. pl.
ВЛЪКЪ	ВЛЪЧЕ	ВЛЪЦѢ	ВЛЪЦИ	ВЛЪЦѢХЪ
БОГЪ	БОЖЕ	БОСѢ (БОЗѢ)	БОСИ (БОЗИ)	БОСѢХЪ (БОЗѢХЪ)
ДОУХЪ	ДОУШЕ	ДОУСѢ	ДОУСИ	ДОУСѢХЪ

- 4) V historickém vývoji slovanských jazyků splýval s mužskými *o*-kmeny jiný skloňovací typ, tzv. mužské *u*-kmeny; počátek tohoto procesu se zčásti odráží už i v staroslověnštině (viz podrobněji § 82), takže v památkách se někdy u substantiv *o*-kmenových objevují koncovky *u*-kmenové, zvl. koncovka -ови v dat. sg. (u podst. jmen osobních): АДАМЪ - АДАМОВИ, ДОУХЪ - ДОУХОВИ.

§ 74 *jo*-kmeny mužského rodu

	sg.	pl.	du.	
nom.	МЖЖЪ	МЖЖИ	nom., ak., vok.	МЖЖА
gen.	МЖЖА	МЖЖЪ		
dat.	МЖЖОУ	МЖЖЕМЪ		
ak.	МЖЖЪ	МЖЖА	gen., lok.	МЖЖОУ
vok.	МЖЖОУ	МЖЖИ		
lok.	МЖЖИ	МЖЖИХЪ	dat., instr.	МЖЖЕМА
instr.	МЖЖЕМЪ	МЖЖИ		

Poznámky:

- 1) Skloňují se tak podstatná jména rodu mužského zakončená v nom. sg. na -ъ po měkké souhlásce a v gen. sg. na -а po měkké souhlásce. Měkkost předkoncovkové souhlásky je graficky vyjádřena různě: I. Jde-li o litery označující jinou tvrdou souhlásku (л, н, р), je měkkost souhlásek jimi označených vyjádřena graficky takto: a) následuje-li za nimi ъ nebo і, užívá se v starých rukopisech (ne zcela důsledně) obloučku ~, např. КОИЪ (kon'ъ), КОИИ (kon'i) apod.; b) následují-li ostatní samohlásky, užívá se jejich „prejotované“ podoby, tj. ѡ, (ѣ),¹ ю, ѡ, ѣ, např. КОИѡ (kon'ѡ), КОИЮ (kon'ю), КОИѡ (kon'а), КОИЕМЪ (kon'емъ). Protože však v hlaholici nejsou zvláštní grafémy odpovídající cyrilským „prejotovaným“ ѡ a ѣ (viz výše § 46), vyjadřuje se v hlaholských památkách měkkost souhlásky před а a е jinak: za měkkicí 'а se tu objevuje „ja“, např. КОИѢ (kon'а), resp. s měkkicím obloučkem, např. КОИѢ, měkkicí 'е se označuje (zase nedůsledně) obloučkem, např. КОИЕМЪ (kon'емъ). II. Jde-li o litery označující souhlásky pouze měkké (vzniklé palatalizačními procesy, tj. ц, s/z, ч, ж, ш, жд, ш/шт), píše se po nich -а (-а), -оу (-о) atd. bez dalšího označení, tedy např. МЖЖЪ, МЖЖА, МЖЖОУ atp. Příklonem k typu I. se však i po těchto souhláskách píše někdy prejotované samohlásky, zvl. ю (МЖЖЮ), řidčeji Ѣ (např. МЖЖѢ). Je to skloňovací typ bohatě zastoupený.

- 2) Tabulkové tvary reprezentují ještě v podstatě stav praslovanský s výjimkou typicky jihoslovanských koncovek -емъ v instr. sg. a -ѣ v ak. pl. (na rozdíl od severoslovanských -омъ a -ѣ).

Jako zvláštní skloňovací typ se *jo*-kmeny mužského rodu vyvinuly oddělením od původně jednotných *o*-kmenů mužského rodu v průběhu praslovánštiny, když byly provedeny psl. přehlásky samohlásek (viz § 19): většinu diferencí v koncovkách mezi *o*-kmeny a *jo*-kmeny lze vyložit právě psl. přehláskami (ale rozdíl -е x -ю ve vok. sg. má původ jiný: *jo*-kmeny získaly svou koncovku od dalšího skloňovacího typu, jinak v slovanštině už zaniklých *iu*-kmenů).

- 3) K mužským *jo*-kmenům patří mimo jiné i činitelská podstatná jména tvořená sufixy -телъ (-tel'ъ) a -аръ (-ar'ъ), ale ta mívají v nom. a v gen. pl. na rozdíl od ostatních *jo*-kmenů koncovky tzv. konsonantických kmenů: -е a -ѣ (ne zcela důsledně), srov. např.

nom. sg.	nom. pl.	gen. pl.
ОУЧИТЕЛЪ 'učitel'	ОУЧИТЕЛЕ	ОУЧИТЕЛЪ
МЪТАРЪ 'publikán'	МЪТАРЕ	МЪТАРЪ

- 4) K mužským *jo*-kmenům patří dále i substantiva tvořená sufixem -ць (-ць) a -ась (-edzь)/-азь, ale ta mívají ve vok. sg. na rozdíl od ostatních *jo*-kmenů tvary -ьче (-bče) a -аже (-eže), srov. např. ОТЬЦЬ - ОТЬЧЕ, КЪНАСЬ/КЪНАЗЬ - КЪНАЖЕ.

Je to důsledek toho, že zakončení nom. sg. podst. jmen tohoto typu mělo zprvu s největší pravděpodobností jinou podobu, totiž *-ькъ a *-егъ, takže tato jména patřila i po odštěpení *jo*-kmenů od *o*-kmenů ještě delší dobu k *o*-kmenům a měla tedy vokativ *отьче, кънеже* (stejně jako třeba *вльче, боже*); teprve po provedení 3. palatalizace velár (viz § 17) přešla dodatečně k *jo*-kmenům, ale udržela si svůj starší tvar vokativu (a ten je např. v češtině zachován až do současnosti, srov. *muž - muži*, ale *otec - otče*).

- 5) K mužským *jo*-kmenům patří dále i tzv. *ijo*-kmeny, tj. substantiva, která měla před *jo*-kmenovou příponou pův. *-i- (tj. slovanský ѣ). Jejich skloňování bylo zprvu zcela shodné s ostatními *jo*-kmeny, ale už v stsl. se u nich projevují některé zvláštnosti

¹ U *jo*-kmenů mužských se nevyskytuje, ale u jiných typů může přijít v úvahu.

vyvolané jednak fonetickým vývojem jerů v tzv. poloze napjaté, jednak zvláštním graficko-pravopisným jevem staroslověnštiny záležejícím v různé hodnotě grafému и:

a) Jako jery v poloze napjaté se označují jery před jotací; ty se (ještě před zánikem a vokalizací jerů) vyvíjely specifickým způsobem: **prodlužovaly se** a tím měnily i kvalitu, a to *ъj > yj*, *ьj > ij*. Přitom sudé jery v poloze napjaté (počítáno odzadu) se prodlužovaly už v období cyrilometodějském (tj. už v 9. stol.), liché (počítáno odzadu) až v době mladších opisů stsl. památek (tj. až v 10. stol.).²

b) Stsl. grafém и měl trojí různou etymologickou platnost: *i*, *jь*, *ji*.

V důsledku těchto změn je pak tvar typu жрѣьни // жрѣьни graficky dvojznačný a lze jej interpretovat buď jako nom., ak. a gen. pl. (tj. *žrěbьjь*), nebo jako lok. sg. a nom., vok. pl. (tj. jako *žrěbьji*); a stejného původu je též existence dubletních tvarů typu gen. sg. жрѣььна (hlah. жрѣььѣ) // жрѣььна (hlah. жрѣььѣ) apod.

§ 75 Staroslověnština ještě dobře zachovává původní stav ve skloňování uvedených dvou mužských typů **bez rozlišování** mezi deklinací jmen **životných** a **neživotných**: obojí substantiva se skloňovala stejně.

Impuls k dalšímu vývoji dal už praslovanský vznik jedné společné koncovky pro nom. a ak. sg. u tvrdého (-ѣ) i měkkého (-ь) typu. Toto **tvarové nerozlišování** nominativu (tj. pádu vyjadřujícího především subjekt nebo agens přísudkového děje) a akuzativu vyjadřujícího patiens nebo objekt přísudkového děje bylo v jazyce s **volným slovosledem** vážnou překážkou k tvoření vět nejběžnějšího typu, tj. vět obsahujících subjekt, predikát a objekt (např. ve větách jako **ljubitъ отьсь bratrъ*, a to ve všech slovosledných variantách, tedy ještě i **ljubitъ bratrъ отьсь*, **отьсь ljubitъ bratrъ*, **bratrъ ljubitъ отьсь*, **отьсь bratrъ ljubitъ*, **bratrъ отьсь ljubitъ*, bylo nejasné, kdo koho vlastně miluje, tj. *otec bratra*, nebo *otce bratr?*, apod.). Aby byla odstraněna tato tvarová homofonie (= stejné znění) nominativu a akuzativu, která znesnadňovala, ba přímo znemožňovala úspěšnost jazykové komunikace ve větách tohoto typu, začalo se ve funkci objektu užívat u těch jmen, která svým významem mohla vyjadřovat jak činitele (agens), tak i „trpitele“ (patiens) slovesného děje – a to byla prakticky jména živých bytostí – tvaru původního genitivu; byl to totiž pád, který měl s akuzativem množství styčných ploch funkčně sémantických a kterého se v jistých zvláštních případech užívalo už dříve jako pádu přímého předmětu (např. u záporných přechodných sloves, u supina přechodných sloves nebo konečně se speciálním významovým odstínem „partitivním“ u některých přechodných sloves).

Tento jev zvaný **genitiv-akuzativ**,³ tj. užití tvaru původního genitivu ve funkci akuzativu, se začal nesystematicky projevovat už v stsl. památkách u *o*-kmenových

² Tento proces proběhl i v jiných slov. jazycích, v ruštině se však i jery v poloze napjaté vyvíjely stejně jako ostatní jery v jiných polohách, tj. zanikaly a vokalizovaly se. V spis. ruštině se vokalizované jery zachovávají jen pod přízvukem, srov. *сленой* < **-ъjь*, gen. pl. *статеи* < **-ьjь*, kdežto v nepřízvučné pozici přijaly grafickou podobu církevněslovanskou, již cestu do r. ortografie usnadnila „redukovaná“ výslovnost příslušných ruských samohlásek, srov. *храбрьи* < **-ъjь*, gen. pl. *лгуний* < **-ьjь*.

³ V složených názvech tohoto typu označuje první složka původní tvar a druhá složka jeho novou funkci.

a *io*-kmenových maskulin, zvláště u jmen osobních vlastních, ale i u tzv. *ъv*-kmenů (viz níže § 87) a u některých zájmen (viz níže § 89–90).

V ostatních slovanských jazycích se stal během historického vývoje v sg. maskulin zcela pravidelným a zákonitým jevem (srov. např. č. *vidím hrad* × *pána*) a je tu dnes nejmarkantnějším znakem základní difference mezi životnými a neživotnými jmény, znakem kategorie (mužské) životnosti (vitality). Kromě toho se stal gen.-ak. na slovanském severu charakteristickým rysem deklinace maskulin v plurálu: v ruštině se ho užívá u životných substantiv všech rodů (srov. *вижу учителей, сестер, ребят*), v slovenštině, polštině a lužické srbštině jen u mužských jmen osobních, nikoli též živočišných (srov. např. slovenské *vidím chlapov* × *voly*) – je tu tedy znakem užší kategorie (mužské) osobnosti (personality).

§ 76 *o*-kmeny středního rodu

	sg.	pl.	du.	
nom.	ЛѢТО 'léto'	ЛѢТА	nom., ak., vok.	ЛѢТѢ
gen.	ЛѢТА	ЛѢТЪ		
dat.	ЛѢТОУ	ЛѢТОМЪ		
ak.	ЛѢТО	ЛѢТА	gen., lok.	ЛѢТОУ
vok.	ЛѢТО	ЛѢТА		
lok.	ЛѢТѢ	ЛѢТѢХЪ	dat., instr.	ЛѢТОМА
instr.	ЛѢТОМЪ	ЛѢТЫ		

Poznámky:

1) Skloňují se tak podstatná jména rodu středního zakončená v nom. sg. na *-o* a v gen. sg. na *-a* po tvrdé souhlásce. Je to **skloňovací typ** se stejnými koncovkami, jako měly *o*-kmeny mužského rodu, s výjimkou nom., ak. a vok. všech čísel.⁴

2) Tabulkové tvary reprezentují ještě v podstatě stav praslovanský s výjimkou typicky jihoslovanské koncovky *-omъ* v instr. sg. (na rozdíl od severoslovanského *-omъ* – viz výše § 36 a 56).

3) Předkoncovkové veláry se mění v lok. sg. a pl. a v nom., ak. a vok. du. podle zákona o druhé palatalizaci velár, např.

1. sg.	6. sg.	6. pl.	1., 4., 5. du.
иго	иѣѣ/иѣѣ	иѣѣхъ/иѣѣхъ	иѣѣ/иѣѣ
вѣко	вѣѣѣ	вѣѣѣхъ	вѣѣѣ

⁴ U neuter byl v každém čísle jeden společný tvar pro nom., ak. a vok. už od dob indoevropských.

§ 77 *jo*-kmeny středního rodu

	sg.	pl.	du.	
nom.	СЪНЬМИШТЕ 'synagoga'	СЪНЬМИШТА	nom., ak., vok.	СЪНЬМИШТИ
gen.	СЪНЬМИШТА	СЪНЬМИШТЬ		
dat.	СЪНЬМИШТОУ	СЪНЬМИШТЕМЪ	gen., lok.	СЪНЬМИШТОУ
ak.	СЪНЬМИШТЕ	СЪНЬМИШТА		
vok.	СЪНЬМИШТЕ	СЪНЬМИШТА	dat., instr.	СЪНЬМИШТЕМА
lok.	СЪНЬМИШТИ	СЪНЬМИШТИХЪ		
instr.	СЪНЬМИШТЕМЪ	СЪНЬМИШТИ		

Poznámky:

1) Skloňují se tak podstatná jména rodu středního zakončená v nom. sg. na -'e po měkké souhlásce a v gen. sg. na -'a po měkké souhlásce (o grafickém vyjádření měkkosti předkoncovkové souhlásky viz výše u *jo*-kmenů mužských, § 74, pozn. 1). Je to skloňovací typ bohatě zastoupený.

2) Tabulkové tvary reprezentují ještě v podstatě stav praslovanský s výjimkou typicky jihoslovanské koncovky -emъ v instr. sg. (na rozdíl od severoslovanského -ьтъ).

Jako zvláštní skloňovací typ se *jo*-kmeny středního rodu vyvinuly oddělením od původně jednotných *o*-kmenů středního rodu v průběhu praslovanštiny, když byly provedeny psl. přehlásky samohlásek (viz § 19).

3) Ke středním *jo*-kmenům patří i tzv. *ijo*-kmeny; jejich skloňování bylo zprvu zcela shodné s ostatními *jo*-kmeny, ale už v staroslověnštině se u nich projevují některé zvláštnosti vyvolané jednak fonetickým vývojem jerů v poloze napjaté, jednak trojí různou etymologickou platností stsl. grafému и (viz podrobněji výše u *ijo*-kmenů mužských § 74, pozn. 5). V důsledku těchto změn je pak tvar typu знаменъи // знаменни dvojznačný a lze jej interpretovat buď jako lok. sg., instr. pl., nom., ak., vok. du. (tj. *znamenyji*), nebo jako gen. pl. (tj. *znamenyjъ*); a stejného původu je též existence dubletních tvarů typu nom. sg. знаменъе (hlah. знаменъе) // знаменниє (hlah. знаменниє) apod.

§ 78 *a*-kmeny

	sg.	pl.	du.	
nom.	ЖЕНА 'žena'	ЖЕНЪИ	nom., ak., vok.	ЖЕНѢ
gen.	ЖЕНЪИ	ЖЕНЪ		
dat.	ЖЕНѢ	ЖЕНАМЪ	gen., lok.	ЖЕНОУ
ak.	ЖЕНЖ	ЖЕНЪИ		
vok.	ЖЕНО	ЖЕНЪИ	dat., instr.	ЖЕНАМА
lok.	ЖЕНѢ	ЖЕНАХЪ		
instr.	ЖЕНОЖ	ЖЕНАМИ		

Poznámky:

1) Skloňují se tak podstatná jména rodu ženského (viz vzor) a mužského (např. *vojevoda*) zakončená v nom. sg. na -a po tvrdé souhlásce a v gen. sg. na -y. Je to skloňovací typ bohatě zastoupený.

2) Tabulkové tvary reprezentují ještě stav pozdně praslovanský. Charakteristická je koncovka instr. sg. -ojъ (zájmenného původu), která je jinak zachována už jen ve východoslovanských jazycích, kdežto na ostatním území se tu staly východiskem dalšího vývoje tvary mladší, a to -oъ v sch. (tam v starých srb. památkách koncovka -овъ [ou] < *ou, zprvu s plně slabičným -u < o; dnes -om, např. *ženom*) a v slovenštině (srov. dnes *ženou* [-ou], kde -u < -u < -o), b) pouhé -ō (vzniklé kontrakcí z *-ojъ?) ve zbývajících slovanských jazycích (srov. č. *ženou* < stč. *ženú*, p. -q < -ō).

3) Předkoncovkové veláry se v dat. a lok. sg. a v nom., ak. a vok. du. mění podle zákona o druhé palatalizaci velár (viz § 17), např.

nom. sg.	dat., lok. sg.	nom., ak., vok. du.
ржка	ржцѣ	ржцѣ
слоуга	слоусѣ // слоузѣ	слоусѣ // слоузѣ
моуха	моусѣ	моусѣ

§ 79 *ia*-kmeny

	sg.	pl.	du.	
nom.	ДОУША 'duše'	ДОУША	nom., ak., vok.	ДОУШИ
gen.	ДОУША	ДОУШЬ		
dat.	ДОУШИ	ДОУШАМЪ	gen., lok.	ДОУШОУ
ak.	ДОУШЖ	ДОУША		
vok.	ДОУШЕ	ДОУША	dat., instr.	ДОУШАМА
lok.	ДОУШИ	ДОУШАХЪ		
instr.	ДОУШЕЖ	ДОУШАМИ		

Poznámky:

1) Skloňují se tak podstatná jména rodu ženského (viz vzor) a mužského (např. *junoša*) zakončená v nom. sg. na -'a po měkké souhlásce nebo na -'i po měkké souhlásce (např. рабыни 'otrokyně') a v gen. sg. na -'e po měkké souhlásce (o grafickém vyjádření měkkosti předkoncovkové souhlásky viz výše u *jo*-kmenů mužských, § 74, pozn. 1). Je to skloňovací typ bohatě zastoupený.

2) Tabulkové tvary reprezentují ještě v podstatě stav praslovanský s výjimkou typicky jihoslovanské koncovky -e v gen. sg. a v nom., ak. a vok. pl. (na rozdíl od severoslovanského -ě, srov. § 36). Jako zvláštní skloňovací typ se *ia*-kmeny vyvinuly oddělením od původně jednotných *a*-kmenů v průběhu praslovanštiny, když byly provedeny psl. přehlásky samohlásek (viz § 19).

3) K *ia*-kmenům patří i tzv. *ija*-kmeny; jejich skloňování bylo zprvu zcela shodné s ostatními *ia*-kmeny, ale už v staroslověnštině se u nich projevují některé zvláštnosti vyvolané jednak fonetickým vývojem jerů v poloze napjaté, jednak trojí různou platností

stsl. grafému и (viz podrobněji výše u *ijo*-kmenů mužských, § 74, pozn. 5). V důsledku těchto změn je pak tvar typu *сѣди* // *сѣди* 'sudí' dvojznačný a lze jej interpretovat buď jako nom., dat., vok. a lok. sg. a nom., ak. a vok. du. (tj. *сѣдѣи*), nebo jako gen. pl. (tj. *сѣдѣи*); a stejného původu je též existence dubletních tvarů typu gen. sg. *сѣдѣи* // *сѣди* apod.

§ 80 *i*-kmeny ženského rodu

	sg.	pl.	du.	
nom.	кость 'kost'	кости	nom., ak., vok.	кости
gen.	кости	кости (-и)		
dat.	кости	костѣмъ		
ak.	кость	кости	gen., lok.	костѣю/костію
vok.	кости	кости		
lok.	кости	костѣхъ	dat., instr.	костѣма
instr.	костѣж	костѣми		

Poznámky:

- 1) Skloňují se tak podstatná jména rodu ženského zakončená v nom. sg. na *-ь* a v gen. sg. na *-i* po neměkké souhlásce a po *ž, š, č* a *št*. Je to skloňovací typ bohatě zastoupený.
- 2) Tabulkové tvary reprezentují ještě dobře stav pozdně praslovanský. Zprvu se v praslovanštině skloňovaly ženské *i*-kmeny stejně jako *i*-kmeny mužské (o nich § 81), ale během praslovanského vývoje se feminina zčásti přizpůsobila *a*-kmenům, a to přijetím koncovky instr. sg. a vyrovnáním nom. pl. a ak. pl.

§ 81 *i*-kmeny mužského rodu

	sg.	pl.	du.	
nom.	пѣть 'cesta'	пѣтѣ/пѣтїе людѣ/людїе	nom., ak., vok.	пѣти
gen.	пѣти	пѣти (-и) люди (-и)		
dat.	пѣти	пѣтѣмъ людѣмъ		
ak.	пѣть	пѣти люди	gen., lok.	пѣтѣю/пѣтїю
vok.	пѣти	пѣтѣ/пѣтїе людѣ/людїе		
lok.	пѣти	пѣтѣхъ людѣхъ	dat., instr.	пѣтѣма
instr.	пѣтѣмъ	пѣтѣми людѣми		

Poznámky:

1) Skloňují se tak podstatná jména rodu mužského zakončená v nom. sg. na *-ь* a v gen. sg. na *-i* po neměkké souhlásce nebo po *št* (případně i *š, ž, č*). Patří sem jen několik málo maskulin jako *gvozдь* 'hřebík', *golъbъ* 'holub', *gostъ* 'host', *drъkolъ* 'klacek, kyj', *zvěрь* 'zvíře', *zѣтъ* 'zeť', *lakътъ* 'loket', pl. *l'udъje* 'lidé', *malomošťъ* 'nemocný člověk', *noгътъ* 'nehet', *pečatъ* 'pečeť', *tatъ* 'zloděj', *тъstъ* 'tchán', *čръvъ* 'červ'.

Patří sem i subst. *gospodъ* 'pán', které se skloňuje jako *i*-kmen jen v některých pádech, v jiných (gen., dat., instr.) se objevují konc. *o/io*-kmenové.

2) Tabulkové tvary reprezentují ještě dobře stav pozdně praslovanský.

3) V historickém vývoji slovanských jazyků *i*-kmeny mužského rodu zanikly jako zvláštní skloňovací typ: substantiva, která se tak původně skloňovala, změnila buď rod (srov. např. české *potul*, *zvěř*), nebo skloňování (srov. např. české *holub*, *zeť* atp.). Počátky tohoto procesu se projevují už i v stsl. památkách ojedinělými tvary typu dat. sg. *potu* nebo dat. pl. *pečatomъ* apod.

4) V duálu se skloňují jako *i*-kmeny původem *s*-kmenová subst. *oko*, *оухо* – *очи*, *оуши*.

§ 82 *u*-kmeny

	sg.	pl.	du.	
nom.	сѣинъ	сѣинове	сѣинѣ	
gen.	сѣиноу	сѣиновь	сѣиновоу	
dat.	сѣинови	сѣинѣмъ/сѣиномъ	сѣинѣма	
ak.	сѣинъ	сѣинѣ	сѣинѣ	
vok.	сѣиноу	сѣинове	сѣинѣ	
lok.	сѣиноу	сѣинѣхъ/сѣинохъ	сѣиновоу	
instr.	сѣинѣмъ	сѣинѣми	сѣинѣма	

Poznámky:

1) Skloňují se tak podstatná jména mužského rodu zakončená v nom. sg. na *-ь* a v gen. sg. na *-u* po tvrdé souhlásce. Patří sem jen několik málo maskulin jako *domъ* 'dům', *polъ* 'polovice', 'strana', *volъ* 'vůl', *medъ* 'med', *mirъ* 'svět', *čїnъ* 'hodnost, řád', *sanъ* 'hodnost', *vrъchъ/vrъchъ* 'vrch'.

2) Tabulkové tvary reprezentují ještě dobře stav pozdně praslovanský (i když nejsou v památkách fakticky v úplnosti doloženy u žádného z uvedených substantiv).

3) V historickém vývoji slovanských jazyků zanikly *u*-kmeny jako zvláštní skloňovací typ a splynuly s mužskými *o*-kmeny, s nimiž měly společný rod a shodné zakončení nom. sg. Počátky tohoto procesu se odrážejí už i v stsl. památkách, v nichž se u substantiv *u*-kmenových nezřídka objevují koncovky skloňování *o*-kmenového a řidčeji i některé koncovky skloňování *u*-kmenového u substantiv *o*-kmenových (viz výše § 73, pozn. 4).

§ 83 *n*-kmeny mužského rodu

	sg.	pl.	du.	
nom.	КАМЪИ	КАМЕНЕ	nom., ak., vok.	КАМЕНИ
gen.	КАМЕНЕ	КАМЕНЪ		
dat.	КАМЕНИ	КАМЕНЪМЪ		
ak.	КАМЕНЪ	КАМЕНИ	gen., lok.	КАМЕНОУ
vok.	(КАМЕНИ)	—		
lok.	КАМЕНЕ	КАМЕНЪХЪ	dat., instr.	КАМЕНЪМА
instr.	КАМЕНЪМЪ	КАМЕНЪМИ		

Poznámky:

1) Skloňují se tak podstatná jména rodu mužského zakončená v nom. sg. na *-y* (eventuálně na mladší, z ak. sg. pocházející *-enъ, -nъ*) a v gen. sg. na *-ene/-ne*. Patří sem jen několik málo maskulin jako *plamy* 'plamen', *remenъ* 'řemen', *stepenъ* 'krok', *jelenъ* 'jelen', *korenъ* 'kořen', *ječъmenъ* 'ječmen'. Skloňuje se tak i substantivum *днь* 'den', které však má v nom. a gen. pl. vedle původních koncovek konsonantických kmenů častěji mladší koncovky mužských *i*-kmenů: nom. pl. *дъне* // *дънъје*, gen. pl. *дънъ* // *дънъѣ*. Skloňuje se tak zčásti dále plurál jmen obyvatelských se sufixem *-jan-* nebo *-en-*, např. *graždane* 'měšťané', *slověne* 'Slované', *rimljane* 'Římané', srov.

nom.	ГРАЖДАНЕ 'občané'
gen.	ГРАЖДАНЪ
dat.	ГРАЖДАНЕМЪ
ak.	ГРАЖДАНЪИ
vok.	ГРАЖДАНЕ
lok.	ГРАЖДАНЕХЪ
instr.	ГРАЖДАНЪИ

V singuláru a duálu se k základu těchto jmen připojuje ještě sufix *-inъ* a jména jím tvořená se skloňují jako *o*-kmeny mužského rodu (nom. sg. *graždaninъ*, gen. sg. *graždanina* atd., nom., ak. a vok. du. *graždanina* atd.).

2) Tabulkové tvary reprezentují ještě dobře stav pozdně praslovanský; ten však už zachovává původní skloňování konsonantických kmenů jen zčásti: už během psl. vývoje pronikly k tomuto typu koncovky skloňování *i*-kmenového, a to v instr. sg., dat., lok. a instr. pl., částečně i v dat. a instr. du.

3) Rozklad *n*-kmenů mužského rodu jako specifického skloňovacího typu pokračoval i v historickém vývoji slovanských jazyků a tento proces se zčásti odráží i v stsl. památkách zejména nedůsledným pronikáním tvarů *i*-kmenového skloňování do lok. sg. (tj. *-i*, např. *КАМЕНИ*) a v menší míře i do gen. sg. (tj. zase *-i*, např. *КАМЕНИ*); charakteristické je i pronikání akuzativu-nominativu v sg.; původnější koncovka *-y* je zachována jen vzácně, převládá v nom. *-enъ*.

§ 84 *n*-kmeny středního rodu

	sg.	pl.	du.	
nom.	ИМА 'jméno'	ИМЕНА	nom., ak., vok.	ИМЕНЪ
gen.	ИМЕНЕ	ИМЕНЪ		
dat.	ИМЕНИ	ИМЕНЪМЪ		
ak.	ИМА	ИМЕНА	gen., lok.	ИМЕНОУ
vok.	ИМА	ИМЕНА		
lok.	ИМЕНЕ	ИМЕНЪХЪ	dat., instr.	ИМЕНЪМА
instr.	ИМЕНЪМЪ	ИМЕНЪИ		

Poznámky:

1) Skloňují se tak podstatná jména rodu středního zakončená v nom. sg. na *-e* a v gen. sg. na *-ene*. Patří sem jen několik málo neuter jako *врѣме* 'čas', *брѣме* 'břemeno', *сѣме* 'semeno', *писме* 'písmo', *чисме* 'číslo, číslice', *племе* 'plemeno, kmen'.

2) Tabulkové tvary reprezentují ještě dobře stav pozdně praslovanský; ten však už zachovává původní skloňování konsonantických kmenů jen zčásti: už během psl. vývoje pronikly k tomuto typu koncovky zejména skloňování *i*-kmenového, a to v instr. sg., i dat. a lok. pl., částečně i v dat. a instr. du., a koncovky skloňování *o*-kmenového, a to v instr. pl. a v nom., ak. a vok. du. (kde je ojedinele zachován v stsl. i starší tvar na *-i*).

3) Rozklad *n*-kmenů středního rodu jako specifického skloňovacího typu pokračoval i v historickém vývoji slovanských jazyků, a to jednak zesilujícím vlivem *i*-kmenového skloňování, jednak přechodem těchto jmen k *o*-kmenům středního rodu.

V stsl. památkách se tento proces odráží nedůsledným pronikáním tvarů *i*-kmenového skloňování do lok. sg. a v menší míře i do gen. sg. (tj. *-i*).

§ 85 (*n*)*t*-kmeny

	sg.	pl.	du.	
nom.	ОТРОЧА 'dítě'	ОТРОЧАТА	nom., ak., vok.	ОТРОЧАТЪ
gen.	ОТРОЧАТЕ	ОТРОЧАТЪ		
dat.	ОТРОЧАТИ	ОТРОЧАТЪМЪ		
ak.	ОТРОЧА	ОТРОЧАТА	gen., lok.	ОТРОЧАТОУ
vok.	ОТРОЧА	ОТРОЧАТА		
lok.	ОТРОЧАТЕ	ОТРОЧАТЪХЪ	dat., instr.	ОТРОЧАТЪМА
instr.	ОТРОЧАТЪМЪ	ОТРОЧАТЪИ		

Poznámky:

1) Skloňují se tak podstatná jména rodu středního zakončená v nom. sg. na *-e* a v gen. sg. na *-ete*. Patří sem jen menší počet neuter označujících jména mládat, např. *agne* 'jehně', *žřebѣ* 'hříbě', *kozьлѣ* 'kúzle', *osьлѣ* 'oslátko' aj.

2) Tabulkové tvary reprezentují ještě dobře stav pozdně praslovanský; ten však už zachovává původní skloňování konsonantických kmenů jen zčásti: už během psl. vývoje pronikly k tomuto typu koncovky zejména skloňování *i*-kmenového, a to v instr. sg.,

v dat. a lok. pl., částečně i v dat. a instr. du., a koncovky skloňování *o*-kmenového, a to v instr. pl. a v nom., ak. a vok. du.

3) Rozklad *nt*-kmenů jako specifického skloňovacího typu pokračoval i v historickém vývoji slovanských jazyků a tento proces se zčásti odráží i v stsl. památkách zejména nedůsledným pronikáním tvarů *i*-kmenového skloňování do lok. sg. (tj. *-i*) a v menší míře i do gen. sg.

§ 86 *s*-kmeny

	sg.	pl.	du.	
nom.	ТѢЛО 'tělo'	ТѢЛЕСА	nom., ak., vok.	ТѢЛЕСѢ
gen.	ТѢЛЕСЕ	ТѢЛЕСЪ		
dat.	ТѢЛЕСИ	ТѢЛЕСЬМЪ		
ak.	ТѢЛО	ТѢЛЕСА	gen., lok.	ТѢЛЕСОУ
vok.	ТѢЛО	ТѢЛЕСА		
lok.	ТѢЛЕСЕ	ТѢЛЕСЪХЪ	dat., instr.	ТѢЛЕСЬМА
instr.	ТѢЛЕСЬМЪ	ТѢЛЕСЫ		

Poznámky:

1) Skloňují se tak podstatná jména rodu středního zakončená v nom. sg. na *-o* (v jednom případě na *-e*) a v gen. sg. na *-ese*. Patří sem jen omezený počet neuter jako *slovo*, *nebo* 'nebe', *čudo* 'div, zázrak', *divo* 'div', *kolo*, *drěvo* 'strom', pl. *istesa* 'ledviny', *lice*, gen. *ličese* 'tvář'; patří sem i substantiva *oko*, gen. *očese* a *ucho*, gen. *ušese*, která však mají zvláštní (v podstatě *i*-kmenové) tvary v duálu:

du.		
nom., ak., vok.	ОЧИ	ОУШИ
gen., lok.	ОЧИЮ	ОУШИЮ
dat., instr.	ОЧИМА	ОУШИМА

2) Tabulkové tvary reprezentují ještě dobře stav pozdně praslovanský; ten však už zachovává původní skloňování konsonantických kmenů jen zčásti; už během psl. vývoje pronikly k tomuto typu koncovky zejména skloňování *i*-kmenového, a to v instr. sg., v dat. a lok. pl., částečně i v dat. a instr. du., a koncovky skloňování *o*-kmenového, a to v instr. pl. a v nom., ak. a vok. du.

3) Rozklad *s*-kmenů středního rodu jako specifického skloňovacího typu pokračoval i v historickém vývoji slovanských jazyků, a to jednak zprvu zesilujícím vlivem *i*-kmenového skloňování, jednak zejména přechodem těchto jmen k *o*-kmenům středního rodu, s nimiž měla společné zakončení nom. sg.

V stsl. památkách se odrážejí oba tyto procesy, a to jednak nedůsledným pronikáním tvarů *i*-kmenového skloňování do lok. sg. a v menší míře i do gen. sg. (tj. *-i*), jednak (rovněž nedůsledným) příklonem těchto jmen ke skloňování *o*-kmenovému (takže se např. k nom. *tělo* objevují někdy vedle původnějších tvarů gen. sg. *tělese* // *tělesi* atd. tvary *těla*, dat. *tělu* atd.).

§ 87 *ъv*-kmeny

	sg.	pl.	du.
nom.	ЦРЬКЪТИ 'chrám'	ЦРЬКЪВИ	—
gen.	ЦРЬКЪВЕ	ЦРЬКЪВЪ	—
dat.	ЦРЬКЪВИ	ЦРЬКЪВАМЪ	—
ak.	ЦРЬКЪВЪ	ЦРЬКЪВИ	—
vok.	—	ЦРЬКЪВИ	—
lok.	ЦРЬКЪВЕ	ЦРЬКЪВАХЪ	—
instr.	ЦРЬКЪВЪЖ	ЦРЬКЪВАМИ	—

Poznámky:

1) Skloňují se tak podstatná jména rodu ženského zakončená v nom. sg. na *-y* a v gen. sg. na *-ъve*. Patří sem jen několik málo feminin jako *svekry* 'tchyně', *ljuby* 'láska', *brady* 'široká sekera', *buky* 'písmeno', *chorogy* 'korouhev', *smoky* 'fík', *žrny* 'mlýnský kámen', *neplody* 'neplodná žena'; skloňuje se tak i podst. jm. *krъvъ* 'krev', které má v stsl. v nom. už jen tvar původně akuzativní.

2) Tabulkové tvary reprezentují pozdně praslovanský stav už jenom zčásti: charakteristické pro staroslovenštinu jsou analogické tvary podle skloňování *a*-kmenů v dat., lok. a instr. pl. (kdežto v staré češtině byly v těchto pádech koncovky skloňování *i*-kmenového, srov. např. *tykvem*, *tykvech*, *tykevmi* < *тыкъвѣтъ*, *тыкъвѣчѣтъ*, *тыкъвѣми*; v stsl. má v těchto pádech koncovky *i*-kmenového skloňování substantivum *krъvъ*: dat. pl. *krъвѣтъ*, instr. pl. *krъвѣми*, lok. pl. není doložen). Ostatní stsl. tvary reprezentují už pozdně psl. stav dobře: ten však nezachovává ve všech případech původní skloňování konsonantických kmenů: už během psl. vývoje pronikly k tomuto typu koncovky zejména skloňování *i*-kmenového, a to v instr. sg. a v nom. pl. (zavedením akuzativu-nominativu).

3) Rozklad *ъv*-kmenů jako specifického skloňovacího typu pokračoval i v historickém vývoji slovanských jazyků a tento proces se zčásti odráží i v stsl. památkách zejména nedůsledným pronikáním tvarů *i*-kmenového skloňování do lok. sg. a v menší míře i do gen. sg. (tj. *-i*); u substantiva *krъvъ* byl příklon k *i*-kmenům proveden nejdůsledněji: v lok. sg. je pravidelně tvar *krъvi* a v gen. pl. tvar *krъvii*.

Charakteristické je rovněž pronikání akuzativu-nominativu v sg. (u substantiva *krъvъ* už starý nominativ není v stsl. památkách doložen vůbec).

Ve funkci ak. sg. se u těchto substantiv objevují někdy tvary pův. gen. (tzv. genitiv-akuzativ).

§ 88 *r*-kmeny

	sg.	pl.	du.
nom.	МАТИ 'matka'	МАТЕРИ	—
gen.	МАТЕРЕ	МАТЕРЪ	—
dat.	МАТЕРИ	МАТЕРЬМЪ	—
ak.	МАТЕРЪ	МАТЕРИ	—
vok.	МАТИ	МАТЕРИ	—
lok.	МАТЕРИ	МАТЕРЬХЪ	—
instr.	МАТЕРЬЖ	МАТЕРЬМИ	—

Poznámky:

1) Skloňují se tak pouze 2 feminina: kromě uvedeného vzoru ještě jen substantivum *дъщи* 'dcera'.

2) Tabulkové tvary reprezentují pozdně praslovanský stav už jen zčásti: charakteristické pro staroslověnštinu jsou analogické tvary podle skloňování *i*-kmenů v dat., lok. a instr. pl. (kdežto v staré češtině byly v těchto pádech koncovky skloňování *a*-kmenového, srov. *materám, materách, materami*). Ostatní stsl. tvary reprezentují už pozdně psl. stav dobře: ten však nezachovává ve všech případech původní skloňování konsonantických kmenů: už během psl. vývoje pronikly k tomuto typu koncovky zejména skloňování *i*-kmenového, a to v lok. a instr. sg. a v nom. pl. (zavedením akuzativu-nominativu).

3) Rozklad *r*-kmenů jako specifického skloňovacího typu pokračoval i v historickém vývoji slovanských jazyků a tento proces se zčásti odráží i v stsl. památkách zejména nedůsledným pronikáním *i*-kmenového tvaru (*-i*) do gen. sg.

Charakteristické je rovněž občasné užívání tvaru genitivního ve funkci ak. sg. (genitiv-akuzativ).

C. Zájmena

§ 89 Z formálního hlediska se zájmena dělí na bezrodá a rodová. K bezrodým zájmenům patří osobní zájmena 1. a 2. osoby sg., 1. a 2. osoby pl., 1. a 2. osoby du. a zájmeno zvrtné. Skloňují se takto:

singulár	první osoba	druhá osoba	zájmeno zvrtné
nom.	АЗЪ	ТЫ	—
gen.	МЕНЕ	ТЕБЕ	СЕБЕ
dat.	МЪНѢ, МИ	ТЕБѢ, ТИ	СЕБѢ, СИ
ak.	МА	ТА	СА
lok.	МЪНѢ	ТЕБѢ	СЕБѢ
instr.	МЪНОИЖ	ТОБОИЖ	СОБОИЖ
plurál			
nom.	МЫ	ВЫ	
gen.	НАСЪ	ВАСЪ	
dat.	НАМЪ	ВАМЪ	
ak.	НЫ	ВЫ	
lok.	НАСЪ	ВАСЪ	
instr.	НАМИ	ВАМИ	
duál			
nom.	ВѢ	ВА	
gen., lok.	НАЮ	ВАЮ	
dat., instr.	НАМА	ВАМА	
ak.	НА	ВА	

Poznámky:

1) Tabulkové tvary reprezentují dobře stav pozdně praslovanský s výjimkou dat. zájmena 1. osoby sg., jehož předpokládaná psl. podoba byla *mъně*.

Tvary dat. sg. *mъně, тебѣ, себѣ* jsou (od původu) ortotonické (plnopřízvučné) a užívá se jich v logickém důrazu, po předložkách apod., kdežto paralelní tvary *mi, ti, si* jsou (od původu) enklitické (příklonné, nepřízvučné) a užívá se jich mimo důraz po prvním přízvučném slově ve větě.

2) V staroslověnštině se v sg. a pl. uplatňuje genitiv-akuzativ, to znamená, že se kromě tvarů uvedených v tabulce užívá někdy ve funkci akuzativu tvaru *mene, tebe, sebe, насъ, васъ*. Je to v stsl. památkách odraz obecně slovanského procesu, jímž byly původní tvary akuzativu změněny v nepřízvučné (a zčásti i vůbec vytlačeny z užívání); v staroslověnštině jsou ještě tvary *mъ, те, се* ortotonické, zčásti však už svou původní přízvučností ztrácejí a chovají se jako enklitika (viz v odd. syntaktickém § 143).

3) Z těch zvláštností v morfologii bezrodých zájmen, které se projevují jako mladší zjev nesystematicky v památkách, je nápadné užívání tvarů *ny* a *vy* i v jiných pádech než ve funkci původního akuzativu, a to někdy

a) ve funkci ak. du. (místo očekávaného *na, va*), *vy* též místo nom. du. (místo *va*);

b) ve funkci (enklitického) dat. pl. (místo očekávaného *namъ, vamъ*);

c) vzácně i *ny* ve funkci nom. pl. (místo *my* — tak zejména v Kyjevských listech).

§ 90 Rodová zájmena se většinou skloňují „tvrdě“, tj. jako zájmenné *o*-kmeny a *a*-kmeny (viz zde), nebo „měkce“, tj. jako zájmenné *io*-kmeny a *ia*-kmeny (viz § 91); ojediněle mají skloňování zvláštní, zčásti zkombinované i s tvary *i*-kmenovými, případně s tvary složené deklinace adjektivní (viz § 92).

Vzor tvrdého skloňování rodových zájmen:

sg.			pl.		du.		
nom.	m.	ТЪ	m.	ТИ	nom., ak.	m.	ТА
	f.	ТА	f.	ТЫ		f., n.	ТѢ
	n.	ТО	n.	ТА	gen., lok.	m., f., n.	ТОЮ
gen.	m., n.	ТОГО	m., f., n.	ТѢХЪ	dat., instr.	m., f., n.	ТѢМА
	f.	ТОА					
dat.	m., n.	ТОМОУ	m., f., n.	ТѢМЪ			
	f.	ТОИ					
ak.	m.	ТЪ	m., f.	ТЫ			
	f.	ТЖ	n.	ТА			
	n.	ТО					
lok.	m., n.	ТОМЪ	m., f., n.	ТѢХЪ			
	f.	ТОИ					
instr.	m., n.	ТѢМЪ	m., f., n.	ТѢМИ			
	f.	ТОИЖ					

Poznámky:

1) Skloňují se tak kromě vzoru ještě zájmena *онъ* 'onen', *онъ* 'jeden, tento - druhý' (v recipročním užití *онъ - онъ*), *такъ* 'takový', *какъ* 'jaký' (ve funkci tázací), *якъ* 'jaký'

(ve funkci vztažné), *всѣ* 'všechn', 'všeliký', *самъ* 'sám', *инъ* 'jiný', číslovky *јединъ* // *једнъ* 'jeden', *дѣва* 'dva', *оба* 'oba', dále zájmena *тѣже* 'týž' a *тѣде* 'týž', *такѣже* 'právě takový', u nichž se skloňuje základ *тѣ-* nebo *такѣ-* a k hotovým tvarům se připojuje partikule *-že, -žde* (např. *тогоже, тогожде* apod.), dále pouze v sg. zájmeno *кто* 'kdo', u něhož se skloňuje jen základní *кѣ-* a slovotorná partikule *-to* v nepřímých pádech odpadá; je u něho už od dob prehistorických gen.-ak., je tedy *кто, кого, кому, кого, комъ, чѣмъ* a stejně i *никѣтоже, нѣкѣтоже, никѣгоже, нѣкѣгоже* atd. Patří sem i zájmenná adjektiva *мѣногъ* 'mnohý', *другъ* 'druhý', *толикъ* 'tak veliký', *коликъ* 'jak veliký' (ve funkci tázací), *јеликъ* 'jak veliký' (ve funkci relativní), *селикъ* 'takto veliký', která mohou mít vedle skloňování zájmenného i skloňování adjektivní (jmenné i složené).

2) Tabulkové tvary reprezentují ještě v podstatě stav pozdně praslovanský s výjimkou typicky jihoslovanské koncovky *-je* v gen. sg. f. (kdežto na slovanském severu tu byla koncovka *-jě* -viz § 36).

3) Předkoncovková velára se mění podle zákona o druhé palatalizaci velár (viz § 17) před *-ѣ-* a před *-и-* (tj. v instr. sg. m., v nom. pl. m., v gen., dat., lok. a instr. všech rodů a v nom., ak. a vok. du. f. a n.), např. *такъ, тацѣмъ, тацѣи, тацѣхъ, тацѣмъ, тацѣми, тацѣ; мѣногъ, мѣносѣмъ/мѣносѣмъ, мѣноси/мѣнози, мѣносѣхъ/мѣносѣхъ, мѣносѣмъ/мѣносѣмъ, мѣносѣми/мѣносѣми*.

§ 91 Vzor měkkého skloňování rodových zájmen:

sg.			pl.		du.			
nom.	m.	*jъ		*ji	nom., ak.	m.	*ja	
	f.	*ja		*je		f., n.	*ji	
	n.	*je		*ja		gen., lok.	m., f., n.	юю
gen.	m., n.	юго		ихъ	dat., instr.	m., f., n.	има	
	f.	юя						
dat.	m., n.	юмоу	m., f., n.	имъ				
	f.	юи						
ak.	m.	и (*jъ)	m., f.	я				
	f.	я						
	n.	ю			n.	ид		
lok.	m., n.	юмъ	m., f., n.	ихъ				
	f.	юи						
instr.	m., n.	имъ	m., f., n.	ими				
	f.	юя						

Poznámky:

1) Skloňují se tak kromě vzoru ještě zájmena *мојъ* 'můj', *твојъ* 'tvůj', *својъ* 'svůj', *нашъ* 'náš', *вашъ* 'váš', *чѣјъ* 'čí', druhové číslovky *дѣвојъ* 'dvojí', *обојъ* 'obojí', *тројъ* 'trojí', adjektivum *туждѣ* 'cizí', které má vedle zájmenných tvarů i tvary adjektivní (jmenné a složené); při skloňování zájmena *јѣже* 'jenž' se skloňuje jen základ *јѣ-* a partikule *-že* se připojuje k hotovým tvarům (tedy např. *јѣгоже, јѣјеже* atp.). V originální stsl. grafice se *јѣ* na začátku slabiky (tj. v absolutním začátku slova nebo uvnitř slova po samohlásce) psalo cyrilským и/и, tedy např. *мон, иже* atd.

Smíšené skloňování - zčásti měkké a zčásti tvrdé - mají zájmena *всѣ, всѣа/всѣја, все* 'všechn' a *сѣ, сѣа, сѣе* 'takovýto': tvary tvrdého zájmenného skloňování mají v těch pádech, kde má vzor *тѣ* v koncovkách *-ě-* (tedy např. *всѣмъ, всѣчѣ, сѣмъ, сѣчѣ* atp.), kdežto v ostatních pádech dávají přednost tvarům skloňování měkkého (tedy např. *всего, всеје, сѣево, сѣеје* atp.).

2) Tabulkové tvary reprezentují ještě v podstatě stav pozdně praslovanský s výjimkou gen. sg., nom. a ak. pl. f. a ak. pl. m., v nichž má staroslovenština typicky jihoslovanskou koncovku *-je* (kdežto na slovanském severu bylo *-jě*, viz § 36).

3) V nepřímých tvarech zájmena *јѣ* a *јѣже* se po předložkách objevují tvary s náslovným *n'* - (tedy např. *въ н'емъ, съ н'имъ* atp.). Toto náslovné *n'* -, objevující se v uvedených případech už v praslovenštině, mělo původ v zakončení předložek **вѣн, *сѣн*, jejichž koncová souhláska v ostatních spojeních v důsledku zákona otevřených slabik zanikala (viz § 14), ve spojení s tvary zájmen *јѣ* a *јѣже* však zůstávala zachována (**вѣн јѣмъ > вѣн'-емъ, *сѣн јѣмъ > сѣн'-имъ*) a mylnou dekompozicí byla hodnocena jako součást zájmenného tvaru užívaného náležitě po předložkách vůbec (tj. i po těch, které původně na *-n* nekončily, např. *до н'его* atp.).

§ 92 Zvláštní skloňování některých zájmen:

nom.	ЧЬТО 'со'
gen.	ЧЕСО
dat.	ЧЕСОМОУ
ak.	ЧЬТО
lok.	ЧЕМЪ
instr.	ЧИМЪ

sg.			pl.		du.		
nom.	m.	съ 'tento'		сьи	nom., ak.	m.	сьа
	f.	си				f., n.	си
	n.	се				gen., lok.	m., f., n.
gen.	m., n.	сего	m., f., n.	сѣхъ	dat., instr.	m., f., n.	сѣма
	f.	сея					
dat.	m., n.	семоу	m., f., n.	сѣмъ			
	f.	сеи					
ak.	m.	съ	m.	сьа			
	f.	сья			f.	сья	
	n.	се			n.	си	
lok.	m., n.	сѣмъ	m., f., n.	сѣхъ			
	f.	сеи					
instr.	m., n.	сѣмъ	m., f., n.	сѣми			
	f.	сея					

sg.			pl.		du.		
nom.	m. f. n.	КЪИ КАІА КОЮ		ЦИИ КЪІА КАІА	nom.	f.	ЦЪИ —
gen.	m., n. f.	КОЮГО КОЮА	m., f., n.	КЪИХЪ			
dat.	m., n. f.	КОЮМОУ КОЮИ	m., f., n.	КЪИМЪ			
ak.	m. f. n.	КЪИ КЖЖ КОЮ		КЪІА КЪІА КАІА			
lok.	m., n. f.	КОЮМЪ КОЮИ	m., f., n.	КЪИХЪ			
instr.	m., n. f.	КЪИМЪ КОЮЖ	m., f., n.	КЪИМИ			

Познámky:

1) Tabulkové tvary reprezentují ještě v podstatě stav pozdně praslovanský s výjimkou typicky jihoslovanské koncovky *-je* ve skloňování zájmen *сь* a *кѹѣ* (proti severoslovanskému *-jě*).

2) Stejně jako *čьto* se skloňují ještě zájmena *ничьтоже* a *нѣчьтоже*. V gen. sg. se kromě tabulkových tvarů objevují v stsl. památkách i tvary *чьсо*, *чьсого*, *чєсого* a v dat. *чєму*.

3) Stejně jako zájmeno *кѹѣ* se skloňují zájmena *никуьже* a *нѣкуьже*. V stsl. památkách se kromě jejich tabulkových tvarů objevují někdy tvary stažené, např. vedle gen. sg. f. *којејє* i pouhé *које*, vedle instr. sg. f. *којејѣ* i pouhé *којѣ* apod.

§ 93 Funkce a význam zájmen byly v staroslověně v podstatě stejné jako v současné češtině. Z charakteristických zvláštností staroslověně lze uvést zejména tyto:

1) Osobní zájmena 1. a 2. os. sg. označují základní účastníky mluvního aktu, mluvčího a adresáta promluvy, takže jejich užití ve funkci gramatického podmětu (v nom.) ve větách se slovesným přísudkem, jehož osobní koncovky vyjadřují totéž, je redundantní; např. věta *идєши* je sama o sobě i bez zájmeného podmětu *ты* plně komunikativní, neboť koncovkou *-ши* je zcela jednoznačně označen jako gramatický subjekt adresát promluvy. Proto se ve větách se slovesným přísudkem v 1. a 2. os. zájmený podmět zpravidla nevyjadřuje, např. *прѣвѣи рече юмоу, село коупихъ и имамъ нждж изити и видѣти ю, молиж та имѣи ма отърочна* 'První řekl jemu: »Koupil jsem usedlost a musím jít a vidět ji. Prosím tě, přijmi mou omluvu«'; *глаголаша юмоу оученици юго (...)* пакы ли идеши тамо 'Řekli mu jeho učedníci: »Jdeš tam znovu?«'.

Podmět vyjádřený zájmenem 1. a 2. os. stojí

a) závazně pouze ve větách s přísudkem neslovesným, neboť ten nevyjadřuje

gramatickou osobu, a tedy ani odkaz na gramatický subjekt, např. *азъ рабъ твои 'já (jsem) tvůj sluha'*; и *ты помощъникъ мои крѣпкъ 'a ty (jsi) můj pomocník silný'*;

b) okazionálně ve větách s přísudkem slovesným jakožto prostředek příznakový, jehož užití je nějak speciálně motivováno, a to

aa) potřebou jednoznačného vyjádření 2. os. u slovesných tvarů homofonních pro 2. a 3. osobu (v aoristu a imperfektu), např. *ты вѣстави плътънжж црькъвъ, ты вѣскрьсе по своєи силѣ* 'ty jsi postavil chrám tělesný, ty jsi vstal z mrtvých vlastní silou';

bb) syntaktickým paralelismem v několikanásobném větném členu, tj. v řadě stejnorodých větných členů vyjádřených zčásti i substantivně, např. *се отъць твои и азъ, скръбашта искааховѣ та* 'hle, tvůj otec i já, smoutíce se, hledali jsme tě';

cc) užitím apozice rozvíjející podmět, např. *такъ ты · чловѣкъ съ · твориши са самъ богъ* 'jak ty, jsa člověk, děláš sám sebe bohem?';

dd) důrazem, postavením do kontrastu nebo konfrontace, v otázkách a v odpo- vědích na otázky, v nevětném záporu apod., často spolu se zesilujícími, identifikujícími nebo adverbativními prostředky (*самъ, о себѣ, єдинъ, се, и, ни, же, нъ* atp.), např. *аште азъ славиж са самъ · слава моя ничьтоже єсть* 'jestliže se oslavuji já sám, není sláva moje ničím'; *се азъ посълиж ангелъ мои прѣдъ лицемъ твоимъ* 'hle, já pošlu svého anděla'; *не ты се єдинъ отъче твориши* 'ne ty sám, otče, to děláš'; *да идеже єсмь азъ · и вѣи бждете* 'nechť tam, kde jsem já, budete i vy'; *рѣци и ты · обаче не такоже азъ хоштж · нъ такоже ты* 'řekni i ty, ale ne protože já (to) chci, nýbrž protože ty'.

2. Osobní zájmeno 3. os. nemělo tvar nominativu; jeho funkci přejímaly v staroslověně podle potřeby nominativy ukazovacích zájmen ve funkci anaforické (odkazovací) *онъ, съ, овъ, инъ, другъ*, ale zvl. *тъ*, např. *глагола же имъ исоусъ · вѣма мое не оу приде (...)* нудєи же искаахъ юго въ праздъникъ и глаголаахъ · кѣде єсть онъ 'kde on je?'; *видиши ли сиж женж (...)* си же слъзми омочи носѣ мои 'ona smácela mé nohy slzami'; *градъи по мьнѣ крѣплии мене єсть (...)* *тъ вѣи крѣститъ доухомъ сватъимъ и огньмъ* 'on/ten vás křtí svatým duchem a ohněm'.

V staroslověně je tak doloženo stádium, v němž ještě nebylo zcela stabilizováno supletivní paradigma osobního zájmena 3. os. sg., které teprve v pozdějším vývoji slovanských jazyků spojilo vjedno geneticky nepůvodní nom. – ve většině slovanských jazyků *онъ, она, оно*, v bulh. a mak. *тъ, та, то* – s nepřímými pády *jego, jemu...*

3. Rovněž osobní zájmeno reflexivní nemělo tvar nom., protože anaforicky odkazovalo na subjekt (gramatický nebo logický), takže samo ve funkci subjektu vystupovat nemohlo. Bylo v této funkci prostředkem univerzálním, neboť odkazovalo na subjekt bez ohledu na číslo, rod a osobu: (*азъ*) *знаиж са // себе, (ты) знаєши са // себе, (тъ) знаєтъ са // себе, (мъ) знаємъ са // себе* atd. Archaičtější užívání osobních zájmen (v 1. a 2. os.) v syntagmatech tohoto typu – tedy (*азъ*) *знаиж ма // мене, (ты) знаєши та // тебе* atd. – je v stsl. památkách doloženo v dokladech už jen zcela ojedinělých.

Už z praslovanštiny zdělila staroslověnština formy s akuzativní formou zvrátého zájmena *СА* mj. též ve funkci media a pasiva, např. *МОЛИТЬ СА* = a) 'prosí pro sebe', b) 'je prošen' (o něm podrobněji § 139, bod 3), ačkoli příhodnější by byla pro tuto funkci forma dativní *СИ* ('prosí si', tj. **molitъ si*); ta je v stsl. památkách doložena v tomto významu u sloves *СЪТЪЖИТИ СИ* // *СЪТЪЖАТИ СИ*, (*СЪ*)*ЖАЛИТИ СИ* 'být stísněn, zarmoucen', *МЪНѢТИ СИ* 'domnívat se' (vedle *МЪНѢТИ СА*), *ПЕЧАЛОВАТИ СИ* 'být smutný, zarmoucený'.

4. Zčásti odlišná od novočeského úzu byla v staroslověnštině distribuce posesiv osobních, a to jednak kongruentních (rodových) *МОИ*, *ТВОИ*, *НАШЬ*, *ВАШЬ* a nekongruentních *ЮГО*, *ЮА*, *ИХЪ*, a na druhé straně reflexivního kongruentního (rodového) *СВОИ*. V 3. osobě při její sémantické nejednoznačnosti bylo od počátku spojeno s užitím reflexivního nebo osobního posesiva rozlišení věcné: ve větách *ПЕТРЪ ВИДИТЬ МАТЕРЬ СВОЮ* a *ПЕТРЪ ВИДИТЬ МАТЕРЬ ЮГО* vyjadřovalo posesivum v prvním případě přivlastňování podmětu (tj. šlo o matku Petrovu), v druhém případě o přivlastňování mimo podmět (tj. šlo o matku někoho jiného než Petra). V 1. a 2. os. při jejich sémantické jednoznačnosti s užitím osobního nebo reflexivního posesiva toto rozlišení spjato nebylo: věty (*АЗЪ*) *ВИДАЖ МАТЕРЬ МОЮ* i (*АЗЪ*) *ВИДАЖ МАТЕРЬ СВОЮ* nebo (*ТЫ*) *ВИДИШИ МАТЕРЬ ТВОЮ* a (*ТЫ*) *ВИДИШИ МАТЕРЬ СВОЮ* byly významově totožné. Univerzální, pro všechna čísla a osoby platné reflexivum posesivní pronikalo do 1. a 2. os. analogicky podle reflexiva osobního (viz zde bod 3), ale na rozdíl od něho nebyl tento proces ve vývojové fázi reprezentované stsl. památkami ještě dovršen a v nejstarších rukopisech převládají v 1. a 2. os. tvary posesiv osobních (*МОИ*, *ТВОИ*, v pl. *НАШЬ*, *ВАШЬ*), a to více v 1. os. sg. než v 2. os. sg.

5. Zájmeno *ИЖЕ* (*jъže*) mělo vedle funkce vztažné ve speciálních obrazech (viz o nich § 141) i zcela knižní funkci řeckého členu, vzniklou napodobením řečtiny.

D. Adjektiva

Pozitiv

§ 94 Adjektiva mají v staroslověnštině dvojí odlišné skloňování, jmenné a složené.

Jmenné skloňování adjektiv je zcela totožné se skloňováním podstatných jmen; společné skloňování se substantivy je už starým, obecně indoevropským charakteristickým znakem adjektiv. Na slovanské půdě jsou však zachovány jen dva jmenné skloňovací typy adjektiv, tvrdý a měkký. Adjektiva patřící k tvrdému skloňovacímu typu se skloňují v mužském rodě jako *o*-kmeny mužského rodu, např. *dobrъ* 'dobrý' jako *rabъ*, v ženském rodě jako *a*-kmeny, např. *dobra* 'dobrá' jako *žena*, a ve středním rodě jako *o*-kmeny středního rodu, např. *dobro* 'dobré' jako *lěto*. Skloňují se tak i *m*-ová, *n*-ová a *t*-ová participia (viz § 122–123).

Adjektiva patřící k měkkému skloňovacímu typu se skloňují v mužském rodě jako *io*-kmeny mužského rodu, např. *ništъ* 'chudý, ubohý, bídný' jako *možъ*, v žen-

ském rodě jako *ia*-kmeny, např. *ništa* jako *duša*, a ve středním rodě jako *io*-kmeny středního rodu, např. *nište* jako *snъmište*. K měkkému typu patří též několik adjektiv *io*- a *ia*-kmenových, např. *božъjъ*, *božъja*, *božъje* 'boží', *velъjъ*, *velъja*, *velъje* 'veliký', *divъjъ*, *divъja*, *divъje* 'divoký', 'nepěstovaný' a řadová číslovka *tretъjъ*, *tretъja*, *tretъje* 'třetí', která se skloňovala jako *žrěbъjъ*, *zъja* a *znamenъje*.

Adjektiva, která původně náležela k jiným kmenům, netvoří už v staroslověnštině zvláštní skloňovací typ: bývalá adjektiva *u*-kmenová byla rozšířena o suffix *-къ*, *-ka*, *-ko* a přešla k tvrdému, *o*-kmenovému a *a*-kmenovému skloňování (bylo to např. *sladъкъ*, *-a*, *-o* 'sladký', *lъgъкъ*, *-a*, *-o* 'lehký' atp.) a stopy starých adjektivních *i*-kmenů jsou zachovány v nepočetné skupince ustrnulých, nesklonných adjektiv jako *isplъnъ* 'plný', *svobodъ* 'svobodný', *nicъ* 'dolů hlavou', *prěprostъ* 'prostý', *različъ* 'rozličný' aj.

§ 95 Složené skloňování adjektiv má

a) typ tvrdý:

sg.			
	m.	f.	n.
nom., vok.	ДОБРЪИ <i>dobroji</i>	ДОБРАТА	ДОБРОЮЕ
gen.	ДОБРАЮГО	ДОБРЪИА	= mask.
dat.	ДОБРОЮЕМОУ	ДОБРЪИ	= mask.
ak.	ДОБРЪИ	ДОБРЪИЖ	= nom.
lok.	ДОБРЪИЕМЪ	ДОБРЪИ	= mask.
instr.	ДОБРЪИМЪ	ДОБРОИЖ	= mask.
pl.			
	m.	f.	n.
nom., vok.	ДОБРИИ	ДОБРЪИА	ДОБРАТА
gen.	ДОБРЪИХЪ	= mask.	= mask.
dat.	ДОБРЪИМЪ	= mask.	= mask.
ak.	ДОБРЪИА	= nom.	= nom.
lok.	ДОБРЪИХЪ	= mask.	= mask.
instr.	ДОБРЪИМИ	= mask.	= mask.
du.			
	m.	f.	n.
nom., ak., vok.	ДОБРАТА	ДОБРЪИ	ДОБРЪИ
gen., lok.	ДОБРОЮЮ	= mask.	= mask.
dat., instr.	ДОБРЪИМА	= mask.	= mask.

b) typ měkký:

sg.			
	m.	f.	n.
nom., vok.	НИШТИИ	НИШТАІА	НИШТЕІЄ
gen.	НИШТАІЄГО	НИШТАІА	= mask.
dat.	НИШТОУЄМОУ	НИШТИИ	= mask.
ak.	НИШТИИ	НИШТЖІЖ	= nom.
lok.	НИШТИИМЪ	НИШТИИ	= mask.
instr.	НИШТИИМЪ	НИШТЕІЖ	= mask.
pl.			
	m.	f.	n.
nom., vok.	НИШТИИ	НИШТАІА	НИШТАІА
gen.	НИШТИИХЪ	= mask.	= mask.
dat.	НИШТИИМЪ	= mask.	= mask.
ak.	НИШТАІА	= nom.	= nom.
lok.	НИШТИИХЪ	= mask.	= mask.
instr.	НИШТИИМИ	= mask.	= mask.
du.			
	m.	f.	n.
nom., ak., vok.	НИШТАІА	НИШТИИ	НИШТИИ
gen., lok.	НИШТОУЮ	= mask.	= mask.
dat., instr.	НИШТИИМА	= mask.	= mask.

Poznámky:

1) Tabulkové tvary reprezentují v podstatě stav pozdně praslovanský s výjimkou typicky jihoslovanských koncovek *-yje* u tvrdého typu a *-eje* u měkkého typu v gen. sg., nom., ak. a vok. pl. f. a v ak. pl. m. (proti severoslovanským koncovkám s „jat třetím“ *-yě, -eě*).

Praslovanská složená deklinace adjektivní není dědictvím z dob jazykového společenství ie., nýbrž je to slovanský novotvar společný i jazykové větvi baltské (viz § 5, bod 6): vznikl spojením původních jmenných tvarů adjektiv s původními samostatnými postponovanými tvary ukazovacího zájmena *jb* 'ten, on', *ja, je*. Vznik složené deklinace adjektiv vskutku tímto složením je dobře patrný ještě i v pozdně psl. období (i v nejstarších stsl. památkách, které je po této stránce dobře reprezentují) v některých tvarech, v nichž jsou oba komponenty zachovány v pův. podobě, např. v gen. sg. m. a n. *dobra-jego* nebo v dat. sg. m. a n. *dobru-jemu*. V jiných tvarech je však výsledný tvar už zjednodušen tzv. kontrakcí (neboli stahováním) nebo haplogií (tj. zánikem jedné ze dvou sousedících slabik vyslovovaných stejně nebo podobně), např. v gen. sg. f. *dobryje* (kdežto očekávaný

tvar by zněl **dobryjeje*) nebo v dat. sg. f. *dobřeji* (kdežto očekávaný tvar by zněl **dobřejeji*) nebo má vůbec jinou podobu, např. v instr. sg. m. a n. *dobryjimъ* apod.

2) V historickém vývoji slovanských jazyků podléhala složená adjektivní deklinace různým změnám vyvolaným hláskovými asimilacemi, stahováním nebo morfologickými analogiemi.

V stsl. památkách se tento proces odráží už zčásti též, a to zvláště

a) občasnou **vokalickou asimilací** v hláskových skupinách *-aje-*, *-uje-* a *-eje-*, místo nichž se někdy objevuje *-aa-*, *-uu-* a *-ěě-/-ěа-* (takže např. v gen. sg. m. a n. je kromě *dobrajego* doloženo i *dobraago*, v dat. sg. m. a n. kromě *dobrujemu* i *dobruumu* a v lok. sg. m. a n. kromě *dobřejemъ* též *dobrěemъ* nebo *dobrěamъ*);

b) občasnou **kontrakcí** původních dvou **slabik** s totožnými (nebo výslovnostně blízkými) samohláskami (oddělenými eventuálně zprvu intervokalickým *j*) v slabiku jednu; ke kontrakci dochází zejména v hláskových skupinách vzniklých asimilací *-aa- > -a-*, *-uu- > -u-*, *-ěě-/-ěа- > -ě-* a ve spojeních *yjb, yji (> -y-)* a *-ijb-, -iji- (> -i-)*, takže jsou např. v stsl. památkách dosvědčeny i tvary jako gen. sg. m. a n. *dobrago*, dat. sg. m. a n. *dobrumu*, lok. sg. m. a n. *dobrěmъ*, instr. sg. m. a n. *dobrumъ, ništимъ*, v pl. pak gen. a lok. *dobrychъ, ništichъ*, dat. *dobrumъ, ništимъ* a instr. *dobrymi, ništими*.

Byla však vyslovena i hypotéza, že chronologicky „prvním krokem“ ve vývoji těchto koncovek byla kontrakce, tedy *-aje- > -a-*, *-uje- > -u-* a *-eje- > -ě-* a že teprve posledním vývojovým krokem bylo nahrazování těchto (kontrakcí vzniklých) *-a-*, *-u-*, *-ě-* (*dobrago, dobrumu, dobrěmъ*) uměle spisovnými útvary s reduplikovanou samohláskou *-aa-*, *-uu-*, *-ěě-/-ěа-* (*dobraago, dobroumu, dobrěemъ/dobrěamъ*), restituujícími hyperkorektně domněle „spisovnější“ podobu podle variant s *-y(j)i-/-y-* a *-i(j)i-/-i-* (*dobry(j)ichъ/dobrychъ, pěši(j)ichъ/pěšichъ*), jejichž nekontrahované dvojslabičné dublety nesly příznak (archaičtější) spisovnosti proti (mladší) lidové kolokviálnosti jednoslabičných dublet kontrahovaných.

§ 96 Funkce i význam jmenných a složených tvarů adjektiv byly zprvu odlišné od dnešního úzu v slovanských jazycích. V stsl. památkách je ještě dobře zachován ten výchozí stav, kdy se **jmenných** tvarů adjektivních užívalo ve funkci predikativní i atributivní (tj. jako jmenné složky jmenného nebo sponově jmenného přísudku, jako doplňku i jako shodného přívlastku), srov. např. *něsmъ dostojьнъ* 'nejsem hoden', *duchъ svęťъ* 'duch svatý' apod.

Složené tvary v souhlase se svým původem (tj. jako výsledek spojování adjektivních tvarů jmenných se zájmenem původně ukazovacím) měly zprvu zvláštní význam. V stsl. památkách je ještě dobře zachován ten stav, kdy „původní význam adjektiva složeného záležel v tom, že postponované zájmeno dodávalo spojení substantiva s adjektivem zvláštní determinaci, že např. důrazně odlišovalo předmět jisté vlastnosti od podobného předmětu s vlastností jinou, že zdůrazňovalo zvláštní individuální vlastnost předmětu a že zvláště soustřeďovalo pozornost na adjektivum; bylo-li adjektivum samotné, mohlo adjektivu dodávat platnosti substantivní, označujíc osobu adjektivem označenou jako individuum se stálou určitou vlastností“ (J. Kurz, *Jazyk staroslověnský*, 80).

V dalším vývoji slovanských jazyků se syntaktická i sémantická povaha a vzájemný poměr jmenných a složených adjektiv měnily, jmenná adjektiva byla vytlačována z atributivních funkcí a jejich výskyt vůbec byl omezován. Tento proces probíhal v různých slovanských jazycích různě; v současné době jsou jmenná adjektiva nejvíce zachována na slovanském jihu.

Komparativ

§ 97 Komparativ adjektiv se v staroslověňštině tvoří dvojím způsobem,

A) kratším, B) delším – těmito koncovkami nom. sg.:

A)

m.	f.	n.
-ни (*-’ <i>bjb</i> /’ <i>ijb</i>)	-ъши (-’ <i>bši</i>)	-ѣ (-’ <i>e</i>)

připojovaly se k základu, jehož koncová souhláska byla měkkána jotací (viz § 18); o grafickém vyjádření měkkosti souhlásek v stsl. viz § 74, bod 1.

B)

m.	f.	n.
-ѣи/-аи (*-’ <i>ējb</i>)	-ѣиши/-аиши (*-’ <i>ējbsi</i>)	-ѣе/-ае (*-’ <i>ēje</i>)

-ѣ- nebo -а- se objevovaly jako střídnice za *-’*ē*-, tj. po *ž, š, č, j* bylo -а-, jinde -’*ē*- (viz § 21).

Poznámky:

1) **Kratší** způsob tvoření komparativu je méně rozšířen než delší. Je prakticky omezen na tyto kategorie:

a) na komparativy těch adjektiv, k nimž není pozitiv tvořený od téhož základu:

болѣи, болѣши, суг. болѣе // hlah. болѣ ‘větší’,
 вашѣи, вашѣши, вашѣ ‘větší’,
 мѣнѣи, мѣнѣши, суг. мѣне // hlah. мѣне ‘menší’,
 лоучѣи, лоучѣши, лоуче ‘lepší’,
 оунѣи, оунѣши, суг. оуне // hlah. оуне ‘lepší’,
 рачѣи, рачѣши, раче ‘milejší’,
 горѣи, горѣши, суг. горѣе // hlah. горѣ ‘horší’;

b) na komparativy tvořené od pozitivů se sufiky -’*ькѣ*, -’*окѣ*, -’*ькѣ*; přitom se uvedené sufiky vyrouštějí a kořená souhláska se mění (před jotací – viz § 18), např.

сладѣкѣ → сладѣи, сладѣши, сладѣе ‘sladký → sladší’,
 вѣсокѣ → вѣшии, вѣшѣши, вѣше ‘vysoký → vyšší’,
 тажѣкѣ → тажи, тажѣши, таже ‘těžký → těžší’;

c) na ojedinelá adjektiva další (u nichž se rovněž mění souhláska základu před jotací), např.

грѣбѣ → грѣбѣи, грѣбѣши, суг. грѣбѣе // hlah. грѣбѣ ‘hrubý → hrubší’,
 хоудѣ → хоудѣи, хоудѣши, хоудѣе // хоудѣи, хоудѣиши, хоудѣе
 ‘chudý → chudší’ atd.

2) **Delší** způsob je běžný u ostatních adjektiv (ne uvedených zde za a–c); pokud je před koncovkami pozitivu velára, podléhá před komparativní příponou změně podle zákona o první palatalizaci velár (viz § 17) a příponové *-’*ē*- se po ní reflektuje jako -’*ā*-; příklady:

острѣ → острѣи, острѣиши, суг. острѣе // hlah. острѣе ‘ostrý → ostřejší’,
 новѣ → новѣи, новѣиши, суг. новѣе // hlah. новѣе ‘nový → novější’,
 мѣногѣ → мѣножи, мѣножиши суг. мѣножае // hlah. мѣножае ‘mnohý
 četnější’.

3) Tabulkové tvary reprezentují ještě dobře stav praslovanský (samozřejmě s výjimkou některých specifických hláskových střídnic na styku slovního základu a přípony při tvoření komparativu kratším způsobem, např. *št, žd* atd.) a ten byl v podstatě pokračováním starého ie. tvoření komparativu příponami *-’*ios*/*-’*ies*/*-’*is* (srov. např. lat. *magis* ‘více’). Takový byl původ koncovky komparativu v nom. sg. neutra (*-’*ies* nebo *-’*ios* > *-’*ie* > -’*je*) i v nom. sg. m. (*-’*is* > *-’*is* > *-’*is* s analogickým -’*i*- a to dále dalo > -’*jb*, které se při kratším tvoření objevuje zdvojené); byly to tedy původně kmeny konsonantického, „sigmatického“ skloňování. Femininum se tvořilo přechylovacím sufikem -’*i* (v nom.)/-’*iā* (v nepřímých pádech); a protože ve skloňování adjektiv byly s ženskými *ia*-kmeny spjaty mužské a střední *io*-kmeny, byla i maskulina a neutra rozšířena v nepřímých pádech o sufix -’*io* a stala se (svým skloňovacím typem) *io*-kmeny. Jejich *s*-kmenový původ se projevuje v některých zvláštностech jejich skloňování (viz o něm níže § 98).

§ 98 Komparativ má v staroslověňštině **skloňování** – podobně jako pozitiv – jmenné i složené. Praktickým východiskem pro skloňování komparativu je nom. sg. f.: z něho lze odtržením nominativní koncovky -’*i* vyabstrahovat základ, k němuž se připojují koncovky *ia*-kmenů v případě feminin a koncovky mužských a středních *io*-kmenů v případě maskulin a neuter; výjimkou je (kromě nom. sg. m. a n.) nom. pl. m. s koncovkou konsonantických kmenů -’*e*.

Vzor **jmenného** skloňování:

sg.			
	m.	f.	n.
nom., vok.	болѣи	болѣши	болѣе
gen.	болѣша	болѣша	болѣша
dat.	болѣшоу	болѣши	болѣшоу
ak.	болѣшь/болѣи	болѣшѣ	болѣе
lok.	болѣши	болѣши	болѣши
instr.	болѣшемѣ	болѣшеѣ	болѣшемѣ
pl.			
	m.	f.	n.
nom., vok.	болѣше	болѣша	болѣша
gen.	болѣшь	болѣшь	болѣшь
dat.	болѣшемѣ	болѣшамѣ	болѣшемѣ
ak.	болѣша	болѣша	болѣша
lok.	болѣшихѣ	болѣшамѣ	болѣшихѣ
instr.	болѣши	болѣшамѣ	болѣши

du.			
	m.	f.	n.
nom., ak., vok.	БОЛЪША	БОЛЪШИ	БОЛЪШИ
gen., lok.	БОЛЪШОУ	БОЛЪШОУ	БОЛЪШОУ
dat., instr.	БОЛЪШЕМА	БОЛЪШАМА	БОЛЪШЕМА

Složené skloňování komparativu má stejné tvary jako složené skloňování pozitivu, je však třeba pamatovat, že

a) v nom. sg. m. se k jmenným tvarům obou typů už žádné další zakončení nepřipojuje, takže tvar jmenný i složený mají stejnou podobu,

b) v nom. sg. f. se tvar původ. zájmena *ja* připojuje k tvaru jmennému na *-i*, takže tu pak vzniká zakončení *-ija* (na rozdíl od *ja*-kmenového pozitivu složeného skloňování *-'aja*),

c) v nom. pl. m. je východiskem rovněž tvar jmenný (na *-e*), takže tu pak vzniká většinou zakončení *-eji* (vedle podstatně řídkého *-iji* shodného s běžným tvarem složeného skloňování *jo*-kmenových mužských adjektiv v pozitivu).

Vzor složeného skloňování:

sg.			
	m.	f.	n.
nom.	БОЛЪШИ	БОЛЪШИНА	БОЛЪШЕ
gen.	БОЛЪШАИЕГО	БОЛЪШАИ	БОЛЪШАИЕГО
dat.	БОЛЪШОУЕМОУ	БОЛЪШИИ	БОЛЪШОУЕМОУ
ak.	БОЛЪШИ // БОЛЪШИИ	БОЛЪШЖИЖ	БОЛЪШЕ
lok.	БОЛЪШИИМЪ	БОЛЪШИИ	БОЛЪШИИМЪ
instr.	БОЛЪШИИМЪ	БОЛЪШЕЖ	БОЛЪШИИМЪ
pl.			
	m.	f.	n.
nom.	БОЛЪШЕИ	БОЛЪШАИ	БОЛЪШАИ
gen.	БОЛЪШИИХЪ	= mask.	= mask.
dat.	БОЛЪШИИМЪ	= mask.	= mask.
ak.	БОЛЪШАИ	= mask.	= nom.
lok.	БОЛЪШИИХЪ	= mask.	= mask.
instr.	БОЛЪШИИМИ	= mask.	= mask.
du.			
	m.	f.	n.
nom., ak. vok.	БОЛЪШАИ	БОЛЪШИИ	БОЛЪШИИ
gen., lok.	БОЛЪШОУЮ	= mask.	= mask.
dat., instr.	БОЛЪШИИМА	= mask.	= mask.

Poznámky:

1) Podobně jako komparativ (jmenně i složeně) se skloňují participia *s-ová* a *nt-ová* (viz § 125).

2) Tvary typu *bol'ijb* v ak. sg. m. jmenného skloňování jsou novotvary; vedle nich se někdy v stsl. památkách objevují i původnější tvary typu *bol'ьsb/bol'ьšii* (*-šbjb).

3) Vedle tvarů typu *bol'eje* v nom., ak. a vok. sg. n. složeného skloňování jsou v stsl. památkách doloženy častěji novotvary s analogickým *-ьš-* podle nepřímých tvarů typu *bol'ьšeje*.

§ 99 Komparativu se v staroslověnštině užívá v podobném významu jako v nové češtině. Předmět, s nímž je srovnání provedeno, bývá v staroslověnštině nejčastěji vyjádřen tzv. genitivem srovnávacím, např. *starějь мене* 'starší než já', řídkěji se při komparaci užívá partikule *neže*.

Komparativu se kromě toho užívá ve významu našeho **superlativu**; stojí u něho rovněž genitiv - v tomto případě genitiv pl. jména označujícího celek, z něhož se vyděluje nositel dané (největší) vlastnosti, např. *starějь всѣхъ* 'nejstarší ze všech'. Někdy (ale poměrně jen řídko) se užívá i komparativu s předponou *naji-* (např. *najipače* 'nejspíše') a pro vyjadřování velké míry vlastnosti mimo srovnání se užívá prostředků jiných.

Jmenné a složené tvary komparativu jsou co do své funkce a svého významu rozlišeny stejně jako jmenné a složené tvary pozitivu (viz podrobněji tam, § 96).

E. Číslovky

§ 100 Základní číslovky první desítky

Základní číslovky první desítky jsou jednak tzv. číslovky „nižšího počtu“ od 1 do 4, jednak tzv. číslovky „vyššího počtu“ od 5 do 10.

Číslovky	Skloňují se
суг. ЮДИНЪ, -а, -о 'jeden' hlah. ЄДИНЪ, -а, -о	jako zájm. ТЪ, ТА, ТО
ДЪВА, ДЪВѢ, ДЪВѢ 'dva' ОБА, ОБѢ, ОБѢ 'oba'	— —
суг. ТРЪЕ // ТРИЕ, три, три 'tři' hlah. ТРЪЕ // ТРИЕ, три, три	jako <i>i</i> -km. substantiva v pl.
ЧЕТЫРЕ, -и, -и 'čtyři'	jako konsonantické kmeny v pl.

Syntaktická charakteristika:

Číslovky nižšího počtu (1-4) jsou svou syntaktickou povahou shodné přívlaskty. To znamená, že ve spojení „číslovka + substantivum označující počítané předměty“ je **řídícím členem** ono **substantivum**, které vyjadřuje svými koncovkami

syntaktické zapojení celého číslovkového syntagmatu do kontextu, a číslovka se s ním shoduje v rodě, čísle a pádě, např. *o trьchъ chlěběchъ* 'o třech chlebech'.

Číslovky	Skloňují se
ПАТЬ 'pět', ШЕСТЬ 'šest', СЕДМЬ 'sedm', ОСМЬ 'osm', ДЕВЯТЬ 'devět'	Jako <i>i</i> -km. ženského rodu v sg.
ДЕСАТЬ 'deset'	Jako <i>i</i> -km. f. // jako konsonantický kmen m. ve všech číslech

Syntaktická charakteristika:

Číslovky vyššího počtu (5–10) mají povahu číselných substantiv (podobně jako nč. *pětice* nebo *pětka* atd.). To znamená, že ve spojení „číslovka + substantivum označující počítané předměty“ je **řídícím členem** tato substantivní číslovka, která vyjadřuje svými koncovkami syntaktické zapojení celého číslovkového syntagmatu do kontextu, a ono substantivum stojí u ní jakožto neshodný přívlastek důsledně v tvaru gen. pl., např. *o pěti chlěbъ* 'o pěti chlebech' (doslova vlastně 'o pěti chlebů'). Dokonce adjektivní nebo zájmený přívlastek rozvíjející takové spojení číslovky s počítaným předmětem se může shodovat právě s číslovkou jakožto se substantivem ženského rodu, např. *priimъ pětъ to chlěbъ* 'příjav těch pět chlebů' (doslova vlastně 'příjav tu pěti chlebů').

Základní číslovky druhé desítky se tvoří základními číslovkami první desítky (od jedné do devíti) ve spojení s předložkovým obratem *na desęte* 'na desíti', tedy *ѦДИНЪ* (-а, -о) *НА ДЕСАТЕ* 'jedenáct', *ДЪВА* (-Ѣ, -Ѥ) *НА ДЕСАТЕ* 'dvanáct', *ТРЪЕ* (ТРИ) *НА ДЕСАТЕ* 'třináct', *ЧЕТЫРЕ* (-И) *НА ДЕСАТЕ* 'čtrnáct', *ПАТЬ* *НА ДЕСАТЕ* 'patnáct', *ШЕСТЬ* *НА ДЕСАТЕ* 'šestnáct', *СЕДМЬ* *НА ДЕСАТЕ* 'sedmnáct', *ОСМЬ* *НА ДЕСАТЕ* 'osmnáct', *ДЕВЯТЬ* *НА ДЕСАТЕ* 'devatenáct'.

Syntaktickou povahu číslovek druhé desítky určují jejich jednotkové komponenty; proto se číslovky 11–14 se svým počítaným předmětem shodují (stejně jako číslovky 1–4), kdežto číslovky 15–19 svůj počítaný předmět řídí (stejně jako číslovky 5–9), tedy *jedinъ na desęte moъъ* (nom. sg.), *dъva na desęte moъa* (nom. du.), *trъje/četyre na desęte moъi* (nom. pl.), *pětъ na desęte moъъ* (gen. pl.).

Celé desítky se vyjadřují tím způsobem, že se počítá číslovka *desęť* (tj. vystupuje tu jako počítaný předmět po číslovkách první desítky), viz na násl. str. pozn. 1.

Jednotlivé číslovky vyšší než 20 se tvoří opisem sestávajícím z příslušné desítky, k níž se příslušný jednotkový komponent připojuje s pomocí spojky *i* nebo *ti*, např. *ДЪВА ДЕСАТИ И ѦДИНЪ* 'jedenadvacet', *ТРЪЕ ДЕСАТЕ ТИ ПАТЬ* 'pětatřicet'.

Syntaktickou povahu takových opisných číslovek určují jejich jednotkové komponenty, tedy *dъva desęti i jedinъ moъъ* (nom. sg.), *dъva desęti i dъva moъa* (nom. du.), *dъva desęti i četyre moъi* (nom. pl.), *dъva desęti i pětъ moъъ* (gen. pl.).

Celé stovky a tisíce se vyjadřují tím způsobem, že se počítají číslovky *sto* (které má morfologicky i syntakticky povahu podstatného jména *o*-kmenového středního

rodu) a *tysęsti* // *tysęšti* (které má morfologicky i syntakticky povahu podstatného jména *ja*-kmenového ženského rodu), tedy

СЪТО 'sto', *ДЪВѢ СЪТѢ* 'dvě stě', *ТРИ СЪТА* 'tři sta', *ЧЕТЫРИ СЪТА* 'čtyři sta', *ПАТЬ СЪТЪ* 'pět set', *ШЕСТЬ СЪТЪ* 'šest set', *СЕДМЬ СЪТЪ* 'sedm set', *ОСМЬ СЪТЪ* 'osm set', *ДЕВЯТЬ СЪТЪ* 'devět set', *ТЫСЈШТИ* // *ТЫСАШТИ* 'tisíc', *ДЪВѢ ТЫСЈШТИ* 'dva tisíce', *ТРИ ТЫСЈШТА* 'tři tisíce', *ЧЕТЫРИ ТЫСЈШТА* 'čtyři tisíce', *ПАТЬ ТЫСЈШТЬ* 'pět tisíc', *ШЕСТЬ ТЫСЈШТЬ* 'šest tisíc', *СЕДМЬ ТЫСЈШТЬ* 'sedm tisíc', *ОСМЬ ТЫСЈШТЬ* 'osm tisíc', *ДЕВЯТЬ ТЫСЈШТЬ* 'devět tisíc', pro označení 10.000 se užívá substantiva *ТЪМА* 'tma', též 'nescíslné množství'.

Poznámky:

1) Číslovka *četyre* má v gen. pl. vedle tvaru *četyrъ* i tvar *četyрь*. Číslovka *desęť* má (archaické) tvary mužského konsonantického kmene většinou tam, kde tvoří součást číslovek opisných: u číslovek 2. desítky v předložkovém lok. sg. *na desęte* (jinak mívá v lok. sg. *i*-kmenový tvar na -i), jako počítaný předmět v označení celých desítek od 20 do 90 (u 20 v tvaru nom. du., u 30 a 40 v tvaru nom. pl., který je tu však doložen i vedle mladších tvarů ženského skloňování *i*-kmenového, u 50–90 v tvaru gen. pl.), tedy *ДЪВА/ДЪВѢ ДЕСАТИ* 'dvacet', *ТРЪЕ ДЕСАТЕ* // *ТРИ ДЕСАТИ* 'třicet', *ЧЕТЫРЕ ДЕСАТЕ* // *ЧЕТЫРИ ДЕСАТИ* 'čtyřicet', *ПАТЬ ДЕСАТЬ* 'padesát', *ШЕСТЬ ДЕСАТЬ* 'šedesát', *СЕДМЬ ДЕСАТЬ* 'sedmdesát', *ОСМЬ ДЕСАТЬ* 'osmdesát', *ДЕВЯТЬ ДЕСАТЬ* 'devadesát'.

2) Tabulkové tvary reprezentují dobře stav pozdně praslovanský, kdy číslovky ještě netvořily samostatný slovní druh. Byla to sice zvláštní skupina slov uzavřená sémanticky (označovala jednotlivé členy přirozené řady čísel), ale neměla žádné specifické vlastnosti morfologické ani syntaktické. Svým skloňováním to byla zájmena nebo substantiva, svými vazbami syntaktická adjektiva (shodné přívlastky) nebo syntaktická substantiva (řídící členy ve spojení s počítanými předměty). Tento výchozí stav se však v historickém vývoji slovanských jazyků měnil. Číslovky 2. desítky se staly z opisných (několikaslovných) složenými (jednoslovnými, srov. č. *jedenáct*, *dvanáct*, *patnáct*, r. *odinadcať*, *dvenadcať*, *pjatnadcať* atd.) a vyrovnala se syntax číslovek 11–14 a číslovek 15–19 (srov. č. *jedenáct mužů*, *třináct mužů*, *patnáct mužů* atd.); složenými se staly názvy celých desítek (srov. č. *dvacet*, *třicet*, *padesát* atd., r. *dvadcať*, *tridcať*, *pjatdesjať* atd.); číslovky 5–10 ztrácely substantivní platnost a s ní zčásti i původní skloňování a charakter řídícího členu ve spojení s počítaným předmětem (který se začal skloňovat sám, srov. č. *o pěti hoších*, *s pěti hochy* atd.). I číslovky od 5 výše se tak postupně stávaly ve spojení se substantivem označujícím počítané předměty jeho kvantitativním atributem a ono samo řídícím členem daného číslovkového syntagmatu; přitom tvar gen. pl. počítaného substantiva, zachovávaný přežitkově v syntaktické pozici nom. a ak. (typ č. *pět žen*), se už dnes nepokládá za tvar funkčně závislý, nepřímý (casus obliquus), ale přímý (casus rectus) a označuje se někdy jako „numerativ“. Číslovky se tak v historickém vývoji slovanských jazyků formovaly v samostatný slovní druh.

Počátky tohoto procesu se odrážejí i v stsl. památkách; tak např. v Zogr se čte ještě archaičtější *възєшє коша dъva na desęte* se substantivem označujícím počítané předměty v ak. du., kdežto v Mar už je na stejném místě gen. pl. *koъъ*; nebo v Supr se čtou už doklady se skloňovaným subst. v nepř. pádech, označujícím počítané předměty po číslovce vyššího počtu, např. *въ чetyrechъ desęťchъ lětěchъ* (na místě archaičtějšího *lětъ*; archaické obraty jsou tu ovšem zachovány ještě také, např. *o desęti dęvicъ*).

§ 101 Číslovky řadové jsou sémanticky i formálně adjektiva číselného významu (odpovídající na otázku „kolikátý“).

Řadové číslovky *první desítky*:

ПРЪВЪИИ, ПРЪВАА, ПРЪВОЕ ‘první’, ВЪТОРЪИИ, ВЪТОРАА, ВЪТОРОЕ ‘druhý’, ДРОУГЪИИ, ДРОУГАА, ДРОУГОЕ ‘druhý’, ТРЕТИИ, -ЪА // -ЪАА, -ЪЕ // -ЪЕЕ ‘třetí’, ЧЕТВЪРТЪИИ, -АА, -ОЕ ‘čtvrtý’, ПАТЪИИ, -АА, -ОЕ ‘pátý’, ШЕСТЪИИ, -АА, -ОЕ ‘šestý’, СЕДМЪИИ, -АА, -ОЕ ‘sedmý’, ОСМЪИИ, -АА, -ОЕ ‘osmý’, ДЕВАТЪИИ, -АА, -ОЕ ‘devátý’, ДЕСАТЪИИ, -АА, -ОЕ ‘desátý’.

Řadové číslovky *druhé desítky* se tvoří tak, že předložkový obrat *na desete* zůstává beze změny a jednotkové komponenty se objevují v podobě příslušné číslovky řadové:

ПРЪВЪИИ НА ДЕСАТЕ // ЕДИНЪИИ НА ДЕСАТЕ ‘jedenáctý’,
ВЪТОРЪИИ НА ДЕСАТЕ ‘dvanáctý’ atd.

Řadové číslovky *celých desítek* jsou složené (jednoslovné) a jsou tvořeny od druhé („desítkové“) složky sufixem *-ьнужь*.

ДЪВАДЕСАТЪНЪИИ, -АА, -ОЕ ‘dvacátý’, ТРИДЕСАТЪНЪИИ, -АА, -ОЕ ‘třicátý’, ЧЕТЫРИДЕСАТЪНЪИИ, -АА, -ОЕ ‘čtyřicátý’, ПАТЪДЕСАТЪНЪИИ, -АА, -ОЕ ‘padesátý’ atd.

Řadové číslovky *vyšší*:

СЪТЪНЪИИ, -АА, -ОЕ ‘stý’, ТЫСЪШТЪНЪИИ, -АА, -ОЕ ‘tisící’.

Poznámky:

- 1) Řadové číslovky se skloňují jako adjektiva složeného skloňování tvrdého; jen číslovka *tretijь* má skloňování měkké (*ijo*-kmenové), jmenné i složené.
- 2) Tabulkové tvary reprezentují ještě dobře stav pozdně praslovanský.
- 3) U číslovek druhé desítky jsou v stsl. památkách doloženy i novotvary typu *devetъnadesetънужь* ‘devatenáctý’ nebo *osmonadesetънужь* ‘osmnáctý’.

§ 102 Číslovky druhové

Číslovky	Skloňují se
ДЪВОИ, -А, -Е ‘dvojí’, ОБОИ, -А, -Е ‘obojí’, ТРОИ, -А, -Е ‘trojí’	Jako zájmeno *jь, *ja, *je
ЧЕТВОРЪ, -А, -О ‘čtvery’, ПАТОРЪ, -А, -О ‘paterý’, ШЕСТОРЪ, -А, -О ‘šesterý’, СЕДМОРЪ, -А, -О ‘sedmerý’, ОСМОРЪ, -А, -О ‘osmerý’, ДЕВАТОРЪ, -А, -О ‘devaterý’, ДЕСАТОРЪ, -А, -О ‘desaterý’	Jako tvrdá adjektiva jmenného skloňování

Poznámky:

- 1) Číslovek druhových se užívá buď samostatně (a mají pak tvar n. sg.), např. *na dvoje* ‘na dvě’, nebo jako shodného atributu u jména v plurálu, např. *двоји людѣ* ‘dvojí lidé’.
- 2) Tabulkové tvary reprezentují ještě v podstatě stav pozdně praslovanský, v němž však byla větší pestrost: vedle sufixu *-оръ* se při tvoření druhových číslovek uplatňoval i sufix *-ерь*.

F. Funkce a význam skloňovaných tvarů jmen

§ 103 Jak bylo řečeno už úvodem, vyjadřují se deklinací jmen některé základní mluvnické kategorie (viz § 72).

Kategorie **pádů** je v staroslovenštině vybudována v principu stejně jako i v současné češtině: Funkce pádů u syntaktických adjektiv (tj. u adjektiv a participií, adjektivních zájmen, základních číslovek nižšího počtu a číslovek řadových i druhových – tedy u těch slovních kategorií, které vystupují ve větě jako shodné přívlastky jmen) je **syntakticky formální, kongruenční**: pád je pro ně formálním prostředkem, jímž signalizují mluvnickou shodu se svým řídicím jménem.

Funkce pádů u syntaktických substantiv (tj. u substantiv, substantivních zájmen, základních číslovek vyššího počtu a substantivně užitých adjektiv a participií) je gramaticky sémantická: pád je pro ně prostředkem vyjadřujícím zvláštní mluvnické významy.

I systém těchto zvláštních mluvnických významů je v staroslovenštině v **podstatě** stejný jako v současné češtině, tj. nom. je pád podmětu, gen. pád adnominální a u slovesa pád partitivní, dat. pád druhého předmětu atd., zato v **detailích** jsou tu mezi češtinou a staroslovenštinou některé charakteristické rozdíly; vyplývají z rozdílu časových (staroslovenština doložená už v 9. stol. zachovává některé archaismy), prostorových (staroslovenština odráží některé zvláštnosti jihoslovanských a balkánských jazyků) a funkčních (staroslovenština jako liturgický jazyk vytvořený na překladech z řečtiny přijímá některé zvláštnosti řecké syntaxe). Z charakteristických odlišností v užívání **pádů** v staroslovenštině ve srovnání s češtinou lze uvést zejména tyto:

§ 104 Genitiv

a) Užívání genitivu záporového běžně ve funkci přímého předmětu záporného přechodného slovesa, např. *ne znaaše jeje* ‘neznal ji’ (ak. se v takových případech objevuje jen výjimečně) a méně často i v záporných větách existenciálních typu *korablja inogo ne bě tu* ‘nebyl tu jiný koráb’. Je to starý obecně slovanský způsob vyjadřování, který má dokonce starší kořeny předslavanské (viz § 5, bod 8).

b) Užívání genitivu jako předmětu supina přechodných sloves, např. *ido lovitiь rybь* ‘jdu lovit ryby’, doslova vlastně ‘ryb’ (viz podrobněji níže § 120). Je to rovněž starý prostředek obecně slovanský.

c) Užívání genitivu „kvantitativního“ jako druhého předmětu u sloves označujících velkou (krajní) míru děje, činnosti a prefigovaných většinou předponou *na-* (jako *naplbniti*, *nasytiti*, *napojiti* apod.), např. *naplbnite vodonosy vody* ‘naplňte nádoby vodou’, doslova vlastně ‘vody’. Je to starý prostředek obecně slovanský.

d) Užívání genitivu ještě bez předložky *tam*, kde se v nové době objevují už vazby předložkové, jako třeba po slovesech (a adjektivech) s významem vzdalování, odlučování, např. *razložaję plęvy pšęnice* ‘odděluje plevy od pšenice’ nebo *čistę będetę gnęva* ‘bude čistý od hněvu, zbaven hněvu’, nebo naopak s významem fyzického nebo psychického směřování, např. *iže doidetę města togo* ‘kdo dojde až na to místo’, nebo po zájmených výrazech *jedinę, kęto, eterę* aj. s významem partitivním, např. *jedinę jichę* ‘jeden z nich’. Je to starý způsob vyjadřování obecně slovanského.

e) Užívání genitivu s předložkou *otę* v různých významových odstínech odlukových a partitivních *tam*, kde se v č. nebo v r. užívá předložky **jъz* (č. *z*, r. *iz* atp.), mimo jiné v citovaných obrazech s *jedinę, kęto, eterę* aj., např. *jedinę otę n'ichę* ‘jeden z nich’. Je to úzus jihoslovanský a jeho vznik se spojuje se zvláštním jazykovým vývojem na Balkáně.

Dativ

a) Užívání dativu adnominálního, tj. dativu ve funkci neshodného přívlastku typu *skrbębtę zębomę* ‘skřípění zubů’ (doslova vlastně ‘zubům’) nebo *otępuštenęje gręchomę* ‘odpuštění hříchů’ (doslova vlastně ‘hříchům’). Kořeny tohoto způsobu vyjadřování jsou obecně slovanské a patrně i předslovanské, ale v tom rozsahu a v těch významových odstínech, v nichž je doložen v stsl. památkách, je to vazba spjatá s bulharsko-makedonským prostředím.

b) Užívání tzv. dativu absolutního (viz podrobněji § 126).

c) Užívání vazby dativu s infinitivem (viz podrobněji § 119).

d) Užívání konstrukce „dativ + 3. os. slovesa *byti* + nom. (po záporu gen.)“ ve významu ‘někdo má něco’, např. *jeji bę sęstra* ‘měla sestru’ (doslova vlastně ‘jí byla sestra’), *ne bę jima čęda* ‘neměli dítě’ (doslova vlastně ‘nebylo jim dítěte’). Je to prastará konstrukce, běžná i v ostatních starých ie. jazycích.

Akuzativ

a) Užívání vazby akuzativu s participiem po slovesech smyslového vnímání (viz podrobněji § 126).

b) Užívání vazby infinitivu s akuzativem ve větách jako *kogo mę nepęštujotę narodi byti* ‘za koho mne lidé pokládají’ (doslova vlastně ‘koho mne mní zástupy býti’). Je to prostředek vytvořený v staroslověnštině vlivem řeckých předloh.

Lokál

a) Užívání bezpředložkového lokálu jednak příslovečného, a to místního, např. *tomę městę* ‘na tom místě’ a časového, např. *tomę časę* ‘v tom čase’, jednak předmětového po některých slovesech, např. *kosęoti sę komę* ‘dotknout se koho’

(doslova vlastně ‘kom’), hlavně sloves s předponou *pri-*. Je to archaický pozůstatek obecně slovanského úzu, který je zachován i v jiných starších slovanských jazycích, ale v současné době už zcela vymizel (když se lokálu ve všech slovanských jazycích, které mají skloňování koncokové, užívá dnes už jen s předložkami).

b) Častější užívání lokálu s předložkami *vę, na, nadę* a *podę* po slovesech pohybu *tam*, kde se v češtině užívá akuzativu, např. *položilę jęsi na glavę jęgo věnęcbę* ‘položil jsi korunu na jeho hlavu’ (doslova vlastně ‘na jeho hlavě’); bylo to poněkud jiné pojetí „klidu“, pojetí statické (na otázku „kde“), a pojetí „pohybu“, pojetí dynamické (na otázku „kam“), jehož rozlišování má kořeny už indoevropské.

Instrumentál

a) Užívání instrumentálu vlastnosti (instrumentalis qualitatis), tj. adnominálního instrumentálu substantiva obligátně rozvitého shodným přívlastkem v obrazech jako *človękę nečistomę duchomę* ‘člověk nečistého ducha’ (doslova vlastně ‘nečistým duchem’); genitivus qualitatis (*človękę ducha nečista*) byl v stsl. vedle toho možný též. Je to starý úzus obecně slovanský.

b) Užívání instrumentálu časového, např. *noštiję* ‘v noci’ nebo *možemę se sętvoritę jedinęmę dnęmę* ‘můžeme to učinit během jednoho dne’. Je to úzus známý i z jiných slovanských jazyků.

c) Nápadný nedostatek instrumentálu predikativního; v staroslověnštině jsou doloženy jen zcela ojedinělé jeho doklady až v mladších památkách, např. *sirotoję dětištę ne będetę* ‘sirotkem chlapec nebude’. Jinak je v staroslověnštině ve funkci jmenného i sponově jmenného přísudku běžný nom., např. *ledę bystę voda toplę* ‘led se stal teplou vodou’ (doslova vlastně ‘teplá voda’) a rovněž pro vyjádření doplňku je tu běžná tzv. vazba dvojího nominativu nebo dvojího akuzativu, např. *sętvorję vy človękomę lovęca* ‘učiním vás lovci lidí’ (doslova vlastně ‘lovce lidem’). Je to starý úzus obecně slovanský.

§ 105 Kategorie mluvnického čísla má u jmen, která vystupují ve větě jako shodné přívlastky, funkci kongruenční, kdežto u syntaktických substantiv funkci gramaticky sémantickou. V této své gramaticky sémantické funkci se stsl. systém čísel liší od současného českého stavu zejména těmito znaky:

a) Staroslověnština má vedle singuláru a plurálu ještě duál (číslo dvojný), jehož se užívá skoro důsledně k označení dvou osob, živočichů, věcí apod., např. *človękę eterę imę dvěna syny i řeče męn'iję synę jęju otęcu. otęče daždę mi dostojęnřję čęstę imęnęja. i rozdęli jima imęnęje* ‘Jakýsi člověk měl dva syny. I řekl mladší syn z nich otcí: »Otcě, dej mi náležitou část jmění.« I rozdělil jim jmění’. Užívání duálu je starý obecně slovanský úzus sahající svými kořeny hluboko do období předslovanského. Zdá se však, že se původně duálu užívalo především u jmen spojených s číslovkou *dęva, obę* nebo u jmen označujících předměty párové, pravidelné, ustálené dvojice apod. Proto se v jeho poměrně důsledném užívání v staroslověnštině o jakýchkoli dvojicích, i náhodných, efemerních atp., spatřuje někdy výraz jisté stylizovanosti, víceméně umělé upravenosti mluvnické stavby staroslověnštiny. Jeho relativní důslednost (i proti znění řec. předloh, v nichž

stojí na daných místech pl.) a jeho zachování i v tvarech kongruentních „na dálku“ ukazují však spíše na to, že byl jazykovou kategorií v nejstarších textech skutečně živou.

b) V stsl. památkách se někdy užívá neurčitých ukazovacích nebo sumarizujících zájmených výrazů v pl. (n.) tam, kde je dnes v č. běžný sg. (n.), např. *vsja si* 'všechno toto' (doslova vlastně 'všechna tato'). Je to úzus přejatý z řečtiny (a v stsl. památkách se vedle něho objevuje i *vsse se*).

§ 106 Kategorie mluvnického rodu se morfologicky vyjadřuje jen s funkcí kongruenční u syntaktických adjektiv, kdežto u syntaktických substantiv představuje jev za hranicemi morfologie.

K charakteristickým zvláštnostem staroslověnštiny v rodové kongruenci syntaktických adjektiv patří kolísání v rodu u adjektiv rozvíjejících *a*-kmenová maskulina, tj. typ *dobryjъ vladyka* (adjektivum je rodu mužského podle smyslu) // *dobraja vladyka* (adjektivum je *a*-kmenem stejně jako jeho řídicí substantivum). Tento úzus je známý i z ostatních starších slovanských jazyků.

2. FLEXE SLOVES

A. Úvodní poznámky

§ 107 Slovesnou flexí se vytvářejí tvary, které jsou výrazovými prostředky mluvnických kategorií slovesa: kategorie osoby (první, druhé a třetí), času (přezent, futura, futura exacta, aoristu, imperfekta, perfekta a plusquamperfekta), slovesného způsobu (indikativu, imperativu a kondicionálu) a slovesného rodu (aktiva a pasiva). Je to podstatně větší počet kategorií než u jmen a k jejich vyjádření je potřeba i většího počtu tvarů. Proto mělo-li každé jméno k dispozici vždy jen jeden kmen jako východisko tvoření tvarů (např. substantivum *rabъ* mělo kmen vyznívající původně na **-o-*: **rab-o-s*), má každé sloveso k dispozici dva odlišné kmeny (např. *trъpěti* kmen *trъp-i-* a kmen *trъp-ě-*): jeden, který je mimo jiné základem pro tvoření přezentu, se nazývá prezentní, druhý, který je mimo jiné základem pro tvoření infinitivu, se nazývá infinitivní (někdy též aoristový).

Je tedy nutno při klasifikaci sloves přihlížet k oběma kmenům a užít jich obou jako klasifikačních kritérií.

Podle kmene infinitivního existují tyto typy slovanských sloves:

1. **-θ-** (tj. bez infinitivní kmenotvorné přípony a s kmenem zakončeným kořenovou hláskou, např. *nes-ti*, *zna-ti*), 2. **-nθ-** (např. *dvig-nθ-ti*), 3. **-ě-** (např. *trъp-ě-ti*), 4. **-i-** (např. *pros-i-ti*), 5. **-a-** (např. *bъr-a-ti*, *plak-a-ti*) a 6. **-ova-** (např. *kup-ova-ti*; přísně geneticky vzato je tu původní kmenotvornou příponou infinitivní pouhé *-a-*, ono *-ov-* patřilo od původu k slovesnému základu).

Podle kmene prezentního pak existují tyto typy slovanských sloves:

1. **-θ-** (tj. bez prezentní kmenotvorné přípony; tato slovesa se nazývají „atematická“), 2. **-e/o¹** (např. stsl. *nes-e-ši*), 3. **-ne/no-** (např. stsl. *dvig-ne-ši*), 4. **-je/jo-** (např. stsl. *zna-je-ši* nebo *kupu-je-ši*), 5. **-i-** (např. stsl. *pros-i-ši*, *trъp-i-ši*).

Při dělení sloves primárně podle kmene infinitivního se tak dospívá k 6 slovesným třídám (v nichž je vždy vnitřní dělení provedeno podle kmene prezentního), při dělení sloves primárně podle kmene prezentního se tak dospívá k 5 třídám (eventuálně k 1 + 4 třídám, oddělí-li se zásadně slovesa atematická od tematických), v nichž je pak vnitřní dělení provedeno podle kmene infinitivního.

Obě klasifikace jsou v odborné literatuře zastoupeny. Pro staroslověnštinu se ukazuje jako praktičtější zásadní (primární) dělení podle kmene prezentního. Přitom se pro detailnější klasifikaci uvnitř každé jednotlivé třídy užívá, kde je zapotřebí, kromě zřetele ke kmeni infinitivnímu navíc i zřetele k zakončení kořene.

¹ Dvojitá hlásková podoba prezentní kmenotvorné přípony souvisí s tzv. „stupňováním“ neboli „středou“ (nebo též „ablautem“), jehož podstatou bylo specifické střídání samohlásek nejen v kořenech, nýbrž i v příponách už při ie. tvoření slov a tvarů; viz podrobněji § 33.

B. Přehled slovesných tříd a časování indikativu přítomnosti

§ 108 Podle přítomného kmene se stsl. slovesa dělí I. na *atematická* (bez kmenotvorné přípony v kmeni přítomném) a II. na *tematická* (s některou z přípon v kmeni přítomném uvedených výše v § 107).

Základních, neodvozených sloves atematických je pouze pět: *byti*, *věděti*, *dati*, *jasti* 'jíst' a *iměti* (tak v stsl. psáno; vlastně *jьměti* 'mít') a stejné časování mají ovšem i jejich deriváty s předponami jako *uvěděti* 'dovědět se', *jьzjasti* 'sníst', 'prohýřit' apod.

Všechna ostatní slovesa jsou tematická.

Přes značnou disproporci v množství sloves patřících do skupiny I. nebo II. má toto dělení dobré zdůvodnění teoretické (historické) i praktické; v staroslověnštině totiž existuje zásadně dvojí způsob časování přítomnosti – jeden právě u sloves atematických a druhý u sloves tematických: jen slovo *iměti* má přísně vzato časování smíšené. Staroslověnština po této stránce reprezentuje v podstatě stav pozdně praslovanský (o odchylkách staroslověnštiny od výchozího, praslovanského stavu v konkrétní podobě některých koncovek viz u každého typu zvlášť).

Přítomnost atematických sloves se časuje takto:

Infinitiv singulár	БЪТИ byti	ВѢДѢТИ veděti	ДАТИ dati	ЈАСТИ jasti	ИМѢТИ iměti
1. os.	ЮСМЪ	ВѢМЪ	ДАМЪ	ЈАМЪ	ИМАМЪ
2. os.	ЮСИ	ВѢСИ	ДАСИ	ЈАСИ	ИМАШИ
3. os.	ЮСТЪ	ВѢСТЪ	ДАСТЪ	ЈАСТЪ	ИМАТЪ
plurál					
1. os.	ЮСМЪ	ВѢМЪ	ДАМЪ	ЈАМЪ	ИМАМЪ
2. os.	ЮСТЕ	ВѢСТЕ	ДАСТЕ	ЈАСТЕ	ИМАТЕ
3. os.	СЖТЪ	ВѢДАТЪ	ДАДАТЪ	ЈАДАТЪ	ИМЖТЪ
duál					
1. os.	ЮСВѢ	ВѢВѢ	ДАВѢ	ЈАВѢ	ИМАВѢ
2. os.	ЮСТА	ВѢСТА	ДАСТА	ЈАСТА	ИМАТА
3. os.	ЮСТЕ	ВѢСТЕ	ДАСТЕ	ЈАСТЕ	ИМАТЕ

Poznámka:

Tabulkové tvary reprezentují ještě v podstatě stav pozdně praslovanský s výjimkou typicky stsl. koncovek *-tъ* v 3. os. sg. a pl.; pro praslovanštinu se tu předpokládá zakončení **-tъ*.

§ 109 Přítomnost sloves tematických se tvoří těmito koncovkami:

	sg.	pl.	du.
1. os.	-Ж	-МЪ	-ВѢ
2. os.	-ШИ	-ТЕ	-ТА
3. os.	-ТЪ	-ЖТЪ (I.-III.) -АТЪ (IV.)	-ТЕ

Poznámky:

1) V nosovkách 1. os. sg. a 3. os. pl. je kromě původní koncovky osobní obsažena i samohlásková část přítomného kmenotvorné přípony (u sloves I.-III. tř. v *o*-ovém stupni); nelze je již v staroslověnštině analyzovat na vlastní koncovku a kmenotvornou příponu. V ostatních osobách se koncovky připínají ke kmeni, který je tvořen ze slovesného základu prostým připojením příslušné přítomného kmenotvorné přípony (u sloves I.-III. tř. ve stupni *e*-ovém), tj. *-e-* (I. tř.), *-ne-* (II. tř.), *-je-* (III. tř.), *-i-* (IV. tř.).

2) Tabulkové tvary reprezentují ještě z větší části stav pozdně praslovanský s výjimkou specificky stsl. koncovek 2. os. sg. *-ši* s analogickým koncovým *-i* podle časování sloves atematických (pro praslovanštinu se tu předpokládá koncovka **-šъ*) a koncovek 3. os. sg. a pl. *-tъ* (pro praslovanštinu se tu předpokládá koncovka **-tъ* resp. *-o*).

§ 110 Další dělení sloves uvnitř jednotlivých tematických tříd je toto:

I. třída slovesná, do níž patří slovesa s přítomného kmenotvornou příponou *-e/o-*, se podle kmene infinitivního dělí na dvě skupiny; jsou to

A. slovesa s kmenem infinitivním bez specifické kmenotvorné přípony, tedy rovným kořeni zakončenému na souhlásku (proto se někdy i označují jako „souhlásková slovesa I. tř.“), např. *nes-ъ*, *nes-e-ši*, *nes-ti*;

B. slovesa s kmenem infinitivním tvořeným kmenotvornou příponou *-a-*, např. *zov-ъ*, *zov-e-ši*, *zъv-a-ti* 'zvat', 'volat'.

A. Vzor časování přítomného času sloves I. A tř.:

	sg.	pl.	du.
1. os.	НЕСЖ	НЕСЕМЪ	НЕСЕВѢ
2. os.	НЕСЕШИ	НЕСЕТЕ	НЕСЕТА
3. os.	НЕСЕТЪ	НЕСЖТЪ	НЕСЕТЕ

Poznámky:

1) Podle fonetické povahy kořenné souhlásky se slovesa I. A tř. dělí ještě na tyto podskupiny:

a) Slovesa s kořenem na **sykavku** zachovávají nejlépe svou slovo tvornou strukturu a jednotnou podobu kořene v tvarech přítomných i v infinitivu (viz vzor). U kořenného *-z-* dochází před infinitivním *-ti* k asimilaci znělosti, např. *vezъ*, *vezeši*, *vesti*.

b) U sloves s kořenem na **raženou alveodentálu** (*d*, *t*) se místo ní objevuje v infinitivu *-s-*; je to důsledek už baltoslovanské změny *-dt-*, *-tt-* > *-st-* (viz § 5), např. *vedъ*, *vedeši*, *vesti* (< **vedeti*), *pletъ*, *pleteši*, *plesti* (< **pleteti*).

c) U sloves s kořenem na **labiálu** je kořená souhláska zachována jen v tvarech přítomnosti, kdežto v infinitivu není – zanikla už v psl. období jako důsledek zákona otevřených slabik (viz § 14), např. *živъ, živeši, žiti* (< *živti), *tepo, tepeši, teti* (< *tepti) ‘tepat’, ‘bít’.

d) Slovesa s kořenem na **raženou veláru** (*k, g*) zachovávají původní zakončení kořene pouze v 1. os. sg. a v 3. os. pl. V ostatních tvarech přítomnosti se místo nich objevuje -č- a -ž- jako výsledek už psl. 1. palatalizace velár před kmenotvorným -e- (viz § 17). V infinitivu těchto sloves se v staroslovenštině objevuje charakteristické -št- jako specifická (bulharská) střídnice za původní *-gt-, *-kt- (které do jiných slovanských jazyků daly střídnice jiné, do č. c, do r. č atp., viz § 35). Stsl. příklady: *reko, rečeši* (< *rekeši), *rešti* (< *rekti), *mogo, možeši* (< *mogeši), *mošti* (< *mogti).

e) U tzv. sloves „**nosovkových**“ stojí důsledně proti přítomnému kořeni na -ьн-, -ьм- infinitivní kořen na -е- a proti přítomnému kořeni na -ьм- infinitivní kořen na -р-. Je to důsledek jednak už ie. ablautu (viz § 33) s plným stupněm kořenné samohlásky v infinitivu (*-en-, *-em- nebo *-on-, *-om-) a s oslabeným v přítomnosti (-ьн-, -ьм- nebo -ьп-, -ьт-), jednak psl. vzniku nosovek (viz § 15). Stsl. příklady: *ьмо, ьмеши, ьти* (psáno ИМЖ), *ьмеши, ьти* ‘jmout’; *ьно, ьнеши, ьти* ‘tít’; *ьмо, ьмеши, ьти* ‘dout’.

f) Rovněž u sloves s kořenem na **likvidu** (*r*) stojí proti kořennému -ьр- v přítomnosti kořenné -рě- v infinitivu. Je to důsledek jednak už ie. ablautu s plným stupněm kořenné samohlásky v infinitivu (*-er-) a s oslabeným stupněm v přítomnosti (-ьр-), jednak nářečně praslovanského (jihoslovanského) průběhu metateze likvid v infinitivu (viz § 35). Příklad: *ьро, ьреши, ьти* (< *mertí).

g) U sloves s kořenem na **původní -у-** je proti kořennému -ов- v přítomnosti kořenné -у- v infinitivu jako výsledek už psl. různého vývoje staršího *-ou-/*-eu- v tautosylabické nebo v heterosylabické pozici, tj. v postavení před samohláskou nebo před souhláskou (viz § 35). Příklad: *пво, пवेशи, плути* (< *ploutei).

2) Podobně jako u sloves s kořenem na nosovku a na likvidu *r* (viz zde pozn. e, f) objevuje se i u některých jiných sloves I. A tř. ablautové střídání kořene s kořennou samohláskou v plném stupni v infinitivu a v oslabeném nebo zánikovém stupni v přítomnosti. Je tomu tak především u těch sloves, která mají v kořeni likvidu *r* nebo *l*, např. *отврѣзо, отврѣсти* ‘otevřít’ (*-vrz- x *-verz-); *млѣзо, млѣсти* ‘dojit’ (*-mlz- x *-melz-); *чрѣто, чрѣсти* ‘čerpat’ (*črpt- x *čerpt-); *тлѣко, тлѣсти* ‘tlouci’ (*tlk- x *telk-), ojedinele i u sloves jiných, např. *цвѣто, цвѣсти* ‘kvést’ (*kvīt- x *kveit-); *чѣто, чѣсти* ‘číst’, ‘počítat’ (*kīt- x *keit-).

3) U dvou sloves se projevuje charakteristické střídání kořene s nosovkou a s ústní samohláskou v infinitivu:

сѣдо, сѣсти ‘sednout si’ a *лѣго, лѣсти* ‘lehnout si’. Nosovka v kořeni je pozůstatkem tzv. nazálního infixu (tj. *-n/m- vloženého do základu slovesa), dosti dříve rozšířeného při tvoření ie. sloves (sr. např. lat. *vincō* ‘vítězím’ x *vici* ‘zvítězil jsem’, *victor* ‘vítěz’).

B. Vzor časování přítomného času sloves I. B tř.:

	sg.	pl.	du.
1. os.	ЗОВѢЖ	ЗОВЕМЪ	ЗОВЕВѢ
2. os.	ЗОВЕШИ	ЗОВЕТЕ	ЗОВЕТА
3. os.	ЗОВЕТЪ	ЗОВЖТЪ	ЗОВЕТЕ

Poznámka:

Slovesa I. B tř. mají většinou v přítomnosti kořenou samohlásku ve stupni plném, kdežto v infinitivu ve stupni oslabeném. Střídá se tak u nich charakteristickým způsobem -o- x -ь- (viz vzor), -e- x -ь-, např. *беро, бѣрати* ‘brát’, -i- x -ь-, např. *ждѣо, жѣдати* ‘čekat’. Nepravidelné střídání kořenné samohlásky -e- x -ь- se objevuje u slovesa *женѣо, гѣнати* (‘hnát’, *gen- x *gьn-). Patří sem i několik sloves, jejichž kořená samohláska se nemění, např. *сѣсо, сѣсати* ‘sát’, *тѣко, тѣкати* ‘tkát’ aj.

§ 111 Slovesa II. třídy slovesné, do níž patří slovesa s přítomným kmenotvornou příponou -ne/no-, mají v infinitivu kmenotvornou příponu -но- (s výjimkou jediného slovesa: *станѣо, станеши, стати* ‘stanout’ a jeho složenin). Proto infinitivní kmen není vhodným klasifikačním příznakem pro jejich vnitřní dělení a slovesa II. tř. se dělí podle zakončení kořene na dvě skupiny; jsou to A. slovesa souhlásková, např. *двигно, двigneши, двигнѣти* ‘pohnout’, a B. slovesa samohlásková, např. *минѣо, минеши, минѣти* ‘minout’.

Vzory časování přítomného času sloves II. A a B tř.:

	sg.	pl.	du.
1. os.	ДВИГНѢЖ	ДВИГНЕМЪ	ДВИГНЕВѢ
2. os.	ДВИГНЕШИ	ДВИГНЕТЕ	ДВИГНЕТА
3. os.	ДВИГНЕТЪ	ДВИГНЖТЪ	ДВИГНЕТЕ

	sg.	pl.	du.
1. os.	МИНѢЖ	МИНЕМЪ	МИНЕВѢ
2. os.	МИНЕШИ	МИНЕТЕ	МИНЕТА
3. os.	МИНЕТЪ	МИНЖТЪ	МИНЕТЕ

§ 112 Slovesa III. třídy, do níž patří slovesa s přítomným kmenotvornou příponou -je/jo-, se podle kmene infinitivního dělí na dvě skupiny: jsou to A. s kmenem infinitivním bez specifické kmenotvorné přípony a se základem zakončeným

a) na samohlásku (tzv. samohlásková slovesa III. A tř.), např. *знаѣо, знаѣши, знати* ‘znát’,

b) na souhlásku (tzv. souhlásková slovesa III. A tř.), např. *жѣно, жѣнеши, жѣти* ‘žnout’ (*žьn-je-ši), B. slovesa s kmenem infinitivním tvořeným kmenotvornou příponou -a- připojovanou k základu zakončenému a) na samohlásku (tzv. samohlásková slovesa III. B tř.), např. *лаѣо, лаѣши, лати* ‘lát’, b) na souhlásku (tzv. souhlásková slovesa III. B tř.), např. *плаѣо, плаѣши, плакати* ‘plakat’ (*plak-je-ši).

Vzory časování přítomného času III. A tř. skupiny a) i b):

	sg.	pl.	du.
1. os.	ЗНАѢЖ	ЗНАѢМЪ	ЗНАѢВѢ
2. os.	ЗНАѢШИ	ЗНАѢТЕ	ЗНАѢТА
3. os.	ЗНАѢТЪ	ЗНАѢЖТЪ	ЗНАѢТЕ

	sg.	pl.	du.
1. os.	ЖЬНІЖ	ЖЬНІЕМЪ	ЖЬНІЕВЪ
2. os.	ЖЬНІШИ	ЖЬНІЕТЕ	ЖЬНІЕТА
3. os.	ЖЬНІТЪ	ЖЬНІЖТЪ	ЖЬНІЕТЕ

Poznámky:

1) Samohlásková slovesa III. A tř. mají základ zakončen na různé samohlásky: na *-a-* (viz vzor), na *-ě-*, např. *sějō, sěješi, sěti* 'sít', na *-u-*, např. *čujō, čuješi, čuti* 'vnímat', 'slyšet', na *-y-*, např. *kryjō, kryješi, kryti* 'krýt', a na *-i-*, např. *bьjō, bьješi, biti* 'bít'. Charakteristické je střídání kořenného *-b-* a *-i-* v přítomnosti sloves typu *biti* (jen *gniti* a *počiti* mají veskrze *-i-*); vypadá jako vyvolané vývojem jeru v pozici napjaté (viz § 74). Rozdíl kořenného *-bj-* v přítomnosti a *-i-* v infinitivu těchto sloves je však výsledkem už psl. různého vývoje původního **ej* v pozici tautosylabické (v infinitivu) a heterosylabické (v přítomnosti před kmenotvorným *-e-*) (viz § 70); geneticky patří tedy jejich přítomní *-j-* k základu, a jsou to od původu slovesa třídy první, ale prakticky (tvořením některých tvarů) se v staroslověnštině přiřazují už k slovesům třídy třetí.

Mezi slovesa na *-ě-* patří i sloveso *pěti* 'zpívat', jehož přezens je *pojō, poješi*. Střídání kořenného *-ě-* a *-oj-* je výsledkem už psl. různého vývoje původního **oj* v pozici tautosylabické (v infinitivu) a heterosylabické (v přítomnosti před kmenotvorným *-e-*) (viz § 70). Geneticky patří tedy i jeho přítomní *-j-* k základu a je to od původu slovesa třídy první, ale prakticky (tvořením některých tvarů) se v staroslověnštině rovněž už přiřazuje k slovesům třídy třetí.

2) Souhlásková slovesa III. A tř. jsou jen nečetná; *j-*ový komponent přítomní kmenotvorné přípony splynul u nich už v psl. období se souhláskou, jíž se končil kořen, a vyvolal její už psl. změnu (viz § 18). Z hlediska staroslověnštiny je tu tedy přítomní kmenotvornou příponou pouhé *-e-* (po měkké souhlásce), ale do III. tř. se tato slovesa zařazují jak svým původem, tak i prakticky (tvořením některých tvarů).

Kromě toho se u nich objevuje jako důsledek už ie. ablautu a psl. vývoje nosovek (viz § 33) kořenné *-bn-* v přítomnosti proti *-e-* (< **-en-*) v infinitivu: *žeti* (srov. vzor) a jako důsledek nářečně psl. (jihoslovanského) průběhu metateze likvid (viz § 35) kořenné *ra-*, *-la-*, *-lě-* v infinitivu proti *-or-*, *-ol-*, *-el-* v přítomnosti, srov. *bor'ō, bor'eši, brati* (< **borti* 'zápasit'), *kol'ō, kol'eši, klati* (< **kolti* 'zabíjet', 'probodat'), *mel'ō, mel'eši, mlěti* (< **melti* 'mlít').

3) U sloves tvořených od kořene **rēt-* se objevuje proti ústní kořenné samohlásce **-ē-* (> *-ě-*) v infinitivu nosovka *-e-* v přítomnosti, např. *srěsti* (< **srēttei*), *srěštō* (< **srēntjō*), *srěšteši* 'potkat', *obrěsti, obrěštō, obrěšteši* 'nalézt'. Nosovka v kořeni je pozůstatkem tzv. nazálního infixu, dosti dříve rozšířeného při tvoření ie. sloves (viz u I. tř. pozn. 3).

4) V přítomních tvarech samohláskových sloves III. A tř. na *-a-* se v některých stsl. památkách projevuje (nedůsledně) asimilační změna hláskové skupiny *-aje-* > *-aa-*, takže jsou dosvědčeny vedle tvarů typu *znajetъ* i tvary typu *znaatъ*.

B. Vzory časování přítomného času sloves III. B tř. skupiny a) i b):

	sg.	pl.	du.
1. os.	ЛІЖ	ЛІЕМЪ	ЛІЕВЪ
2. os.	ЛІШИ	ЛІЕТЕ	ЛІЕТА
3. os.	ЛІТЪ	ЛІЖТЪ	ЛІЕТЕ

	sg.	pl.	du.
1. os.	ПЛАЧЖ	ПЛАЧЕМЪ	ПЛАЧЕВЪ
2. os.	ПЛАЧШИ	ПЛАЧЕТЕ	ПЛАЧЕТА
3. os.	ПЛАЧЕТЪ	ПЛАЧЖТЪ	ПЛАЧЕТЕ

Poznámky:

1) U souhláskových sloves III. B tř. splynul *j-*ový komponent přítomní kmenotvorné přípony už v psl. období se souhláskou, jíž se končil kořen, a vyvolal její změnu (viz § 18). Z hlediska staroslověnštiny je tu tedy kmenotvornou příponou už pouhé *-e-* (po měkké souhlásce),² ale do III. tř. se tato slovesa zařazují jak svým původem, tak i prakticky (tvořením některých tvarů), srov. např. *lьgati, lьžō, lьžeši* 'lhát'; *duchati, dušō, dušeši* 'dýchat, vanout'; *iskati, išō, išeši* (// *iskō, išeši*) 'hledat'; *vězati, věžō, věžeši* 'vázat'; *plęsati, plęšō, plęšeši* 'tančit, plesat'; *žędati, žęždō, žęždeši* 'žíznit'; *metati, meštō, mešteši; pozobati, pozobl'ō, pozobl'eši* 'sezobat'; *vьzdręmati (sę), vьzdręml'ō (sę), vьzdręml'eši (sę)* 'usnout, zdřímnout (si)'; *chapati, chapl'ō, chapl'eši* 'kousat'.

2) Charakteristickou skupinu souhláskových sloves III. B tř. představují slovesa se základem zakončeným na původní **-u-*. V jejich základu vzniklo v důsledku už psl. různého vývoje původního **-ou-* v pozici tautosylabické nebo heterosylabické (viz § 70) typické střídání *-u-* v přítomnosti s *-ov-* v infinitivu, např. *besędujō, besęduješi, besędovati* 'rozprávět', 'mluvit'.

3) U některých sloves III. B tř. dochází – poměrně řídké – ke střídání kořenné samohlásky ablautového původu; u sloves podskupiny a) se střídá přítomní *-ě-* s infinitivním *-b-* nebo přítomní *-u-* s infinitivním *-bv-*, např. *lějō, lěješi, lьjati* 'lít', *smęjō sę, smęješi sę, smъjati sę* 'smát se', *bl'ujō, bl'uješi, bl'bvati* 'zvracet', u sloves podskupiny b) přítomní *-e-* nebo *-i-* s infinitivním *-b-*, např. *pišō, pišeši, pьsati* // *pisati* 'psát'.

4) Některá slovesa III. tř. s infinitivem na *-ati* tvoří přezens jak podle skupiny A (typ *znati, znajō*), tak podle skupiny B (typ *plakati, plačō*); přezens prvního typu mívá u takových sloves význam iterativní, přezens druhého typu nikoli, např. *svęzati, svęžō* 'svážu' // *svęzajō* 'svazuji', *vьziskati, vьzištō* 'vyhledám' // *vьziskajō* 'vyhledávám' aj.

§ 113 U sloves IV. třídy se přítomní kmenotvorná přípona *-i-* už v psl. období v 1. os. sg. – před samohláskou – změnila v neslabičné *-j-* a vyvolala jakožto jotace příslušnou změnu předcházející souhlásky (viz § 18). Počínaje 2. os. sg. měla ve všech ostatních osobách slabičnou podobu *-i-* a předchozí souhlásku neměnila.

Slovesa IV. tř. se podle kmene infinitivního dělí na dvě skupiny; jsou to A. slovesa s kmenem infinitivním tvořeným kmenotvornou příponou *-i-*, např. *prošō, prosiši, prositi*, B. slovesa s kmenem infinitivním tvořeným původním **-ē-*, které se na slovanské půdě objevuje a) jako *-ě-*, např. *trьpl'ō, trьpiši, trьpěti* 'trpět', nebo b) jako *-a-* (po *ž, š, č, j*), např. *drьžō, drьžiši, drьžati* 'držet'. Mimo uvedené skupiny patří do IV. tř. ještě sloveso *srьpl'ō, srьpiši, srьpati* 'spát'.

² A v novočeské mluvnici se tato slovesa vskutku uvádějí jako zvláštní podtyp třídy první (maže).

Vzory časování přítomného času sloves IV. tř.:

	sg.	pl.	du.
1. os.	ПРОШЖ	ПРОСИМЪ	ПРОСИВЪ
2. os.	ПРОСИШИ	ПРОСИТЕ	ПРОСИТА
3. os.	ПРОСИТЬ	ПРОСАТЬ	ПРОСИТЕ
	sg.	pl.	du.
1. os.	ТРЪПЛЯЖ	ТРЪПИМЪ	ТРЪПИВЪ
2. os.	ТРЪПИШИ	ТРЪПИТЕ	ТРЪПИТА
3. os.	ТРЪПИТЬ	ТРЪПАТЬ	ТРЪПИТЕ

Poznámka:

Smíšené časování (zčásti podle III. a zčásti podle IV. tř.) mají slovesa *chotěti* // *chъtěti* 'chtít' a *dovъlěti* 'stačit'. Časují se takto: *choštъ, chošteši, choštetъ, choštemъ, choštete, choštetъ, choštevě, chošteta, choštete*. Sloveso *dovъlěti* má běžné tvary III. tř. typu *dovъlějъ, dovъlěješi* i *dovъl'ъ, dovъl'eši* atd. s výjimkou 3. os. pl., kde je vedle *dovъljetъ* doloženo i *dovъljetъ*.

§ 114 Tvarů indikativu přítomného času se v staroslověně užívala většinou shodně s územ obecně slovanským, tj. v podstatě shodně např. i s územ novočeským: Přítomnými tvary nedokonavých sloves se běžně označuje přítomný čas, přítomnými tvary dokonavých sloves futurum. Přítomní tvary dokonavých i nedokonavých sloves někdy vyslovují obecně platnou pravdu nebo zásadu časově neomezenou (v tom případě se označují termínem „gnómický prezens“ – nebo se mluví o neaktuálním, případně atemporálním užití přítomných tvarů).

Přítomní tvary dokonavých sloves mohou mít kromě toho význam kategorického příkazu nebo zákazu, např. *ne ukradeši* 'nepokradeš'.

S jihoslovanským původem staroslověně souvisí charakteristické užívání tvarů indikativu přítomného času s partikulí-spojku *da* a) ve funkci (opisného) imperativu/optativu v nezávislých větách, např. *otъče našъ ... da světitъ se imę tvoje* 'otče náš, ... posvět se jméno tvé'; b) ve vedlejších větách účelových a ve vedlejších větách obsahových přací a žádacích (v nichž se v češtině užívá zpravidla *aby* s kondicionálem, řídkěji *ať* s indikativem), např. *azъ ... na se pridъ ... da svědětelъstvujъ o istině* 'já jsem přišel proto, abych vydal svědectví o pravdě'; *zapovědajъ vamъ da l'ubite drugъ druga* 'přikazuji vám, abyste milovali jeden druhého // ať milujete jeden druhého'.

C. Imperativ

§115 Imperativ se v staroslověně tvoří

A. od sloves I. a II. tř. koncovkami:

	sg.	pl.	du.
1. os.	—	-ѢМЪ	-ѢВЪ
2. os.	-И	-ѢТЕ	-ѢТА
3. os.	-И	—	—

Připojují se u sloves I. tř. přímo k základu, např. *nesi, nesi, nesěmъ, nesěte, nesěvě, nesěta*, u sloves II. tř. k základu rozšířenému o hlásku *-n-* z přítomné kmenotvorné přípony, např. *dvigni, dvigni, dvigněmъ, dvigněte, dvigněvě, dvigněta*. (Samohláskový komponent přítomné kmenotvorné přípony je u sloves I. a II. tř. skryt v *-i-* a *-ě-* imperativních koncovkách, viz níže pozn. 1)

B. od sloves III. a IV. tř. koncovkami:

	sg.	pl.	du.
1. os.	—	-ИМЪ	-ИВЪ
2. os.	-И	-ИТЕ	-ИТА
3. os.	-И	—	—

Připojují se u sloves III. tř. k základu rozšířenému o původní *-j-* z přítomné kmenotvorné přípony (to však už v psl. období měnilo kořenovou souhlásku sloves souhláskových a jako samostatná hláska přitom zanikalo, u sloves samohláskových pak je v staroslověně rovněž bez samostatného grafického vyjádření, neboť spojení *-ji-* se v stsl. grafice označuje literou *и*), např. *plakati, plačъ → plači, plači, plačimъ, plačite, plačivě, plačita; znati, znajъ → znaji* (psáno *ЗНАИ*), *znajimъ* atd.

U sloves IV. tř. zůstává kořenová souhlásková před příponami imperativu beze změny, např. *prosi, prošъ → prosi, prosi, prosimъ, prosite, prosivě, prosita;*

C. od sloves atematických takto:

Infinitiv	ВѢДѢТИ	ДАТИ	ІАСТИ
sg.			
1. os.	—	—	—
2. os.	ВѢЖДЪ	ДАЖДЪ	ІАЖДЪ
3. os.	ВѢЖДЪ	ДАЖДЪ	ІАЖДЪ
pl.			
1. os.	ВѢДИМЪ	ДАДИМЪ	ІАДИМЪ
2. os.	ВѢДИТЕ	ДАДИТЕ	ІАДИТЕ
3. os.	—	—	—

du.			
1. os.	ВѢДИТЬ	ДАДИТЬ	ИДИТЬ
2. os.	ВѢДИТА	ДАДИТА	ИДИТА
3. os.	—	—	—

Sloveso *byti*, *jesmь* tvoří imperativ od slovesa I. tř. *bъdъ* (tedy *bъdi*, *bъdi*, *bъděmъ*, *bъděte*, *bъděvě*, *bъděta*), sloveso *iměti*, *imamь* od slovesa III. tř. *imějъ* (tedy *iměji* – psáno *имѣи* – *imějimъ*, *imějite*, *imějivě*, *imějita*). Stejně jako atematické sloveso *věděti* tvoří imperativ i sloveso IV. B tř. *viždъ* → *viždъ*, *viždъ*, *vidimъ*, *vidite*, *vidivě*, *vidita*.

Poznámky:

1) Tabulkové tvary reprezentují ještě dobře stav pozdně praslovanský. Svými tvary však psl. imperativ není pokračováním původního ie. imperativu (jeho stopy se hledají jen ve 2. a 3. os. sg. sloves atematických), nýbrž starého ie. optativu (způsobu přacího, žádacího); ten se vyznačoval dvojhlasčnými kmenotvornými příponami a dvojhlasčného původu jsou i *-ě-* a *-i-* v koncovkách slovanského imperativu; proto před nimi u sloves I. A tř. s kořenem zakončeným na veláru došlo k II. palatalizaci velár (viz § 17), např. *rekъ*, *rešti* → *ръci*, *ръci*, *ръcěmъ*, *ръcěte*, *ръcěvě*, *ръcěta* (s redukováním stupněm kořenné samohlásky v imperativu) nebo *pomogъ*, *pomošti* → *pomodzi*, *pomodzěmъ* atd.

2) V stsl. památkách se někdy vedle tabulkových tvarů objevují u sloves III. tř. analogií podle sloves I. a II. tř. tvary na *-ěmъ*, *-ěte* (případně *-'amъ*, *-'ate*), např. *glagolite* // *glagolěte* 'mluvte', *plačite* // *plačate* 'plačte', *bijite* // *bijate* 'bijte' atp. Tento jev snad souvisí s historickým vývojem imperativu v bulharštině, kde v pl. zobecněly během doby (podobně jako v češtině a ukrajinštině) koncovky s *-ě-* veskrze (i u sloves III. a IV. tř.).

3) V užívání stsl. imperativu zasluhuje pozornosti to, že se v kladném i záporném tvaru (i v zákazu) může užit slovesa nedokonavého i dokonavého, např. *ne vъvedi nasъ vъ napastъ* 'neuved nás v pokušení'. V záporném imperativu se někdy užívá opis *ne modzi/ne mozi* + infinitiv významového slovesa, např. *ne mo(d)zi nikъtože priti* 'nikdo nepřicházej, ať nikdo nepřijde'.

4) Syntetická forma 3. os. sg. s významem optativním je v stsl. památkách pravděpodobně morfologickým bohemismem; jihoslovanský jazykový úzus se projevuje opisem s *da* + indikativ (tedy *světi se imę tvoje* vliv český, *da světitъ se imę tvoje* vliv jsl.).

D. Imperfektum

§ 116 Imperfektum se v staroslovenštině tvoří příponami

	sg.	pl.	du.
1. os.	-ахъ	-ахомъ	-ахоеъ
2. os.	-аше	-ашете	-ашета
3. os.	-аше	-ахъ	-ашете

Připínají se

A. bezprostředně k infinitivnímu základu, pokud je zakončen na *-a-* nebo *-ě-*; prakticky se to týká všech sloves, která mají toto *-a-* nebo *-ě-* před infinitivní koncovkou *-ti*, bez ohledu na to, zda jde o specifickou kmenotvornou příponu kmene infinitivního nebo ne. Tvoří tak imperfektum slovesa I. B tř., např. *zovъ*, *zъvati* → *zъvaachъ*, *zъvaaše* atd. (vedle toho se od těchto sloves tvoří imperfektum i druhým způsobem, viz pozn. 3), samohlásková slovesa III. A tř. na *-a-* a *-ě-*, např. *znajъ*, *znati* → *znaachъ*, *znaaše* atd., *umějъ*, *uměti* → *uměachъ*, *uměaše* atd. (výjimkou je sloveso *pěti* 'zpívat', viz níže B), slovesa III. B tř., např. *placъ*, *plakati* → *plakaachъ*, *plakaaše* atd., slovesa IV. B tř., např. *trъpl'ъ*, *trъpěti* → *trъpěachъ*, *trъpěaše* atd., dále *srъpati* → *srъpaachъ*, *srъpaaše* atd., a *chotěti* → *chotěachъ*, *chotěaše* atd. a z atematických sloves *věděti* → *věděachъ*, *věděaše* atd. a *iměti* → *iměachъ*, *iměaše* atd.

B. k souhláskovému základu ostatních sloves rozšířenému o zvláštní příponu, původní dlouhé **-ē-* (které se na slovanské půdě reflektuje běžně jako *-ě-*, po *ž*, *š*, *č*, *j* pak jako *-a-*, viz § 21). Základem, k němuž se bezprostředně připíná ono **-ē-*, je:

a) u sloves I. A tř. jejich souhláskový základ, např. *nesъ*, *nesti* → *nesěachъ*, *nesěaše* atd.; u sloves na veláru došlo už v psl. období k její I. palatalizaci (viz § 17) a ke změně následujícího *-ē-* > *-a-*, např. *pekъ*, *pešti* → *pečaaachъ* (< **pekēachъ*), *pečaaše* atd., *mogъ*, *mošti* → *možaaachъ*, *možaaše* atd.; u sloves s kořenem na sonantu *r*, *u* a u sloves nosovkových má základ v imperfektu tu podobu jako v přítomnosti, např. *mъrъ*, *mъrěti* → *mъrěachъ*, *mъrěaše* atd., *plovъ*, *pluti* → *plověachъ*, *plověaše* atd., *ръно*, *ръти* → *ръněachъ*, *ръněaše* atd.;

b) u sloves II. tř. jejich kořen + *-n-* z přítomní kmenotvorné přípony, např. *srъchnъ*, *srъchnoti* → *srъchněachъ*, *srъchněaše* atd., *ostanъ*, *ostati* → *ostaněachъ*, *ostaněaše* atd.;

c) u sloves III. A tř. (s výjimkou sloves na *-ě-* a *-a-*, viz výše A) jejich základ + *-j-* z přítomní kmenotvorné přípony, po němž se přípona **-ē-* reflektuje jako *-a-* (viz § 21), např. *kryjъ*, *kryti* → *kryjaachъ*, *kryjaaše* atd., a stejně i u slovesa *pojъ*, *pěti* → *pojaachъ*, *pojaaše* atd.; u souhláskových sloves vyvolalo toto *-j-* už v psl. období příslušnou změnu kořenné souhlásky a jako samostatná hláska přitom zaniklo (viz § 18), např. *bor'ъ*, *brati* ('zápasit') → *bor'aachъ*, *bor'aše* atd.;

d) u sloves IV. A tř. jejich infinitivní kmen, v němž se však kmenotvorné *-i-* změnilo (před samohláskovou příponou imperfekta) už v psl. období v neslabičné *-i-* a vyvolalo (jakožto jotace) jednak příslušnou změnu kořenné souhlásky (viz § 18), jednak změnu příponového **-ē-* v *-a-* (viz § 21), např. *prošъ*, *prositi* → *prošaachъ* (< **prošēachъ*), *prošaše* atd.;

e) u atematických sloves *dati* a *jasti* jejich kořen *dad-* a *jad-* tedy *daděachъ*, *daděaše* atd., *jaděachъ*, *jaděaše* atd.; ve funkci imperfekta slovesa *byti* se užívá tvarů aoristu tvořeného od základu *bě-*, tedy *běchъ*, *bě* atd. (viz níže § 117), ale ve 3. os. všech čísel se tu vedle původních tvarů aoristových (sg. *bě*, pl. *běšę*, du. *běste*) objevují v památkách mladší analogické tvary sg. *běaše*, pl. *běachъ*, *běašete*.

Poznámky:

1) Imperfektum je prostý minulý čas zvláštního významu: vyjadřuje se jím minulý děj průvodní, souběžný s jiným minulým dějem. Tvoří se prakticky pouze od sloves nedokonavých.

2) Tabulkové tvary reprezentují v podstatě stav pozdně praslovanský (ale v tvarech imperfekta od samohláskových sloves III. A tř. typu *bijaachъ*, *kryjaachъ* apod. se někdy spatřuje rys specificky staroslověnský). Psl. imperfektum není pokračováním starého ie. imperfekta, nýbrž je to slovanský novotvar ne zcela jasného původu: někdy se pro něj shledávají vzdáleně příbuzné útvary v některých jiných ie. jazycích, hlavně v baltských (a snad i v latině a arménštině).

3) Tvoření imperfekta vychází zčásti z kmene infinitivního, zčásti z kmene přítomného. Toto dvojí východisko pro tvoření imperfekta se pozoruhodným způsobem projevuje v dubletních tvarech imperfekta od sloves I. B tř., kde už v cyrilometodějském jazyce existovaly vedle sebe tvary typu *zъvaachъ*, *bъraachъ* apod. (tvořené od infinitivu *zъvati*, *bъrati* apod.) a tvary typu *zověachъ*, *berěachъ* apod. (tvořené od přítomného *zovъ*, *berъ* apod.). Během doby vliv tvaru přítomného na tvary imperfekta sílil, takže se v mladších památkách objevují někdy i u sloves III. tř. vedle tabulkových tvarů typu *besědovaachъ*, *metaachъ* aj. (od infinitivu *besědovati*, *metati* aj.) tvary typu *besědujachъ*, *meštachъ* aj. (tvořené podle podoby přítomného *besědujъ*, *meštъ* aj.).

4) V staroslověnsčině jsou dobře zachovány nestažené tvary imperfekta. V ostatních slovanských jazycích jsou doloženy už jen tvary stažené a počátky stahování se projevují zčásti i v stsl. památkách, zejména v případech typu *bijachъ* a *kryjachъ*, dále i v jednotlivých dokladech u dalších typů, kde se setkávalo *-aa-*, např. *glagolaše*, *věrovachъ* apod., řidčeji i v jiných případech typu *věděše* apod.

5) V dalším vývoji slovanských jazyků na sebe navzájem působily aorist a imperfektum; projevovalo se to mimo jiné pronikáním aoristových koncovek 2. os. pl. a du. a 3. os. du. *-ste* a *-sta* k imperfektu a počátky tohoto procesu se zčásti odrážejí v mladších stsl. památkách (zvl. cyrilských), kde se tyto mladší koncovky aoristového původu objevují někdy místo původnějších *-šete* a *-šeta*.

E. Aorist

§ 117 V staroslověnsčině se tvoří aorist trojího typu:

A. Aorist **asigmatický** (prostý, silný) se tvoří pouze od souhláskových sloves I. a II. tř., a to tak, že se k jejich souhláskovému základu (u II. tř. tedy **bez *-nъ-***) připojují tyto koncovky:

	sg.	pl.	du.
1. os.	-ъ	-омъ	-оуѣ
2. os.	-ѣ	-ете	-ета
3. os.	-ѣ	-ѣ	-ете

Příklady: *vedъ*, *vesti* → *vedъ*, *vede*, *vede*, *vedomъ*, *vedete*, *vedъ*, *vedově*, *vedeta*, *vedete*;

ugasnъ, *ugasnъti* → *ugasъ*, *ugase*, *ugase*, *ugasomъ*, *ugasete*, *ugasъ*, *ugasově*, *ugaseta*, *ugasete*.

Poznámky:

1) U sloves s kořenem zakončeným na veláru došlo už v ps. období před *-e-* v 2. os. všech čísel a ve 3. os. sg. a du. k její první palatalizaci (viz § 17), takže se v časování aoristu takových sloves projevuje charakteristické střídání kořenné souhlásky, např. *rekъ*, *rešti* → *rekъ*, *reče*, *reče*, *rekomъ*, *rečete*, *rekъ*, *rekově*, *rečeta*, *rečete*; *mogъ*, *mošti* → *mogъ*, *može*, *može* atd.; *dvignъ*, *dvignъti* → *dvigъ*, *dviže* atd.; *usъchnъ*, *usъchnъti* → *usъchъ*, *usъše* atd.

2) V tvarech tohoto aoristu od sloves II. A tř. se objevuje původní kořenná souhlásková (zpravidla labiála) v těch případech, v nichž v infinitivu i v přítomném zanikla už v ps. období před souhláskovou složkou přípon *-nъ-* a *-ne-* v důsledku působení zákona otevřených slabik (viz § 14), např. *istonъti* (tak psáno v stsl. památkách; z pův. **jъz-topnъti* 'utonout') → *istopъ*, *istope* atd., *usъnъti* (< **usъpnъti* 'usnout') → *usъpъ*, *usъpe* atd., *prilъnъti* (< **prilъpnъti* 'přilnout', 'být přilepen') → *prilъpъ*, *prilъpe* atd.

3) Tabulkové koncovky a tvary reprezentují dobře stav praslovanský; aorist asigmatický je však tvar, který je (s výjimkou tvarů 2. a 3. os. sg.) již na sklonku ps. období ustupujícím archaismem.

Slovanský asigmatický aorist se někdy pokládá za pokračování ie. silného aoristu, častěji však za pokračování starého ie. imperfekta bez augmentu.

B. Aorist **sigmatický starší** se tvoří těmito koncovkami:

	sg.	pl.	du.
1. os.	-съ // -хъ	-сомъ // -хомъ	-соуѣ // -хоуѣ
2. os.	ѣ	-ете	-ета
3. os.	ѣ	-са // -ша	-ете

Poznámky:

1) Tabulkové tvary reprezentují ještě dobře stav pozdně praslovanský. Psl. aorist sigmatický je pokračováním starého ie. sigmatického aoristu, který se vyznačoval formantem *-s-* (proto „sigmatický“). Toto *-s-* se však na slovanské půdě změnilo v jistých pozicích v *-ch-* (viz § 6); tak vznikly v časování aoristu vedle původních *s-*ových (sigmatických) koncovek jejich *ch-*ové (chiatické) varianty a ty se ještě v prehistorickém období rozšířily analogií i mimo původní fonetické podmínky svého vzniku.

2) Podle užívání *s-*ových a *ch-*ových koncovek i podle jiných fonetických i morfologických příznaků je možno u sloves tematických rozlišovat dvojí typ tvoření aoristu sigmatického staršího:

I. U některých typů sloves I. A tř. (bez typu *mrěti*, *pluti* a *jetí*) se při tvoření aoristu sigmatického staršího projevují tyto zvláštnosti:

a) Kořenná souhlásková se při styku s aoristovými koncovkami vypouští.

b) 2. a 3. os. sg. se tímto způsobem netvoří; paradigma se doplňuje příslušnými tvary aoristu asigmatického.

c) Kořenné samohlásky se prodlužovaly, takže místo kořenného *-e-* a *-o-* v přítomnosti a infinitivu se v tvarech aoristu sigm. staršího objevuje *-ě-* a *-a-* (viz § 21).

d) Koncovky jsou tu ještě hojně dosvědčeny ve svém původním *s-*ovém znění; *ch-*ové jsou ovšem doloženy též, a to důsledně u sloves s kořenem na veláru (pokud se od nich tento aorist vůbec tvoří). Příklady: *vedo, vesti* → *věsъ* (< **vědsom*), (*vede, vede*), *věsomъ, věste, věse, věsově, věsta, věste*; *probodo, probosti* 'probodnout' → *probasъ, (probode, probode), probasomъ, probaste, probase; reko, rešti* → *rěchъ, (reče, reče), rěchomъ, rěste, rěše* atd.

II. U sloves ostatních typů se tvoří *ch-*ovými variantami uvedených koncovek připojovanými bezprostředně k infinitivnímu základu (tj. prakticky k infinitivu bez *-ti*), např. *umъro, umrěti* → *umrěchъ, umrě, umrě, umrěchomъ, umrěste, umrěše, umrěchově, umrěsta, umrěste*; *plovъ, pluti* → *pluchъ, plu, plu, pluchomъ, pluste, pluše* atd., *sъberъ, sъbrati* → *sъbrachъ, sъbra* atd.; *dvigno, dvignoti* → *dvignochъ, dvigno* atd.; *umъjo, umyti* → *umychъ, umy* atd.; *uzъrjo, uzъrěti* → *uzъrěchъ, uzъrě* atd.

Pokud by tvar 2. a 3. os. sg. aoristu sigm. staršího v případě, že by sloveso bylo bez předpony, měl být jen jednoslabičný, objevuje se v něm někdy (ale ne zcela důsledně) koncovka *-ъ*, přejatá z přítomnosti, např. *umrě // umrěъ, pi // piъ* apod.

U nosovkových sloves I. A tř. jsou vedle tvarů s *ch-*ovými koncovkami archaicky doloženy i tvary s koncovkami *s-*ovými, např. *prijъto, prijěti* → *prijesъ // prijechъ, prijě(ъ), prijě(ъ), prijesomъ // prijechomъ, prijeste, prijese // prijěše, prijesově // prijechově, prijesta, prijeste*.

3) Atematická slovesa tvoří aorist sigm. starší takto:

	БЪТИ		ДАТИ	ІАСТИ
sg. 1. os.	БЪХЪ	БЪХЪ	ДАХЪ	ІАСЪ // ІАХЪ
2. os.	БЫ(СТЪ)	БЪ	ДА(СТЪ)	ІА(СТЪ)
3. os.	БЫ(СТЪ)	БЪ	ДА(СТЪ)	ІА(СТЪ)
pl. 1. os.	БЪХОМЪ	БЪХОМЪ	ДАХОМЪ	ІАСОМЪ // ІАХОМЪ
2. os.	БЫСТЕ	БЪСТЕ	ДАСТЕ	ІАСТЕ
3. os.	БЫША	БЪША	ДАША	ІАСА // ІАША
du. 1. os.	БЪХОВЪ	БЪХОВЪ	ДАХОВЪ	ІАСОВЪ // ІАХОВЪ
2. os.	БЫСТА	БЪСТА	ДАСТА	ІАСТА
3. os.	БЫСТЕ	БЪСТЕ	ДАСТЕ	ІАСТЕ

	БЪДЪТИ	ИМЪТИ
sg. 1. os.	БЪДЪХЪ	ИМЪХЪ
2. os.	БЪДЪ	ИМЪ
3. os.	БЪДЪ	ИМЪ
pl. 1. os.	БЪДЪХОМЪ	ИМЪХОМЪ
2. os.	БЪДЪСТЕ	ИМЪСТЕ
3. os.	БЪДЪША	ИМЪША
du. 1. os.	БЪДЪХОВЪ	ИМЪХОВЪ
2. os.	БЪДЪСТА	ИМЪСТА
3. os.	БЪДЪСТЕ	ИМЪСТЕ

Tvary *běchъ, bě* atd. jsou co do formy aorist (tvořený od základu **bhē-*), co do významu imperfektum (nazývají se někdy „préteritum“); pronikají k nim některé analogické tvary imperfekta (viz § 116).

C. Aorist **sigmatický mladší** se tvoří pouze od souhláskových sloves I. a II. tř. *ch-*ovými variantami koncovek aoristu sigmatického staršího, které se připínají k (souhláskovému) kořeni těchto sloves (u sloves II. A tř. tedy bez infinitivního *-no-*) rozšířenému o kmenotvornou příponu *-o-*. Nemá vlastní tvary pro 2. a 3. os. sg. a paradigma se doplňuje příslušnými tvary aoristu asigmatického. Příklady: *vedo, vesti* → *vedochъ, (vede, vede), vedochomъ, vedoste, vedoše, vedochově, vedosta, vedoste*; *reko, rešti* → *rekochъ, (reče, reče), rekochomъ* atd.; *dvigno, dvignoti* → *dvigochъ, (dviže, dviže), dvigochomъ* atd.

Aorist sigmatický mladší je slovanský novotvar, jehož definitivní zformování spadá až do období rozpadu slovanské jazykové jednoty; proto se v jeho tvoření projevuje na slovanském území nejednotnost: v západoslovanské oblasti je jeho kmenotvornou samohláskou *-e-* a od nejstarších písemných dokladů tu má 3. os. pl. koncovku imperfekta (srov. např. stč. 1. os. *vedech*, 3. os. pl. *vedechu*).

§ 118 Souhrnné poznámky o aoristu a jeho užívání (ve srovnání s imperfektem):

1) Aorist je prostý minulý čas; užívá se ho k označení minulého (neprůvodního) děje v jeho průběhu; vyjadřuje minulou událost jako proces. Tvoří se sice hojněji od sloves dokonavých, ale je dobře doložen i od sloves nedokonavých.

Aorist označuje činnosti, děje a procesy v popředí textové struktury, kdežto imperfektum v jejím pozadí. Slovesa v tvarech aoristu vytvářejí vlastní vehiculum základní narativní linie, slovesa v imperfektu vyznačují jednotlivé pilíře její doprovodné a podpůrné složky. Aoristem se vyjadřují hlavní události ve svém průběhu a posloupnosti, imperfektem vedlejší epizody, vysvětlující poznámky a dodatky, ilustrativní detaily, časové a prostorové kulisy základních dějů, vsuvky, závěry atd.

Někdy se aoristu užívá i ve větách vyslovujících obecnou pravdu, hodnocení apod.; to je tzv. aorist gnómický.

2) Tři morfologické typy aoristu se od sebe nijak významově neliší. Jejich postavení v památkách je takové, že aorist asigmatický představuje (s výjimkou tvarů 2. a 3. os. sg.) více nebo méně řídký archaismus (doložený nejlépe v Mar). Rovněž starý *s*-ový aorist od sloves I. A tř. (s dlužením kořenného vokálu) je zjevem regresivním, ustupujícím, a naopak aorist sigm. mladší zjevem nastupujícím, který do památek pronikal až v době jejich opisování: nebyl v jazyce cyrilometodějském a není ani v některých kanonických památkách (Mar, Cloz, PsSin). Běžným tvarem aoristu je aorist sigmatický starší tvořený *ch*-ovými koncovkami mechanicky od infinitivního základu sloves (viz v předcházejícím § pozn. 2, II).

3) Někdy se užívá termínu „aorist sigmatický starší“ jen o tvarech tvořených *s*-ovými podobami uvedených koncovek a termínu „aorist sigmatický mladší“ (nebo též „aorist chiatický“) o všech tvarech tvořených *ch*-ovými variantami uvedených koncovek (tedy i o těch, které jsou podle naší nomenklatury zařazeny mezi případy aoristu sigmatického staršího). Někdy se zase tvary uváděné zde jako „aorist sigmatický starší II“ označují jako „aorist sigmatický kratší“ a tvary uváděné zde jako „aorist sigmatický mladší“ jako „aorist sigmatický delší“.

4) V dalším vývoji slovanských jazyků dochází nejprve ke styku a částečnému míšení a vzájemnému vyrovnávání koncovek aoristu a imperfekta a ještě později aorist a imperfektum na větší části slovanského území zanikají a jejich význam a funkci přejímají tvary původního slovanského perfekta; aorist a imperfektum zůstávají dodnes zachovány (v pozmeněné podobě) jen v bulharštině, makedonštině, srbštině, charvátštině a lužické srbštině.

F. Jmenné tvary slovesné

a) Infinitiv

§ 119 Infinitiv se tvoří koncovkou *-ti* připojovanou k infinitivnímu kmeni sloves, např. *nesti*, *zъvati*, *dvignoti*, *kryti*, *znati*, *žeti*, *lajati*, *plakati*, *besedovati*, *prositi*, *slyšati* atp. Konkrétní podobu a zvláštnosti tvoření infinitivu u jednotlivých časovacích typů sloves viz podrobněji výše při klasifikaci sloves a časování prezentu (§ 108–113).

Poznámky:

1) Tabulkové tvary reprezentují dobře stav praslovanský s výjimkou bulharského *-št-* v zakončení infinitivu sloves I. A tř. na veláru, např. *rešti* (srov. č. 'řící'), *mošti* ('moci') atp.

Psl. infinitiv není však pokračováním infinitivu indoevropského: v různých ie. jazycích se tvoří infinitiv různým způsobem; slovanský infinitiv má mezi ie. jazyky obdobu jen v jazycích baltských. Od původu je to patrně (izolovaný) dativ slovesného substantiva (*i*-kmenového nebo konsonantického) nebo nějaký útvar příslovečný, který byl ve specifické funkci vtažen do systému tvarů slovesných.

2) V staroslovenštině se infinitivu užívá v mnoha případech se stejným významem a ve stejných funkcích jako infinitivu v současné češtině, ale vedle toho i v některých případech zvláštních; jsou to zejména

a) infinitiv s významem účelovým i u jména, např. *imějejb uši slyšati da slyšitъ* 'ten, kdo má uši k slyšení, nechť slyší' (doslova vlastně 'mající uši slyšeti...');

b) vazba dativu s infinitivem v různých významech: ve významu účelovém, např. *se polje sъtvorjeno bystъ konjemъ tešti* ('toto pole bylo upraveno k běhu koní'; doslova vlastně 'bylo učiněno koňům běhati'), což je prastarý způsob obecně slovanský (srov. např. stč. *kúpichu pole pútníkom hřešti* - 'k pohřbívání poutníků') i baltský, nebo ve významu vedlejší věty obsahové, např. *glagoljošte vьskrěšenyju ne byti* 'říkajíce, že vzkříšení neexistuje'; řeckým vlivem se užívá dativu s infinitivem po spojce *jako* ve významu vedlejší věty účinkové, např. *trъsz velijb bystъ vь mor'i jako korablju pokryvati sę vlnami* 'veliká bouře nastala na moři, takže se koráb pokrýval vlnami';

c) ve spojení s přítomnými tvary sloves *vьčeti*, *načeti* 'začít', *iměti* (tak psáno; **jb-*) a *chotěti* se vyjadřuje infinitivem nedokonavých sloves jejich **futurum** (u dokonavých sloves mají futurální význam jejich přítomní tvary, viz § 114); přítom si však uvedená opisová slovesa zachovávají v takových spojeních více nebo méně stopy svého základního lexikálního významu a nestávají se ještě zcela gramatikalizovaným formantem futura, takže futurum tvořené s jejich pomocí má v prvních dvou případech významový odstín inchoativní (počínavý) a v druhých dvou případech příslušný odstín voluntativně modální.

(Staroslovenština tak zachovává starý obecně slovanský způsob vyjadřování budoucího času, doložený i v starších fázích ostatních slovanských jazyků; typy *bъdъ pьsati* a *bъdъ pьsati* vznikly nebo se staly výrazovými prostředky futura až později a ne ve všech slovanských jazycích: první z nich v slovinštině, např. *bom pisal*, *boš pisal* atd., a v polštině např. *będę pisał*, *będziesz pisał* atd., druhý v západoslovanských a východoslovanských jazycích; opisy s pomocí starého *chotěti* jsou dnes futurem v bulharštině a makedonštině, v nichž však původní pomocné sloveso pokleslo v neohebný formans pojící se s přítomními tvary sloves významových, např. b. *šte piša*, *šte pišeš*, *šte piše* atd., mk. *ke pišam*, *ke pišeš*, *ke piše* atd. 'budu psát' a v srbštině a v charvátštině, kde se časuje a spojuje s infinitivem nebo formálně „zkráceným“ infinitivem slovesa významového, např. *ja ću pisati*, *ti ćeš pisati*, *on će pisati* atd., resp. *pisa(t)ću*, *pisa(t)ćeš*, *pisa(t)će* atd., opisy s pomocí starého *jbmamъ*, vl. *jęti*, *jbmъ* v ukrajinštině např. *chodytymu*, *chodytymeš* atd.)

b) Supinum

§ 120 Supinum se tvoří koncovkou *-tь* připojovanou k infinitivnímu kmeni sloves (prakticky tedy od infinitivu koncovým *-tь* místo infinitivního *-i*), např. *nestь*, *zъvatь*, *dvignoutь*, *krytь*, *znatь*, *žetь*, *lajatь*, *plakatь*, *besédovatь*, *prositь*, *slyшать* atp.

Poznámky:

1) Tabulkové tvary reprezentují dobře stav praslovanský, který má ie. kořeny (srov. např. lat. tvary na *-tum*). Od původu je to patrně (izolovaný) akuzativ slovesného substantiva, který byl ve speciální funkci vtažen do systému tvarů slovesných.

2) V staroslověnštině se supina užívá – shodně se starým územ obecně slovanským – po slovesech majících význam pohybu nebo vybití k pohybu ve funkci příslovečného určení cíle, účelu. Předmět rozvíjející supinum přechodného slovesa je v genitivu (je to tzv. genitiv supinový). Příklady: *idь lovitь rybь* ‘jdu lovit ryby’; *posъla jь na sela svoja pastь svinьjь* ‘poslal ho na své statky pást vepře’.

Kromě těchto obecně slovanských rysů v užívání supina je pro staroslověnštinu charakteristické to, že se v ní supinum tvoří běžně od sloves dokonavých i nedokonavých (kdežto v jiných starších slovanských jazycích, např. v staré češtině, jen od sloves nedokonavých).

3) V dalším vývoji slovanských jazyků bylo supinum vytlačováno infinitivem, případně spolu s infinitivem vůbec mizelo a bylo nahrazováno větami s *da*, jako je to v slovanských jazycích balkánských; dodnes se supinum tvarově odlišné od infinitivu zachovalo pouze v slovinštině a v dolní lužické srbštině.

Počátky nahrazování supina infinitivem se zčásti odrážejí už i v stsl. památkách.

c) Participia

§ 121 Participium perfecti activi (*l*-ové) se tvoří příponami *-tь*, *-la*, *-lo* pro sg., *-li*, *-ly*, *-la* pro pl. a *-lě*, *-lě* pro du., které se připínají k infinitivnímu kmeni, např. *nesti* → *neslь*, *bъrati* → *bъralь*, *minouti* → *minolь*, *kryti* → *krylь*, *plakati* → *plakalь*, *prostiti* → *prosilь* atd.; souhlásková slovesa II. tř. tvoří toto participium zpravidla přímo od kořene (bez infinitivního *-nъ-*), např. *dvignouti* → *dviglь*, *navyknoti* → *navyklь* atp., ale jsou doloženy i tvary od celého kmene infinitivního, např. *kosnoti* → *kosnolь*, *navyknoti* → *navyknolь* aj.

Poznámky:

1) Tabulkové tvary reprezentují ještě v podstatě stav pozdně praslovanský s výjimkou tvarů *l*-ového participia od sloves I. A tř. na *-d-* a *-t-*, které jsou v staroslověnštině bez kořenné souhlásky (stejně jako ve všech ostatních jazycích jihoslovanských a východoslovanských, viz § 35), např. *vedь*, *vesti* → *velь*; *pletь*, *plesti* → *plelь* atp.

2) Psl. *l*-ová participia jsou slovanský neologismus, který má na ie. půdě příbuzné útvary (neparticipiální povahy) v arménštině. Morfologicky jsou to i v slovanštině vlastně adjektiva *o*-kmenového a *a*-kmenového skloňování, ale prakticky se od nich neužívá jiných tvarů než nom. všech čísel: užívá se jich totiž pouze v přísudku jako jmenné části různých opisných tvarů slovesných.

3) V staroslověnštině se *l*-ového participia užívá v těchto opisných tvarech slovesných:

a) Ve spojení s přezentem slovesa *byti* tvoří *l*-ové participium tzv. **perfektum**, tj. slovesný tvar vyjadřující přítomný stav vzniklý z minulého děje, např. *přišьlь jesmь* ‘přišel jsem’ (doslova vlastně ‘jsem přišlý’, tj. ‘přišel jsem a jsem zde’).

V těch slovanských jazycích, kde zanikl aorist a imperfektum (viz § 118), převzalo toto původní slovanské perfektum jejich funkci a stalo se univerzálním minulým časem průběhovým (préteritem) – a význam perfekta se v nich vyjadřuje jinak.

b) Ve spojení s minulými časy slovesa *byti* (imperfektem, řidčeji perfektem) tvoří *l*-ové participium tzv. **plusquamperfektum**, tj. slovesný tvar vyjadřující minulý stav vzniklý z děje dříve minulého, případně předčasnost v minulosti nebo vůbec děj dávno minulý (proto se v ruštině nazývá „davnoprošedseje vremja“), např. *přišьlь běchь* ‘byl jsem přišel’.

c) Ve spojení s tvary budoucího času slovesa *byti* (tj. *bъdъ*, *bъdeši* atd. podle časování I. tř.) tvoří *l*-ové participium tzv. **futurum II.** („exactum“), tj. tvar vyjadřující předčasnost v budoucnosti, případně děj v jeho průběhu nejistý nebo nějak podmíněný, např. *přišьlь bъdъ*.

d) Ve spojení s kondicionálem slovesa *byti*

	sg.	pl.	du.
1. os.	БИМЬ // БИХЪ	БИМЪ // БИХОМЪ	*БИГЪ
2. os.	БИ	БИСТЕ	*БИСТА
3. os.	БИ	БЖ // БИША	*БИСТЕ

tvoří *l*-ové participium **kondicionál** (podmiňovací způsob), tj. slovesný tvar vyjadřující děj hodnocený mluvčím jako nejistý nebo podmíněný, např. *přišьlь bimь* ‘přišel bych’.

Kondicionální tvary opisového slovesa *byti* jsou v staroslověnštině dědictvím z praslovanštiny, kdy byly zprvu v této funkci patrně vytvořeny jako specifické psl. neologismy dva soubory tvarů, jednak *bimь*, *bi*, *bi*, *bimь*, **bite*, **bъ*, perfekto-prézens s významem durativního futura, a *bichь*, *bi*, *bi*, *bichomь*, *biste*, *bišь*, komplexivní aorist k paradigmatu *bimь*. V staroslověnštině lze již v podstatě počítat s jejich splynutím v paradigma jedno, zachovávající zčásti dosud archaickou dubletnost některých tvarů (viz tabulku). S původním futurálním významem je spojeno užívání tohoto stsl. kondicionálu ve větách účelových (např. *prinošaachъ kъ njemu mladъnъcъ, da bi sę ichъ kosnolь*), ve vedlejších obsahových větách žádacích a přacích (např. *molišь, da bi přešьlь otъ předělъ ichъ*) a v nepřímých otázkách (např. *světъ tvorjaachъ na n'ь, kako i bъ pogubili*), kdežto s původním aoristovým významem je spojeno užívání tohoto stsl. kondicionálu v ireálném podmínkovém souvětí (např. *ašte ne bi gospodъ pomoglъ mъně, vъ malě vъselila sę bi vъ adъ duša moja*).

V současných slovanských jazycích je pokračování tvarů tohoto typu zachováno jako vzácný archaismus v některých charvátských dialektech, jinak jsou tu tvary vzniklé ze starého spojení s tvary aoristu slovesa *byti*: *bychь*, ve 2. a 3. os. sg. v této funkci vždy bez koncovky *-stь*, tedy *by*, *by* atd. Ty jsou doloženy dubletně už i v stsl. památkách, zejm. mladších.

§ 122 Participium praesentis passivi (přítomné trpné, *m*-ové) se tvoří příponami *-mъ*, *-ma*, *-mo* (pro sg.), které se připínají k přítomnému kmeni sloves, u I. a II. tř. ve stupni *o*-ovém, např. *nesomъ*, *sěknomъ*, *znajemъ*, *prosimъ*, *trъpimъ* atp. U atematických sloves je tvoření podle sloves I. tř. *vědomъ*, *jadomъ*.

Poznámky:

- 1) Toto participium se skloňuje jako tvrdé adjektivum (*o*-kmenově a *a*-kmenově), jmenně i složeně (viz § 94–95).
- 2) Stsl. participia praesentis passivi nepředstavují v tom rozsahu a v té funkci, jak jsou dosvědčena v stsl. památkách, prostředek zděděný z praslovanštiny. Je to specificky stsl. knižní novotvar, který byl vytvořen více méně umělou paradigmaticizací sufixu *-mъ*, jímž se v praslovanštině tvořilo původně jen několik deverbativních adjektiv. Překladatelé do staroslověnštiny získali v těchto tvarech potřebné ekvivalenty k tlumočení řeckých trpných participií a zčásti i adjektiv s významem trpné možnosti, např. *vidimъ* '(teď právě) viděný' // 'viditelný'.
- 3) Participií praes. pas. se užívá jednak ve spojení s určitými tvary slovesa *byti* // *byvati* k tvoření opisného pasiva, jednak samostatně ve funkci přívlastkové a doplňkové.

§ 123 Participium perfecti passivi (minulé trpné, *n*-ové a *t*-ové) se tvoří

1° příponami *-tъ*, *-ta*, *-to* (pro sg.), které se připínají k základu sloves

- a) I. A tř. nosovkových, např. *ъьmъ*, *ъьti* → *ъьtъ*;
- b) I. A tř. na *-r-* (s kořenou samohláskou v zánikovém stupni), např. *otvrъzъ*, *otvrъsti* → *otvrъstъ* (ale *prostъrъ*, *prostrъti* → *prostъrenъ*);
- c) u samohláskových sloves III. A tř. na *-i-* a *-ě-*, např. *poviti* 'povít, zavinout' → *povitъ*, *pěti* ('zpívat') → *pětъ*;

2° příponami *-nъ*, *-na*, *-no* (pro sg.), které se připínají k infinitivnímu základu zakončenému na *-a-* nebo *-ě-*, např. *brati* → *branъ*, *znati* → *znanъ*, *viděti* → *viděnъ*, *věděti* → *věděnъ*; u souhláskových sloves III. A tř. s dubletami *koljъ*, *klati* → *klanъ* // *koljenъ*, *borjъ*, *brati* → *branъ* // *borjenъ*;

3° příponami *-enъ*, *-ena*, *-eno* (pro sg.), které se připínají k základu ostatních sloves, tvořenému

a) u sloves I. A tř. a u atematického slovesa *jasti* jejich původním kořenem, např. *jadenъ*, *nesti* → *nesenъ*, *vesti* → *vedenъ*; u sloves na veláru došlo už v praslovanštině k její 1. palatalizaci (viz § 17), takže se tu objevuje charakteristické střídání kořených souhlásek, např. *pekъ*, *pešti* 'péci' → *pečenъ* (< **pekenū*), *žeъ* *žešti* 'pálit' → *žeženъ* (< **žegenū*);

b) u sloves II. A tř. rovněž jejich původním kořenem, např. *dvignъti* → *dviženъ* (< **dvigenū*), ale někdy též kořenem rozšířeným speciální příponou *-nov-*, např. *prikosnъti* 'dotknout (se)' → *prikosnovenъ*;

c) u sloves III. A tř. s kořeným *-y-* jejich kořenem, v němž na styku tohoto původního kořeného **-ū-* s příponovým *-e-* vzniklo už v psl. období jako přechodová souhláska *-v-* (**-ū-*) a kořená samohláska se zkrátila (**-ū-* > *-ъ-*), takže se tu střídá *-y-* × *-ъv-*, např. *umyti* → *umъvenъ* aj.; podobným způsobem tvoří toto participium i sloveso *biti* → *bjjenъ* // *bijenъ*;

d) u sloves IV. A tř. jejich infinitivním kmenem, jehož kmenotvorná přípona *-i-* se (v poloze před samohláskou) změnila už v psl. období v neslabičné *-i-* a to jakožto jotace vyvolalo příslušnou změnu předcházející souhlásky (viz § 18), takže se tu objevuje charakteristické střídání kořených souhlásek, např. *prositi* → *prošenъ* (< **prosiēnъ*), *loviti* → *lovl'enъ*, psáno *lovljenъ* (< **loviēnъ*).

Poznámky:

- 1) Toto participium se skloňuje jako tvrdá adjektiva (*o*-kmenově a *a*-kmenově) jmenně i složeně (viz § 94–95).
- 2) Tabulkové tvary reprezentují v podstatě stav pozdně praslovanský s výjimkou některých typů tvoření jako *bjjenъ*, *trъrenъ*, které jsou spjaty s jihoslovanským prostředím.
- 3) Participií perf. pas. se užívá jednak s určitými tvary sloves *byti* a *byvati* k tvoření opisného pasiva, jednak samostatně ve funkci přívlastkové a doplňkové.
- 4) Od participia perf. pas. se tvoří **podstatná jména slovesná** sufixem *-ъje*, např. *viděnъ* → *viděnyje*, *znanъ* → *znanъje* atp.; svým skloňováním jsou to *ūo*-kmeny středního rodu (viz § 77).

§ 124 Participium praesentis activi (přítomné činné, *nt*-ové) se tvoří

1. příponami *-y* (pro m.), *-ošti* (pro f.), *-y* (pro n.) v sg. od sloves I. a II. tř., např. *nesъ*, *nesti* → *nesy*, *nesošti*, *nesy*; *zovъ*, *zovati* → *zovy*, *zovošti*, *zovy*; *minъ*, *minъti* → *miny*, *minošti*, *miny* a od sloves atematických (s výjimkou *iměti*): *jesmъ*, *byti* → *sy*, *sošti*, *sy*; *věděti* → *vědy*, *vědošti*, *vědy*; *dati* → *dady*, *dadošti*, *dady*; *jasti* → *jady*, *jadošti*, *jady*;

2. příponami *-(j)ę*, *-(j)ošti*, *-(j)ę* v sg. od sloves III. tř., např. *kryjъ*, *kryti* → *kryję*, *kryjošti*, *kryję*; *borjъ*, *brati* → *borję*, *borjošti*, *borję*; *plačъ*, *plakati* → *plačę*, *plačošti*, *plačę*;

3. příponami *-ę*, *-ęšti*, *-ę* v sg. od sloves IV. tř., např. *prošъ*, *prositi* → *proseę*, *prosešti*, *proseę*; *trъpljъ*, *trъpěti* → *trъpeę*, *trъpešti*, *trъpeę*.

Participium praeteriti activi (minulé činné, *s*-ové) se tvoří

1. příponami *-ъ*, *-ъši*, *-ъ* (pro sg.) od atematického slovesa *jamъ*, *jasti* → *jadъ*, *jadъši*, *jadъ* a od souhláskových sloves I. a II. tř. (přítom u sloves II. A tř. se připínají přímo ke kořeni), např. *nesъ*, *nesti* → *nesъ*, *nesъši*, *nesъ*; *vedъ*, *vesti* → *vedъ*, *vedъši*, *vedъ*; *dvignъ*, *dvignъti* → *dvigъ*, *dvigъši*, *dvigъ*;

2. příponami *-ъ*, *-ъši*, *-ъ* (pro sg.) pouze od sloves IV. A tř., např. *prošъ*, *prositi* → *prošъ*, *prošъši*, *prošъ*; *chvaljъ*, *chvaliti* → *chval'ъ*, *chval'ъši*, *chval'ъ* atd.; je to vlastně varianta přípony uvedené za 1.: ta se v tomto případě připínala k infinitivnímu kmeni na *-i-*, které se před samohláskou už v psl. období měnilo v neslabičné *-i-* a to jakožto jotace vyvolávalo jednak příslušnou změnu předcházející souhlásky (viz § 18), jednak přehlásku následujícího *-ъ-* > *-ъ-* (viz § 19);

3. příponami *-vъ*, *-vъši*, *-vъ* (pro sg.) od infinitivního kmene sloves všech ostatních typů, např. *věmъ*, *věděti* → *vědvъ*, *vědvъši*, *vědvъ*; *съbrati* → *съbravъ*, *съbravъši*, *съbravъ*; *minъti* → *minovъ*, *minovъši*, *minovъ*; *znati* → *znavъ*, *znavъši*, *znavъ*; *viděti* → *viděvъ*, *viděvъši*, *viděvъ* atp.

Poznámky:

1) Tabulkové tvary reprezentují v podstatě stav pozdně praslovanský s výjimkou jihoslovanské koncovky *-y-* v nom. sg. m. partic. praes. act. u souhláskových sloves I. a II. tř. (kdežto na slovanském severu tu byla koncovka *-a*, viz § 36). Psl. *nt-ová* a *s-ová* participia jsou pokračováním stejných starých participií indoevropských.

2) V dalším vývoji slovanských jazyků se u sloves IV. A tř. prosadily mladší (analogické) tvary participií praet. act. na *-ivъ*, *-ivъši*, *-ivъ*. Počátky tohoto procesu se zčásti odrážejí i v stsl. památkách.

§ 125 Participia *nt-ová* a *s-ová* se **skloňují** podobně jako měkká adjektiva (přesněji řečeno podobně jako komparativ, viz § 98). Praktickým východiskem pro tvoření jejich jmenných tvarů je nom. sg. f.; v něm je obsažen základ (bez nominativní koncovky *-i*), k němuž se připínají koncovky *ja*-kmenového skloňování v případě feminin a *jo*-kmenového skloňování v případě maskulin a neuter s výjimkou nom. pl. m., kde je koncovka *-e* kmenů konsonantických. Příklady: *vedy*, *vedošti*, *vedy*, gen. *vedošta* (m.), *vedošte* (f.), *vedošta* (n.), dat. *vedoštu* (m.), *vedošti* (f.), *vedoštu* (n.) atd., nom. pl. m. *vedošte*; podobně i *s-ové* participium *vedъ*, *vedъši*, *vedъ*, gen. *vedъša* (m.), *vedъše* (f.), *vedъša* (n.) atd., nom. pl. m. *vedъše*.

Vedle jmenného skloňování mají tato participia i skloňování složené, které se tvoří známým způsobem (viz § 5 a 94); jen v nom. sg. n. se netvoří mechanickým připojením *-je* k jmennému tvaru, nýbrž ke kmeni rozšířenému o *-ošt/-ešt-* u participií *nt-ových* a *-(v)ъš/-ъš-* u participií *s-ových* analogií podle nepřímých pádů. Příklady: participia *nt-ová* *vedyъ* (psáno ВЕДЪИИ) (m.), *vedoštija* (f.), *vedošteje* (n.), gen. *vedoštajego* (m.), *vedošteje* (f.), *vedoštajego* (n.) atd., nom. pl. m. *vedošteji* (řidčeji *vedoštiji*); participia *s-ová* *vedyъ* (psáno ВЕДЪИИ), *vedъšija*, *vedъšeje*, gen. *vedъšajego* (m.), *vedъšeje* (f.), *vedъšajego* (n.) atd., nom. pl. m. *vedъšeji* (řidčeji *vedъšiji*).

§ 126 Ze starých slovanských *nt-ových* a *s-ových* participií se do nových slovanských jazyků vyvinuly jednak činné přechodníky (např. č. *veda*, *prosiv*), jednak tzv. zpřídavnělé přechodníky (např. č. *vedoucí*, *prosivši*), r. tzv. *dejepričastije* a *pričastije*). V staroslověně se těchto participií užívá namnoze ve stejných významech a funkcích jako českých přechodníků a zpřídavnělých přechodníků, vedle toho se jich však v staroslověně užívá v některých konstrukcích zvláštních; důležité jsou zejména tyto případy:

1) Participium přechodníkové může být připojeno k přísudkovému slovesu pomocí *i*, *ti*, *a*, *da* apod., např. *krъštъ se isus i vъzide otъ vody* 'Ježíš, byv pokřtěn, vystoupil z vody', doslova vlastně 'byv pokřtěn a vystoupil'. Je to úzus běžný i v ostatních starých slovanských jazycích.

2) Participium (hlavně přítomné) může tvořit ve spojení s tvary slovesa *byti* jmennou část sponově jmenného přísudku (s významem děje dlouhodobého nebo obvyklého), např. *ioanъ бѣ krъстѣ въ пустынѣ* 'Jan křtil na poušti' (doslova vlastně 'byl křtě', 'byl křtící'). Je to konstrukce doložená i v ostatních starých slovanských jazycích.

3) Participia *nt-ová* a *s-ová* mají někdy funkci samostatného přísudku v závislých větách po interrogativech a relativech, např. *сѣбирajeши идеже не положиши жънјеши jehoже не сѣвъ* 'sbíráš, kde jsi nepoložil, a žneš, co jsi nesázal' (doslova vlastně 'kde nepoložil ... co nezasev'). Je to konstrukce známá i z ostatních starých slovanských jazyků.

4) Po slovesech s významem smyslového vnímání a duševní činnosti se užívá vazby akuzativu jména s participiem, např. *vidě tъštъ jeho na odrě ležeštъ* 'viděl jeho tchýni, jak leží na loži'; nebo 'ležet na loži' (doslova vlastně 'ležící na loži'). Je to způsob vyjadřování běžný i v ostatních starých slovanských jazycích.

5) Participií se užívá ve vazbě dativu absolutního. Má nespecifikovaný význam vedlejší věty příslovečné (nejčastěji časové, ale i příčinné, podmínkové aj.): její logický podmět je vyjádřen dativem jména a přísudek participiem shodným s tímto podmětem, tj. stojícím v dativu příslušného čísla a rodu; celá vazba je připojena bezespoječně k řídicí větě (případně s pomocí *i*, *a* apod.) s jiným podmětem, než jaký má sama dativní vazba. Při současnosti s dějem věty řídicí se užívá participia přítomného, při předčasnosti participia minulého. Příklad: *сѣбѣдъшу же jemu съ gory въ слѣдъ jeho idъ народи мѣnodзи* 'když sešel z hory, šly za ním mnohé zástupy'; (doslova vlastně 'sešedšímu jemu...'). Je to knižní vazba, která se v té funkci a v tom rozsahu, v jakém je doložena v staroslověně, nevyskytuje už v žádném jiném slovanském jazyce. Je doložena menšinově (asi v 5 % všech dokladů) též v konstrukcích tautosubjektových, tj. se stejným podmětem verba finita a (dativního) participia; mladší památky vykazují její nárůst (v Supr se vyskytuje už v 10 % všech dokladů).

IV. SYNTAX

1. CELKOVÁ CHARAKTERISTIKA SYNTAXE STAROSLOVĚNŠTINY

§ 127 Živým jazykovým podnožím staroslověnštiny byly lidové dialekty Slovanů v okolí Soluně, respektive i jejich (ústní) dialekt kulturní. Ale na rozdíl od morfologie staroslověnského jazyka, která byla s morfologií své živé jazykové báze v podstatě identická, syntax staroslověnštiny jako jazyka spisovného se syntaxí nářeční ani zdaleka ztotožňovat nelze. Žádný spisovný jazyk není prostým a bezprostředním grafickým záznamem lidového dialektu. Rozdíl mezi spisovným jazykem a nářeční mluvou je hluboký a podstatný – kromě slovní zásoby – právě v syntaxi. Pro syntaktickou stavbu jazyka má přímo zásadní důležitost diference mezi mluveným a psaným projevem. Vyvázání z nutnosti fyzické přítomnosti adresáta projevu a jeho komunikativního kontaktu s mluvčím a možnost mluvčího uložit sdělení mimo vlastní tělo, a tedy je i vyčlenit z aktuální časové a prostorové situace komunikačního aktu, vedla právě v syntaxi spisovného jazyka k tvorbě a užívání specifických jazykových prostředků, které by v potřebné míře vyjadřovaly jeho jazykově situační sekundárnost. Psaný projev, nadto společensky prestižního literárního určení, není vystaven tomu tlaku lineární nevrátlosti, s níž se uskutečňuje mluvená řeč, a je zbaven i časové tísně, která často autoru ústního projevu neotevívá s dostatečnou jasností celkovou perspektivu výpovědi v okamžiku jejího zahájení. Autor psaného projevu má více možností promýšlet své formulace v rozsáhlejších textových úsecích a logicky je segmentovat. Výsledkem je text syntakticky kompaktnější a příměji vnitřně spjatý po stránce formální než syntakticky rozvolněnější znění projevů ústních. První slovanský spisovný jazyk byl také na rozdíl od svého nářečního podnoží postaven před nutnost tlumočit výrazově diferencované a vytríbené texty svých kultivovaných řeckých předloh myšlenkově nesrovnatelně složitějšího obsahu filozofického, teologického, právního a vůbec civilizačního a kulturního.

Přesto nebyla syntax staroslověnštiny od živé slovanské mluvy své doby (viz o ní §§ 27-29) oddělena zcela. I v literárních textech se objevují některé prostředky typické pro jazyk mluvený; je těžké rozhodnout, zda jich autor staroslověnského znění (nebo jeho opisovač) užil spontánně, mimoděčným příklonem ke své živé řeči, nebo vědomě s nějakým stylistickým záměrem.

Jak sám způsob jazykové realizace, tak i obsah a funkce projevů v staroslověnštině vedly k intelektualizaci a racionalizaci její syntaktické stavby.

Geneticky jsou prostředky a typy staroslověnské syntaxe

1. slovansky autochtonní, a to

a) obecně slovanské jak v době svého vzniku, tak ještě i dnes, např. možnostní modální konstrukce se slovesem *мож* nebo s predikativy od něho tvořenými;

b) obecně slovanské v době svého vzniku, ale v dalším vývoji odumřelé, takže se z dnešního hlediska jeví jako slovanské archaismy, např. vazby bezpředložkového lokálu;

c) nářečně praslovanské, např. věty práci, tvořené s pomocí partikule-spojky *да* ve spojení s indikativem;

2. knižně neologické, inspirované většinou řeckým modelem, a to

a) syntaktické kalky, např. věty s nominálním predikátem a kopulou, tvořené podle schématu „*БЪТИ + БЪ + ак.*“ ve významu ‘stát se někým, něčím, nějakým’;

b) knižní neologismy rozvíjející pod vlivem řeckým domácí výrazové potence dotud skryté, latentní, nebo nerozvinuté plně, např. většina typů spojkových souvětí;

c) charakteristické užití domácích prostředků záležející v tom, že se řeckým vlivem podstatně změnil jejich frekvenční index v textech a tím i jejich celkové zapojení do domácí jazykové struktury a jejich stylistická hodnota, např. většina typů participiálních vazeb.

§ 128 Kromě ontologické charakteristiky má staroslověnská syntax i své specifikum gnozeologické, neboť možnost poznat a popsat syntaktickou stavbu staroslověnské je ve srovnání s živými slovanskými jazyky podstatně omezenější, a to z těchto důvodů:

1. Staroslověnská je jazyk jistého pevně vymezeného korpusu textů a představuje tedy omezené množství výroků a uzavřenou množinu syntaktických prostředků a typů, které je výrazově realizují, na rozdíl od otevřené množiny komunikativních požadavků a jejich realizačních prostředků v živých jazycích současných. Absence některého prostředku nebo typu v staroslověnské nemusí proto v každém jednotlivém případě znamenat nutně i jeho absenci v jazyce, nýbrž někdy jen nahodilou nedoloženost vyvolanou nedostatkem příslušné sdělné potřeby, a tedy i příležitosti k užití takového prostředku v daných textech.

2. Staroslověnská je knižní jazyk starý, takže se dnes žádná interpretace nemůže opřít o její intuitivní znalost jako jazyka mateřského ani užit jako kontrolního a ověřovacího postupu jazykového experimentu záležejícího v tom, že se k faktickému dokladu vytvářejí další doklady uměle (ke srovnání nebo k zařazení zkoumaného dokladu do různého kontextu). Sémantická a funkční interpretace stsl. dokladů je proto vždy jen více méně hypotetická.

3. Staroslověnská je dnes bádání přístupná pouze v záznamu grafickém. Nedostatek autentické fónické realizace stsl. textu podstatně ochuzuje syntaktický popis zejména o charakteristiku intonační linie vět a větných úseků a rozmístění koncových i nekonečných pauz.

Přestože z uvedených důvodů nemůže být popis syntaktické stavby staroslověnské po všech stránkách ekvivalentní popisu syntaktické stavby současných slovanských jazyků, má cenu nejen pro poznání stavu v památkách, ale též – s uvažováním jeho specifčnosti funkční a jeho defektnosti vyplývající z textového doložení v omezeném souboru památek a v podobě pouze grafické – pro poznání slovanské syntaxe v historickosrovnávacím plánu vůbec.

2. VĚTA JEDNODUCHÁ

A. Typy vět podle postoje ke sdělované skutečnosti

a) Modalita postojová

§ 129 Nejběžnějším typem vět z hlediska postojové modalitativy jsou **věty oznamovací**, jejichž modální status jakožto základní a bezpříznakový nemá specifické gramatické vyjádření; není signalizován ani specifickými prostředky gramaticko-lexikálními (partikulemi, adverbii, zájmeny, spojkami), ani speciálním modelem: užívá se v něm indikativu o dějích reálných a kondicionálu o dějích nereálných (podmíněných nebo nejistých), např. *и мжжи дрѣжаще исуса · ржгдхж са юмоу* ‘muži, držice Ježíše, posmívali se mu’; (*аще би вѣдѣлъ господь храмны · въ кын часъ тать придетъ.*) *вѣдѣлъ оубо би и не далъ подѣкопати домоу своего* ‘(kdyby pán domu věděl, v kterou dobu zloděj přijde,) bděl by a nedal by podkopat svůj dům’.

Je to typ obecně slovanský.

§ 130 Věty tázací jsou v staroslověnské trojího typu:

1. Otázky **zjišťovací** vyjadřují dotaz na obsah nejistý. Jejich obvyklým prostředkem je tázací partikule *ли*; partikule *ли* jako stálá příklonka stojí za prvním členem tázací věty, který je touto pozicí zdůrazněn, např. *пришьль ли юси прѣжде врѣмене мжчитъ насъ* ‘přišel jsi předčasně, abys nás mučil?’; *ты ли юси цѣсарь юденскъ* ‘(To) ty jsi král židovský?’¹

Je to prostředek obecně slovanský.

V staroslověnské mohou být kromě toho otázky zjišťovací uvozeny partikulemi *аще, дѣюши (ли)/дѣши (ли)* (tak v Supr), *воле, воле же, воле же оубо, не оу ли, ни оу ли* ‘což ne, zda ne’, *како* ‘jak to že’ nebo *еза* ‘zda’ (tak v Prag), např. *рѣша юмоу · господи · аще оударимъ мечемъ* ‘řekli mu: »Pane, máme udeřit mečem?«’; *дѣюши ли молитвы трѣбова тогда* ‘zдалipak potřeboval tehdy modlitbu?’; *воле и оуста сътискаюши отверзьшоюмоу оуста гжгнивоюмоу* ‘což i ústa chceš zavřít tomu, který otevřel ústa koktavému?’; *и глагола имъ · не оу ли разумѣете* (var. *како не размѣете*) ‘i řekl jim: »Což nerozumíte // Jak to že nerozumíte?«’; *еза лика апостольскаюго та отължчи* ‘zdalipak/сопак tě vyloučil ze sboru apoštolů?’.

V pravých otázkách zjišťovacích vyjadřujících skutečnou nejistotu o tom stavu věci, na něž se mluvčí táže, je neutralizováno užití kladu a záporu (viz § 137).

V těch zjišťovacích otázkách, v nichž mluvčí „očekává“ kladnou nebo zápornou odpověď (tj. v otázkách řečnických, které samy mají význam oné „očekávané“ odpovědi vyslovené s citovým zaujetím a naléhavostí), užívá se partikule (*ѣда* signalizující výsledný zápor a negativního *не ... ли* signalizujícího výsledný klad,

¹ Kladná odpověď, přitakání na otázku zjišťovací se vyjadřuje obratem *ты глаголюши, вы глаголете* ‘tak jest, ano’ (doslova vlastně ‘ty pravíš, vy pravíte’). Je to syntaktický kalk podle řečtiny.

např. *ѢДА МОЖЕТЪ СЛѢПЦЪ СЛѢПЦА ВОДИТИ • НЕ ОБА ЛИ БЪ ПАМЖ ВЪПАДЕТА СА* ‘což může slepec vodit slepce? zda nepadnou oba do jámy?’ (ve významu ‘vždyť slepec slepce vodit nemůže! to přece spadnou oba do jámy!’) *НЕ МОСИ ЛИ ДАСТЪ ВАМЪ ЗАКОНЪ* ‘cožpak vám nedal zákon Mojžíš?’ (ve významu ‘vždyť vám dal zákon Mojžíš!’).

2. Otázky **doplňovací** vyjadřují dotaz na obsah neznámý, který je (jakožto neznámý) označen tázacím zájmenem nebo adverbiem *КЪТО* ‘kdo’, *ЧЪТО* ‘co’, ‘proč’, *КЪИИ* (tj. *-jb*) ‘ký, který’, *КОТОРЪИИ* (tj. *-jb*) ‘který’, *КАКЪ* ‘jaký’, *ЧИИ* (tj. *-jb*) ‘čí’, *КЪДЕ* ‘kde’, *КОГДА/КЪГДА* ‘kdy’, *КАМО* ‘kam’, *ОТЪКЖДОУ* ‘odkud’, *ДОКОЛѢ* ‘dokud, jak dlouho’, *КОЛИКО* ‘kolik’, *КОЛЬ(МИ)* ‘jak velice’, *КАКО* ‘jak’, *ВЪСКЖЖ* ‘proč’, *ЧЕСО РАДИ* ‘proč’. Tázací výraz stojí zpravidla v čele tázací věty, např. *КЪТО ЈЕСТЪ МАТИ МОА • И КЪТО СЖТЪ БРАТРИА МОА* ‘kdo je má matka a kdo jsou mí bratři?’, *КЪДЕ ЈЕСТЪ ВѢРА ВАША* ‘kde je vaše víra?’, *ОТЪКЖДОУ СЫНЪ ЈЕМОУ ЈЕСТЪ* ‘odkud je mu syn/odkud má syna?’, *ГОСПОДИ, КАМО ИДЕШИ* ‘pane, kam jdeš?’. Méně často stojí před ním jiný výraz z potřeb aktuálního členění věty, např. *КРЪЩЕНИЕ ИОАНОВО ОТЪКЖДОУ БЪ* ‘křest Janův odkud byl?’

3. Otázky **disjunktivní** (rozlučující, vylučující) jsou dvojčlenné a vyjadřují dotaz na platnost jedné z alternativ (navzájem se vylučujících) uvedených dvojitými spojkami-partikulemi *ЛИ - ИЛИ, ЛИ - ЛИ*, např. *ТЪИ ЛИ ЈЕСИ ГРАДЪИИ* (tj. *-jb*). *ИЛИ ИНОГО ЧАЈЕМЪ* ‘zдалipak jsi ten, který má přijít, nebo čekáme jiného?’, *ГОСПОДИ • КЪ НАМЪ ЛИ ПРИТЪЧЖ СНИЖ ГЛАГОЛЈЕШИ • ЛИ КЪ ВЪСЪМЪ* ‘pane, toto podobenství říkáš nám, nebo všem?’

Jestliže druhá z alternativ v disjunkci představuje přímou větnou negaci první, nemusí se její znění opakovat v úplnosti, nýbrž na jejím místě stojí pouhé *НИ* s větovou platností, např. *ДОСТОИНО ЛИ ЈЕСТЪ ДАТИ КИНЪСЪ КЕСАРЕВИ • ИЛИ НИ* ‘zдалipak se má dávat daň císařovi, či ne?’.

§ 131 **Věty rozkazovací** vyjadřující příkaz nebo zákaz určený adresátovi promluvy mají slovesný přísudek v těchto tvarech:

a) V 2. os. všech čísel a v 1. os. pl. a du. imperativu, např. *НЕ ДАДИТЕ СВАТАЈЕГО ПЪСОМЪ НИ ПОМѢТАНТЕ БИСЪРЪ ВАШИХЪ ПРѢДЪ СВИНИАМИ* ‘nedávejte to, co je svaté, psům, ani nehažte své perly prasatům’; *ПРОСИТЕ И ДАСТЪ СА ВАМЪ* ‘proste a bude vám dáno’; *ИДѢМЪ ВЪ КАПЕРНАОУМЪ* ‘pojďme do Kafarnaum’.²

Imperativ slovesa *РАЧИТИ* ve spojení s infinitivem slovesa významového vyjadřuje rozkaz zdvořilý, např. *РАЧИ МИ ПОМОЦИ* ‘rač mi pomoci’, zmírněný zákaz se vyjadřuje s pomocí (záporného) imperativu sloves *МОЩИ* nebo *ДѢАТИ* ve spojení s infinitivem významového slovesa, u *ДѢ(А)ТИ* též ve spojení s *ДА* + indik. prez. významového slovesa, např. *НЕ МОСИ ОУБО НИКЪТОЖЕ СЪ ЛЪСТИЖ ПРИТИ* ‘nikdo tedy nepřicházej se lstí’; *НЕ МОСЪМЪ ОУБО ПОСРАМИТИ ПРАЗДЪНЪСТВА* ‘nezneseš tady (tento) svátek’; *НЕ ДѢИТЕ ДА ВИДИМЪ* ‘nechte ať vidíme’.

² Frazologizovaný je imperativ *РАДОУИ СА, РАДОУИТЕ СА*, který jako kalk podle řeckých předloh neznámá faktickou výzvu k radosti, nýbrž je pozdravem při setkání, a je tedy ekvivalentem čes. ‘buď zdrav(a), pozdraven(a), buďte zdraví(-y), pozdraveni(-y)’.

b) V indikativu přítomného času dokonavých sloves, např. *НЕ ПРѢЛЮБЪ СЪТВОРИШИ* ‘nesesmilníš!’.

c) V infinitivu, a to po větě oznamovací se slovesem *ГЛАГОЛАТИ*, např. *АЗЪ ГЛАГОЛЖ ВАМЪ • НЕ ПРОТИВИТИ СА ЗЪЛОУ* ‘říkám vám, neprotivte se zlu’ (doslova vlastně ‘neprotivit se zlu’).

Jsou to vesměs prostředky obecně slovanské.

§ 132 **Věty žádací** vyjadřující přání mluvčího, neurčené přímo k realizaci adresátovi promluvy, mají slovesný přísudek v těchto tvarech:

a) V 3. os. sg. imperativu, např. *МЪНАИ (тj. -jb) СТОЈАТИ • БЛЮДИ СА ДА НЕ ПАДЕТЪ* ‘kdo se domnívá, že stojí, ať si dá pozor, aby nepadl’ (doslova vlastně ‘dej si pozor’).

Je to prostředek patrně nářečně praslovanský (je doložen mj. i v staré češtině).

b) V 3. os. indik. prez. všech čísel po partikuli *ДА*, např. *ДА СВАТИТЪ СА ИМА ТВОЕ • ДА ПРИДЕТЪ ЦѢСАРЪСТВО ТВОЕ • ДА БЖДЕТЪ ВОЛА ТВОА* ‘nechť je posvěceno tvé jméno, nechť přijde tvé království, nechť se stane tvá vůle’.

Je to prostředek nářečně praslovanský, charakteristický pro jihoslovanskou oblast.

c) V 1. os. sg. v ojedinělém dokladu starého optativu *ОТЪПАДѢМЪ* (místo *-мъ*) ze žaltáře; *ОТЪПАДѢМЪ ОУБО ОТЪ ВРАГЪ МОИХЪ* ‘ať odpadnu od svých nepřátel’, a v 3. os. pl. tvaru *БЖДЖ* ‘ať jsou’, pozůstatku to starého tzv. injunktivu, např. *БЖДЖ ЧРѢСА ВАША ПРѢПОАСАНА* ‘nechť jsou vaše bedra opásána’.

Jsou to v staroslovenštině archaismy kořenící až v hlubinách ie. dávnověku.

d) V kondicionálu po spojkách *ЈЕША, ПАРОУ (ДА), (Ѓ)ЕДА, НЕДА*, např. *ЕША МОГЛЪ БИМЪ АЗЪ ВЪ ОУВѢЩАТИ КРЪСТИАНОМЪ БЪТИ* ‘kéž bych vás mohl přesvědčit, abyste se stali křesťany’; *ПАРОУ И ТОГО ДА БЪИХЪ НЕ ВѢДѢЛЪ* ‘kéž bych to ani nevěděl’. V těchto větách chybí někdy kondicionál pomocného slovesa *бъти* *БИМЪ/БЪИХЪ* a po uvedených spojkách-partikulích stojí přísudek jen v *l*-ovém participiu, např. *НЕДА ИСПРАВИЛИ СА ПЪТИЕ МОИ* ‘kéž by se narovnal mé cesty’.

Je to prostředek specificky staroslovenský.

b) Modalita voluntativní

§ 133 Tzv. voluntativní modalita záleží ve vyjádření toho, zda se děj nebo stav vyjádřený větným predikátem jeví mluvčímu jako nutný nebo možný. Sémanticky je vybudována na vztahu ekvipolentně opozitním, jeden pól přechází při negaci v opačný: popření (jedinečné) nutnosti otevírá pole různým alternativám, a stává se tak tedy pojetím možnostním, naopak negace možnosti jakožto různosti alternativ implikuje nezbytnost řešení jediného, a jeví se tedy jako nutnost.

Základní konstrukční typy vyjadřování voluntativní modalit byly vybudovány na společném obecném pojetí posesivity, vlastnění, v nichž konvertibilní (s pomocí negace) sémantický pár „možnost : nutnost“ vystupuje jako objektivní danost, již je subjekt vyjadřované činnosti – pokud ve výpovědi vůbec vystupuje – „obdařován“ jako její (pasivní) vlastník. Základní syntaktické typy vyjadřující voluntativní modalitu jsou tyto:

a) Jednočlenná neosobní vazba „kopula (ve tvaru 3. os. sg.) + dat. subjektu + inf.“, např. *МЪНѢ ЛИ ІЕСТЪ ІСПОВѢДАТИ ГРѢХЪ СВОЯ* ‘já se mám zpovídat ze svých hříchů?’ (doslova vlastně ‘mně jest se zpovídati’). Kromě slovesa *БЪТИ* vystupují v těchto jednočlenných neosobních vazbách i jiná slovesa s významem ‘stát se, přihodit se’, a to (*при*)*КЛЮЧИТИ СЯ* a (*при*-) (*съ*-)*ЛОУЧИТИ СЯ*, např. *АЩЕ МИ СЯ КЛЮЧИТЬ СЪ ТОБОЖ ОУМРѢТИ • НЕ ОТВѢРГЪ СЯ ТЕБЕ* – dle Kral. ‘Bycht pak měl tak ... s tebou umřít, nezapřím tebe’. Další variantou tohoto posesivního typu je vazba „*ДАНО ІЕСТЪ* + dat. + inf.“.

b) Osobní dvojčlenný větný typ „*ИМѢТИ* + inf.“, např. *ІЕЛІКО ВРѢМА СЪ СОБОЖ ІМЖТЪ ЖЕНИХА • НЕ ІМЖТЪ ПОСТИТИ СЯ* ‘pokud mají s sebou ženicha, nemohou se postit’.³

Oba tyto základní typy jsou v staroslověnštině dědictvím z praslovanštiny a koření až v ie. dávnověku, stejně jako

c) v oblasti dvojčlenného osobního typu vazba „*МОЩИ* + inf.“ a „*ДЛЪЖЬНЪ БЪТИ* + inf.“, povrchově sice neposesivní, ale hloubkově rovněž (neboť ‘moci’ lze transponovat do ‘mít moc’ a ‘být povinen’ do ‘mít dluh, povinnost’), např. *КОПАТИ НЕ МОГЪ* ‘kopat nemohu’; *ІЕЖЕ ДЛЪЖЬНИ БѢХОМЪ СЪТВОРИТИ • СЪТВОРИХОМЪ* ‘co jsme měli udělat, udělali jsme’.

Typ uvedený za c) představuje už sémantickou specifikaci pojetí obecně a nespecificky „posesivního“, vyjadřovaného typu a) a b); sémantická specifikace typu a) se zachováním jeho základní syntaktické struktury byla dále realizována

d) dodáním funkčního predikativa do spojení „kopula (v 3. os. sg.) + dat. + inf.“ (viz §134).

e) čistě verbálními transpozicemi typu d), tj. neosobními slovesy na místě spojení „kopula + predikativum“ (se zachováním dalších členů této konstrukce, tj. „dat. + inf.“) (viz §135).

§ 134 Pojetí posesivity jako výchozí obecné sémantické báze voluntativní modality bylo dále lexikálně sémanticky specifikováno způsobem, který jí explicitně přiřazoval speciální konkrétní odstíny možnosti a nutnosti, ale i vhodnosti, způsobilosti, náležitosti apod. Kromě prostředků uvedených v § 133, bod c) užívalo se v staroslověnštině k této konkretizaci a specifikaci volní modality různých (funkčních) predikativ, substantiv, adjektiv, adverbii a sloves tvořených od základů, které primárně vesměs měly zcela konkrétní věcné významy, dobře v staroslověnštině patrné nejen u těch slov, jichž se užívalo kromě uvedených obrátů modálních ještě i mimo ně ve významech původních, nýbrž i u těch slov, která plnila již pouze funkci specializace volně modalitního významu.

V staroslověnštině vstupovala do volně modalitních konstrukcí specifikující slova tvořená od základů z těchto sémantických okruhů:

a) ‘nouze, donucení, násilí’ – od základu **nōd-* / **nud-* substantivum ve funkci

³ Opisu s *ИМѢТИ* se kromě toho užívalo k vyjádření časového odstínu následnosti, tj. jeho přítomnými tvary se vyjadřovalo futurum, čas následující po okamžiku promluvy (viz § 119, bod 2c), jeho minulými tvary tzv. futurum praeteriti, tj. čas následující po jiném ději minulém, ale realizovaný před okamžikem promluvy.

predikativa *НЖДА/НОУЖДА*, dále *НЖДЪМИ*, *НОУДЪМА*, *ПО НЖДИ* a akuzativ *НЖДЖ* v dvojčlenné osobní konstrukci „*НЖДЖ ІМѢТИ*“, např. *НЖДА ІЕМОУ БѢАШЕ ІТИ ВЪНЪ* ‘musel jít ven’ (doslova vlastně ‘bylo mu nutno jít ven’); *ІМАМЪ НЖДЖ ІЗИТИ И ВИДѢТИ ІЕ* (tj. *СЕЛО*) ‘musím vyjít a vidět ji (tj. usedlost)’ (doslova vlastně ‘mám nutnost’);

b) ‘lehkost’⁴ a odtud i ‘snadnost’ a pak ‘vhodnost, způsobilost, náležitost’ – od základů **lbg-* predikativum *ЛЪСѢ/ЛЪЗѢ* predikativně užívané *ПОЛЪСА* a od *ЛѢТ-* predikativa *ЛѢТЬ* a *ЛѢТИЖ*, např. *НѢСТЪ МИ ЛѢТЬ СЪТВОРИТИ ВЪ СВОИХЪ МИ • ІЕЖЕ ХОЩЪ* ‘nesluší mi učinit ve svých (věcech), co chci’ // ‘není mi možno, nelze mi’; *И КАКО НЕ БО БѢАШЕ ЛѢТИЖ ПРИСТЪПИТИ* ‘a jak to tedy, že nebylo možno přistoupit’;

c) ‘(ne)chtění’ a z něho plynoucí ‘(ne)možnost’ – od základu *КОЛ-/ВЕЛ-* substantivum ve funkci predikativa *НЕВОЛА/НЕВОЛѢ*, např. *НЕВОЛѢ БО ІЕСТЪ ПРИТИ СКАНЪДАЛОМЪ* ‘(nutně) musí přijít pohoršení’;

d) ‘vládnutí, moc’ – od základu **vold-* substantivum *ВЛАСТЬ* v obratech „*ДАНО ІЕСТЪ ВЛАСТЬ* + dat. + inf.“ a „*ИМѢТИ ВЛАСТЬ* + inf.“;

e) ‘potřeba’ – od základu **terb-* predikativa *ТРѢБѢ*, *ПОТРѢБНО*, *ПОТРѢБЬНѢ*, *ПОТРѢБА*, adverbium *ТРѢБѢ* rozvíjející *ИМѢТИ* v dvojčlenné osobní konstrukci a sekundární (řídke) *ТРѢБОВАТИ* jako osobní modální sloveso, např. *НѢСТЪ ЖЕ МИ ПОТРѢБА ГЛАГОЛАТИ О НЕМЪ* ‘nemusím o něm mluvit’ (doslova vlastně ‘není mi potřebí’); *ПОТРѢБЬНѢ НАМЪ ОУТАШИАТИ ПРѢДЪЛЕЖАЩЕ* ‘je třeba, abychom objasňovali to, co je předloženo’; *АЗЪ ТРѢБОУЖ ОТЪ ТЕБЕ КРЪСТИТИ СЯ* ‘já mám být pokřtěn od tebe’ (v Kral. ‘mně jest potřebí, abych od tebe pokřtěn byl’);

f) ‘vhodnost, přízpůsobení’ – od základu *dob-* < **dhābh-* predikativa a substantiva ve funkci predikativ *ПОДОБНО*, *ПОДОБА*, *ОУДОБЪ*, *ОУДОБѢ*, *ОУДОБЬНѢ*; *ДОБРО*, *ДОБРѢ* a neosobní sloveso *ПОДОБАЮТЪ*, např. *ПОДОБА ТИ БѢ ДАТИ СЪРЕБРО ПРИКОУПЪ ТВОРАЩИИМЪ* ‘měl jsi dát své stříbrňáky penězoměncům’ (doslova vlastně ‘bylo ti třeba’); *ПРИДЕ ЖЕ ДЪНЬ ОПРѢСНЪКЪ • ВЪ НЪЖЕ ПОДОБНО БѢ ЖРЪТИ ПАСХЪ* ‘přišel den přesnic, v němž se měl obětovat beránek’; *НЕ ПОДОБААШЕ ЛИ И ТЕБѢ ПОМИЛОВАТИ КЛЕВРѢТА СВОЕГО* ‘zdali ses i ty neměl slitovat nad svým druhem?’;

g) ‘(správné, náležité) umístění v prostoru’ – od základů znamenajících polohu nebo pohyb (v prostoru), tedy od *sta-/stoj-* < **stā-/stā-* predikativum *ДОСТОИНО*, neosobní sloveso *ДОСТОИТЪ*, od *leg-* neosobně užitě sloveso *ПРѢДЪЛЕЖИТЪ*, od *jb-* < **ej-* neosobně užitě sloveso *ПРИДЕТЪ*, od *prav-* (**prō-uo-*) ‘přímý’ a odtud ‘pravý, pravdivý, správný’ a odtud ‘náležitý’, adjektivum *ПРАВЪДЪНЪ* atr., např. *НЕ ДОСТОИТЪ ТЕБѢ ВЪЗАТИ ОДРА ТВОЕГО* ‘neměl bys vzít své lože’ (v Kral. ‘nesluší tobě lože nosit’); *ХЛѢБЪ ПРѢДЪЛОЖЕНИЯ ІАСТЪ • ІХЪЖЕ НЕ ДОСТОИНО ІЕМОУ БѢ ІАСТИ* ‘jedl posvátné chleby, které jíst neměl’ (v Kral. ‘kterýchžto jemu neslušelo jísti’); *НАМЪ ЖЕ ПРѢДЪЛЕЖИТЪ НЕ О ІЕДИНОМЪ МЖЧЕНИЦѢ ЧОУДИТИ СЯ* (doslova vlastně ‘nabízí se nám ... divit se’); *И ПО ІСИТИНѢ ЧОУДИТИ МИ СЯ ПРИДЕТЪ* ‘vpravdě se musím divit’;

⁴ Opozitní k němu význam ‘tíhy’ – od základu **teḡ-* – v predikativu *ТАЖЬКО* zachovává ve větší míře ještě stopy svého věcného významu a nestal se výlučně voluntativním predikativem, i když jeho věcný význam mu k tomu cestu otevíral.

h) '(správné) umístění v čase, (správná) chvíle, moment' – od základů *god-* predikativa a predikativně užitá substantiva ГОДЪ, ОУГОДЬНО, ГОДЪ a od **ver(t)* – predikativum БЛАГОВРЕМѢНЬНО;

i) emocionální charakteristika nebo morální hodnocení děje ve smyslu pozitivním, jako např. ЛѢПО, БЛАГО, ОУНІЕ(ІЕ) (sem patří též citované už ДОБРО, ДОБРѢІЕ, ОУДОБЪ, ОУДОБѢІЕ, ОУДОБЪНЪ(ІЕ)), i ve smyslu negativním, jako např. БѢДЬНО, БѢДА, ГОРІЕ, СТРАХЪ, ВЪСОУІЕ, ЛИХО aj.; podobné hodnotící výrazy, s etymologickým významem původně zčásti jiným, představují otevřenou řadu potenciálních výrazových prostředků volní modalit, neboť kladné hodnocení souvisí s významem vhodnosti, náležitosti a potřebnosti, a tedy konec konců až i nutnosti, naopak záporné hodnocení přechází snadno do významu nevhodnosti, nenáležitosti a nepotřebnosti, a tedy konec konců až negativní nutnosti. Zcela význam modalitního predikativa má z nich v stsl. památkách ЛѢПО 'je nutné', např. ЛѢПО ІЕСТЪ РАЗОУМѢТИ О СЕМЪ 'náleží, sluší se, mělo by se, je nutno tomu rozumět'. U ostatních jejich hodnotící význam 'dobrý, dobře' nebo 'běda, špatně' zcela převažuje a modální je v nich obsažen jen latentně.

§ 135 Lexikální sémantická specifikace základních typů voluntativní modalit představuje nejen soubor prostředků přecházejících celou škálou různých významů do sémantiky mimomodální, nýbrž i vnitřně de facto málo zřetelně navzájem odlišených. I ty z nich, které jsou do vyjadřování nutnostní modalit angažovány výlučně, vykazují značnou míru synonymnosti mezi sebou navzájem, takže se různé prostředky objevují nezdědky ve variantách téže věty v starých památkách, např. СИЦЕ БО ЛѢПО ІЕСТЪ НАМЪ ІСПРАВИТИ ВЪСІЖ ПРАВЪДЖ // ПОДОБЬНО НАМЪ ІЕСТЪ // ПОДОБАІЕТЪ НАМЪ 'tak je nám třeba, tak se nám sluší, tak máme plnit všelikou spravedlnost'; АЩЕ ДОСТОИТЪ ЧЛОВѢКОУ ПОУСТИТИ ЖЕНЖ СВОІЖ // АЩЕ ІЕСТЪ ДОСТОІНО // АЩЕ ІЕСТЪ ЛЪСѢ 'sluší-li člověku, smí-li člověk propustit svou ženu?'; НЕ ДОСТОІАШЕ ЛИ РАЗДРѢШИТИ ІЕА ОТЪ ЖЪЗЫ // НЕ ПОДОБААШЕ ЛИ 'což neměla být rozvázána od svazku?'; АЩЕ НЕ ВЪЗМОЖНО ІЕСТЪ ЧАШИ СЕИ • ДА МИМО ІДЕТЪ ОТЪ МЕНЕ // АЩЕ НЕ МОЖЕТЪ ЧАША СИ МИМО ІТИ ОТЪ МЕНЕ 'nemůže-li mě tento kalich minout?'

O poměrně menší vyhraněnosti pojmání dějů z hlediska možnostní a nutnostní modalit v staroslověnětině svědčí i to, že se v starých památkách nejednou objevuje prostý indikativ bez jakéhokoli (syntaktického nebo lexikálního) signálu modalit tam, kde v současné češtině bychom modálního prostředku užili, např. ПОСЪЛАБЫИ (tj. -*jb*) МА ОТЪЦЪ • ТЪ МЫНѢ ЗАПОВѢДЪ ДАСТЪ • ЧЪТО РЕКЖ 'ten mi dal přikázání, co mám říci' (doslova vlastně 'co řeknu'); РѢША ІЕМОУ • ГОСПОДИ • АЩЕ ОУДАРИМЪ НОЖЕМЪ 'pane, máme udeřit mečem?' (doslova vlastně 'udeříme?').

Lexikálně nejrozmanitěji obsazovaná a zároveň i syntakticky nejsložitější je konstrukce „funkční predikativum + kopula (3. os. sg.) + dat. + inf.“. Ne vždy však jsou vyjádřeny všechny její komponenty. Kromě varianty bez predikativa, která představuje konstrukci výchozí (bez lexikálně sémantické specifikace voluntativní modalitního významu), jsou v stsl. památkách zastoupeny tyto další typy jejich nekompletních modifikací:

a) Modifikace založená na kontextové elipse, a hloubkově tedy identická s typem kompletním, např. СТЫДИ СА ІАКОЖЕ ПОДОБАІЕТЪ ЖЕНАМЪ 'styd' se, jak se mají ženy (stydět)', kde za ЖЕНАМЪ je elidován inf., aby se zabránilo tautologii; ВИЖДЪ ЧЪТО ТВОРАТЪ ВЪ СЖБОТЫ ІЕГОЖЕ НЕ ДОСТОИТЪ 'dělají v sobotu, co se nesmí' (doklad z Mk 2.26), kde musíme počítat s elipsou inf. ТВОРИТИ (ten je ve stejné větě z jiného evangelia – Mt 12.2 – ostatně vskutku doložen: ТВОРАТЪ • ІЕГОЖЕ НЕ ДОСТОИТЪ ТВОРИТИ ВЪ СЖБОТЫ).

b) Modifikace bez kopuly, založená na syntaktické dubletnosti jmenného přísudku sponového a bezesponového, a s kompletním typem tedy plně synonymní, např. ПО ЧЪТО МИ ГНѢВИТИ ІАЗЫКЪ СТАРЬЦОУ 'proč bych měl hněvat starcův jazyk?' (doslova vlastně 'proč mi hněvati'); АЩЕ ЛИ ВОЛЕІЖ ВЪСЕ МОЦЬНО ІСПРАВИТИ • ВОЛА ІЕМОУ БѢ ДАНА 'je-li možné vykonat vše vůlí, vůle mu dána byla' (doslova vlastně 'možno-li vykonat').

c) Modifikace bez subjektového dativu, vyjadřující modální děj jakožto platný všeobecně, generalizovaný, a od kompletního typu tedy syntakticky i sémanticky odlišná, např. АЩЕ ДОСТОИТЪ ВЪ СЖБОТЖ ЦѢЛИТИ 'zdalipak se sluší uzdravovat v sobotu?'; НЖДА ДНЬСЪ СЪТВОРИТИ ОБѢДЪ 'dnes se musí připravit oběd'.

K tomuto typu patří i konstrukce – v afirmativní podobě možnostní – „ІЕСТЪ + ВИДѢТИ/СЛЪШАТИ + ak.“ (v záporné větě alternuje ak. s gen. záporovým), např. ОТЪ СЕГО ВИДѢТИ ІЕСТЪ СИЛЖ ХРИСТОСОВЖ 'z toho je vidět Kristovu sílu'; ГЛАСА ЖЕ ІЕМОУ НЕ БѢ СЛЪШАТИ 'jeho hlas nebylo slyšet'.

Jiného druhu je modifikace základní jednočlenné vazby neosobní, v níž na místě infinitivu stojí vedlejší věta spojková s ДА (řidčeji АЩЕ), např. НѢСТЪ ЛѢПО • ДА ІМЕНОВАІЕТЪ СА ХРИСТОВЪ РАБЪ 'neměl by se nazývat služebníkem Kristovým'.

Poznámka: Do vyjadřování voluntativní modalit jakožto možnostního nebo nutnostního pojetí děje z hlediska mluvčího je zčásti zapojen i základní prostředek vyjadřující volní postoj k ději z hlediska jeho činitele: sloveso ХОТѢТИ/ХЪТѢТИ 'chtít', např. ЧЪТО ІЕСТЪ ЗНАМЕНИЕ • ІЕГДА ХОТАТЪ СИ БЪТИ (verš z L 21.7, v Kral. 'A které znamení, když se to bude mít státi?'); tento obrat má někdy dokonce variantu s prostředkem vyjadřujícím nutnost výlučně, např. АЗЪ ХОЩЖ ОТЪ ТЕБЕ КРЪСТИТИ СА Mt. 3.14 Sav × Zogr As Трѣвоуѣж (Kral. 'Já mám od tebe křtěn býti').

c) Modalita jistotní

§ 136 Tzv. jistotní modalita záleží ve vyjádření toho, zda se děj nebo stav vyjádřený větným predikátem jeví mluvčímu jako nesporný, nebo naopak jako nezaručený. Jestliže pro modalitu voluntativní nebyly ještě v staroslověnětině vypracovány výrazové prostředky zcela jednoznačné a dostatečně zobecněné i diferencované, nýbrž se v ní užívalo velkého množství různých prostředků s různými konkrétními lexikálními významy, z hlediska modalit samé „přidatnými“, pak vyjadřování modalit jistotní bylo vyvinuto ještě méně, a to jak co do množství a vnitřní diferencovanosti výrazových prostředků, tak i co do jejich frekvence v projevech.

1. Pro pevné přesvědčení mluvčího o platnosti sdělení se užívá adverbia (ѢВѢ ve spojení s ІАКО 'nepochybně, zajisté, ovšemže', např. ЗАПЕЧАТЪЛѢНЫ... КЪНИГЪ ... ЦѢМЪ ЖЕ ДАНЫ БЖДЖТЪ • СВАТИТЕЛЪ ІАВѢ ІАКО '... od koho budou dány? Nepochybně od kněží'.

V mladších, mimokanonických památkách se objevují jako tzv. afirmativní adverbia a adverbialní obraty dotvrzující výrok též ИСТИННО, ПРАВО, РѢСНѢ, ВЪ ПРАВЪДЖ, ПО ПРАВЪДѢ, ВЪ РѢСНОТЖ, vesměs ve významu 'opravdu, zajisté, skutečně, věru'.

2. Pro vyjádření neplné jistoty o reálné platnosti sdělení, pravděpodobnosti, cizího mínění apod. se užívá partikule САТЪ (sg.) a САТИ (pl.) 'prý, snad', etymologicky asi 'říká (se), říkají', tvarů slovesa РЕЩИ v 3. os. sg. a pl. aoristu a v ustrnulém nom. pl. participia praeteriti activi (a v mimokanonických památkách též nom. sg. m. složeného РЕКЪИИ, tj. -jb) 'prý', dále adverbia НЕГЪЛИ/НЕКЪЛИ samostatně 'snad, možná' i ve spojení s ДА 'zdali (by) snad ne, aby snad' a v mimokanonických památkách (ŽK a apoštol) obratu od původu parentetického АЩЕ СА КЛЮЧИТЪ nebo АЩЕ СА ЛОУЧИТЪ ve významu 'možná, snad',⁵ např. СЛОУХЪ БО СОУЧЕТЪНЪ САТЪ НЕ ПРИМЕШИ 'výpověď lichou prý (= pravil) nepřijmeš'; МЪНОСИ БО МИ РЕКЖТЪ РЕЧЕ ИМЕНЬМЪ ТВОИМЪ ПРОРИЦААХОМЪ 'mnozí mi totiž řeknou, prý ve jménu tvém jsme prorokovali' (doslova vlastně 'řekl', uvozující parafrázi citátu z Mt 26.83); СЪМОТРИ ЖЕ МИ ЗЪЛОДѢИСТВО ИХЪ • ПОМАНАЖХОМЪ РѢША ІАКО ГЛАГОЛА ЛЪСТЪЦЪ ТЪ ІЕЩЕ ЖИВЪ СЫ • ПО ТРЪХЪ ДЪНЪХЪ ВЪСТАНАЖ ... БОИМЪ СА РѢША • ІЕДА КАКО ОУКРАДЖТЪ И (tj. jb) ОУЧЕНИЦИ ІЕГО 'podívej se na jejich darebáctví. Vzpomněli jsme si prý, že ten lstivec říkal, když byl ještě naživu »Po třech dnech vstanu.« Војіме прѹ се, абу хо jeho učedníci neukradli'; ІЕДИНОГО ЖЕ ТЪЧНИЖ ОСТАВИША БЕ-ЧЪСТИ • НЕДОСТОИНА РЕКЪШЕ СЖЦА НЕБЕСЪСКЪИИХЪ ЧЪСТИИ (tj. -jb) 'pouze jednoho ponechali beze cti (jakožto) prý nedůstojného nebeských rost'; ПОСЪЛЖ СЫНЪ МОИ (tj. -jb) ВЪЗЛЮБЛЕНЪИИ (tj. -jb) • НЕКЪЛИ (// НЕГЪЛИ) СЕГО ОУСРАМЛАЖТЪ СА 'pošlu svého milého syna, zdali by se snad jeho neostýchali'.

V Supr je doloženo adv. ВАСНЪ 'snad, asi', např. ВАСНЪ КТО ВАСЪ БЪИ ХОТѢЛЪ ТАКЪЖДЕ БЪИТИ 'snad někdo z vás by chtěl být takový'.

Přibližnost kvantitativních údajů, a tedy nejistota o jejich přesnosti, se vyjadřovala s pomocí ІАКО 'asi, přibližně, okolo, k', např. НЕ БЪША БО ДАЛЕЧЕ ОТЪ ЗЕМЛЯ • НЪ ІАКО ДЪВѢ СЪТѢ ЛАКЪТЪ 'nebyli daleko od země, asi jen dvě stě loket'; ГОДИНА БЪ ІАКО ШЕСТАИ 'bylo (již) okolo šesté hodiny, k šesté hodině'.

3. Nejistota stran platnosti sdělení může být vyjádřena i performativně ve formě samostatného predikátu vyjádřeného slovesem putandi nebo loquendi, na němž je vlastní sdělení závislé jako jeho věta obsahová. Jistotní modalitu z hlediska mluvčího však vyjadřují pouze souvětí uvozená příslušným samostatným přísudkem v 1. os. sg., neboť jen v nich je agens totožný s mluvčím, kdežto v ostatních osobách z hlediska agentu. Příklad v 1. os. sg. КОТОРЫИ (tj. -jb) ПАЧЕ ВЪЗЛЮБИТЪ И (tj. jb) • ОТЪВѢЩАВЪ СИМОНЪ РЕЧЕ • НЕПЫЩОУЖ ІАКО ІЕМОУЖЕ ВАЩЕ ОТЪДА 'který z těch dvou si jej více zamiluje? Odpověděv Šimon, řekl: »Myslím, že ten, jemuž dal více.«, tj. 'nepochybně ten, nejspíš ten'.

⁵ Jinak КЛЮЧИТИ СА a СЪЛОУЧИТИ СА mají význam 'přihodit se, stát se'.

V historickém vývoji slovanských jazyků ztrácely takové přísudky v 1. os. sg. nezřídka svou větnou platnost a stávaly se funkčně modálními partikulemi vět, které na nich byly původně závislé (srov. č. *tuším, myslím, počítám*).

d) Zápor

§ 137 Prostředky k vyjádření záporu jsou proklitické negativní partikule НЕ a НИ; funkčně a sémanticky bezpříznaková je z nich partikule НЕ, kdežto partikule НИ se užívá v případech speciálních, zejm. též s významem zesílení záporu, jeho zdůraznění nebo vytčení apod.⁶

S pomocí záporných partikulí se vyjadřuje

1. zápor členský, stojí-li partikule НЕ u toho větného členu – mimo přísudek –, kterého se popření bezprostředně týká, např. ЮЖЕ НЕ МЪНОГО ГЛАГОЛЖ СЪ ВАМИ 'již ne mnoho budu s vámi mluvit'; МЕНЕ НЕ ВЪСЕГДА ИМАТЕ 'mne ne vždy budete mít';

2. zápor větný, stojí-li partikule НЕ u přísudkového slovesa, např. НЕ МОГЖ ПРИТИ 'nemohu přijít'. V opisných tvarech slovesných se partikule НЕ klade k tvarům pomocného slovesa БЪИТИ, tedy НЕ БЖДЖ ВЪДѢЛЪ, НЕ БЪХЪ ПРИШЪЛЪ atp.; záporné přítomné tvary tohoto slovesa – ve funkci slovesa pomocného i sponového – jsou НѢСМЪ, НѢСИ, НѢСТЪ, НѢСМЪ, НѢСТЕ, НЕ СЖТЪ, НѢСВѢ, НѢСТА, НѢСТЕ, např. НѢСТЕ ЛИ ЧЪЛИ • ЧЪТО ТВОРИ ДАВЫДЪ 'což jste nečetli, co dělal David?'. V opisných tvarech slovesných tvořených s pomocí l-ového participia jsou (řidčeji) doloženy i doklady s negací u tohoto participia, např. НИЧЪТОЖЕ БЪ НЕ ОСТАЛО 'nic nezůstalo', a oba typy se někdy střídají i ve variantním čtení téhož místa v různých rukopisech, např. ДРЪЖААЖЖ И (tj. jb) • ДА БИ НЕ ОШЪЛЪ ОТЪ НИХЪ // ДА НЕ БИ ОШЪЛЪ 'drželi ho, aby od nich neodešel'.

Partikule НИ se při vyjadřování záporu větného užívá

a) jako větné negace samostatné, např. БЖДИ ЖЕ СЛОВО ВАШЕ • ЕИ • ЕИ. И НИ • НИ 'budiž pak vaše slovo ano, ano a ne, ne';

b) pro připojení dalších negovaných přísudků po přísudku popřeném již partikulí НЕ, např. КАКО НЕ СЪЖТЪ НИ ЖЪИЖТЪ НИ СЪБИРАЖТЪ 'kterak nesejí, ani nežnou, ani nesklízejí?';

c) ve spojení s negativní partikulí НЕ jednak jako prefixu zájmených adverbii a zájmen s významem zevšeobecňovacím, např. ВЪ НИЕМЪЖЕ НЕ БЪ НИКЪТОЖЕ • НИКОГДАЖЕ ПОЛОЖЕНЪ 'v němž nebyl nikdo nikdy položen'; nebo jako samostatné partikule k vytčení a zdůraznění negace, např. НИ ВЪ ИЗДРАИЛИ ТОЛИКОЖ ВЪРЪИ НЕ ОБРѢТЪ 'ani v Izraeli jsem nenašel tolik víry'.

Negace je ve staroslověňštině neutralizována, tj. lze užít ve stejném významu jak formy se zápornkou НЕ, tak i formy bez ní

⁶ K totálnímu vytčení záporu se užívá i speciálních částic a adverbii v kombinaci s negativními partikulemi, a to НЕ КОЛИ ПОНѢ nebo НИ ПОНѢ a ОТЪИЖДЪ НЕ 'vůbec ne', dále též БЪХЪМЪ, БЪХЪМА, БЪШИЖ НЕ 'naprosto ne, vůbec ne', např. НЕ БЪ ИМА КОЛИ ПОНѢ ІАСТИ 'a neměli vůbec nic k jídlu'.

a) ve větách, v nichž se setkává záporka *не* se záporkou *ни* nebo se zápornými zájmeny a příslovcí tvořenými prefixem *ни-* (jako jsou *НИКЪТО(ЖЕ)*, *НИЧЬТО(ЖЕ)*, *НИКЪИН(ЖЕ)*, *НИКЪГДА(ЖЕ)*, *НИКАКО(ЖЕ)* aj.), např. k citovanému už *НИ ВЪ ИЗРАИЛИ ТОЛИКОА ВЪДЪТИ НЕ ОБРЪТЪ СЛОВ. НИ СОЛОМОНЪ ВЪ ВСЕИ СЛАВѢ СВОЕИ ОБЛѢЧЕ СА ТАКО ЈЕДИНЪ ОТЪ СИХЪ* ‘ani Šalamoun v celé své slávě nebyl oblečen jako jeden z nich’; *НИКЪТОЖЕ ДАДШЕ ЈЕМОУ // НИКЪТОЖЕ НЕ ДАДШЕ ЈЕМОУ* ‘nikdo mu nedával’; v odborné literatuře se tyto variantní konstrukce označují někdy jako „mononegativní“ a „polynegativní“;

b) v otázkách zjišťovacích, např. *АЩЕ ВЪЗМОЖНО ЈЕСТЪ • ДА МИМО ИДЕТЪ ОТЪ МЕНЕ ЧАША СИ // АЩЕ НЕ ВЪЗМОЖНО ЈЕСТЪ ЧАШИ СЕИ • ДА МИМО ИДЕТЪ ОТЪ МЕНЕ* ‘je možné/není možné, aby mě tento pohár minul?’;

c) ve větách s dějem zamýšleným, ale ještě ne plně realizovaným, typu *МАЛА НЕ ВЪСПЛАКАХОМЪ СА // МАЛА ВЪСПЛАКАХОМЪ СА* ‘málem jsme se rozplakali // málem, že jsme se nerozplakali’.

Přehodnocení formálního záporu v sémantický klad a formálního kladu v sémantický zápor nastává

a) v řečnických otázkách (viz § 130);

b) při dvojnásobném užití záporky *не*; věta s tímto obratem je svým významem kladná, např. *НЪ НЕ НЕ ИМѢ ИСОУСЪ ВОДЫ* ‘ale Ježíš vodu měl’ (doslova vlastně ‘ne neměl’).

Konstrukčně syntaktickým charakteristikem záporných vět je užití tzv. genitivu negationis (záporového) (viz též §104)

a) ve formálně bezpodmětných záporných větách existenciálního typu ve funkci logického subjektu, např. *НЕ БЪ ИМА ЧАДА* ‘neměli dítě’ (doslova vlastně ‘nebylo jim dítěte’);

b) ve funkci gramatického objektu negovaných sloves přechodných (místo akuzativu po týchž slovesech kladných), např. *ОБ НОЦЬ ТРОУЖДЪШЕ СА НЕ ЈАСОМЪ НИЧЬСОЖЕ* ‘nic jsme nechytily’ (doslova vlastně ‘ničeho’); *ИМЕНЕ ЛИ НЕ ИМАТЪ БОГЪ* ‘cožpak bůh nemá jméno?’ (dosl. ‘jména’).

Užívání záporu v staroslovenštině je shodné s územ obecně slovanským. V (nedůsledné) absenci záporky *не* ve větách obsahujících kromě toho *ни/ни-* se někdy spatřuje vliv řeckých předloh a ty mohly vskutku působit na frekvenci tohoto typu v textech, typ sám jako takový je však dobře doložen v starých fázích i jiných slovanských jazycích, mj. též v staré češtině.

B. Typy vět podle slovnědruhové povahy predikátu

§ 138 Podle slovnědruhové povahy predikátu, tj. přísudku vět dvojjmenných a jednotného větného členu vět jednočlenných, rozlišují se věty slovesné, sponově jmenné konkurující s bezsponovými a čistě neslovesné.

1. Nejfrekventovanější je typ s predikátem slovesným

a) ve tvaru určitém prostém (jednoslovném), např. *И ПРИСТЪПИ КЪ НИЕМОУ ДИАВОЛЪ* ‘a přistoupil k němu ďábel’; *ИЗВОЛИ СА И МЪНѢ ПЪСАТИ ТЕБѢ* ‘zachtělo se i mně psát ti’;

b) v tvaru určitém opisném, tvořeném s pomocí určitých tvarů slovesa *БЪТИ/БЫВАТИ* ve spojení s *l*-ovým nebo trpným participiém, např. *НЕ БЪХЪ ЛИ ТИ РЕКАЪ ДЪВА НА ДЕСАТЕ ПОЗЪВАТИ • ТО КАКО БЕЗ МОЕГО ПОВЕЛѢННІА ТРИ НА ДЕСАТЕ ЈЕСИ ПОЗЪВАЛЪ* ‘což jsem ti neřekl, abys pozval dvanáct, tak jak to, že jsi bez mého příkazu pozval třináct?’; *ДРѢВО ПОСЪКАЈЕМО БЫВАЈЕТЪ* ‘strom bývá podtínán’; s těmito opisnými tvary slovesnými těsně souvisí i perifráze složená z určitých tvarů slovesa *БЪТИ/БЫВАТИ* a tvarů participia praes. act., která se někdy rovněž pokládá za opisný tvar slovesný, ale některými svými příznaky představuje už spíše přechod k typu sponově jmennému, uvedenému zde v bodě 2, např. *БЪХОМЪ ВЕСЕЛАШЕ СА* ‘veselili jsme se’ (doslova vlastně ‘byli jsme veselíce se, veselící se’); *ОТЪ СЕЛѢ ЧЛОВѢКЪ БЪДЕШИ ЛОВА* ‘od nynějška budeš lovit lidi’ (doslova vlastně ‘budeš lově, lovíci lidi’);

c) v tvaru opisném, tvořeném infinitivem slovesa významového ve spojení s určitými tvary sloves modálních a fázových *ИМѢТИ*, *ХОТѢТИ*, *ВЪЧАТИ*, *НАЧАТИ*, *МОЩИ*, *ПРѢСТАТИ* apod., např. *НЕ ИМАМЪ ПИТИ ОТЪ ПЛОДА СЕГО ЛОЗНАЈЕГО* ‘nebudu pít z tohoto plodu révy’; *ДЪНЪ ВЪ НЪЖЕ ХОЩЕТЪ СЪДИТИ ВСЕИ ЗЕМЛИ* ‘den, v němž bude soudit celou zemi’; *СВѢЗДЪ НАЧЪНЖТЪ СЪ НЕБЕСЕ ПАДАТИ* ‘hvězdy začnou padat s nebe’; *КОПАТИ НЕ МОЖЪ* ‘kopat nemohu’; u fázových sloves jsou tu zase doložena na místě infinitivu i participia, např. *ТАКО ЖЕ ПРѢСТА ГЛАГОЛА • РЕЧЕ* ‘když přestal mluvit, řekl’ (doslova vlastně ‘když přestal mluvě, řekl’).

Je to ve všech uvedených variantách starý typ obecně slovanský.

2. Ve větách dvojjmenných může být predikát vyjádřen i neslovesně, a to substantivem, adjektivem nebo příslovcem/predikativem: predikát neslovesný v nich konkuruje synonymnímu predikátu se sponou (kopulou), např. *БЫ ЈЕСТЕ СОЛЬ ЗЕМЛИ • БЫ ЈЕСТЕ СВѢТЪ МИРОУ* ‘vy jste sůl země, vy jste světlo světa’; *БОГЪ МОИ (tj. -jъ) ПОМОШНИКЪ МОИ (tj. -jъ)* ‘bůh můj (je) můj pomocník’; *БЛАЖЕНИ ЈЕСТЕ* ‘jste blahoslavení’; *БЛАЖЕНИ НИШИИ ... БЛАЖЕНИ АЛЪЧЪЩЕИ ... БЛАЖЕНИ КРОТЬЦИ* ‘blahoslavení (jsou) ubozí ... blahoslavení (jsou) hladoví ... blahoslavení (jsou) mírní’; *НЕ ОУДОБЪ ЈЕСТЪ ОУПЪВАЈШИИМЪ НА БОГАТСТВО ВЪ ЦЪСАРСТВЕНІЕ БОЖИЕ ВЪНИТИ* ‘nesnadné je těm, kteří doufají v bohatství, vejít do království božího’; *НЕ ОУДОБЪ ИМЪЩОУЈЕМОУ БОГАТСТВО ВЪ ЦЪСАРСТВЕНІЕ БОЖИЕ ВЪНИТИ* ‘nesnadné (je) tomu, kdo má bohatství, vejít do božího království’. V staroslovenštině se dává přednost nominálním predikátům s kopulou před jmennými přísudky bezsponovými, a to nezřídka i proti znění řeckých předloh.

Substantivní a adjektivní predikát je převážně ve tvaru nominativním; predikativní instrumentál se vyskytuje jen ve zcela ojedinělých dokladech v Supr (viz § 104); řídké jsou rovněž případy s jmenným přísudkem v akuzativu po předložce *въ*, vzniklé jako kalky řeckých modelů (viz § 127). Transpozicí z primárního užití ve funkci neshodného přívlastku do funkce predikativní je doložen i predikát se jménem v genitivu (posesivním a kvalitativním), např. *ТЪХЪ ЈЕСТЪ ЦЪСАСТВО*

НЕБЕСЬСКОЮ 'jejich jest království nebeské' (doslova vlastně 'těch'); КОНЪДРАТЪ ... ВЕЛИКА РОДА ЮСТЪ 'Kondrat je velkého rodu'.

Jsou to staré větné typy obecně slovanské, kořenící až v ie. dávnověku.

Vedle sponového ЮСТЪ se v jednočlenných větách neosobních užívá někdy ve funkci kopuly též slovesa ИМАТЪ, např. ТРЕТИИ (tj. -jъ) СЕ ДЪНЬ ИМАТЪ ДЪНЬСЬ 'je tomu dnes třetí den'. Je to prostředek jihoslovanský.

3. S predikátem čistě neslovesným, nekonkurujícím jmennému predikátu s kopulou, jsou tzv. neslovesné věty jednočlenné. Jsou v staroslověnštině trojího typu:

a) Věty substantivní nominativní, např. СЕ МАТИ МОА И БРАТНІА МОА 'hle, matka má a bratři moji'.

b) Věty substantivní vokativní, např. ГОСПОДИ • КОГДА ТА ВИДѢХОМЪ АЛЪЧЯЩА 'pane, kdy jsme tě viděli hladného?'.

Adjektivní přívlastek jmenný u substantiv muž. rodu ve vokativu může mít tvar buď vokativní, nebo nominativní, např. ФАРИСѢЮ СЛѢПЕ 'slepý farizeji'; О РОДЕ НЕВѢРНЫ 'pokolení nevěrné'; СЫНОУ ДАВЫДОВЪ 'synu Davidův'; jmenný tvar adjektiva žen. rodu v sg. má jen formu nominativní, např. ЗЕМЛЕ ИЮДОВА 'země Judova'. Složené formy adjektivní, které jsou ve vok. častější (a mimo sg. muž. rodu a ojedinele i žen. rodu zcela běžné), mají ve vok. tvar rovnající se nominativu, např. ДОБРЫИ (tj. -jъ) РАБЕ И ВѢРНЫИ (tj. -jъ) 'služebníku dobrý a věrný'.

Oslovení několikanásobné se skládá buď z řetězce vokativů následujících po sobě, nebo jsou oslovení další (všechna, nebo jen některá z nich) pojata jako apozice k prvnímu a stojí v nominativu, např. ТЫ ВИФЛЕЕМЕ • ЗЕМЛЕ ИЮДОВА 'ty Betléme, země Judova'; ГОСПОДИ, ПОМОЩНИЧЕ МОИ • ИЗБАВИТЕЛЪ МОИ (tj. -jъ) 'pane, můj pomocníku, můj spasiteli' (doslova vlastně '... můj spasitel').

Někdy se i v samostatném oslovení v sg. užívá vlivem řeckých předloh místo vokativu tvaru nominativního, zvl. od vlastních jmen cizího původu, např. МАРЪТА, МАРЪТА • ПЕЧЕШИ СА И МЛЪВИШИ О МЪНОСѢ // ve variantách též МАРѢО, МАРѢО 'Marto, Marto, staráš se a sháníš mnoho'.

c) Věty citoslovečné, tvořené citoslovci subjektivními, a to

aa) emocionálními (impulzivními) О (psáno zpravidla ω) 'ó', ОЛЕ 'ó, och', ВЕЛЕ 'ó', ОУВА/ОУВЫ 'běda, ach', ГОРЕ 'běda, ach'; uvozují nezřídka věty zvolací, např. О ВЕЛЕ ЧОУДЕСА ДИВНА 'ach ty podivuhodné zázraky!'; ГОРЕ СЪГРѢШАЩИИМЪ ... ГОРЕ НЕ КАЖИИМЪ СА 'běda těm, kteří hřeší, běda těm, kteří nečiní pokání!';

bb) deiktickými СЕ 'to, hle', И СЕ 'to, hle', ИСЕ 'to, hle', ТѢ 'to, hle', ТО 'to, tak';

cc) k nim se přiřazují i přitakací a popírací partikule ЕИ 'ano', 'hle', НИ 'ne, nikoli', např. БЖДИ ЖЕ СЛОВО ВАШЕ • ЕИ • ЕИ • И НИ • НИ 'budiž pak vaše slovo ano, ano a ne, ne'.

Všechny uvedené typy jednočlenných vět pouze neslovesných představují archaické útvary zděděné z praslovanštiny a kořenící až v hlubinách ie. dávnověku. Nominativní jsou prostě jmenovací a jediné z nich mají plně výpovědní povahu. Věty vokativní a citoslovečné deiktické mají funkci kontaktnou – mezi mluvčím a adresátem –, citoslovečné emocionální pak vyjadřují jen citovou reakci mluvčího na situaci, ale konkrétně o ní nevypovídají nic. Všechny se někdy nazývají „větné

ekvivalenty“ nebo „větné zástupky“ a z některých se do současných jazyků vyvinuly i příslušné partikule bez syntaktické autonomnosti.⁷ Míru její ztráty v staroslověnštině nelze objektivně stanovit.

C. Typy vět podle členitosti a podle vyjádření činitele

§ 139 Vedle vět členěných na podmět a přísudek a s činitelem (v případě osobních konstrukcí) v pozici gramatického podmětu, jako např. КАМЕНИЕ СЕ ХЛѢБИ БЖДЖТЪ 'toto kamení se stane chleby'; И РЕЧЕ ИСОУСЪ 'i řekl Ježíš', jsou v staroslověnštině doloženy i různé podtypy vět jednočlenných, které nemají gramatický podmět⁸ a jejichž syntaktické jádro je tvořeno tzv. hlavní jednotnou větnou částí (nebo základním členem jednočlenné věty nebo jednotným větným členem), a vět deagentních, v nichž je činitel odsunut z místa gramatického podmětu. Mohou být slovesné, nebo sponově jmenné, nebo čistě jmenné. Věty jednočlenné jsou už svým konstrukčním typem buď deagentní nebo bezagentní, z vět dvojčlenných pak jen některé subtypy.

1. K dvojčlenným deagentním větám patří

a) věty v tzv. osobním pasivu, konstruované s pomocí opisných forem tvořených trpnými participii a tvary pomocného slovesa БЪТИ/БЪИВАТИ nebo s pomocí zvrtných zájmen – viz § 93, např. АКЪИ ОВЪЧА НА ЗАКОЛЕНІЕ ВЕДЕНЪ БЪИСТЪ 'jako jehně na zabití byl veden'; ВЪСАКЪ САДЪ • ЮГОЖЕ НЕ САДИ ОТЬЦЪ МОИ (tj. -jъ) . НЕБЕСЬСКИИ (tj. -jъ) . ИСКОРЕНИТЪ СА 'všeliké štípení, jehož neštípil otec můj nebeský, vykořeněno bude' (dle Kral., doslova vlastně 'vykoření se').

2) K jednočlenným větám patří zejména:

a) Věty v tzv. neosobním pasivu (opisném i zvrtném), přesněji vlastně se slovesným predikátem v reflexivním tvaru synonymním s neosobním pasivním tvarem opisným, např. ИМЖЩОУЮМОУ БО ВЪСЪДЕ ДАНО БЖДЕТЪ • А ОТЬ НЕ ИМЖЩАЮГО И ЮЖЕ АЩЕ МЪНИТЪ СА ИМЪИ • ВЪЗАТО БЖДЕТЪ ОТЬ НЕГО // ve variantách též ДАСТЪ СА ... ВЪЗЪМЕТЪ СА 'tomu, kdo má, všude totiž bude dáno

⁷ Citoslovečného původu jsou jakožto prostředek, který ztratil svou původní syntaktickou samostatnost, i jiná slova nevětné povahy, např. některé spojky; v staroslověnštině se shledávají ještě stopy citoslovečného původu u spojek И, А, ТАКО АЖ.; kromě toho ve funkci spojek vystupují i některá z uvedených zde citoslovců: ТО, ТѢ.

⁸ Od jednočlenných vět, u nichž je absence gramatického podmětu znakem typově konstitutivním, je třeba odlišovat ty věty dvojčlenné, v nichž není sice podmět vyjádřen slovně, ale je buď jednoznačně označen tvarem slovesným (v 1. a 2. os. sg.), nebo 'se rozumí ze souvislosti' (v ostatních osobách), např. И ДАМЪ ТИ КЛЮЧА 'a dám ti klíče', tj. 'já' – mluvčí jako podmět je dostatečně a jednoznačně vyjádřen tvarem 1. os. slovesa; ПОМИЛОУИ МА 'slituj se nade mnou', tj. 'ty' – adresát jako podmět je dostatečně vyjádřen tvarem 2. os. slovesa v imperativu; И ПРИСТЖПЪШЕ ОУЧЕНИЦИ ЮГО. ВЪЗАША ТѢЛО ЮГО И ПОГРЕВОША Ю. И ПРИШЪДЪШЕ ВЪЗВѢСТИША ИСОУСОИ 'a přistoupivše jeho učedníci, vzali jeho tělo a pohřbili je. A přišedše, oznámili to Ježíšovi', tj. 'jeho učedníci' – u dalších v řadě lineárně po sobě následujících přísudků se podmět neopakuje, je zřejmý z kontextu.

a zbudef, ale tomu, kdo nemá, i to, o čem se domnívá, že má, bude odňato' (variantní čtení doslova 'dá se ... odejme se').

b) Jim konkurují věty s aktivním tvarem slovesným v 3. os. pl. nebo i v 3. os. sg. – vždy bez podmětu, který nejenže není vyjádřen, ale ani se nikdy „nerozumí ze souvislosti“, např. *ВЪ НИЖЖЕ МЪРЖ МЪРИТЕ, ВЪЗМЪРАТЪ ВАМЪ* 'mírou, kterou měříte, bude vám naměřeno' 'naměří se vám' (doslova vlastně 'naměří vám'; podobně konkurující prostředky, doložené i variantně v týchž čteních různých rukopisů, představují *ПЪСАНО/ПИСАНО ЮСТЪ – ПИШЕТЪ СА – ПИШЕТЪ*, tento poslední zvl. též v Zogr, 'je psáno' – 'píše se' a poslední doslova 'píše').

c) Jednočlenné věty s významem možnosti, nutnosti vhodnosti (viz § 133), dále prosté existence nebo dostatku či nedostatku něčeho, stavů a pocitů fyziologických, jevů přírodních, estetického nebo etického hodnocení atp., jejichž základní větný člen je vyjádřen buď neosobním slovesem, jako *ПОДОБАЮТЪ, ДОСТОИТЪ, ПРЪДЪЛЕЖИТЪ, ДОВЪЛЪЮТЪ/ДОВЪЛЮТЪ, ДОСТАНЕТЪ, ИЗБЪДЕТЪ/ИЗБЪВАЮТЪ, КЛЮЧИТЪ СА, ПРИЛОУЧИТЪ СА* nebo častěji neosobním tvarem kopuly ve spojení s predikativy morfologickými nebo funkčními, jako *ЛЪТЪ, ЛЪСЪ, ВЪЗМОЖНО, МОЩНО, ДОСТОИНО, ТРЪБЪ, ПОТРЪБЪНО, НЕВОЛЪ, ПОДОБЪНО, ЛЪПО, ДОБРО, ДОБРЪЮ, ОУНЪ, ОУНЪЮ, ГОДЪ, ОУДОБЪ, ОУДОБЪНЪЮ, ОТРАДЪНЪЮ, БЪДЪНО, ПЕЧАЛЬНО, ТАЖЬКО, СОУЛЪЮ, ЛИХО, ВЪСОУЮ, НЕПРАВЪДЪНО, БЛАГО, ГОРЮ, ПОДОБА АЈ.,* např. *НИ БО АЩЕ НЕ ПАМЪ • ЛИШИМЪ СА • НИ АЩЕ ПАМЪ ИЗБЪДЕТЪ НАМЪ* 'ani nebudeme-li jíst, nebudeme mít totiž nedostatek, ani budeme-li jíst, nebude nám zbývat';⁹ *НЪ ЛИ ТИ ТАЖЬКО СЛАВИМОУ • НЪ ЛИ ТИ ПЕЧАЛЬНО* 'není ti těžko, oslavenému, není ti smutno?'; *ПОСЛА ТЪМЪ И МРЪЧЕ* 'seslal tmu a setmělo se'; *КАКО ТО ЮСТЪ РАЗОУМЪТИ* 'jak jest tomu rozumět?'; *НЪСТЪ ВЪ ОУСТЪХЪ ИХЪ ИСТИНЫ* 'není v jejich ústech pravdy'; *ПОЗДЪ БЪИСТЪ* 'bylo pozdě'; *ДОВЪЛЕТЪ ОУЧЕНИКОУ • ДА БЪДЕТЪ ЯКО ОУЧИТЕЛЪ ЮГО* 'postačí učedníkovi, aby byl jako jeho učitel'.

d) Specifický typ s několika subtypy představují konečně tzv. jednočlenné věty neslovesné (viz § 138, bod 3).

Ve všech uvedených případech jde o konstrukce zděděné z praslovanštiny a kořenící až v hlubinách ie. dávnověku.

D. Typy vět podle citového zbarvení

§ 140 Citové zbarvení výpovědi se projevuje v aktualizaci jejích jednotlivých složek nebo jejím typu jako celku.

Typy vět, o nichž se dosud pojednávalo, byly většinou charakterizovány ve svých reprezentantech emocionálně bezpříznakových. Specifickým typem vět emocionálních jsou tzv. **věty zvolací**. Jsou to svou formou věty oznamovací, tázací, práci a rozkazovací vyznačující se naléhavostí a důrazností věcnou, která nacházela

⁹ Ale srov. toto sloveso i ve vazbě dvočlenné *КОЛИКОУ НАИМЪНИКЪ ОТЬЦА МОЕГО ИЗБЪВАЮТЪ ХЛЪБИ* 'kolika nájemníkům mého otce zbývá chleba' (doslova vlastně 'zbývají chleby').

nepochybně výraz i ve vlastnostech prozodických, v silném (větném) přízvuku a aktualizované intonaci; o nich však žádné grafické svědectví v stsl. textech není. Na emocionální zbarvení takových vět usuzujeme z širšího kontextu, z jejich vnitřní organizace a z užití některých specifických prostředků jazykových. Bývají to zejména často věty neslovesné uvozené tázacími zájmeny a příslovci nebo subjektivními a deiktickými citoslovci, např. *КОЛЬ ЖЪКА ВРАТА И ТЪСНЪ ПЪТЪ • ВЪВОДАИ* (tj. -jъ) *ВЪ ЖИВОТЪ* 'jak úzká (je) brána a těsná (je) cesta vedoucí do života!'; *ГОСПОДИ • ГОСПОДИ НАШЪ • ЯКО ЧОУДЪНО ИМА ТВОЕ ПО ВСЕИ ЗЕМЛИ* 'pane, pane náš, jak podivuhodné (je) tvé jméno na celé zemi!'; *О ВЕЛЕ ЧОУДЕСА ДИВЪНА* 'ó jak podivuhodné zázraky!'; *ОЛЕ МЖКА СЪМРЪТИ* 'ach ta muka smrti!'; *О ГЛАСА СИЛО* 'ó sílo hlasu!'; *ГОРЮ ВАМЪ* 'běda vám!'.

Jsou to archaické typy obecně slovanské, kořenící až v hlubinách ie. dávnověku.

Charakteristické pro staroslovenštinu jsou dále nominální jednočlenné zvolací věty genitivní, které mohly mít domácí motivaci v partitivně kvantitativním významu genitivu (srov. č. *těch lidí!*), ale jejichž užití v stsl. textech bylo nepochybně posíleno genitivními zvolacemi větami řeckých předloh, např. *О ГНЪСНАЮГО ТОГО ГЛАСА* 'ó ten hnusný hlas!' (doslova vlastně 'ó toho hnusného hlasu!').

V zaklínání se objevuje obrat *ТАКО МИ* (jihoslovanské provenience) ve spojení s akuzativem jména, např. *ТАКО МИ БОГЪНИЖ АРТЕМЪ* 'při bohyni Artemidě!'.

Charakter zvolací věty mohou mít i věty slovesné, např. *ГОСПОДИ • СЪПАСИ НЫ • ПОГЫБЕМЪ* 'pane, spas nás, zahyneme!'; *ОУВА • РАЗАРТАИИ* (tj. -jъ) *ЦРЪКЪВЪ ... СЪПАСИ СА САМЪ* 'ha, ty, který boříš chrám ... spas se sám!'; *ЕЛИ • ЕЛИ • ЛАМА ЗАВАХТАИИ • ЮЖЕ ЮСТЪ СЪКАЗАЮМО • БОЖЕ • БОЖЕ МОИ* (tj. -jъ) *• ВЪСКЪЖЪ МА ОСТАВИ* 'eloi eloi lama zabachtani, což se vykládá: bože můj, bože můj, proč jsi mě opustil?!'.

Emocionálně motivovanou aktualizaci vět tázacích představují tzv. řečnické otázky (viz § 130).

E. Útvary polovětné. Aktualizace v mluvnické stavbě věty

§ 141 Vedle samostatných vět jako ucelených a uzavřených jednotek syntaktické stavby jazyka se v staroslovenštině objevují jako útvary „polovětné“, s „druhým“ („sekundárním“) přísudkem, zejména rozvitě vazby participiální a infinitivní (viz § 119 a 126). Kromě nich mají jistou míru výrokové autonomnosti tzv. osamostatněné části výpovědi a konstrukce s tzv. „členovým“ *ИЖЕ*, které rozvolňují mluvnickou stavbu věty a jeví se tak jako její motivované strukturní aktualizace; mají funkci zdůrazňovací.

1. Osamostatňování částí výpovědi se v staroslovenštině realizuje prakticky jen jako vytykání východiska, nikoli též jako jeho dodatkové přičleňování nebo jako dodatkové zpřesňování jádra výpovědi: tzv. samostatný větný člen je v kanonických památkách doložen pouze v antepozici, tj. před vlastní větou, do níž logicky patří a v níž je jeho syntaktická pozice zablokována anaforickým zájmenem v patřičném pádě, a to

a) čistým demonstrativem **ТЪ** nebo **СЪ** v případě, že jde o samostatný gramatický podmět, např. **КАМЕНЬ • ЮГОЖЕ НЕ ВРѢДОУ СЪТВОРИША ЗИЖДЖШТЕН • СЪ БЫСТЪ ВЪ ГЛАВЖ ЖГЪЛОУ** 'kámen, který nesprávně udělali stavitelé, ten se stal hlavou úhlu'; **ПОСЪЛАВЪИИ** (tj. *-jb*) **МА ОТЪЦЪ • ТЪ МЪНѢ ЗАПОВѢДЪ ДАСТЪ • ЧЪТО РЕКЖ** 'otec, který mě poslal, ten mi dal příkázání, co mám říci';

b) významově neustáleným (demonstrativním, personálním, ba i relativním) **jb* v případě, že jde o samostatný gramatický předmět, který může mít buď formu nominativu (tzv. „nominativ pendens“), např. **ВЪСТАКЪ ИЖЕ РЕЧЕТЪ СЛОВО НА СЫНЪ ЧЛОВѢЧЬСЪКЪИИ** (tj. *-jb*) **ОТЪПОУСТИТЪ СА ЮМОУ** 'každý, kdo říká slovo proti synu člověka, bude mu odpuštěno', (tedy nikoli **ВЪСТАКОМОУ • ИЖЕ РЕЧЕТЪ ... ОТЪПОУСТИТЪ СА ЮМОУ**, ani integrovaně **ВЪСТАКОМОУ ОТЪПОУСТИТЪ СА**), nebo formu pádu vyžadovaného syntaktickou organizací věty, před níž je vytčen a do níž logicky patří, např. **ОТЪ НЕ ИМЖШТАЮГО • И ИЖЕ ИМАТЪ • ОТЪИМЖТЪ ОТЪ НИГО** 'od toho, který nemá, i to, co má, bude odňato od něho' (tedy nikoli s nominat. pendens **НЕ ИМЪИИ • И ИЖЕ ИМАТЪ ОТЪИМЖТЪ ОТЪ НИГО**, ani integrovaně **ОТЪ НЕ ИМЖШТАЮГО ОТЪИМЖТЪ И ИЖЕ ИМАТЪ**).

Osamostatněn může být v staroslověně nejen člen vyjádřený syntaktickým substantivem (tj. substantivem, substantivním zájmenem nebo substantivizovaným adjektivem nebo participiem), nýbrž také infinitivem uvozeným „členovým“ **ИЖЕ** (viz o něm § 142), např. **ЮЖЕ СѢСТИ О ДЕСНЖИЖ МЕНЕ И О ШОУЖИЖ • НѢСТЪ МЪНѢ СЕГО ДАТИ** 'sedět po mé pravici a po levici, to mi nelze dát'.

Osamostatňování částí výpovědi formou vytýkání je nejčastější v evangeliích, podstatně méně časté je v textech hagiografických a homiletických, zcela výjimečné v euchologii. Je to prastarý prostředek obecně slovanský a indoevropský, vzniklý z původní větné samostatnosti nominálních útvarů, které ztratily – ale jen zčásti – svou větnou platnost a byly vtaženy do kontextu vět, které za nimi následovaly, jenže ne zcela, takže stopy jejich původní syntaktické autonomnosti zůstaly zachovány v jejich pozici, vyčleněnosti výslovnostní (pauzou a intonací), tvaru nominativním, i když reálně je žádán pád jiný, anaforickým zájmenem ve větě samé.

Byly a jsou to útvary mluveného jazyka, a proto se v jazyce spisovném vyskytovaly hlavně v projevech stylu vyprávěcího. Bezprostřední motivací jejich užití v staroslověně bylo znění řeckých předloh – a v nich se u některých typů (zejm. se zájmeným nominativem **ВЪСЪ/ВЪСТАКЪ** ve funkci vytčeného gramatického předmětu) projevil vliv hebrejský.

§ 142 2. V staroslověně může **ИЖЕ** v podobné funkci jako řecký člen (articulus) uvozovat přívlástek – častěji neshodný, vyjádřený nepřímým pádem jména s předložkou nebo bez předložky nebo adverbem, řidčeji shodný, vyjádřený adjektivem nebo participiem –, nebo substantivně užitý infinitiv nebo citovanou větu, např. **ЕВАНГЕЛИЕ ЮЖЕ ОТЪ МАРЪКА** 'evangelium Markovo' (doslova vlastně 'evangelium, to/jež od Marka'); **ТАИНЫ ЮЖЕ ТОУ** 'ta tajemství zde' (doslova vlastně 'tajemství, ta/jež zde'); **ЮЖЕ СѢСТИ О ДЕСНЖИЖ МЕНЕ ЛИ О ШУЖИЖ • НѢСТЪ МИ ДАТИ** 'sednout po mé pravici nebo levici nelze mi dát' (doslova vlastně 'to sednout...');

СЪБЛАЮДИ ЗАПОВѢДИ ... КЪИИ ... РЕЧЕ ЮМОУ • ЮЖЕ НЕ ОУБИЕШИ 'zachovávej příkázání ... která ... řekl mu: »Nezabiješ«' (doslova vlastně 'to »Nezabiješ«').

K charakteristickým znakům těchto konstrukcí patří to, že

a) členové **ИЖЕ** stojí i u substantiv, která jsou v nepřímém pádě, vždy jen v tvaru nominativu, respektive v generálním neshodném tvaru **ЮЖЕ**, a stejně stojí v nominativu (neshodně se svým jménem) též případný adjektivní přívlástek, který je takovým **ИЖЕ/ЮЖЕ** uvozen, např. **О ИОСИФЪ ИЖЕ ОТЪ АРИМАТЕЯ** 'o Josefovi z Arimateje' (doslova vlastně 'o Josefovi, jenž/ten z Arimateje'); **ХОШТЕТЕ ЛИ И ОТЪ КАМЪКА СЕГО ОУСЛЫШАТИ • ИЖЕ ВАМИ ЧЪСТЪНЪ** 'chcete slyšet i o tomto kameni vámi ctěném?' (doslova vlastně 'o tomto kameni, jenž/ten vámi ctěn');

b) přívlástkové konstrukce uvozené **ИЖЕ** jsou sice svému jménu postponovány (viz uvedené příklady) i anteponovány, např. **ИЖЕ НА ДОУХЪ ХОУЛА НЕ ОТЪПОУСТИТЪ СА ЧЛОВѢКОМЪ** 'rouhání proti duchu nebude lidem odpuštěno' (doslova vlastně 'to/jež proti duchu rouhání'), ale postpozice má naprostou převahu, a to i v případech, kdy řecké předlohy mají antepozici.

Oběma těmito znaky se konstrukce s členovým **ИЖЕ** přizpůsobují větám vztahným s jmenným predikátem bez kopuly, ale neztotožňují se s nimi zcela.

Je to prostředek knižní, vzniklý v staroslověně vlivem řeckých předloh.

F. Slovosled

§ 143 Pořadí slov v staroslověnské větě určovaly faktory rytmické a strukturně gramatické a funkční perspektiva výpovědi (neboli tzv. aktuální členění větné).

Rytmický faktor se uplatňoval při postavení nepřízvučných slov v tzv. proklizi a enklizi.

1. Proklize, tj. spojování nepřízvučného slova s následujícím přízvučným v jednu výslovnostní jednotku, a tedy postavení takové proklitiky (předklonky) bezprostředně před tím členem, k němuž se vztahovala, byla v staroslověně charakteristická pro negativní partikule **НЕ** a **НИ** (viz § 137).

2. Enklize, tj. postavení nepřízvučných slov za prvním přízvučným slovem nebo slovním spojením ve větě nebo větném úseku (po pauze i neukončené) (podle tzv. Wackernagelova zákona), byla charakteristická pro tzv. enklitika tantum (neboli příklonky stálé) shodně s územ praslovanským, kořenícím až v hlubinách ie. dávnověku. Stsl. příklonky stálé patřily k různým druhům slov a vyznačovaly se i různou důsledností co do svého postavení po prvním přízvučném slově ve větě.

a) Partikule-spojky **БО** 'neboť, vždyť, totiž', **ЖЕ** 'však, pak, a', **ЛИ** (pouze jako partikule)¹⁰ '(zda)li' byly příklonkami důsledně a stály po prvním přízvučném slově

¹⁰ Ve funkci spojkové není **ЛИ** enklitické, nýbrž proklitické a stojí v čele věty nebo větného úseku po pauze, např. **НЕ БОИ СА ЮГДА РАЗБОГАТЪЮТЪ ЧЛОВѢКЪ ЛИ ЮГДА ОУМЪНОЖИТЪ СА СЪ НИМЪ СЛАВА ДОМОУ ЮГО ...** 'když člověk zbohatne nebo když se mu rozmnoží sláva jeho domu'; **ЧЪТО ПАМЪ ЛИ ЧЪТО ПИЕМЪ ЛИ ЧИМЪ ОДЕЖДЕМЪ СА** 'co budeme jíst nebo co budeme pít nebo do čeho se oblečeme'.

ve větě nebo větném úseku vždy; např. *ИЗМЪВЕНЪИИ (tj. -jъ) НЕ ТРЪБОУЮЕТЪ ТЪКЪМО НОСЪ ОУМЪТИ • ЮСТЪ БО ВЪСЪ ЧИСТЪ* 'umytý nepotřebuje než umýt nohy, je totiž celý čistý'; и глагола *ИМЪ • СЕ ЦЪСАРЪ ВАШЪ • ОНИ ЖЕ ВЪПИИАХЪ* 'i řekl jim: »Не, váš král.« Oni pak volali'; рече *ЮМОУ • ТЫ ЛИ ЮСИ ЦЪСАРЪ ИЮДЕИСКЪ* 'řekl mu: »Ty jsi král židovský?«' Jen zcela zřídka stojí partikule *ЛИ* až za dalším slovem nebo dalšími slovy ve větě, např. *ОТЪ НАЗАРЕТА МОЖЕТЪ ЛИ ЧЪТО ДОБРО БЪТИ* 'což může být něco dobrého z Nazaretu?'

Příklonky mohou stát za prvním přízvuchným slovem ve větě nebo ve větném úseku (mimo předložky, které nejsou samostanými slovy) i v takových případech, kdy oddělují od sebe

aa) členy syntagmat atributivních, a to jak s přívlastkem v antepozici, např. *ВЪ ДЕВАТЪЖЕ ГОДИНЪ ВЪЗЪПИ ИСОУСЪ* 'o deváté hodině pak Ježíš zvolal', tak i v postpozici, např. *ЗАКОНЪ ЖЕ ТВОИ (tj. -jъ) ВЪЗЛЮБИХЪ* 'tvůj zákon pak jsem si zamiloval';

bb) první část několikanásobného větného členu (spojenou s další nebo s dalšími vztahem slučovací), např. *СЪБЪРАША ВЪСА ЮЖЕ ОБРЪТЪЖ • ЗЪЛЪНА ЖЕ И ДОБРЪНА* 'sebrali všechny, které našli, zlé i dobré'.

Stávají zpravidla i bezprostředně

cc) po slovech gramatických (relativech, spojkách, partikulích), pokud stojí v čele věty, např. *ОТЪКЖДОУ ЖЕ ЛИ СЕ ЮСТЪ ТАВЪ* 'odkudpak je to zjevné?'; *ДОБРО ЮСТЪ СОЛЬ • АШТЕ ЛИ ЖЕ СОЛЬ НЕСЛАНА БЖДЕТЪ • О ЧЕМЪ Ж ОСОЛИТЕ* 'sůl je dobrá; jestliže se však stane sůl neslanou, čím ji osolíte?'. Ale při *и, а, нъ, то, ни, не* je kolísání a příklonky stávají častěji až po dalším slově, řidčeji přímo po uvedeném slově gramatickém; v evangeliích zpravidla (až na ojedinělé případy) nenásleduje *БО* po *НЕ* v čele věty; příklady: *ВЪ ГРЪСЪХЪ ТЫ РОДИЛЪ СЯ ЮСИ ВЪСЪ • И ТЫ ЛИ НЪ ОУЧИШИ* 'v hříších ses narodil celý, a ty nás učíš?' × *ТАЧЕ ВЪПРАША АСКЛИПИДА ПОЛЕМОНЪ • И ЛИ ТЫ КРЪСТИАНЪ ЮСИ* 'a tázal se Askleria Polemon: »I ty jsi křesťan?«'; *ДА НЕ ПОСТЫДАТЪ СЯ О МЪНЪ ... НИ ПОСРАМАЮТЪ ЖЕ СЯ О МЪНЪ* 'necht nebývají zahanbeni příčinou mou ... necht nepřicházejí skrze mne k hanbě' (dle Kral.) × *ЮМОУЖЕ НЕ ВЪМЪНИТЪ ГОСПОДЪ ГРЪХА • НИ ЖЕ ЮСТЪ ВЪ ОУСТЪХЪ ЮГО ЛЪСТИ* 'jemuž neročítá Hospodin nepravosti a v jehož duchu lsti není' (dle Kral.); *ТО ЮСТЪ ЛИ БОГЪ • ЖЕНЪ ИМЪ* 'cožpak to je bůh, když má ženu?'; *ЮЖЕ ДЪЛАХОВЪ • ВЪСПРИЕМЛЕКЪ • А СЪ ЖЕ НИЧЕСОЖЕ ЗЪЛА СЪТВОРИ* 'přijali jsme podle toho, co jsme dělali; ale tento neudělal nic zlého'; *НАКАЗАЮИ (tj. -jъ) ЯЗЫКЪ НЕ ОБЛИЧИТЪ ЛИ* 'zdali ten, jenž tresce národy, nebude káratí?' (dle Kral.) × *ПЕЧАЛЪНЪ ЮСМЪ ОТЪЧЕ • НЕ БО ХОТЪХЪ ДА БИ КЪТО ОУВЪДЪЛЪ ТАИНЫ СЕЯ* 'jsem smutný, otče, neboť bych nechtěl, aby se někdo dověděl toto tajemství'.

b) Krátké tvary dat. sg. zájmen osobních *МИ, ТИ, СИ* a řídké tvary dat. pl. *НЪ* měly rovněž převahou postavení rytmické dle Wackernagelova zákona, např. *МИЛЪ МИ ЮСТЪ НАРОДЪ СЪ* 'milý je mi tento lid'; *ОУНЪЮ БО ТИ ЮСТЪ* 'lepší ti totiž je'; и *САМЪ СИ НЕСЪ КРЪСТЪ* 'a sám si nesa kříž'; *СЕ НЪ ОСТАВИ АКЪ ЧАДОМЪ СВОИМЪ* 'toto nám zanechal jako svým dětem'.

Podstatně řidší je u těchto enklitik postavení kontaktní, tj. po slovese, které není

prvním členem věty (viz § 144). Enklitichnost těchto tvarů sahá až do hlubin ie. dávnověku.

c) Ostatní jednoslabičné tvary zájmenné, hl. *МА, ТА, СА, И* (tj. *jъ*) a ak. pl. *НЪ*, které se stávaly enklitickými sekundárně v souvislosti s mladším pronikáním tvarů 'delších', původně genitivních *МЕНЕ, ТЕБЕ, СЕБЕ, НАСЪ* do funkce akuzativu, stávají rovněž někdy dle Wackernagelova zákona až po prvním přízvuchném slově věty, např. *КЪТО ТА ОУДАРИ* 'kdo tě udeřil?'; *СЪКАЖЪ ДА ЛЮБЪВЕ • ЮЖЖЕ МА ЮСИ ВЪЗЛЮБИЛЪ • ВЪ НИХЪ БЖДЕТЪ* 'řeknu, aby láska, jíž sis mě zamiloval, byla v nich'; и *АШТЕ СА ТАКО ПОКАЮШИ* 'i když se takto budeš kát'; *МАЛО ИХЪ ЮСТЪ • ИЖЕ И (tj. jъ) ОБРЪТАЮТЪ* 'málo je jich, kteří ho nalézají'.

Častěji je však u těchto sekundárních enklitik¹¹ postavení kontaktní (viz § 144). Na synonymitu obou uvedených pozic ukazují doklady se slovoslednými variantami téhož textu v různých stsl. rukopisech, např. *ЖЕНО • ЧЪТО СА ПЛАЧЕШИ // ЧЪТО ПЛАЧЕШИ СА* 'ženo, proč pláčeš?'; *АШТЕ ТА КЪТО ЗАОУШИТЪ О ДЕСНЪЖ ЛАНИТЪ // АШТЕ КЪТО ТА ЗАОУШИТЪ* 'jestliže tě někdo uhodí do pravé tváře'.

d) Z tvarů slovesa *БЪТИ* inklinují výrazněji k rytmické pozici jako enklitika zejména jednoslabičné tvary kondicionálové *БИ/БЪ* a *БЖ*, např. *ТЫ БИ ПРОСИЛА ОУ НЕГО* 'ty bys ho prosila'. Stávají často po spojkách *ДА* a *АШТЕ*, a to buď přímo, např. *ВЕДОША И (tj. jъ) ... ДА БЖ И (tj. jъ) НИЗЪРИНЖЛИ* 'vedli ho, aby ho svrhli dolů'; *АШТЕ БИ ВЪДЪЛЪ ГОСПОДЪ ХРАМА* 'kdyby věděl pán domu', nebo odděleny jen některou jinou enklitikou, např. *ДОБРЪЮ ЮМОУ БИ БЫЛО • АШТЕ СА БИ НЕ РОДИЛЪ ЧЛОВЪКЪ ТЪ* 'lépe by mu bylo, kdyby se tento člověk nenarodil'; *ПОСЪЛАША ... ДА И (tj. jъ) БЖ ОБЪЛЪСТИЛИ СЛОВОМЪ* 'poslali, aby jej obelstili slovem'.

Dvojslabičné a trojslabičné kondicionálové tvary slovesa *БЪТИ* po prvním přízvuchném slově ve větě běžněji nestávají, např. *И АЗЪ ПРИШЪДЪ СЪ ЛИХВОЖ ИСТАСАЛЪ Ю БИМЪ* '... se ziskem bych je získal'; *ДА ЦЪСАРЪ БИМЪ БЫЛЪ* 'abych byl králem'; *АШТЕ ВЪ ТУРЪ И СИДОНЪ БИША СИЛЪ БЫЛЪ • БЪВЪШАМЪ ВЪ ВАСЪ • ДРЕВАЮ ОУБО ВЪ ВРЪТИШТИ И ПОПЕЛЪ ПОКААЛИ СА БИША* 'kdyby se byly v Týru a Sidonu staly divy, které se staly u vás, dávno by byli činili pokání v žíní a v popeli'.

§ 144 Ze strukturně gramatických faktorů se na organizaci pořádku slov v staroslověnské větě uplatnily zejména dva:

1. Princip tzv. **regresivního řazení větných** členů záležející v archaické, až do ie. dávnověku sahající souhře antepozice verba finita nominálnímu komplexu, tedy pořadí verbum finitum – nomen, a postpozice nominálních detereminantů, tedy pořadí nomen – atribut, doložené dobře v starých slovanských i jiných ie. textech dějového, vyprávěcího, epického charakteru. Projevuje se v staroslověnské jen částečně a v různých svých složkách s různou důsledností:

¹¹ Od původu jde o tvary přízvuchné, ortotonické, a stopy tohoto původu jsou ještě i v staroslověnské dobře patrné v dokladech s těmito tvary po předložce, např. *НА ТА ОУПЪВАХЪ* 'v tebe jsem doufal', nebo dokonce v absolutním počátku věty při logickém důrazu, např. *ГОСПОДИ • ТА МОЛИМЪ* 'pane, tebe prosíme'.

a) Antepozice verba finita je sice dosvědčena ve větách jako *рече исочъ оученикомъ своимъ* 'řekl Ježíš svým učedníkům' a zejména průkazně též – mimo kánon – v památkách originálních, nepřeložených (v *Životě Konstantinově* a *Metodějově*), kde se objevuje zpravidla při nasazení nové tematické linie; tedy na počátku vyprávění, respektive „kapitol“, v toku vyprávění pak v místech tematických švů následujících po tematickém řezu, při střídání scén nebo aktérů dialogu, ale nejenže není výlučná, nýbrž není ani zdaleka převažující: běžnější je postpozice verba finita, např. *си же слъзми омочи носѣ мои* 'ona slzami smáčela mé nohy', ba je doloženo i koncové postavení určitého slovesa bez zjevné motivace aktuálním členěním výpovědi, např. *нѣстѣ бо тинно • юже не авитѣ са • ни оутаяно • юже не бждетѣ познано и въ авление придетѣ* 'není nic tajného, co se nezjeví, ani utajeného, co nebude poznáno a nepřijde k ozřejnění'; *тъ кьнасъ съньмищюу бѣ* 'a ten byl knížetem chrámu'.

b) Postpozice nominálních determinantů je v stsl. památkách zachována rovněž s různou důsledností.

aa) Nejdůslednější je v případě neshodného genitivního přívlastku, např. *господь храма* 'pán domu'; *не да никомоуже вьнити съ собожъ тькъмо ... отьцоу отроковица* 'nenechal vstoupit s sebou nikoho, pouze ... otce děvčátka'.

Je to obecně slovanský jev, který představoval slovosledné schéma takřka zcela automatizované; jeho porušení – v nejstarších evangeliích téměř neznámé – mělo motivaci zvláštní (viz zde bod 3).

bb) Silně převažující je postpozice u demonstrativních a posesivních zájmen, např. *и вьзиде вѣсть си по всен земли тон* 'a rozešla se tato zvěst po celé zemi'; *възьми одръ твои* (tj. -jъ) 'vezmi své lůžko'.

V případě posesivních zájmen je postpozice takřka důsledná – i proti antepozici v řec. předlohách – v památkách biblických na rozdíl od ostatních kanonických památek, v nichž je k antepozici již jen v poměru 4 : 1 až 2 : 1; lze ji tedy hodnotit jako příznak „biblického“ stylu.

Antepozice posesivních a demonstrativních zájmen, např. *ты своа апостолы лозие нареклъ юси* 'ty jsi své apoštoly nazval vinnou révou'; *въ ть часѣ* 'v té době'; *въ ть вѣкъ* 'v tomto věku', je na pozadí převládající postpozice typem příznakovým; pro demonstrativa bylo zjištěno, že bývá přímo nositelkou logického důrazu, zesílení, intenzifikace, expresivity, např. *тъкъмо съ юдинъ иноплеменьникъ* 'pouze tento jeden cizinec'; *томуу христосу и богу нашему слава и поклонание* 'tomu Kristu i bohu našemu sláva a klanění'.

cc) Postpozice je převládajícím slovosledným typem rovněž u atributivních adjektiv, a to zcela výrazně u adjektiv relačních, zvl. posesiv na -овъ, -инъ, -ъ a druhově a místně vztahových na -скъ, např. *село носифово* 'Josefova ves'; *въ има господьнѣ* 've jménu páně'; *отъ земля егуптьскы* 'ze země egyptské', kde mohla být podpořena zněním řeckým, v němž byly většinou postponované adnominální genitivy.

Lehce převládá postpozice i u adjektiv kvalifikujících (kvalitativních), např. *отъ грѣха велика* 'od velkého hříchu', u nichž je však antepozice rovněž dosti častá, např. *отъ поустѣ горъ* 'od pustých hor'. Volba antepozice nebo postpozice

tu byla více než jinde – kromě tlaku řeckých předloh – motivována jinými zřeteli. Mimo jiné i konkrétní textová antepozice určitého slovesa byla příznivá postpozici adjektivního atributu, např. *дастѣ имъ власть на доусѣхъ нечистыиъхъ* 'dal jim moc nad duchy nečistými', jiná poloha verba finita umožňovala antepozici kvalifikujícího adjektiva, např. *добрыи* (tj. -jъ) *чловѣкъ отъ добраго съкровища износитѣ добраа и злыи* (tj. -jъ) *чловѣкъ отъ злагого съкровища износитѣ злаа* 'dobrý člověk z dobrého pokladu (srdce) vynáší dobré, a zlý člověk ze zlého pokladu vynáší zlé.'

2. Princip **kontaktního řazení větných členů**, záležející v kladení členů tvořících jednotky syntaktické (syntagmata) nebo morfologické (perifrastické formy) do bezprostředního sousedství. Projevuje se v staroslověnštině zejména v těchto pozicích:

a) V postavení tvarů zájmených, enklitických od původu i sekundárně, u sloves i tehdy, když ta nestojí na počátku věty nebo větného úseku. U původních enklitik je toto jejich postavení nesouhlasně s Wackernagelovým zákonem nepřilíš časté a v evangelních textech se objevuje jen v souhlase s řeckým originálem a jeho vlivem, např. *всиа си въздамъ ти* 'všechno toto ti vrátím'; *въ тѣхъ достонитѣ ми быти* 'slyší se, abych při tom byl'.

U zájmených enklitik sekundárních je naopak postavení kontaktní častější než postavení rytmičné, např. *кого глаголихъ ма чловѣци сщца • сына чловѣчьскаго* 'za koho lidé prohlašují mne, syna člověka?' (doslova vlastně 'koho praví mě lidé jsoucího'); *вѣдѣлъ би оубо • какова жена прикасаютѣ са юемъ* 'věděl by zajisté, jaká to žena se ho dotýká'; *вси бо видѣша и* (tj. -jъ) 'všichni ho totiž viděli'. Silná je tendence k postavení takového zájmeného předmětu až po infinitivu slovesa závislém na jiném slovese, např. *повелѣ привести и* (tj. -jъ) 'přikázal ho přivést'. V konstrukcích imperativních se zájmeným podmětem stává zpravidla po imperativu zájmený podmět v nom. a po něm terpve *са* nebo další zájmené členy, např. *блюдѣте вѣ са* 'střežte se', *не боита вѣ са* 'nebojte se'.

b) V postavení posesivních zájmen, pokud tvoří součást většího atributivního komplexu (přívlastku postupně rozvíjejícího) v těsném sousedství určovaného jména. Ze šesti slovosledných možností

1. рабѣ мои добрыи
2. добрыи рабѣ мои
3. добрыи мои рабѣ
4. мои рабѣ добрыи
5. рабѣ добрыи мои
6. мои добрыи рабѣ

jsou běžně zastoupeny první dvě, kdežto poslední dvojice, s distantním postavením posesivního zájmena, představuje slovosledný typ v památkách takřka nezastoupený, druhá dvojice pak konečně typ řídký, neboť spojuje příznivou kontaktnost s nepříznivou antepozicí posesivního zájmena.

c) V atributivních syntagmatech obsahujících shodný přívlastek rozvitý nepřímým pádem jména – prostým nebo předložkovým – nebo příslovcem; v odborné literatuře se v tomto případě mluví zpravidla o „tendenci k zachování členské sounáležitosti výrazů“. Protiváhou principu kontaktnosti, založeného na sukcesivním řazení větných členů vytvářejících větné dvojice v postpozici (typ 1.) i v antepozici (typ 2.), je v nich tzv. princip rámcové konstrukce, založený na postavení členu rozvíjejícího atribut mezi určovaného jména a shodný s ním přívlastek, a to zase v postpozici (typ 3.) i v antepozici (typ 4.).¹²

Typ 1.	архиереи пришъдъшеи къ нѣмоу
Тип 2.	къ нѣмоу пришъдъшеи архиереи
Тип 3.	архиереи къ нѣмоу пришъдъшеи
Тип 4.	пришъдъшеи къ нѣмоу архиереи

Statisticky převládá i u rozvitého přívlastku postpozice, tj. typy 1. a 3., z nich pak je běžnější typ kontaktní, tj. typ 1., z anteponovaných typů je běžnější naopak rámcový, tj. typ 4. Je to pochopitelné, protože typ 2. je „otevřen“ vlevo, takže člen rozvíjející přívlastek by mohl při nesprávné syntagmatické segmentaci vytvořit v pojetí adresáta „falešnou větnou dvojici“ s nějakým členem předcházejícím, přestože podle záměru autora projevu měl tvořit větnou dvojici s přívlastkem. Např. následuje-li uvedený vzorový typ v antepozici po slovese рѣши, je soustava vztahů v takovém výroku jednoznačná při užití typu rámcového: рѣша пришъдъшеи къ нѣмоу архиереи, ale dvojnásobná při užití typu kontaktního: рѣша къ нѣмоу пришъдъшеи архиереи, tj. рѣша къ нѣмоу, nebo пришъдъшеи къ нѣмоу?

3. Vcelku nebyl pořádek slov v staroslověnštině určován strukturálně gramatickými faktory zcela jednoznačně nebo způsobem jedině možným. Variabilita slovosledných typů umožňovala výběr jednoho nebo druhého v konkrétních projevech z motivů stylových, a to subjektivních i objektivních.

a) Pro poetiku nejstarší slovanské školy literární byla příznačná tendence k tzv. stylistické disimilaci textu, tj. k tomu, aby se v blízkém textovém sousedství neužívalo stejných prostředků a konstrukcí. V řetězu rozvitých přívlastků se tato tendence projevovala v zálibě střídání postpozic s antepozicemi a konstrukcí rámcovou s kontaktní, např. КЪТО ІАКО БОГЪ НАШЪ ЖИВЪИИ НА ВЪСОКЪИИХЪ • И НА СЪМЪРЕНА ПРИЗИРАЯ • НА НЕБЕСЕ И НА ЗЕМЛИ • ВЪЗДВИСАЯИ (tj. -jb) ОТЪ ЗЕМЛЯНИЦА • И ОТЪ ГНОИЦА ВЪЗНОСА ОУБОГА 'Kdo jest rovný Hospodinu Bohu našemu,

¹² Zbývající dva možné slovosledné typy: 5. пришъдъшеи архиереи къ нѣмоу a 6. къ нѣмоу пришъдъшеи архиереи jsou zastoupeny jen zcela ojediněle, např. да вѣкѣшни грѣхъ въ породѣ дрѣвномъ разоритъ – Supr 483.26–27.

kterýž vysoko bydlí? Kterýž snižuje se, aby všecko spatřoval, což jest na nebi i na zemi. Vyzdvihuje z prachu nuzného a z hnoje vyvyšuje chudého' (dle Kral.).

b) Doloženy jsou i některé zvláštnosti v pořádku slov v stsl. textech, vymykající se ze slovosledných norem tam, kde nebyly běžně variabilní, takže stsl. znění nemělo zjevně oporu v živém jazykovém úzu. Bylo tomu tak zejména

aa) při poruše principu větněčlenské sounáležitosti atributivních syntagmat odtržením jejich členů a vložením mezi ně členu jiného (mimo enklitika), a to i přísudku, např. фарицеи (tj. -jb) ... хоульнѣ ковааше на нѣ мѣсли 'farizej kul proti němu úklady' (doslova vlastně 'úkladné kul proti němu myšlenky'); о(в)ходатъ ... кротъкож обложени кожей 'obcházejí, zahaleni jsouce jemnou kůží' (doslova vlastně 'jemnou zahaleni kůží');

bb) při poruše pravidla o postpozici (neshodných) genitivních přívlastků zaváděním antepozice, např. тажъци вѣтри великѣ дѣханиа силѣ на кротость тишаахъ 'prudké větry tišily velikou sílu vanutí do klidu' (doslova vlastně 'velikou vanutí sílu').

Oba tyto slovosledné typy, označované jako *hyperbaton* a inspirované v první instanci zněním řeckých předloh, jsou zcela knižním stsl. neologismem, znakem funkčního stylu literárního (a objevují se proto i v památkách původních, nepřeložených). V evangeliích se však překladatelé těmto slovosledným typům ještě vyhýbali a neváhali se nejednou odchýlit i od znění řec. předloh, např. никоуеаже винѣ не обрѣтаеж 'žádnou vinu neshledávám' za řec. ouden heuriskō aitian (což by doslova bylo 'žádnou neshledávám vinu').

c) Antepozice genitivního přívlastku mohla být vyvolána i jinak, potřebou tzv. subjektivního řazení větných členů při aktuálním větném členění (viz § 145), tj. potřebou důrazu, emfáze, např. (z evangelií J 8.16–17) аще сжѣдѣ азъ • сжѣдѣ мои (tj. -jb) истиннѣнъ естъ • іако єдиннѣ нѣсмь • нѣ азъ и посълабѣи (tj. -jb) ма отъць • и въ законѣ же вашемъ • писано естъ • іако дѣвою чловѣкоу съвѣдѣтельство истинно естъ 'Jestliže soudím já, je můj soud pravdivý, neboť nejsem sám, ale já a otec, který mě poslal. Však ve vašem zákoně je psáno, že pravdivé je svědectví dvou lidí' (doslova vlastně 'že dvou lidí svědectví je pravdivé'); bezprostředním motivem tohoto pořádku slov v daném dokladě byl ovšem stejný slovosled v řecké předloze.

§ 145 Z hlediska **aktuálního větného členění** platí i pro staroslověnštinu zásada, že dynamičnost větné linie je progresivní, že tedy komunikativně nejzávažnější část sdělení, jejich jádro (réma), stává většinou na konci výpovědních celků, naopak téma, tj. vše již „známé“ (zmíněné v předešlém kontextu nebo evidentní ze situace projevu) tvoří skutečné „východisko“ (téma) výpovědi i svou počáteční (incipitní) pozici. Např. v *Životě Konstantinově*¹³ se v 6. kapitole vypráví, jak Saraceni ukázali Konstantinovi Filozofovi dveře křesťanských obydlí, na nichž byly vymalovány obrazy démonů, kdežto na dveřích mohamedánů obrazy

¹³ Zde citujeme ukázky z originálního textu mimo kánon; jeho znění zachováváme syntakticky i lexikálně, ale upravujeme morfologicky i foneticky do normalizované podoby „klasické“ staroslověnštiny.

nebyly; na otázku, zda ví, co to znamená, odpověděl Konstantin: *идеже сего знаменна нѣсть вънѣждоу • то съ тѣми сжтъ (tj. вѣси) вънжтръ* 'kde toto znamení není vně, pak s těmi jsou (démoni) uvnitř'. Rématy obou uvedených výpovědí jsou adverbialní určení *вънѣждоу* a *вънжтръ*; obě věty citovaného souvětí jsou příkladem tzv. objektivního řazení členů výpovědi.

Pro bezpečné hodnocení toho, jak se výpověď člení na část tematickou a rematickou, citelně nám schází autentická fónická realizace stsl. textů. Protože však platí zásada, že vše, co je situačně nebo kontextově zapojeno, je tím i tematizováno, je charakteristika průběhu dynamické linie v uvedeném příkladu správná, neboť nezapojena jsou v něm vskutku jen obě koncová adverbia: *идеже* se v něm vztahuje k bezprostřední lokální situaci, *се знаменне* bylo již zmíněno v textu právě předcházejícím, stejně jako *съ тѣми* (tj. s mohamedány).

Subjektivní řazení členů výpovědi s komunikativním vrcholem na začátku bylo v staroslověnštině známé rovněž; např. na otázku *что юсть отъ видимѣя твари чьстѣнѣе въсѣхъ* 'co je z viditelného tvorstva nejuctyhodnější?' odpovídá Konstantin dvěma větami: *чловѣкъ • по образу бо божию сътворенъ юсть* 'Člověk. Podle božího obrazu je totiž stvořen'. Obrat *по образу бо божию*, jímž se začíná druhá věta, je jejím rématem.

Kromě intuitivního hodnocení uvedeného obratu jako komunikativně nejzávažnějšího svědčí ve prospěch této interpretace celá syntaktická organizace Konstantinovy odpovědi, jejíž první věta je pouhé réma k tematickému úseku kontextově eliptickému (*чьстѣнѣе въсѣхъ юсть*); *образъ божи* ve druhé větě stojí pak jako sématnicky kontrastní protějšek k rematickému *чловѣкъ* věty předcházející a prozrazuje se tak rovněž jako réma.

A je v staroslověnštině konečně doloženo i tzv. nekoncové (středové) postavení rématu, např. *и дошьдѣшоу юмоу рима • изиде самъ апостоликъ андрианъ противъ юмоу* 'a když došel až k Římu, vyšel mu sám papež Hadrián naproti', kde *апостоликъ андрианъ* je zdůrazněno zájmenem *самъ*. Tento typ je poměrně častý v řeči mluvené.

Volba objektivního, subjektivního nebo „smíšeného“ řazení větných členů záležela na osobnosti autorově, ale ten v případě překládaných textů přenechával většinou rozhodnutí o slovosledném typu řecké předloze.

3. SOUVĚTÍ

§ 146 Neznalost autentické fónické realizace stsl. textu, zejména povahy pauz mezi větami a intonační kadence úseků před pauzami, stejně jako nedostatek vypracovaného souboru příslušných grafických prostředků k jejich vyjádření v stsl. rukopisech znemožňují rozhodnout zcela jednoznačně a nepochybně, kdy řetězec vět následujících po sobě tvoří skutečné souvětí s jednotlivými větami formálně nesamostatnými (nebo ne plně samostatnými), a tedy souvětí, a kdy jde o prostý sled formálně uzavřených, a syntakticky tedy zcela samostatných výpovědních jednotek, vět jednoduchých, např. *любите врагы ваша • благославите кльнущама въ • добро творите ненавидущимъ въ* 'Milujte své nepřátele. Dobrořečte těm, kteří vám klnou. Čiňte dobro těm, kteří vás nenávidí', nebo 'Milujte své nepřátele, dobrořečte..., čiňte dobro...'. A není zaručena ani souvětňá povaha více-predikátových útvarů spojených s pomocí spojovacích prostředků, i když je dnes interpretujeme jako spojky: některých z nich se ještě i v staroslověnštině užívá paralelně též jako adverbii, partikulí nebo interjekcí, u jiných prozrazuje tíž jejich původ etymologická analýza a některé zvláštnosti v jejich užívání, takže tam, kde podle současného chápání počítáme s prostředkem vyjadřujícím už jen abstraktní gramatický vztah, může jít mnohdy ještě o autonomní výrokovou jednotku, např. *не вѣмъ • кѣде положиша и* (tj. -я) 'nevím, kde ho položili'; nebo ještě 'Nevím. Kde ho položili?'; *глаголаше бо тако аще прикоснѣ са понѣ ризѣ юго • съпасена бждѣ* 'neboť říkala: »He, jestliže se jen dotknu jeho šatu, budu zachráněna«' (zde „spojku“ jako nelze ještě hodnotit jako skutečnou spojku, nýbrž spíše jako deiktickou partikuli).

Přes možné stopy nespojovacího významu spojovacích slov jeví se však stsl. souvětí ve srovnání s jinými starými slovanskými jazyky, zejm. se starou ruštinou a starou češtinou, jako vyjadřovací soustava velmi pokročilá a vypracovaná. V intelektualizaci a jemné diferencovanosti souvětňých typů i v jejich frekvenci v stsl. textech projevuje se nepochybně vliv řeckých předloh, které přispěly k stabilizaci slovanských spojovacích prostředků na základě zčásti umělé řecko-staroslověnské překladové ekvivalence a k ustálení příslušných souvětňých typů. To nám dává právo klasifikovat stsl. souvětí už způsobem obvyklým pro současný jazyk, totiž na typy souřadné a podřadné. Dalším důvodem použití klasifikačního kritéria obvyklého v novočeských mluvnících je potřeba interpretovat souvětí v stsl. textu česky. Při klasifikaci souvětí se bude v dalších výkladech abstrahovat od útvarů vícevětňých a jako samostatné souvětňé „typy“ budou charakterizovány útvary podle vzájemného vztahu vždy jen dvou členů větného páru konstituujícího souvětí.

A. Souvětí souřadné (parataktické)

§ 147 1. Souvětí **slučovací** (kopulativní) spojuje v jeden celek věty sobě rovné formálně i věcně, a to

a) **asyndeticky** (bezespoječně), např. **ДА СВАТИТЪ СА ИМА ТВОЮ • ДА ПРИДЕТЪ ЦЪСАСТВЕНІЕ ТВОЮ** 'ať je posvěceno tvé jméno, ať přijde tvé království';

b) s pomocí spojek **И, А, ТИ, ТА(ЖЕ), ТО(ЖЕ)** 'a, i, a tak', **НИ - НИ, НЕ - НИ** 'ani - ani, ne - ani', např. **ПРИДЖ РЪКЪИ И ВЪЗВЪШАША ВЪТРИ** 'přišly povodně (dosl. řeky) a zavály větry'; **КРЪСТЪ ВЪДРЪЖААШЕ СА А ИДОЛЬСКАТА СЛОУЖЬБА РАЗОРІЕНА БЪКААШЕ** 'kříž byl zarážen (do země, tj. vztyčován) a modloslužebnictví bylo rozvráceno'; **ЧАДО • НЕ ОУСТЫДИ СА ЛИЦА ЧЛОВЕЧА ТИ ПОТАИ ЧЪТО СЖЩЕЕ ВЪ ТЕБѢ** 'dítě, nezastyď se lidského obličejе a nezataj nic, co je v tobě'; **ВЪПРАШАТИ ХОТѢАШЕ ТОЖЕ МЛЪЧАТИ ЮМОУ НЪЖДА БѢАШЕ** 'chtěl se ptát a musel mlčet'.

2. Souvětí **odporovací** (adverzativní) spojuje v jeden celek věty svým obsahem rozporné nebo protikladné s pomocí spojovacích výrazů **ЖЕ, А, НЪ** 'ale, avšak, zato, však', **НЪ ТЪКЪМО** 'ale jen, nýbrž i', **ОБАЧЕ** 'avšak, kdežto', v otázkách **АЛИ** 'však, ale', a to

a) v typu protikladném (konfrontačním), např. **АЗЪ ОУБО КРЪСТИХЪ ВЪ ВОДОУ • А ТЪ КРЪСТИТЪ ВЪ ДОУХОМЪ СВАТЫИМЪ** 'já jsem vás zajisté křtil vodou, zato on vás bude křtít duchem svatým';

b) v typu omezovací, např. **И ВЪСТАВЪ АРХИЕРЕИ (тj. -jb) . РЕЧЕ ЮМОУ... ИСОУСЪ ЖЕ МЛЪЧААШЕ** 'i povstav velekněz, řekl mu..., Ježíš však mlčel';

c) v typu porůracím (opakovém), např. **НЕ ВЪВЕДИ НАСЪ ВЪ НАПАСТЬ • НЪ ИЗБАВИ НЫ ОТЪ НЕПРИАЗНИ** 'a neuved nás v pokušení, nýbrž zbav nás ďábla'.

3. Souvětí **stupňovací** (gradační) spojuje v jeden celek věty, z nichž druhá obsahuje sdělení věcně závažnější než první, s pomocí složeného spojovacího výrazu **НЕ ТЪКЪМО (НЕ ТЪЧНИЖ) - НЪ И** 'nejen - nýbrž i', např. **НЕ ТЪКЪМО РАЗАРІААШЕ СОБОТЪ • НЪ И ОТЬЦА СВОЕГО ГЛАГОЛААШЕ БОГА** 'nejen rušil sobotu, nýbrž i nazýval boha svým otcem'.

Tento typ se v gramatikách připojuje někdy k souvětí slučovacímu nebo odporovacímu.

4. Souvětí **vylučovací** (disjunktivní) spojuje v jeden celek věty vyjadřující různé eventuality, které se buď navzájem vylučují, nebo jsou platné souběžně, s pomocí spojovacích výrazů **ЛИ - ЛИ, О - ЛИ, ЛИ - ИЛИ, О - ИЛИ, ЛЮБО ЛИ, АЩЕ (ЖЕ) - АЩЕ (ЖЕ), АЩЕ (ЛИ) - АЩЕ(ЛИ)** 'buď - (a)nebo', např. **ЛИ СЪТВОРИТЕ ДРЪВО ДОБРО И ПЛОДЪ ЮГО ДОБРЪ . ЛИ СЪТВОРИТЕ ДРЪВО ЗЪЛО И ПЛОДЪ ЮГО ЗЪЛЪ** 'buďte čiňte strom dobrý, a jeho ovoce bude dobré, nebo čiňte strom zlý, a jeho ovoce bude zlé'; **ПОВЕЛѢЛЪ ІЕСТЪ ЖРЪТИ КРЪСТИНАНОМЪ • ЛЮБО ЛИ ОУМИРАТИ НЕ ЖРЪЩЕМЪ** 'přikázal křesťanům, aby obětovali, anebo aby zemřeli, nebudou-li obětovat'. (O disjunktivním spojení otázek zjišťovacích viz § 130.)

5. Souvětí **důsledkové** (konkluzivní) spojuje v jeden celek věty, z nichž druhá vyjadřuje následek nebo logický závěr věty první, s pomocí spojovacích výrazů

ОУБО, ТЪМЪ ЖЕ, СЕГО РАДИ, ТОГО РАДИ 'proto tedy, protože', např. **ВЪСТАКО ДРЪВО • ІЕЖЕ НЕ ТВОРИТЪ ПЛОДА ДОБРА • ПОСѢКАЖТЪ • ТЪМЪ ЖЕ ОУБО ОТЪ ПЛОДЪ ІХЪ ПОЗНАЈЕТЕ ІА** 'pročež podle jejich plodů je poznáte'; **ТЪ ВЪСКРЪСЕ ОТЪ МРЪТВЫИХЪ И СЕГО РАДИ СИЛЫ ДѢЖТЪ СА О НІЕМЪ** 'vstal z mrtvých, a proto se dějí okolo něho zázraky'.

6. Souvětí **důvodové a vysvětlovací** (explikativní) spojuje v jeden celek věty, z nichž druhá vyjadřuje buď důvod věcný, nebo důvod našeho přesvědčení o platnosti věty první, s pomocí spojovacích výrazů **БО, ІЕБО, НЕБОНЪ, ІИДЕ** 'neboť, totiž, vždyť', např. **ВЪ ІСТИНЖ И ТЫ ОТЪ НІХЪ ІЕСИ • ІЕБО И БЕСѢДА ТВОІА АВѢ ТА ТВОРИТЪ** 'jistě i ty jsi z nich, vždyť i tvá řeč tě prozrazuje'; **ОБРѢТЕ ІА СЪПАЩА БѢСТЕ БО ОЧИ ІМЪ ТАГОТЪНЪ** 'nalezl je spící, neboť jejich oči byly ztěžklé'; **ДАЖДЪ МІ ВЪ ЗАІМЪ ТРИ ХЛѢБЫ • ІИДЕ КЪ МЪНЪ ДРОУГЪ МІ ПРИДЕ СЪ ПЖТИ** 'půjč mi tři chleby, můj přítel totiž přišel ke mně z cesty'.

B. Souvětí podřadné (hypotaktické)

§ 148 Ve školské praxi se souvětí podřadné klasifikuje buď podle větně členské platnosti vedlejších vět na souvětí s vedlejšími větami podmětovými, předmětovými, přívlastkovými, doplňkovými a příslovečnými, nebo podle komplexního kritéria funkčního a formálního na souvětí 1. s vedlejšími větami doplňovacími vztahnými, 2. s vedlejšími větami obsahovými a 3. s vedlejšími větami příslovečně určovacími.

1. Vedlejší věty doplňovací **vztahné** (relativní) jsou uvozeny vztahnými zájmeny **ІЕЖЕ** 'jenž, který', **ІЕЖЕ АЩЕ**, **ІЕЖЕ КОЛИЖДО** 'kdokoli, kterýkoli', **ІАКЪ** 'jaký', **ІЕЛИКЪ** 'jak veliký' apod., která vyjadřují identitu s tím členem ve větě řídicí, k němuž se vztahují (proto se s ním musejí shodovat v rodě a čísle), ale jako větný člen věty závislé stojí v pádu určeném její syntaktickou organizací. Kromě vztahných zájmen mohou - sekundárně - plnit relativní funkci i zájmena od původu tázací **КЪИ** (tj. -jb) 'jaký', **КОТОРЫИ** 'který', **КЪТО** 'kdo', **ЧЪТО** 'co', **ЧИИ** 'čí'.

Rozlišují se dva typy relativních vět:

a) **Relativní věty substantivní**, samy zastupující jméno, které ve větě řídicí není vyjádřeno, např. **КЪДЕ СЖТЪ ОУБО • ІЕЖЕ ВЪСЕ ЖИТИЕ СВОЕ ЛѢНАТЪ СА** 'kde jsou tedy (ti), kteří po celý svůj život lenoší?'.

Někdy bývá v takových souvětích vyjádřen příslušný větný člen ve větě řídicí demonstrativním zájmenem nebo příslovcem a celá konstrukce se pak nazývá korelativní; sdělně potřebné je korelativní zájmeno v řídicí větě zejména tehdy, zastupuje-li relativní věta větný člen, který by byl ve větě řídicí vyjádřen nepřímým pádem, např. **ПОВЕЛИ ОТЪВРѢЩИ МІ СА ТѢХЪ • ІЕЖЕ СЖТЪ ВЪ ДОМОУ МОЕМЪ** 'přikáž mi zřici se těch, kteří jsou v mém domě' (ve variantách této věty z L 9.61 však i bez **ТѢХЪ**).

b) **Relativní věty adjektivní**, rozvíjející přívlaskově některé jméno ve větě řídicí, za nímž zpravidla bezprostředně následují (tzv. *antecedens*), např. *се отрокъ мои (tj. -jъ) · югоже изволихъ · възлюбленъи (tj. -jъ) мои (tj. -jъ) · на нъже благоизволи душа моя* ‘hle, můj služebník, jehož jsem vyvolil, můj oblíbený, v němž našla zalíbení má duše’; *бждеть бо тгда скръь велиа · такаже не была отъ начала всего мира* ‘neboť nastane tehdy veliké soužení, jaké nebylo od začátku světa’; *въпрашаше же години отъ нхъ · въ кжж соулъе юмоу въистъ* (s tázacím zájmenem v relativní funkci, ve variantách tohoto verše z evangelií J 4.52 *часа · въ котори*) ‘otázal se jich na hodinu, ve kterou by mu bylo lépe’.

K charakteristickým modifikacím relativních vět v staroslověňštině patří tyto:

a) Relativní věty adjektivní stojící před větou řídicí a s řídicím členem vtaženým z řídicí věty do věty relativní; ve větě řídicí pak bývá nezřídka korelativní zájmeno, např. *югоже азъ оучькнхъ иоанна · съ юсть · ть въста* ‘toto je Jan, jehož jsem stal’ (doslova vlastně ‘jehož jsem stal Jana, tento jest’); *въ нжже мѣрж мѣрите · възмѣратъ вамъ* ‘tou mírou, jíž měříte, bude vám naměřeno’ doslova ‘kterou mírou měříte, bude vám naměřeno’ – srov. k tomuto místu z Mt 7.2 synoptické místo z L 6.38 *тож бо мѣрож · южже мѣрите · възмѣратъ вамъ*.

Tento typ vznikl doslovným překladem řeckých předloh a představuje knižní konstrukci, která neměla oporu v živém úzu.

b) Relativní věty uvozené absolutním (generálním) relativem *юже*, které nevyjadřuje ani shodu v čísle a rodě, ani pád; objevují se převážně až v Supr, např. *да повѣдатъ чоудеса бога моего · юже видѣша* ‘ať povědí o dívech mého boha, které viděli’.

Je to typ známý i z jiných slovanských jazyků od nejstarších dob – srov. č. generální *co*, např. *člověk, co přišel; žena, co přišla*.

§ 149 2. Vedlejší věty obsahové konkrétně rozvádějí to, co je ve větě řídicí označeno jen obecně (zpravidla slovesem, dějovým jménem nebo predikativním adjektivem nebo příslovcem). Jsou to věty oznamovací, tázací nebo žádací (rozkazovací a přací), závislé na svém řídicím výrazě, jehož jsou nutným doplněním.¹⁴

a) Vedlejší věty obsahové **oznamovací** jsou uvozeny spojkami *так* (od původu příslovcem způsobu), *так* *же* a řidčeji *юже* (od původu nom.-ak. sg. neutra vztažného zájmena) ‘že’, např. *извѣстьно бо бѣ людъмъ · так* *иоанъ пророкъ бѣ* ‘lidem totiž bylo známo, že Jan byl prorok’; *оучителю · вѣмъ · так* *истиньнъ юси* ‘učiteli, víme, že jsi pravdomluvný’; *чоуждаахъ са · юже мждааше въ цркъве* ‘divili se, že prodlévá v chrámu’.

Po výrazech mluvení uvozujících výrok jiného mluvčího představují stsl. věty s *так* typ souvětí, který není totožný ani s novočeskou řečí přímou – na rozdíl od ní

¹⁴ A z hlediska své větněčlenské funkce mohou být podmětové, srov. č. *je známo, že; je nejisté, zda; je žádoucí, aby*; předmětové, srov. č. *vím, že; táži se, zda; chci, aby*; přívlaskově, srov. č. *zpráva, že; otázka, zda; přání, aby*.

je uvozen spojovacím výrazem – , ale ani s řečí nepřímou, neboť na rozdíl od ní tu nedochází k posunu v gramatické osobě, např. *добро рече · так* *мжда не имамъ* ‘dobře jsi řekla: »Nemám muže«, nebo ‘dobře jsi řekla, že nemáš muže’ (ale v stsl. textu doslova vlastně ‘dobře jsi řekla, že nemám muže’); *так* v takových větách, v nichž je možno nechat je nepřeloženo, se nazývá „*так* recitativum“. Tento typ spojování vět, z nichž jedna reprodukuje projev jiného mluvčího, je známý i ze starších vývojových fází jiných slovanských jazyků.

b) Vedlejší věty obsahové **žádací** (rozkazovací a přací) jsou uvozeny jihoslovanskou spojkou *да* (od původu partikulí, s jejíž pomocí se tvořil opisný optativ) s indikativem nebo – řidčeji – s kondicionálem, např. *рци · да камене се хлѣби бждтъ* ‘řekni, ať se z tohoto kamení stane chléb // aby se z tohoto kamení stal chléb’, nebo ‘řekni: »Ať se z tohoto kamení stane chléb«’; *заповѣдь новж даж вамъ · да любите другъ друга* ‘dávám vám nové přikázání, abyste milovali jeden druhého’ nebo ‘ať milujete jeden druhého’?; *молиша и (tj. jъ) · да би прѣшьль отъ прѣдѣль ихъ* ‘prosili ho, aby odešel z jejich země’. Rovněž v tomto případě je hranice mezi větou závislou a nezávislou nezřetelná.

Po výrazech obav, strachu apod. se užívá kromě spojovacích výrazů *да не* též *юда како* ‘aby ne, že’, např. *боаше са · юда како отъвржетъ са* ‘bála se, že odpadne’ // ‘aby neodpadla’.

c) Vedlejší obsahové věty doplňovací **tázací** jsou uvozeny tázacími zájmeny a příslovci, např. *и не вѣдѣаше · отъкждоу юсть* ‘nevěděl, odkud je’; *как* *же нынѣ видитъ · не вѣвѣ · ли кѣто юмоу отъврже очи · не вѣвѣ* ‘jak to že nyní vidí, nevíme, ani kdo mu otevřel oči, nevíme’ nebo ‘Jak to, že nyní vidí? Nevíme. A kdo mu otevřel oči? Nevíme?’ Formální rozdíl mezi otázkou přímou a nepřímou není žádný.

Závislá otázka zjišťovací bývá buď formulována stejně jako nezávislá s pomocí tázací partikule *ли*, nebo je – častěji – uvozena spojkou *аще*, např. *помажж юго ... да виждж · можетъ ли измыти себе* ‘pomažu ho, abych viděl, může-li se sám umýt’; *въпрашаахъ и (tj. jъ) · аще достоинтъ мжжоу женж поуцати* ‘ptali se ho, sluší-li se muži propouštět ženu’.

§ 150 3. Vedlejší věty příslovečné určovací se rozlišují podle toho, jakou konkrétní okolnost děje věty řídicí vyjadřují.

1. Vedlejší věty **místní** (lokální) vyjadřují příslovečné určení místa děje označeného přísudkem ve větě řídicí nebo zpřesnění příslovečného určení místa, které je ve větě řídicí vyjádřeno jen obecně; bývají uvozeny vztažnými příslovci místními *иде(же)*, *идже(же)* ‘kde’, *идеже аще*, *идеже колиждо* ‘kdekoli’, *таможе колиждо* ‘kamkoli’, *ждоуже* ‘odkud’, *отънждоуже* ‘odkud’ a (sekundárně) i příslovci původně tázacími *къде* ‘kde’, *отъкждоуже* ‘odkud’, např. *приде · иде вѣ исоусъ* ‘přišla, kde byl Ježíš’; *възвратити са · отънждоуже юсмь пришьль* ‘vrátit se, odkud jsem přišel’; *отиде · иде и (tj. jъ) нѣсть видѣти · вѣжа · ижде завистъ не раждаетъ са · отиде · къде любы живеть* ‘odešel, kde ho není vidět, utekl, kde se nerodí závist, odešel, kde žije láska’. V některých případech

se závislé věty tohoto typu vztahují k substantivu ve větě řídicí a jsou tedy podle školské nomenklatury „přívlastkové“, např. ВДИТА МЪСТО • ИДЕЖЕ ЛЕЖА ХРИСТОСЪ ‘vizte místo, kde ležel Kristus’.

Podobně jako v souvětí s větami vztažnými objevují se i v řídicích větách vedlejších vět příslovečných místních uvozených vztažnými (a tázacími) příslovci odkazovací adverbia místní ve funkci korelativní, např. ИДЕЖЕ БО ІЕСТЪ СЪКРОВИЩЕ ВАШЕ • ТОУ И СРЪДЪЦЕ ВАШЕ ‘vždyť kde je váš poklad, tu (je) i vaše srdce’.

2. Vedlejší věty časové (temporální) vyjadřují časové určení děje věty řídicí dvojího typu:

a) **časově zařazující** (orientační), uvozené spojkami ІЕГДА(ЖЕ), ВЪНІЕГДА(ЖЕ), ІАКО(ЖЕ)/АКО a relativními nebo tázacími adverbii místa v temporální funkci ИДЕ(ЖЕ), КЪДЕ(ЖЕ) – vše ve významu ‘když’, např. ІЕГДА МОЛИТЕ СЯ • ГЛАГОЛИТЕ ‘když se modlíte, říkejte’; МАРИНА ЖЕ • ІАКО ПРИДЕ • ИДЕ БЪ ІСОУСЪ • ВИДЪВЪШИ И (tj. *jb*) • ПАДЕ ІМОУ НА НОГОУ ‘Marie pak, když přišla, kde byl Ježíš, spatřivši ho, padla mu k nohám’;

b) **časově omezující** (terminativní), a to buď vyznačením konce s pomocí spojky ДОИДЕЖЕ, ДОИЖДЕ(ЖЕ), ДОИЕЛЪЖЕ, ДОИДЕЖЕ, ДОИЖДЕ(ЖЕ), (ПРЪЖДЕ/ПРЪВЪІЕ) ДАЖЕ (НЕ) ‘dokud (ne), až, dříve než’, např. ЕДА МОГЪТЪ СЪІНОВЕ БРАЧЪНИИ ПЛАКАТИ СЯ • ДОИДЕЖЕ СЪ НІМИ ІЕСТЪ ЖЕНИХЪ ‘což mohou svatební hosté plakat, dokud je s nimi ženich?’; ТОЛЬМА ЖЕ БЕЗБОЖЪНИИ ТИ МЕТАША КАМЕНИЕ НА ПРАВЪДЪНИКА • ДОИЕЛЪЖЕ НАПЛЬНИША ПЕЩЕРЖ КАМЕНИА ‘tak velice házeli ti bezbožníci kamení na spravedlivého, až naplnili jeskyni kamením’; ВЪ СИ НОЩЬ ПРЪЖДЕ ДАЖЕ КОУРЪ НЕ ВЪЗГЛАСИТЪ • ТРИ КРАТЪ ОТЪВРЪЖЕШИ СЯ МЕНЕ ‘tuto noc, dříve než kohout zakokrhá, třikrát se mě zřekneš’, nebo naopak vyznačením počátku s pomocí spojky ОТЪНІЕЛИ(ЖЕ), ОТЪНІЕЛЪЖЕ, ПОКОНЪ, ПОНИЕЖЕ ‘(od té doby) co’, např. СИ ЖЕ ОТЪНІЕЛИЖЕ ПРИДЪ • НЕ ПРЪСТА ОБЛОБЪІЗАЮЩИ НОГОУ МОЮ ‘tato pak, od té doby co jsem přišel, nepřestala líbat mé nohy’.

Príslovečné věty časově omezující vyjadřují časové relace v souvětí (tj. předčasnost nebo následnost) už sémantikou svých spojek, kdežto spojky časově zařazující samy o sobě tyto relace nevyjadřují; časové relace v souvětí s nimi pak vyplývají ze souhry morfologických časů a slovesného vidu přísudkových sloves a ze sledu vět v souvětí:

a) Ze slovesných časů jsou samy o sobě „relativní“ imperfektum označující současnost a plusquamperfektum a futurum exactum označující předčasnost. Tyto jejich vnitřní dispozice se však mohou, ale nemusí uplatnit, a to v souhře s dalšími faktory.

b) Předčasnost vedlejší věty časové je spjata s dokonavým videm jejího přísudkového slovesa, současnost s nedokonavým videm (bez ohledu na vid ve větě řídicí), např. předčasnost ІЕГДА ТЪ ПРИДЕТЪ • ВЪЗВЕСТИТЪ НАМЪ ВСІА ‘až ten přijde, oznámí nám vše’; ІЕГДА ЖЕ ОУСЛЪШИТЕ БРАНИ И СЛОУХЪ БРАНИИ • НЕ ОУЖАСАИТЕ СЯ ‘když uslyšíte boje a zvěsti bojů, nestrachujte se’; současnost: ІЕГДА ЖЕ ВОДАТЪ ВЪ ПРЪДАЮЩЕ • НЕ ПЫЦЪТЕ СЯ ПРЪЖДЕ ЧЪТО ВЪЗГЛАГОЛИТЕ

‘kdyžpak vás povedou vyzrazující, nestrachujte se předem, co řeknete’, ОУСЛЪШИ БОЖЕ ГЛАСЪ МОИ (tj. *-jb*) • ІЕГДА МОЛИЖ СЯ КЪ ТЕБЪ ‘vyslyš, bože, můj hlas, když se k tobě modlím’.

c) Sled vět v souvětí působí na časové relace v souvětí tak, že časový plán první věty v pořadí (bez ohledu na to, zda jde o řídicí, nebo o závislou) se stává výchozím a základním pro celé souvětí, takže

aa) při antepozici závislé věty s přísudkem v aoristu a postpozici řídicí věty s přísudkem v imperfektu se obvyklý význam imperfektové formy – současnost – neutralizuje, např. ІЕГДА СЪКОНЪЧА ІСОУСЪ ВСІА СЛОВЕСА СИ • ДИВІАДЪЖ СЯ НАРОДИ О ОУЧЕНИИ ІЕГО ‘když Ježíš skončil všechna tato slova (předčasnost), divily se (následnost) zástupy jeho učení’;

bb) při antepozici řídicí věty s přísudkem v imperfektu a postpozici závislé věty s přísudkem v aoristu se morfologický význam dokonavého aoristu – předčasnost – neutralizuje, např. БЪ ЖЕ СОБОТА • ІЕГДА СЪТВОРИ БРЪНИЕ ІСОУСЪ ‘byla sobota, když Ježíš udělal bláto (současnost)’.

Podobně jako v souvětí s větami vztažnými objevují se v řídicích větách vedlejších vět příslovečných časových odkazovací adverbia časová ve funkci korelativní, např. ІЕГДА ЖЕ ОУСЛЪША • ІАКО БОЛИТЪ • ТЪГДА ЖЕ ПРЪБЪІСТЪ ... ДЪВА ДЪНИ ‘když uslyšel, že stůně, tehdy setrval dva dny’. (O jiných prostředcích v apodozi časového souvětí viz § 151.)

3. Vedlejší věty způsobové srovnávací (komparativní) vyjadřují způsob a míru děje srovnáváním ve smyslu podobnosti nebo totožnosti s pomocí spojek ІАКО(ЖЕ), АКЪ/ІАКЪ ‘jako’, např. ІАКОЖЕ ВЪРОВА • БЖДИ ТЕБЪ ‘jak jsi uvěřila, staniž se tobě’.

Podobně jako v souvětí s větami vztažnými objevují se i v řídicích větách vedlejších vět příslovečných srovnávacích odkazovací adverbia způsobová ve funkci korelativní, např. ІАКОЖЕ ХОЩЕШИ • ТАКО ВЪРОУИ ‘jak chceš, tak věř’.

Vedlejší věty způsobové vyjadřující srovnání ve smyslu nestejnosti jsou uvozeny spojkou НЕЖЕ(ДА) ‘než (aby)’, např. ДОБРЪІЕ ІМОУ БИ БЫЛО • АЩЕ БИ КАМЕНЬ ЖРЪНОВЪНЪИИ (tj. *-jb*) ВЪЗЛОЖЕНЪ НА ВЪИЖ ІЕГО ... НЕЖЕ ДА СЪБЛАЖИАЕТЪ МАЛЪИХЪ СИХЪ ІЕДИНОГО ‘lépe by pro něho bylo, aby byl mlýnský kámen položen na jeho šíji..., než aby pohoršil jedno z těchto maličkých’.

4. Vedlejší věty způsobové účinkové (konsekutivní) vyjadřují způsob nebo míru děje věty řídicí jeho možným nebo faktickým výsledkem s pomocí spojek ІАКО(ЖЕ), ДА ‘takže, že’, nezřídka v kombinaci s korelativním měrovým adverbium ve větě řídicí, např. ІЦЪЛИ И (tj. *jb*) • ІАКО СЛЪПЪ И НЪМЪ ГЛАГОЛАШЕ И ГЛАДАШЕ ‘a vyléčil ho, takže slepý a němý mluvil a viděl’; ТОЛЬМА ЛИ ДРЪЖИМЪ ІЕСИ НЕВЪДЪНИЕМЪ • ДА СЕГО НЕ РАЗОУМЪІЕШИ ‘tolik jsi držen nevědomostí, že tomu nerozumíš?’. (O vazbě dat. s inf. po ІАКО ve stejné funkci viz § 119, bod 2b.)

5. Vedlejší věty příčinné a důvodové (kauzální) vyjadřují, proč vznikl nebo proč platí děj věty řídicí, s pomocí spojek ІАКО(ЖЕ), ІЕЛЪМА(ЖЕ), ІЕЛЪМИ, ІМЪЖЕ, ЗАІЕ(ЖЕ), ПОІЕ(ЖЕ), ИДЕ(ЖЕ), КЪДЕ ‘protože, poněvadž, jelikož, že’, např.

оскрѣбѣ петръ • како рече юмоу третици • любииши ли ма 'zesmutněl Petr, že mu řekl potřetí: »Miluješ mne?«'; ѡлма же не хошеши повинѣти са цѣсароу • въ рѣкѣ въврѣженѣ бѣдеши 'jelikož se nechceš podříditi králi, budeš vhozen do řeky'; дроугое паде на камене и прозавѣ оусъше • зане не имѣаше влагты 'druhé padlo na kámen, a vzešedši uschlo, poněvadž nemělo vláhu'. (Sémanticky i výrazově se tento typ stýká s větami tradičně uváděnými jako důvodové a vysvětlovací, viz § 147, bod 6.)

6. Vedlejší věty **účelové** (finální) vyjadřují, k čemu směřuje děj věty řídicí, s pomocí spojek да, како да 'aby, ať', záporně да не, еда, еда како, po nichž může stát jak indikativ, tak i kondicionál, např. тѣгда привѣса къ нѣмоу и дѣти • да рѣцѣ вѣложитъ на нѣ 'tehdy přivedli k němu i děti, aby na ně vložil ruce'; онъ рече • ни. еда вѣстрѣгающе плѣвелъ • вѣстрѣгнете коупно съ нимъ и пшеницѣ 'on pak řekl: »Nikoli, abyste trhájíte koukol, nevytrhli spolu s ním i pšenici«'; дрѣжаахъ и (tj. *jb*) • да би не ошълъ отъ нѣхъ 'drželi ho, aby od nich neodešel'.

7. Vedlejší věty **podmínkové** (hypotetické) vyjadřují, čím je vázána realizace děje věty řídicí, s pomocí spojek аще/таще, аще и, аще да, аще ли, а, ѡли 'jestliže, kdyby'; stojí po nich indikativ při podmínce reálné a kondicionál při podmínce ireálné (tu je doložen též tvar аши = аще би а ашиша = аще биша), např. аще хошеши • можеши ма ишистити 'chceš-li, můžeš mě uzdravit'; госпо-ди • аще би былъ съде • не би мои (tj. *jb*) братръ оумрълъ (ve variantách též а би былъ съде) 'pane, kdybys byl zde, můj bratr by neumřel'; ѡли бо распинаемъ цѣсаоуютъ • како бѣдетъ вѣнчаемъ 'jestliže tedy kraluje ukřižovaný, jak bude korunován?'.

Další souvětí podmínkové v odporovacím vztahu se připojuje spojkou аще ли 'pakliže, jestliže však', аще ли (же) ни (то) 'pakliže ne, pakliže ano, jinak, sice', např. аще зълѣ глаголахъ • съвѣдѣтельствоуи о зълѣ • аще ли добрѣ • чѣто ма виѣши 'jestliže jsem zle promluvil, vydej svědectví o zlém, pakliže dobře, proč mě biješ?'; пожръте богомъ • аще ли ни то зълѣ имате измръти 'obětujte bohům, jinak zle zemřete'.

8. Vedlejší věty **přípustkové** (koncesivní) vyjadřují okolnost, která je s dějem věty řídicí rozporná, s pomocí spojek аще (и), цѣ, ацѣ 'i kdyby, i když, jestliže i, ačkoli, třebaže', po nichž následuje indikativ nebo kondicionál, např. аще и вси съблазнатъ са о тебѣ • азъ николиже не съблажнѣ са о тебѣ 'i když se všichni nad tebou pohorší, já se nad tebou nepohorším nikdy'; аще и ѡдинъ би былъ чоудимъи (tj. *jb*) • довлѣаше нашеи силѣ одолѣти 'i kdyby byl (ten) zázračný (jen) jeden, stačil by odolat naší síle'; и разбоиника въ породѣ введе и не трѣбова молитвы • ацѣ всѣхъ иже по адамѣ • оставилъ бѣ богъ отъ того вѣлаза 'i lotra uvedl do ráje a nepotřeboval modlitbu, třebaže bůh všechny, kteří přišli po Adamovi, před tím vstupem zastavil'.

9. Vedlejší věty **výjimkové** (exceptivní) vyjadřují okolnost, při níž jedině je uskutečnitelný nebo platný děj, pro všechny ostatní případy ve větě řídicí popřený,

s pomocí spojovacích výrazů аще (да) не, не – (нѣ) да, тѣкѣмо да 'leč, leda (že), leda když, leda aby', např. не можетъ сынъ творити о себѣ ничесоже • аще не ѡже видитъ отѣца твораща 'nemůže syn dělat sám o sobě nic, leč co vidí dělat otce'; татъ не приходитъ нѣ да оукрадетъ и оубиетъ 'zloděj nepřichází, leda aby ukradl a zabil'.

§ 151 U vět spojkových se kromě možných korelativních zájmen a příslovcí ve větě řídicí, souvisících se vznikem mnoha těchto spojek ze vztažných zájmen a adverbii, objevuje ještě zvláštní typ jejich spojování s větou řídicí. Je omezen pouze na apodozi, tj. na řídicí větu následující až po větě závislé, vedlejších vět podmínkových, časových, přípustkových, účelových a zčásti i příčinných, kde se někdy objevují prostředky fungující jinak v staroslověně jako slučovací nebo odporovací nebo důvodové spojky и, а, ти, то, тѣ, же, нѣ, обаче (ale pocházející většinou z deiktických interjekcí), např. аще и вси съблазнатъ са о тебѣ • а азъ николиже не съблажнѣ са (ve variantách též bez а) 'i kdyby se nad tebou pohoršili všichni, já se nepohorším nikdy' (doslova vlastně 'však já', 'tak já', 'hle já'); аще бо и оусты намъ нѣиша не бесѣдоуютъ • обаче доухомъ въ стоащихъ слоухъ вѣпиетъ 'i když tedy nyní nám ústy nehovoří, avšak v duchu do uší těch, kteří (tu) stojí, volá'; нѣ да вѣсте • како властъ иматъ сынъ чловѣчскыи (tj. *jb*) отъпоущати на земѣи грѣхы • и глагола ослабленоуемоу 'ale abyste věděli, že má syn člověka moc odpouštět na zemi hříchy, řekl jsem stíženému mrtvici' (doslova vlastně 'a řekl jsem', 'tak jsem řekl', 'hle, řekl jsem'); ѡгда изиде • глагола же исоусъ 'když vyšel, řekl však Ježíš' (nebo 'tak řekl'); хошеши ли и ребро ми испытати • да ти и то обнажж 'chceš-li mi i žebro prozkoumat, obnažím ti i to' (doslova vlastně 'tak ti obnažím', 'nuže obnažím ti').

Tento způsob spojování vět ve spojkovém souvětí, dnes v češtině prakticky nemožný, je dobře doložen v starších vývojových fázích jiných slovanských jazyků (i v staré češtině). Je projevem větné autonomnosti jednotlivých vět, které v našem pojetí tvoří už pevně skloubené souvětí.

V. LEXIKOLOGIE

1. CELKOVÁ CHARAKTERISTIKA STAROSLOVĚNSKÉ SLOVNÍ ZÁSoby

§ 152 Slovní zásobu stsl. památek kanonických tvoří asi 10 000 lexikálních jednotek. Jejím jádrem byl slovní fond zděděný z praslovanštiny, a tedy většinou obecně slovanský, z menší části pak nářečně praslovanský. Toto staré slovní bohatství bylo v staroslověnštině zčásti obměněno, a to jak známými změnami sémantickými – přenášením významu (metaforou a metonymií), jeho úžením (specializací) nebo rozšiřováním (generalizací) –, tak i změnami v hláskové podobě některých slov, které byly důsledkem specificky staroslověnských foneticko-fonologických procesů. Stsl. slova domácí provenience představují lexikální vrstvu označující elementární, základní životní pojmy a situace a z hlediska svého tvoření většinou neodvozená produktivními příponami.

Tohoto původu je patrně značná část slov označujících v staroslověnštině jevy přírody, a to jak přírody neživé, živlů prvků, útvarů geofyzikálních a astronomických, např. *земля, вода, желѣзо, злато, мѣдь, соль, камы, пѣськъ, рѣка, морю, вьна / вьна, брѣгъ, ждоль 'údolí', врьхъ / врьхъ, ажгъ 'luh', лѣсъ, вѣтръ, дъждь, снѣгъ, громъ, мльни(и) / мльни(и) 'blesk', боуря, слъньце, лоуна, дьнь, вечеръ, ношь, лѣто, варъ 'horko', огнь* aj.,

tak i živočichů, např. *звѣрь 'zvíře', бѣчела 'včela', голъбь 'holub', кобыла, коза, лъбъ 'lev', моуха, мьшица, орълъ, пржгъ 'luční kobylka', овьца, рыба, жаба, мьшь, свиния, волъ, вранъ 'havran', козьлъ 'kozel', грълица, осьлъ, влькъ / влькъ, говадо 'hovězí dobytek, hovado', скотъ 'dobytče', коуръ 'kohout', пьсъ* aj.,

a rostlin a vůbec názvů botanických, např. *вино, лоза 'réva', пышеница, жито, джбъ 'dub', плодъ, цвѣтъ, сѣно, бьлине 'býlí, rostliny', плъвелъ, дрѣво 'strom, dřevo', гъба 'houba', грознь 'hrozen', вѣтвь, листъ* aj.

Značné množství slov zděděných z praslovanštiny označovalo v staroslověnštině pojmy z oblasti živočišné a lidské anatomie a fyziologie, a to jak názvů příslušných anatomických orgánů, např. *глава, ржка, нога, чело, лице, брада, око, оухо, тѣло, плъть 'tělo, maso', плюща 'plíce', доуша, лакътъ, прѣстъ / прѣстъ, ногътъ 'nehet, pazneht', рогъ, рамо, гръсть, падъ 'pád', голѣнь, шина, ребро, кость, кожа, жила, зжбъ 'zub', ѡзыкъ 'jazyk',*

tak i fyziologických stavů, procesů a jejich výsledků, např. *кръвь, потъ, слъза / слъза, рана, строупъ, гласъ, живъ 'živý', мрътвь / мрътвь, съдракъ 'zdravý', глаухъ, слѣпъ, нѣмъ, съитъ* aj. K tomuto sémantickému okruhu se přimyká i řada sloves označujících různé fyziologické procesy a základní tělesné úkony a stavy, slovesa s významem konzumování a vyměšování, smyslového vnímání a duševní činnosti apod., např. *ласти, лизати, пити, жадати 'žít', смръдѣти / смръдѣти,*

ПЛЪВАТИ, БЛЪВАТИ, ПИТЪТИ 'krmít', СЪПАТИ, БЪДЪТИ, ДРЪМАТИ, ГЪИЖТИ, МРЪТИ, ПЛАКАТИ, БОЛЪТИ, МРЪЗНЖТИ/МРЪЗНЖТИ, ЧОУТИ, СЛЫШАТИ, ВИДЪТИ, ЗЪРЪТИ 'zřít', МЪНЪТИ 'mínit, domnívat se', МЪСЛИТИ, ВЪДЪТИ, ПЪВАТИ 'důvěřovat', ОУМЪТИ, СМИАТИ СА 'smát se', ДЫХАТИ, МЛЪЧАТИ/МЛЪЧАТИ, КРИЧАТИ, ВЪПИТИ 'křičet, volat', ЗЪВАТИ 'volat, zvat', МЛЪВИТИ 'hlučēt' aj. Se slovesy konzumování souvisí též názvy potravin jako МЛЪКО, СЪРЪ, МЖКА 'mouka', МАСО 'maso', ІАДЪ 'jídlo', ІАДЪ 'jed', ХЛЪБЪ, МЕДЪ aj.

К поjmům z fyziologie se volně druzí slova s významem tělesného pohybu a polohy v prostoru nebo pak pohybu a polohy vůbec, např. ИТИ 'jít', ХОДИТИ, СЪСТИ – СЪДЪТИ 'sednout – sedět', ЛЕЩИ – ЛЕЖАТИ 'lehnout – ležet', ТЕЩИ 'utíkat', БЪЖАТИ, ПЛОУТИ, ЛЕТЪТИ, СТОАТИ, ВИСЪТИ, ПАСТИ 'spadnout', СКОЧИТИ, ПОУСТИТИ, СЪЛАТИ 'poslat', ГЪНАТИ 'hnát' aj. Z jiné strany pak s nimi souvisí adjektiva označující vlastnost vnímanou smysly, např. МОКРЪ, СОУХЪ, СТОУДЕНЪ, ТОПЛЪ 'teplý', МАКЪ-КЪ 'měkký', ТВРЪДЪ/ТВРЪДЪ, ЛЪГЪКЪ 'lehký', ТАЖЪКЪ 'těžký', ГЛАДЪКЪ, ОСТРЪ, ТЖПЪ 'tupý', САДЪКЪ, КЫСЪЛЪ, ТИХЪ, ГОЛЪ atd., mezi nimi též adjektiva s významem barev a světelných odstínů, např. БЪЛЪ, БЛЪДЪ, ЧРЪНЪ/ЧРЪНЪ, ІАСНЪ, ЗЕЛЪНЪ, СЪДЪ 'šedý', ПЛЪВЪ, СВЪТЪЛЪ.

V stsl. slovní zásobě byla z psl. dědictví zastoupena slova z oblasti psychické, slova pro pojmy citového, intelektuálního a morálního hodnocení, pro vyjadřování volního postoje apod., např. ДОБРЪ, БЛАГЪ, ЗЪЛЪ, МИЛЪ, ЛЮБЪ 'milý', ЛЮТЪ 'lítý, strašný', ГРЪЖЪ 'hrubý, nevzdělaný', ЛАКОМЪ, ПРОСТЪ, СЛАБЪ, ПРАВЪ/ПРАВЪ 'pravý, správný, spravedlivý, pravdivý', ГРЪДЪ, ЛЪНЪ 'líný', МЖДРЪ 'moudrý', РАДЪ, МРЪЗЪ-КЪ/МРЪЗЪКЪ 'mrzký', ГНЪВЪ, СТРАХЪ, ГРЪХЪ, ПЕЧАЛЪ 'smutek', ЖЕЛА 'žalost, smutek', ТЖГА 'úzkost', СТОУДЪ, СРАМЪ 'hanba', САВА, КРАСА, ХВАЛА, ГРОЗА, ЖАЛИТИ (СИ) 'hořekovat, truchlit', БОАТИ СА, ЛЪСТИТИ, МЪСТИТИ, ЛЪГАТИ, ВОЛИТИ 'chtít, volit', ЖЕЛЪТИ/ЖЕЛАТИ 'toužit, přát si', ХОТЪТИ/ХЪТЪТИ, МОЩИ 'moci', НЖДИТИ/НОУДИТИ 'nutit' atd.

Velké množství stsl. slov psl. původu souviselo s lidskou pracovní činností, s výrobou, se získáváním obživy, s materiální kulturou a způsobem života. Byly to jednak názvy různých nástrojů jako СРЪПЪ / СРЪПЪ, СЕКЪРА, РАЛО 'rádlo', БРИТВА, МОТЪКА, МЕЧЪ, НОЖЪ, КОПИЕ, КЛЮЧЪ 'klíč', ЛОПАТА, ЖДИЦА 'udice', БИЧЪ, КОЛО, ВЕСЛО, ГЖЛИ 'housle' aj., a dále názvy různých zařízení, útvarů a produktů lidské činnosti, jako např. ДОМЪ, ХРАМЪ / ХРАМИНА 'dům', ХЛЪБЪ, ДВОРЪ, СТЬПЪ / СТЬПЪ 'sloup', КОЛЪ, ЖРЪДЪ / ЖРЪДЪ 'žerd', ДРЪКОЛЬ / ДРЪКОЛЬ 'kuj', СТЬНА, СТРЪХА, СТРОПЪ, ВРАТА, ДВЪРИ 'dveře', ПЛОТЪ, СТОЛЪ 'lavice', МИСА, СКРИНИА, ЛАДИ(И) 'loď', КОРАБЪ 'koráb', СЖДЪ 'nádoba, nástroj, úd', ПЖТЬ 'cesta', СТЬСА 'stezka', МОСТЪ, ІАМА, БРАЗДА, ПЕШЬ 'pec', МЪХЪ, СПОПЪ, КОТЪЛЪ 'kotel', ЖЗА/ЖЖЕ 'rousto', ПОІАСЪ 'rás', РЕМЕНЬ, ПЛАЩЪ, ПЛАТЪ 'záplata', РИЗА 'řiza, dlouhé roucho', САПОГЪ 'bota' atp.

Z praslovanštiny zdělala staroslověnština i značné bohatství sloves, která označovala různé pracovní akce a úkony, jako např. ПАСТИ 'pást', ОРАТИ, СЪ(ІА)ТИ, ПРАСТИ 'příst', РЪГИТИ, МЪГИТИ, МЕСТИ, МЛЪТИ, СЪЩИ 'sekat', ВИТИ 'vít', ЖАТИ 'žnout', ТРАСТИ 'třást', ОУЧИТИ, ПИСАТИ, ТЪКАТИ 'tkát', ВАЗАТИ 'vázat', ЛОВИТИ, СОУШИТИ amnj.

Rozsáhlá a diferencovaná byla dále v staroslověnštině terminologie archaických společenských vztahů, povolání, institucí apod., např. ЧЛОВЪКЪ, ЛЮДИЕ, ДЪТИ, ДЪВА

'dívka', ЖЕНА, МЖЖЪ, ВЪДОВА, СЛОУГА, ЖЕНИХЪ, НЕВЪСТА, БРАКЪ 'svatba', ВЪСЪ 'vesnice, obec', ГРАДЪ 'město', ВОЖДЪ 'vůdce', ВЛАСТИ 'vládnout', КЪНАСЪ 'kníže', КРАЛЪ, КОУПИТИ 'koupit', ЦЪНА, ДЛЪГЪ 'dluh', МЪЗДА, МЪРА, ПЪНАСЪ, МЪГО, ПЪРЪТИ 'přít se', СЖДЪ 'soud', ВИНА, ЦЮУЖДЪ 'cizí', ВРАГЪ 'nepřítel', ГОСТЪ 'host', zvláště pak terminologie příbuzenská jako РОДЪ, ПЛЕМА 'plémě', ОТЬЦЪ 'otec', МАТИ, СЪИПЪ, ДЪЩИ 'dcera', БРАТЪРЪ/БРАТЪ, СЕСТРА, СВЕКРЫ 'tchyně', ТЪСТЪ 'tchán', ЗАТЬ 'zeť', ВЪНОУКЪ, БАБА, ДЪДЪ, ТЕТЪКА aj.

Pro vyjadřování pojmů základních vlastností měla staroslověnština z praslovanštiny k dispozici škálu kvalifikujících adjektiv, především s významem polohy nebo míry prostorové a časové, např. ВЕЛИИ/ВЕЛИКЪ, МАЛЪ, ВЪСОКЪ, НИЗЪКЪ, МЛАДЪ, НОВЪ, СТАРЪ, ПЛЪНЪ/ПЛЪНЪ, ПРАЗДЪНЪ, ПОУСТЪ, ШИРОКЪ, ЖЪЗЪКЪ 'úzký', ТЪСНЪ, ДЛЪГЪ/ДЛЪГЪ, ПЛОСКЪ atd., ale i s jinými elementárními významy, jako např. БОСЪ, ЧИСТЪ, ДРАГЪ, ГОТОВЪ, БРЪЗЪ 'rychlý', БЪСТРЪ, КРИВЪ, РАВЪНЪ 'rovný', КРЪПЪКЪ 'silný', СЛАБЪ aj.

Rovněž elementární činnosti, procesy a stavy byly vyjadřovány starými slovesy jako БЪГИТИ, ИМЪТИ 'mít', БИТИ, ДАТИ, ГНИТИ, КЪГИТИ, БЪРАТИ, МЕТАТИ, ВЛЪЩИ 'vléci', ЛИТИ, КЛАТИ '(pro)klát', НЕСТИ, БОСТИ 'bodat, bodnout', БРАТИ СА 'bít se, zápasit, bojovat', ДЖТИ 'dout' a mnoha jinými.

K obecně potřebným slovům základního významu praslovanského původu patřila v staroslověnštině zájmena АЗЪ, ТЫ, МЫ, ВЫ, МОИ (tj. -jъ), ТЕОИ (tj. -jъ), СВОИ (tj. -jъ), НАШЪ, ВАШЪ, ЧИИ (tj. -jъ), СЪ 'tento', КЪТО, ЧЪТО, МЪНОГЪ, ВЪСЪ 'všechny', ТЪ 'ten', ОНЪ 'onen' aj. a dále základní číslovky ІЕДИНЪ, ДЪВА, ТРИЕ, ЧЕТЪРИЕ, ПАТЬ, ШЕСТЪ, СЕДМЪ, ОСМЪ, ДЕВАТЬ, ДЕСАТЬ, СЪТО, ТЫСАЩИ/ТЫСЪЩИ i číslovky řadové a druhové, např. ПРЪВЪИИ/ПРЪВЪИИ (tj. -jъ), ПАТЪ 'pátý', СЕДМОРЪ 'sedmerý' ap., předložky jako НА, ЗА, ВЪ, ОТЬ, БЕЗЪ, КЪ, СЪ atd., záporky НЕ a НИ, partikule ЛИ, spojky a, и, НЪ aj.

Stará slova religiózní a kultovní, jako třeba БОГЪ, КЛАТИ (СА) 'zaklínat se', ДИВО, ЧОУДО 'div', РАИ (tj. -jъ), СВАТЪ (pův. 'mocný, silný' v oblasti magie), КОЛАДА 'koleda' aj. byla zčásti využita v původním významu, zčásti byla sémanticky adaptována pro potřeby křesťanské věrouky.

Ze slov zděděných z praslovanštiny, ale rozšířených v 9.-11. stol. už jen na části slovanského jazykového území, pokládají se někdy za oblastní výrazy jihoslovanské (nebo jihovýchodoslovanské) slova jako САНА 'jinovatka', ЛАНИТА 'tvář', ВРАЧЪ 'lékař', БРАКЪ 'svatba', ВЪЖДА 'ocní víčko' aj., za moravismy nebo „moravo-panonismy“ slova jako РЪСНОТА 'pravda', АШОУТЬ 'nadarmo, zbytečně', ИНОКОСТЪ 'vyhnanství', БАЛИИ 'lékař', МИСА 'misa', НЕДЪЛА ЦЕВЪТЪНАІА 'květná neděle' aj., ale najít pevná kritéria pro staré teritoriální rozšíření slov domácího původu (nebo už v praslovanštině přejatých) je nemožné. Lokální příslušnost k jistému území prozrazují lépe lexikální jednotky cizího původu nebo kalky podle cizích modelů: k prostředí bulharskému prvky protobulharské, k prostředí moravsko-panonskému prvky latinsko-německé (viz § 156-157).

§ 153 Praslovanským dědictvím byly v staroslověnštině též typy a způsoby tvoření slov i konkrétní produktivní odvozovací afixy – sufixy a prefixy. V stsl.

slovní zásobě se uplatňuje na 100 afixů, s jejichž pomocí se tvořily lexikální jednotky přibližně od 850 slovních základů.

Slova vzniklá derivací, na níž se podílely afixy produktivní – tedy jako výtvoři aktuálního aktu tvoření slov a členy otevřené slovtvorné řady –, mohla být zčásti už praslovanská, zčásti však byla vytvořena až v samé staroslověnštině, a to většinou jako knižní výrazy potřebné k překladu těch slov v řeckých předlohách, pro něž formující se spisovný jazyk nenašel potřebný hotový ekvivalent v svém živém slovanském nářečním základu. Odlišit v derivátech tvořených produktivními odvozovacími afixy jednoznačně lexikální vrstvu praslovanskou od specificky staroslověnských neologismů však nelze.

Nejvlastnějším zdrojem tvorby nových slov v praslovanštině i staroslověnštině byla sufixace, tj. odvozování s pomocí slovtvorných přípon. Z produktivních sufixů lze ze stsl. kanonických památek uvést mj. slovtvorné přípony pro tvoření kolektiv a abstrakt / :

-НИЕ, např. ВРЪБИЕ / ВРЪБИЕ, ДЖБИЕ 'doubí, stromy', РАЖДИЕ / РОЖДИЕ 'rozdí, ratolesti, větve', СТЬБЛИЕ 'sláma, stéblo', ЗЕЛИЕ 'byliny', БЪЛИЕ 'byliny', ЖЪЗЛИЕ 'proutí', ПРЖТНИЕ 'proutí', ВЪТВИЕ 'větvoví', БРЪНИЕ / ВРЪНИЕ 'hlína, bláto', ТРЪНИЕ / ТРЪНИЕ, РЪПИЕ 'bodláčí', ЛОЗИЕ 'réva', ТРЪСТИЕ / ТРЪСТИЕ 'rákosí' aj.; НАСЛЪДИЕ 'dědictví', ПОРАДИЕ 'pořadí', ВЕСЕЛИЕ 'veselí, radost', НАСИЛИЕ 'násilí', БЕЗОУМИЕ 'nerozum, bláznovství', БЕЩАДИЕ 'bezdětnost', МИЛОСРЪДИЕ / МИЛОСРЪДИЕ 'milo-srdenství', БЕСТОУДИЕ 'nestydatost', ОБИЛИЕ 'hojnost', НЕВЪРЪСТВИЕ aj.; patří sem zejména též početná vrstva – okolo 1000 jednotek! – substantiv verbálních tvořených od trpných participií na -НЪ a -ТЪ nebo od slovesných základů rozšířených *n*-ovým nebo *t*-ovým sufixem, např. КОЛЪБАНИЕ, МЛЪЧАНИЕ / МЛЪЧАНИЕ, ПАДАНИЕ, СТРАДАНИЕ, БЛИСЦАНИЕ 'blýskání, záře, lesk', КОНЪЧАНИЕ, ПОВЪДАНИЕ, РЫДАНИЕ 'nářek, pláč', ДЪХАНИЕ, ЖЕЛАНИЕ 'přání', ДЪЛАНИЕ, ЗНАНИЕ, ПЛАСАНИЕ 'tanec', ПИСАНИЕ, СЛЪШАНИЕ, ЦЪЛОВАНИЕ 'pozdravení', ЧАГАНИЕ 'očekávání', ОУЧЕНИЕ, ЛЮБОДЪАНИЕ 'smilstvo', ПРЪЖДЕВЪЗЛЕГАННИЕ 'lehání na předních místech, tj. u stole', КРЪВОТОЧЕНИЕ 'krvotok', БОГОПОЗНАНИЕ, ЗАКОНОПРЪСТЪПЛЕНИЕ 'porušování zákona', ПЪТИЕ 'zřev', ОУБИТИЕ, ЖИТИЕ, БЪТИЕ 'bytí, existence', ПРОПАТИЕ / РАСПАТИЕ 'ukřižování' a mn. j.

-СТВО, např. ЧЛОВЪЧСТВО, КРЪСТИАНЫСТВО / КРЪСТИАНЫСТВО, ЖЕНСТВО, БРАТРСТВО / БРАТРСТВО, МЪНОЖСТВО, ПРОРОЧСТВО 'proroctví', РОЖДСТВО 'narodzení', ПОСЛОУШСТВО, СЖЦСТВО 'jsoucnost, podstata', ЧОУВСТВО 'cit', БЕЗБОЖСТВО, ОУБИСТВО 'zabití, vražda', БОУИСТВО 'pošetilost, bláznovství' aj.;

abstrakt od adjektiv:

-ОСТЬ, např. СЛАБОСТЬ, РАДОСТЬ, ТВРЪДОСТЬ / ТВРЪДОСТЬ, ХОУДОСТЬ, ГРЪДОСТЬ, НАГОСТЬ, ТАГОСТЬ 'tíha', ТИХОСТЬ, ЖАЛОСТЬ, ТЕПЛОСТЬ, НЪМОСТЬ, ЛЪНОСТЬ, СТАРОСТЬ, МЖДОСТЬ, ОСТРОСТЬ, КРОТОСТЬ 'mírnost', СЪИГОСТЬ;

abstrakt od sloves i jmen:

-Ъ, např. ЗАПАДЪ, ХОДЪ, СЖДЪ СПЕХЪ, СЛОУХЪ, ШОУМЪ, ГРОМЪ amj.;

-БЪ, -ОБЪ, např. СЖДЪБЪ 'úděl, osud', ЦЪЛЬБЪ 'léčení, uzdravení', ТАТЬБЪ 'krádež', СЛОУЖЪБЪ, ЗЪЛОБЪ aj.;

jmen nástrojů:

-ЛО, např. ЗРЪЦАЛО / ЗРЪЦАЛО, СЪДАЛО, РАЛО, ТОЧИЛО 'brus', НОСИЛО, СВЪТИЛО 'svítidlo', ВЕСЛО, РЫЛО aj.;

jmen činitelů nebo nositelů vlastností:

-ТЕЛЬ, např. ЖАТЕЛЬ 'žnec', ОУЧИТЕЛЬ 'učitel', МЖЧИТЕЛЬ, ГОУБИТЕЛЬ 'zhoubce', СВЪДЪТЕЛЬ 'svědek', ДЪЛАТЕЛЬ 'dělník', ИЗБАВИТЕЛЬ 'vykupitel', СЪПАСИТЕЛЬ, КРЪСТИТЕЛЬ / КРЪСТИТЕЛЬ 'křtitel', ВЪСЕДРЪЖИТЕЛЬ / ВЪСЕДРЪЖИТЕЛЬ 'všemocný, dosl. vše držící', ИДОЛОСЛОУЖИТЕЛЬ 'modloslužebník' aj.;

-АРЪ, např. РЫБАРЪ, ГРЪНЪЧАРЪ 'hrnčír', КЛОУЧАРЪ 'klíčník', ВИНАРЪ 'vinař', ВРАТАРЪ 'vrátný, dveřník', МЪТАРЪ 'publikán' aj.;

-ЦЪ, např. СЪЧЪЦЪ 'zabiják', БОРЪЦЪ 'bojovník', ПЛАСЪЦЪ 'tanečník', ЛЪСТЪЦЪ 'lštivec', ДАВЪЦЪ 'dárce', ПЪВЪЦЪ, ЛОВЪЦЪ, БОГОЛЮБЪЦЪ 'člověk milující Boha', БОГОСЛОВЪЦЪ, СРЪДЪЦЕВЪДЪЦЪ / СРЪДЪЦЕВЪДЪЦЪ 'znalec srdcí', СВЪЗДОЗЪРЪЦЪ 'hvězdopravec, astrolog', ИДРОПИШЪЦЪ 'rychlopišec', СОУХОТАДЪЦЪ 'ten, kdo se postí', СЛЪПЪЦЪ, СТАРЪЦЪ, БЕСТУДЪЦЪ 'nestyda', ХРОМЪЦЪ, ХЪТЪРЪЦЪ, СВАТЪЦЪ;

-(ЪН)ИКЪ, např. НАСЛЪДЪНИКЪ 'následovník, dědic', ПОБЪДЪНИКЪ 'vítěz', ПРОПОВЪДЪНИКЪ 'prorok', БЛАДЪНИКЪ 'tlachal, žvanil', ХОУЛЪНИКЪ 'utrhač, rouhač', СКЖДЪЛЪНИКЪ 'hrnčír', НАИМЪНИКЪ 'nájemník', ВИНЪНИКЪ, ЗАСТЪПЪНИКЪ, ГРЪШЪНИКЪ, РАТЪНИКЪ 'voják, válečník', КЛЕВЕТЪНИКЪ, ПЪТЪНИКЪ 'poutník', РАБОТЪНИКЪ, НЕНАВИСТЪНИКЪ, ПОСТЪНИКЪ 'ten, kdo se postí', НАСТАВЪНИКЪ 'vedoucí, představený, mistr', ЗАКОНОПРЪСТЪПЪНИКЪ 'přestupník zákona' aj. – celkem 150 slov;

-ИЦА, např. ПРОРОЧИЦА 'prorokyně', ВЛАДЪЧИЦА 'vládkyně', МЖЧЕНИЦА, ЦЪСАРИЦА, ВРАТАРИЦА, ОУЧЕНИЦА, БЛЖДЪНИЦА 'nevěstka, smilná žena', ГРЪШЪНИЦА atd.;

názvů potomků a mláďat:

-ИЩЪ, např. ГРЪЛИЧИЩЪ 'mladá hrdlička', ОТРОЧИЩЪ 'děťátko', ДЪТИЩЪ 'děťátko', МЛАДЪНИЩЪ 'mládenec', КОЗЪЛИЩЪ 'kůzlátko';

-А (< *-ent-), např. ЖРЪБА 'hřibě', ОВЪЧА 'jehně', АГНА 'jehně', ОСЪЛА 'oslátko', ОТРОЧА 'dítě', КОЗЪЛА 'kůzle', КЛЮСА 'tažné zvíře, soumar' aj.

názvů míst:

-ИЩЕ, např. СЖДИЩЕ 'soudní stolice', ГРОБИЩЕ 'hrob', ЖИЛИЩЕ 'příbytek, bydliště', ПРИБЪЖИЩЕ 'útočiště', ГНОИЩЕ aj.;

deminutiv:

-ЪЦЪ, např. ОБЛАЧЪЦЪ 'obláček', СЖЧЪЦЪ 'tříška', ГРАДЪЦЪ 'městečko', ТЕЛЪЦЪ 'telátko', ПЪТЕНЪЦЪ / ПЪТЪНЪЦЪ 'ptáček', ЦВЪТЪЦЪ 'kvítek', КОВЪЧЕЖЪЦЪ 'skříňka' atd.;

adjektiv široce vztahových:

-ЪНЪ, např. ЧОУДЪНЪ 'podivný, podivuhodný', БЛЖДЪНЪ 'smilný', БРАЧЪНЪ 'svatební', ЗЖЪНЪ 'zubní', ПОДОБЪНЪ 'náležitý', СРЪДЪЧЪНЪ / СРЪДЪЧЪНЪ 'srdeční', АЛЪЧЪНЪ 'lačný', РЖЧЪНЪ 'ruční', БЪДЪНЪ, ЖАДЪНЪ 'žíznlivý, žádostivý', ОУГОДЪНЪ 'milý', ПЛОДЪНЪ, РАЗОУМЪНЪ, ШОУМЪНЪ, ГРОМЪНЪ, БЕЩИСЛЪНЪ 'nescíslný', БЕЗИМЕНЪНЪ 'bezejmenný', ПЛЪТЪНЪ 'tělesný', ЧЪСТЪНЪ, РАДОСТЪНЪ, ДОУШЕВЪНЪ, КЪНИЖЪНЪ 'sčetylý, vzdělaný' atd. – celkem na 700 slov;

-ЬНЬ, např. ПОСЛѢДЬНЬ, СРѢДЬНЬ, ГОСПОДЬНЬ 'ráně', ДОЛЬНЬ, ВЕЧЕРЬНЬ, ИСКРЬНЬ 'bližní', БРАТРЬНЬ 'bratrův' aj.;

-ЬСКЪ, např. ВРАЧЬСКЪ 'lékařský', РАВЬСКЪ, ЧЛОВѢЧЬСКЪ, МЖЧЕНИЧЬСКЪ 'mučednický', ДѢВИЧЬСКЪ 'panenský', ПРОРОЧЬСКЪ 'prorocký', ЯЗЫЧЬСКЪ 'pohanský', ЖЕНЬСКЪ, МОРЬСКЪ, ЗЕМЬСКЪ, БОЖЬСКЪ atd., často též od vlastních jmen místních; celkem více než 100 lexikálních jednotek;

adjektiv posesivních:

-ОВЪ/-ЮВЪ, např. ЖЕНИХОВЪ, СЪПАСОВЪ 'spasitelův', ПАСТОУХОВЪ, ЛЬВОВЪ, КИТОВЪ 'velrybí', ВРАЧЕВЪ 'lékařův', ОУЧИТЕЛЕВЪ, СЪПАСИТЕЛЕВЪ, ЦѢСАРИЕВЪ aj.; často od osobních jmen vlastních;

-ИНЪ, např. БОГОРОДИЧИНЪ, ВОЈЕВОДИНЪ, НЕПРИТЯЗИНЪ 'ďáblův', ЗМИИНЪ 'dračí, hadí' aj.; často od jmen vlastních osobních na -а;

-Ъ (< *-jъ), např. КЪНАЖЪ 'knížete, knížecí', МЖЧЕНИЧЪ 'mučedníkův, mučednický', ЧЛОВѢЧЪ 'člověka, lidský', ГРѢШЬНИЧЪ 'hříšníkův', СТАРЬЧЪ 'starcův, stařecký', ОТЪЧЪ 'otcův, otcovský', ПРОРОЧЪ 'prorokův, prorocký', ГОВАЖДЪ 'hovězí', ВЕЛЬБЪЖДЪ 'velbloudův, velbloudí' aj.; tvořila se i od osobních jmen vlastních;

adjektiv v širokém smyslu kvalifikujících:

-(ЪЛ)ИВЪ: ЗЪЛОБИВЪ, РѢЧИВЪ 'řečný, umluvený', ПРАВЪДИВЪ, МЛЪЧАЛИВЪ / МЛЪЧАЛИВЪ, ТРЪПѢЛИВЪ / ТРЪПѢЛИВЪ, ЗАВИДЪЛИВЪ, ЗАВИСТЪЛИВЪ, ГНѢВЪЛИВЪ, ЛѢНИВЪ, ГЖГЪНИВЪ 'huhňavý, koktavý', СТРАШИВЪ 'ustrášený' atd., celkem na 100 lexikálních jednotek;

adverbií od adjektiv:

-О/-Е, např. ДОБРО 'dobře', ПРАВО 'správně', ПРИЛЕЖНО 'pilně', ДОСТОИННО, ГОРЬКО 'hořce', МАЛО, СКОРО 'rychle', ПРИСНО 'vždy'; ТОУНІЕ 'zdarma, nadarmo', БОЛЕ 'více', ВАЩЕ 'více', ВЪШЕ 'výše', МЪНІЕ 'méně', ДРЕВЛЕ 'dříve', ДОБРѢІЕ 'lépe', СКОРѢІЕ 'rychleji' atd.; jsou to vlastně tvary totožné s nom. sg. neutra ve skloňování jmenném, tvar na -'e s komparativem;

-Ѣ, např. НЕДОБРѢ, ЗЪЛѢ, САМОХОТЪНѢ 'dobrovolně' aj.;

-Ы (od adjektiv na -ЬСКЪ, tedy -ЬСКЫ), např. СЛОВѢНЬСКЫ, ПЬСЬСКЫ 'jako pes, psovsky', ВРАЖЬСКЫ 'nepřátelsky' aj.;

sloves denominativních a zejména deverbativních imperfektiv:

-АЕ- прѣз.: -а-/а-/ва- inf., např. ДѢЛАТИ, ИГРАТИ, СТЖПАТИ, ВЕЧЕРІАТИ, СЪБИРАТИ, ПОМАГАТИ, ПРОПИНАТИ 'křížovat', ВАРИАТИ 'čekat', ПОКЛАНАТИ, СТРѢЛАТИ, ОУКРѢПЛАТИ 'upevňovat, posilovat', СЪМАТРИАТИ 'dívat se', СЪМѢШАТИ 'směšovat' amnj.;

kauzativ (tj. sloves označujících 'způsobit, aby' nebo 'učinit nějakým'), iterativ a denominativ: -И- прѣз.: -и- inf., např. ВѢСИТИ, ТѢШИТИ, БОУДИТИ, ТОЧИТИ 'posílat', ЧИСТИТИ, ВОЗИТИ, ВОДИТИ, НОСИТИ, ВЛАЧИТИ, ВЛЖДИТИ 'bloudit', МѢРИТИ, ПРИГВОЗДИТИ 'přibít hřebíky', ВЪЗВЕЛИЧИТИ 'velebit', ВЕСЕЛИТИ, ВЪГЛАЖБИТИ 'ponořit', ВЪЗВЪШИТИ aj.;

stavových sloves (označujících 'být nebo stát se nějakým'):

-И- прѣз.: -Ѣ- inf., např. БЪДѢТИ, ТРЪПѢТИ / ТРЪПѢТИ, МЪНѢТИ 'domnívat se', СМРЪДѢТИ / СМРЪДѢТИ, ОНѢМѢТИ, РАЗОУМѢТИ, ОСКЖДѢТИ 'zchudnout', ОСЫРѢТИ 'srazit se, zesýřet' aj.

Ze staroslověnských sufixů, v jejichž užívání se zrcadlí teritoriálně nářeční diference pozdní praslovanštiny, lze mimo jiné uvést sufixy

-ЪСТВІЕ, který měl silnou oporu v místním jazykovém úzu staré Moravy a jemuž se tu dávala zčásti přednost před synonymním -ЪСТВО, srov. dublety z kanonických památek, např. ЧОУВЪСТВІЕ // ЧОУВЪСТВО 'cit', СЪВѢДѢТЕЛЪСТВІЕ // СЪВѢДѢТЕЛЪСТВО 'svědectví', ЦѢСАРЪСТВІЕ // ЦѢСАРЪСТВО 'království', ВЕЛИЧЪСТВІЕ // ВЕЛИЧЪСТВО 'velikost, majestát', БОГАТЪСТВІЕ // БОГАТЪСТВО, ОТЪЧЪСТВІЕ // ОТЪЧЪСТВО 'vlast, otčina', ПИАНЪСТВІЕ // ПИАНЪСТВО 'opilství' aj. a bez dublet v kanonických památkách ПРИШЪСТВІЕ 'příchod', ПОДОВЪСТВІЕ 'podoba', ПЖТЪШЪСТВІЕ 'putování', nebo naopak ДѢВЪСТВО 'panenství', БОУИСТВО 'pošetilost, bláznovství', БАЛЪСТВО 'lék', ПОСЛОУШЪСТВО 'svědectví, důkaz', ОУБИИСТВО 'vražda' aj.;

denominativní -ЪСТВОВАТИ a též méně produktivní -ЪНОВАТИ, které měly knižní charakter a v živém úzu staré Moravy byly neobvyklé, např. СЪВѢДѢТЕЛЪСТВОВАТИ 'svědčit', ДАРЪСТВОВАТИ, ВѢРЪСТВОВАТИ, ЦѢСАРЪСТВОВАТИ 'kralovat, vládnout', ПОСПѢШЪСТВОВАТИ 'přispívat, podporovat' amnj.; БѢСЪНОВАТИ СМ 'být posedlý zlým duchem', БЕЗАКОНЪНОВАТИ 'jednat bezbožně, dopouštět se nepravostí', ЛЖКАВЪНОВАТИ 'páchat zlo, strojit úklady' aj.;

-ЧИ(И), který byl protobulharského (tj. turkotatarského) původu a měl oporu v živém jazykovém úzu Slovanů bulharských, např. СОКАЧИ(И) 'kuchař', КОРАБЪЧИ(И) 'lodník, námořník', КРЪМЪЧИ(И) 'kormidelník', КЪНИГЪЧИ(И) 'písmák, učenec', ШАРЪЧИ(И) 'malíř' aj.

§ 154 Pro tvoření slov prefixací měla staroslověnština k dispozici tento repertoár prefixů zděděných z praslovanštiny: БЕЗ-, ДО-, ИЗ-, НА-, НАДЪ- НЕ-, О-/ОБ-, ОТЪ-, ПО-, ПОДЪ-, ПРѢ-, ПРѢДЪ-, ПРИ-, ПРО-, РАЗ-, СЪ-, ОУ-, ВЪ-, ВЪЗ-, ЗА-. S jejich pomocí se tvořily odvozeniny především od simplicíí, u nichž se prefixací modifikoval jak jejich lexikální význam, tak i vid: prefixací vznikala z imperfektiv perfektiv, např. БРАНИТИ ipf. 'bránit, zabraňovat' → ВЪЗБРАНИТИ 'zabránit, překazit'; doložené ВЪЗБРАНИАТИ ipf. 'bránit, zabraňovat' nevzniklo prefixací simplicia *БРАНИАТИ (to ani neexistuje), ale sufixací: pf. ВЪЗБРАНИТИ → ipf. ВЪЗБРАНИАТИ. Prefixy byly též u základů jmenných, zvl. БЕЗ-, ПО-, ПРѢ-, ПОДЪ-, НА-, např. БЕЗВОДЪНЪ 'bezvodý', НАВЕЧЕРІЕ 'předvečer, vigilie', ПОДЪНОЖІЕ, ПОМОРИЕ, ПРѢПОДОВЪНЪ 'blahoslavený, svatý' aj.

Stsl. slovesa jsou doložena především s těmito prefixy:

ИЗ(Ъ)-/ИС(Ъ)-, např. И(С)ЦѢЛИТИ 'uzdravit', ИСХОДИТИ, ИЗИТИ, ИСКОЧИТИ 'vyskočit', ИСКОУПИТИ 'vykoupit', ИЗГОУБИТИ 'zahubit, ztratit', ИЗДАТИ 'vydat', ИЗБИРАТИ 'vybírat', ИЗЛѢСТИ 'vylézt', ИЗЛИТИ 'vylít' amnj.;

НА-, např. НАЧАТИ 'začít', НАКЛАСТИ, НАЛАЦИ 'napnout tětívu', НАЛОЖИТИ, НАМОЧИТИ, НАПИТАТИ/НАПИТѢТИ 'nakrmit', НАПЪСАТИ, НАПЛЬНИТИ amnj.;

о-/об-, např. ОБЪСИТИ, ОБАЗАТИ 'ovázat', ОБИТИ '1. obejít, 2. zavinout', ОБЛИВАТИ, ОБЛЪСТИТИ, ОБЛОБЪЗАТИ/ОБЛОБЪЗАТИ 'políbit', ОБНАЖИТИ, ОБНОВИТИ, ОБЖРОДЪТИ 'zhloupnout, rozbyt rozum' amnj.;

от(ъ)-, např. ОТЪДАТИ 'vrátit, odpustit', ОТРЪШИТИ 'uvolnit, odvázat', ОТЪКРЫТИ, ОТЪМЪСТИТИ 'pomstít se', ОТЪМЪГИТИ, ОТЪПОУЩАТИ, ОТЪРЪЗАТИ, ОТЪСТАВИТИ, ОТЪВАЛИТИ amnj.;

по-, např. ПОБЪДИТИ 'zvítězit', ПОБЪДЪТИ 'chvíli bdít', ПОЧОУДИТИ СЯ 'podivít se', ПОДАТИ, ПОГЛАДИТИ, ПОГАСИТИ 'uhasit, zhasit', ПОГРЕТИ 'pohřbít', ПОКАЯТИ СЯ 'kát se', ПОКРОПИТИ, ПОЛОЖИТИ, ПОЛОУЧИТИ 'obdržet', ПОМАЗАТИ, ПОНИКНЖТИ 'sklonit hlavu', ПОСРАМИТИ СЯ 'zastydět se' amnj.;

прѣ-, např. ПРѢЛОМИТИ, ПРѢМОЩИ 'přemoci', ПРѢНЕСТИ, ПРѢДОЛЪБИТИ 'překonat', ПРѢПОАСАТИ 'opásat', ПРѢСКОЧИТИ, ПРѢСТАТИ, ПРѢСТЪПНИТИ, amnj.;

при-, např. ПРИБЛИЖИТИ СЯ, ПРИЯТИ 'přijmout', ПРИЧАСТИТИ СЯ 'účastnit se', ПРИДАТИ, ПРИЛЪПИТИ, ПРИИТИ, ПРИГВОЗДИТИ 'přibít hřebíky', ПРИКЛОНИТИ, ПРИНОУДИТИ 'přinutit', ПРИСАСАТИ 'přisahat', ПРИСТАВИТИ aj.;

про-, např. ПРОБОСТИ 'probodnout', ПРОБИТИ, ПРОДАТИ, ПРОГЛАГОЛАТИ 'promluvit, začít mluvit', ПРОГОНИТИ, ПРОХЛАДИТИ, ПРОИТИ, ПРОКОПАТИ, ПРОКЛИНАТИ, ПРОПОВѢДАТИ 'zvěstovat, kázat', ПРОРЕЦИТИ 'prorokovat', ПРОСЛЪЗИТИ СЯ/ПРОСЛЪЗИТИ СЯ 'plakat, zaslzet', ПРОТЕСАТИ, ПРОЗАБНЖТИ 'vzejít' aj.;

раз-/рас-, např. РАСХЪТИТИ, РАСЖДИТИ 'rozsoudit', РАСПАТИ 'ukřížovat', РАСТРЪГНЖТИ/РАСТРЪГНЖТИ, РАСЫПАТИ 'rozsypat', РАЗДЪРАТИ 'rozedrat, roztrhat', РАЗДРОУШИТИ 'zničit, rozbít', РАЗГНѢВАТИ СЯ, РАЗГРЪДЪТИ СЯ 'zpyšnět', РАЗЛЖИТИ, РАЗОРИТИ 'rozrušit, rozbít', РАЗВРЪСТИ 'otevřít' aj.;

съ-, např. СЪКАЗАТИ, СЪКОНЫЧАТИ 'ukončit', СЪКРЫТИ, СЪЛАГАТИ 'skládat, ukládat', СЪЛАЗИТИ, СЪЛЪГАТИ 'zalhat', СЪМЪСИТИ, СЪМАСТИ СЯ 'zmást se, polekat se', СЪМИРИТИ, СЪНЪСТИ, СЪНИТИ 'sejít, sestoupit', СЪПИСАТИ 'sepsat, napsat' aj.;

оу-, např. ОУМЖЧИТИ, ОУМЛЪКНЖТИ/ОУМЛЪКНЖТИ, ОУМОРИТИ, ОУПРАЗНИТИ, ОУРЪЗАТИ, ОУСѢКНЖТИ, ОУСЛЪШАТИ, ОУСМИАТИ СЯ, ОУСЖМЪНЪТИ 'zapochybovat', ОУСТАТИ, ОУСТРОИТИ 'připravit, zaříditi', ОУСОУШИТИ aj.;

въ-, např. ВЪДАТИ, ВЪКОУСИТИ 'okusit', ВЪДВОРИТИ СЯ 'usídlit se, usadit se', ВЪЛЪСТИ, ВЪЛИАТИ 'vlévat', ВЪЛОЖИТИ, ВЪМЪСТИТИ 'umístiti', ВЪНЪМАТИ 'vnímat', ВЪПАСТИ 'upadnout', ВЪПЛЪТИТИ СЯ 'vtělit se' aj.;

въз-/вѣс-, např. ВЪСКОУРИТИ СЯ 'začít kouřit', ВЪСКРЪСИТИ, ВЪСПЛАНЖТИ, ВЪСПРОСИТИ 'poprosit, požádat', ВЪСТРЪБИТИ 'roztroubit, vytroubit', ВЪЗБРАНИТИ 'zabránit', ВЪЗБОУДИТИ, ВЪЗДАТИ 'vrátiti, odplatit', ВЪЗДЪХАТИ, ВЪЗАТИ 'vzít', ВЪЗИТИ 'vyjít vzhůru, vzejít', ВЪЗЪПИТИ 'zvolat, vzkřiknout' aj.;

за-, např. ЗАЧАТИ 'začít', ЗАИТИ, ЗАКЛАТИ 'zabít', ЗАКРЫТИ, ЗАМАЗАТИ, ЗАМОРИТИ 'usmrtit', ЗАПАЛИТИ, ЗАПЛЪВАТИ 'poplivat', ЗАПОВѢДАТИ 'přikazovat/přikázat', ЗАПРЪТИТИ 'zakázat', ЗАТЪКАТИ 'zavírat uši', ЗАТВОРИТИ aj.;

Z teritoriálních rozdílů v užívání prefixů lze uvést prefix въ-, který se jako moravismus objevuje u několika málo sloves v PsSin a Cloz proti jinak obvyklému из-/ис-, např. ВЪГОНИТИ, ВЪГЪНАТИ, ВЪИНЕСТИ, ВЪКРЪЩИТИ 'vyhodit', ВЪРИНЖТИ 'vyrazit, vyhnat'.

§ 155 Charakteristickou složku slovní zásoby staroslověnské tvoří kompozita, tj. lexikální jednotky spojující vjedno dva kořenové morfémy; v stsl. kanonických památkách je více než 600 takových složenin, z větší části kalků, tj. napodobenin vzniklých podle řeckých předloh. V praslovanštině byl sice princip kompozice známý též, ale při tvoření slov se ho neužívalo příliš často; bylo tomu tak hlavně při tvoření vlastních jmen a společenské terminologie, srov. СВАТОПЛЪКЪ, ВОЮВОДА apod.

Stsl. kompozita, většinou knižní neologismy, jsou doložena už v textech biblických, např. МАЛОВѢРЪ řeč. *oligopistos* 'malověrný, nevěřící', ПАКЪВЪГИТИЕ řeč. *paliggenesia* 'znovuzrození', СЪРЕВРОЛЮБЪЦЪ řeč. *philarguros* 'hamizný člověk', DOSLOVA 'milovník stříbra', ЗАКОНООУЧИТЕЛЪ řeč. *nomodidaskalos* 'učitel zákona', ЖЕСТОСРЪДИЕ/ЖЕСТОСРЪДИЕ řeč. *sklērokardia* 'tvrdost, zatvrzelost srdce', ДЕСАТЬ-СТРОУНЪНЪ řeč. *dekakhordos* 'desítistrunný', ЛИХОИМЪСТВО řeč. *pleonexia* 'prospěcháství, zlístnost, lakota', ЧЕТВЕРЬТОВАЛЪСТЬЦЪ/ЧЕТВЕРЬТОВАЛЪСТЬНИКЪ/ЧЕТВЕРЬ- řeč. *tetrarkhēs* 'čtvrtník, místokrál', ЧЛОВѢКОУБИНИЦА řeč. *anthrōpoktonos* 'vrah', doslova vlastně 'lidozabíječ', КОКОТОГЛАШЕНИЕ/КОУРОГЛАШЕНИЕ řeč. *alektorophōnia* 'kuropění', ЛЪЖЕСЪВѢДЪТЕЛЪ řeč. *pseudomartus* 'falešný, křivý svědek', ВИНОПИНИЦА/ВИНОПИВЪЦА řeč. *oinopotēs* 'píják vína', ЗЪЛОСЛОВИТИ řeč. *kakologein* 'zlořečit, zle o někom mluvit', БРАТРОЛЮБИЕ/БРАТРОЛЮБЪСТВО řeč. *philadelphia* 'bratrská láska', ИНОПЛЕМЕНЪНИКЪ řeč. *allophulos* 'cizinec, cizozemec, barbar', ВЕЛЕРЪЧИВЪ řeč. *megalorrēmōn* 'mnohomluvný, vychloubavý', ЗАКОНОДАВЪЦЪ řeč. *nomothētēs* 'zákonodárce' aj.

2. VLIV CIZÍCH JAZYKŮ NA SLOVNÍ ZÁSObU STAROSLOVĚNŠTINY

§ 156 Staroslověnština byla jak gramaticky, tak i lexikálně založena na živém jazykovém podnoží pozdně praslovanských nářečí balkánských Slovanů. Faktická slovní zásoba (jako soubor hotových lexikálních jednotek) lidových dialektů ani hypotetického ústního dialektu kulturního nebyla však ani zdaleka způsobilá k tomu, aby mohla uspokojit všechny komunikativní nároky, před něž byl náhle postaven jazyk spisovný. Slovník živé řeči lidové reagoval na elementární životní situace, problémy výroby a konzumu, základních lidských vztahů a prosté lidové kultury. Slovník jazyka spisovného naproti tomu musel řešit sdělné potřeby v oblasti filozofie a teologie, práva a soudobé vědy, vysoké kultury a civilizace; musel být proto podstatně doplněn o potřebné výrazy, zvláště též speciální terminologické povahy.

Bezprostřední komunikativní požadavky v oblasti lexika kladly tvůrcům nejstaršího slovanského spisovného jazyka texty předloh, z nichž překládali, tj. v naprosté většině texty psané kultivovaným a v tisíciletém literárním užívání vytříbeným jazykem řeckým. Proto byla hlavní inspirátorkou doplňování stsl. slovní zásoby právě **řečtina**. Jejím vlivem byl lexikální fond staroslověnštiny jakožto nově vznikajícího jazyka spisovného rozhojněn v podstatě trojím způsobem:

1. Domácí slova dotud existující byla přizpůsobena novým sdělným potřebám po stránce významové. Sémantická adaptace starých slovanských slov se v staroslověnštině uskutečňovala jako nadměrná sémantická identifikace stsl. překladu s jeho řeckým protějškem, umožněná původním společenstvím aspoň jednoho sémému: jestliže se slovanské slovo shodovalo primárně s některým řeckým ve významu *a*, mohlo sekundárně získat i významy *b*, *c*...*n* své řecké předlohy, které předtím nemělo. Mnohá stará slovanská slova tak nabyla v stsl. překladech nově celou sémantickou škálu (nebo její část) svých řeckých originálů, jejich polysémii i s významy přenesenými. Např. stsl. *слово* odpovídalo od původu řec. *logos* ve významu 'základní samostatná pojmenovací jednotka řeči', ale v staroslověnštině rozšířilo svou sémantiku o všechny filozofické a teologické významy své řecké předlohy, tj. 'pojem, princip, Bůh' atd., které mu původně vlastní nebyly. Slovo *вина* spojoval s řec. matricovým *aitia* původní význam 'provinění', v staroslověnštině se však jeho významové rozpětí zvětšilo o další významy 'příčina' a 'věc, záležitost (causa)' podle řecké předlohy. Slovo *отъць* označovalo jako překladový ekvivalent řec. *patēr* nejen 'rodiče mužského pohlaví', ale sekundárně i 'svatý, mnichy, biskupy nebo raně křesťanské náboženské spisovatele'. Slovo *чътєннє* označuje v staroslověnštině podle řec. originálu *anagnōsis* nově též 'kázání', pl. *силы* podle řec. *dunamis* též 'zázraky, divy' atd. Případy tohoto druhu se označují jako *sémantické kalky*.

2. V staroslověnštině bylo využito základního domácího jazykového materiálu, tj. repertoáru starých slovanských kořenových i relačních morfémů a pravidel jejich spojování, k tvorbě nových, do té doby v slovanštině neexistujících slov, a to jak

odvozováním, tak zejména i kompozicí – viz § 155. Případy tohoto druhu se označují jako (*slovotvorné*) *kalky*.

3. Nesmazatelnou pečeť vtiskla konečně řečtina do stsl. slovní zásoby v podobě celé početné vrstvy přímých výpůjček; v nejstarších biblických překladech je přejato asi 150 apelativ a další vrstva jmen vlastních cizího původu a odvozených od nich adjektiv. Staroslověnština získala přejímáním z řečtiny potřebný soubor speciálních termínů teologických, filozofických, právních, přírodovědných a literárních, názvů „biblických“ reálií atd., jako *адъ* 'podsvětí, říše mrtvých', *аєръ* 'vzduch', *акридъ* 'kobylička, saranče', *акровоуєтнѣ* 'neobřezání', *акротомъ* 'skála, skalisko', *алабастръ* 'alabastrová nádoba', *анъгѣль/ангѣль* 'anděl, posel', *ароматъ* 'vonná mast', *архиєрєи* 'velekněz', *архитектонъ* 'stavitel', *архитриклинъ* 'vrchní správce hostiny', *афєдронъ* 'stoka, záchod', *варъваръ* 'barbar, cizinec', *власфимнѣ* 'rouhání', *газофилакнѣ* 'pokladnice', *гнафєи* 'bělič', *євангєлиє* 'evangelium', *єпєндитъ* 'oděv', *єпископъ /єпискоупъ* 'biskup', *игѣмонъ* 'vladař', *иєрєи/иєрѣи* 'kněz', *икономъ* 'správce, hospodář', *впокритъ /ипокритъ* 'pokrytec', *катапєтазма* 'орона', *кнєвотъ* 'schránka, skříňka', *китъ* 'velryba', *лєнтни* 'lněná rouška', *литургнѣ* 'liturgie', *мврор/мврѣ* 'myrha, vonná mast', *олокавѣтома* 'zápalná oběť, celopal', *онагръ* 'divoký osel', *параклитъ* 'ochránce, přímluvce, utěšitel', *пирѣ* 'mošna, brašna', *порѣфвѣра* 'purpur, nach', *псалъмъ* 'žalm', *сикѣра* 'orojný nápoj', *сканѣдалъ* 'pohoršení', *скинни/скиннѣ* 'stan, chatrč', *тектонъ* 'tesař', *титль* 'titul, nadpis', *трапєза* 'stůl', *тоумѣпанъ* 'tympan, buben', *философъ* 'filozof', *финикъ* 'palma', *хитонъ* 'spodní roucho', *хламида* 'svrchní roucho, plášť' aj.

4. Na rozdíl od kalků a výpůjček byly v staroslověnštině jen výjimečným a zcela zanedbatelným jevem útvary hybridní, tj. kompozita zčásti přeložená a zčásti přejatá; je možno ilustrovat je vzácným mimokanonickým *идоложьрьць/идолотръбьникъ* řec. *eidōlolatrēs* 'modloslužebník, modlář'; vedle něho je v témže významu doložen i kalk *коумирослоужитєль* a výpůjčka *идололатръ*.

§ 157 Kromě řečtiny měla na stsl. slovní zásobu největší vliv

1. **Latina**. Zdrojem lexikálních latinismů v staroslověnštině bylo

a) znění řeckých předloh, jejichž výpůjčky z latiny zůstaly nepřeloženy i v staroslověnštině v případech jako *кєнтоурѣионъ* řec. *kentouriōn* z lat. *centurio* 'setník', *коустоднѣ* řec. *kustōdia* z lat. *custodia* 'stráž', *кнѣсъ* řec. *kēnsos* z lat. *census* 'daň, dávka', *кєсаръ* řec. *kaisar* z lat. *Caesar* 'císař', *прєторъ/прѣторъ* řec. *praitōrion* z lat. *praetorium* 'pretorský palác' aj.;

b) kulturní dialekt zčásti už Slovanů balkánských, kteří přicházeli do styku nejen s latinou literární, nýbrž i s balkánským živlem už románským, takže z jejich řeči se mohla uplatnit v slovanském spisovném jazyce slova jako *поганъ* z lat. *paganus*, kdežto v řec. předlohách je *ethnikos*, *barbaros*, *ta ethnē* (a tato slova se překládají též stsl. *варъваръ*, *язъикъ*, *язъичьникъ*, *єлинъ*), *олѣтаръ* z lat. *altar(e)*, kdežto v řec. předlohách je *thusiastērion*, *hierateion* (a tato slova se překládají též stsl. *жьртвѣникъ*, *трѣбнѣ*, *трѣбьникъ*, *трапєза*) 'oltář', *оцѣтъ* z lat. *acetum*, kdežto v řec. je *oxos* 'ocet', *клеврѣтъ* z lat. *collibertus*, kdežto v řec. před-

lohách je *sundoulos*, *homodoulos* (a tato slova se překládají též stsl. (по)друугъ) 'spoluslužebník' aj.;

c) zčásti Slovanů moravských a panonských, např. *комъкати* z lat. *communicare*, v stsl. textech jinak běžněji *вѣзимати*, *причащати* *са* 'přijímat svátost oltářní', *къмотра* z lat. *commater*, *мънихъ* z lat. *monachus*, v stsl. textech jinak běžněji *калоугѣръ*, *чръноризьць*, *чръньць* 'mnich', *мыша* v Kij z lat. *missa* a stsl. jinak běžněji *слоужьба*, *слоужение*, *литоугниа*, dále z Kij *оплатъ* z lat. *oblata* (n. pl.) 'obětní dary', *прѣфация* z lat. *praefatio* 'preface'; z moravsko-panonského prostředí pochází též slovo *всьеомогъи* (tj. -*жь*) 'všemohoucí', kalk dle lat. *omnipotens*, kdežto řec. atribut boha *pantokratōr* dal vznik jinému stsl. kalku, totiž *всьедръжан* (tj. -*жь*), *всьедръжителъ* / *всьедръ*.

2. Stará horní němčina působila na stsl. slovní zásobu jednak jako prostředník pro přejetí některých výrazů původu latinského, jako např. *папезь*, *попъ*, *постъ*, zčásti jako primární zdroj výrůžek *рванниа* 'dary' ze sthněm. *arvanī* a *всьждъ* 'přijímání (liturgicky)' ze sthněm. *wizzōd* (pokud toto slovo nemá jinou etymologii) a kalku *неприазнь* (tj. *unholda*) 'dábel'.

3. Řeckým prostřednictvím vnikla do stsl. lexika i slova jiného původu, z nichž zejména charakteristické jsou **hebraismy** *аминь* řec. *amēn* 'amen', *геона* řec. *geena* 'peklo', *мамона* řec. *matōnas* 'mamona, majetek', *маньна* řec. *manna* 'mana', *месиа* řec. *Messias* 'mesiáš', *пасха* řec. *paskha* 'velikonoce, velikonoční beránek', *сатъ* řec. *saton* 'měřice, korec', *ввссонъ* 'jemné plátno' aj.

4. **Turkotatarského** původu jsou slova tvořená prabulharským sufixem -*чи(и)*, dále *санъ* 'hodnost, důstojenství', *бъла* 'pán' a možná i *чрътогъ* 'palác, sál, komnata', i některá slova **orientálního** původu jako *висьръ* 'perla' aj. nebo **arabského** původu jako *срочица* 'spodní oděv, tunika'. Vnikla do spisovného jazyka z živé řeči slovanského obyvatelstva východní části balkánského prostoru.

3. ZMĚNY V SLOVNÍ ZÁSOBĚ V SOUVISLOSTI S VÝVOJEM TEXTŮ

§ 158 V slovní zásobě kánonu stsl. památek se odráží vývoj textů i vývoj a nářeční diferenciací živé jazykové situace, v níž se staroslověnštiny užívalo – v různých dobách a na různých částech slovanského teritoria – jako jazyka spisovného. Růst synonymie v souvislosti se stále extenzivnější překladatelskou a spisovatelskou činností a s účastí stále většího počtu literátů z různých míst slovanského jazykového světa byl zčásti kompenzován sekundárním potlačováním některých slov v starých textech při jejich novém opisování a jejich nahrazováním synonymními protějšky. V této souvislosti se pak někdy mluví o dvou lexikálních vrstvách v kanonických památkách, starší a mladší, respektive o výrazech „hlaholských“ a „cyrilských“.

Rozdíly mezi oběma vrstvami se projevovaly

1. u řady dvojic slov domácího původu, např. u těchto párů synonym (na prvním místě je uveden příslušník „starší“ vrstvy): *братръ* – *братъ*, *братъникъ* – *братаръ*, *животъ* – *жизнь*, *балии* – *врачь* 'lékař', *миса* – *блюдо* 'mísa', *болие* – *ваще* 'více', *болѣзнь* – *недѣгъ* 'nemoc', *брань* – *ратъ* 'voj', *вѣи(и)нж* – *присно* 'stále', *грасти* – *ити* 'jít, kráčet', *жалъ* – *гробъ/гровище* 'hrob', *ископи* – *испрѣва* / *испрѣва* 'zpočátku, na počátku', *юдръи* – *скоръи* 'rychlý', *вѣла(та)ти* *са* – *погръжати* *са* 'rotápet se, být zmítán vlnami', *гоумьно* – *токъ* 'humno, mlat', *достопание* – *наслѣдие* 'dědictví', *дръколь/дръколь* – *жрьдъ/жрьдъ* 'tyč, klasek, kuj', *драселъ* – *сѣтънь* 'smutný', *искръ* – *близъ* 'blízko', *натроути* – *напитѣти* 'nakrmit', *ради* – *дѣла* 'pro, kvůli', *скълаась* – *цата* 'peníz, mince', *сѣньмъ* – *сѣборъ* 'sbor, koncil' aj.

Je pravděpodobné, že nejedno z těchto potlačovaných nebo nahrazovaných slov domácího původu představuje „moravismus“ nebo „panonismus“, ale nelze se to ovšem domnívat ani zdaleka o všech, neboť podmínky jejich existence a motivy jejich vytlačování z textů mohly být různé a u každé lexikální jednotky jiné.

2. Charakteristické byly dále synonymní dvojice tvořené slovem cizím a slovem domácím, jako např. *акридъ* – *пржгъ* 'kobyłka, saranče', *акровоустия* – *необрѣзание* 'neobřezání', *алавастръ* – *стъклѣница* 'skleněná nádoba', *апостолъ* – *сълъ* 'apoštol, posel', *власфимия* – *хоула* 'rouhání', *демонъ* – *бѣсъ*, *енкениа* – *сващение* 'slavnost obnovení chrámu', *игемонъ* – *владѣика/воєвода* 'vladař, panovník', *икона* – *образъ* 'obraz', *икономъ* – *приставъникъ* 'hospodář, šafář', *впокритъ/ипокритъ* – *лицемѣръ* 'pokrytec', *канонъ* – *правило* 'pravidlo, církevní zákon', *кентоурионъ* – *сѣтъникъ* 'setník', *лепта* – *тръхътъ* 'drobný peníz', *литоугниа* – *слоужьба* 'mše', *пира* – *врѣтище/мошьна* 'mošna', *порфѣра* – *прапрждъ* 'purpur, nach', *практиоръ* – *слоуга*, *прѣторъ* – *сждище*, *равки* – *оучителъ*, *сканѣдалъ* – *сѣблазнь* 'pohoršení', *скинии* – *кровъ* 'přístřešek, chatrč, střecha', *стадии* – *пѣпърище* 'míle', *стратигъ* – *воєвода* 'vojevůdce, vladař',

СОУДАРЬ – ОУБРОУСЪ ‘ubrus’, КАТАПЕТАЗМА – ОПОНА, ТРАПЕЗА – ДЪСКА ‘stůl’, ХИТОНЪ – РИЗА ‘řiza’ aj.

Obecně se v takových dvojicích, pokud vystupují v různých rukopisech téhož textu jako varianty, pokládá výpůjčka za výraz v textech původnější a slovo domácí za sekundární; ani tato zásada však neplatí beze zbytku, v některých případech jsou oba členy synonymního páru starobylé, např. БЪСЪ je doloženo už v nejstarších rukopisech; někdy dokonce by mohla být i výpůjčka mladší.

3. Lexikální purismus bulharské školy „zlatého věku bulharské literatury“, projevující se v jisté averzi k přímým výpůjčkám – viz bod 2 – byl kompenzován silným sklonem ke kalkování. Z kanonických památek je literárně, původem svého textu, z větší části tohoto mladšího, bulharského původu kodex Supraslský, a není proto náhodou, že většina stsl. kompozit kalkujících vnitřní slovtvornou formu kompozit řeckých je doložena právě v této památce, např. ЧАДОЛЮБЪ/ЧАДОЛЮБИЕ ѿс. *philoteknos* ‘milující děti’, ЧЛОВЪКОЛЮБИЕ/ЧЛОВЪКОЛЮБСТВЕНІЕ/ЧЛОВЪКОЛЮБСТВО ѿс. *philanthrōpia* ‘láska k lidem’, ЧОУДОДЪВАНІЕ/ЧОУДОДЪВАНІЕ, ЧОУДОТВОРІЕНІЕ/ЧОУДОТВОРИЕ ѿс. *thaumatourgia* ‘konání zázraků’, ДОБРОЧЪСТИЕ ѿс. *eusebeia* ‘zbožnost’, ДОБРООБРАЗЪНЪ ѿс. *euskhēmōn* ‘náležitý, slušný’, ДЪВОДОУШИЕ ѿс. *dipsukhia* ‘rochybnost’, ЮДИНОУМЪНЪ ѿс. *homophrōn* ‘jednomyslný’, КРЪВОМЪДЕНІЕ ѿс. *haimoboron* ‘krvelačnost’, КОУМИРОСЛОУЖЕНІЕ ѿс. *eidōlolatreia* ‘modloslužebnictví’, ЛИХОМЪДЕНІЕ ѿс. *adēphagia* ‘nadměrné jedení, obžerství’, ЛЮБОСТРАНЪНІЕ ѿс. *philoxenia* ‘pohostinnost’, МАЛОСЛОВІЕ ѿс. *brakhulogia* ‘stručnost řeči’, МЪНОГОБОЛЪЗНЪНЪ ѿс. *poluponos* ‘mnohými bolestmi trpící’, МЪЗДОДАВЪЦЪ ѿс. *misthapodotēs* ‘odplatitel’, НОВОСВЪТЪЛЪ ѿс. *neolampēs* ‘nově svítící’, ПЛЪТОМЪДИВЪ ѿс. *sarkophagos* ‘dychtivý masa’, ПРАВОВЪРИЕ ѿс. *orthodoxia* ‘pravá víra’, САМОДРЪЖЪЦЪ/САМОДРЪЖИТЕЛЪ/(-ДРЪ-)/САМОВАСТЪЦЪ ѿс. *autokratōr* ‘samovládce’, СРЪДОУДВОРИЕ ѿс. *mesaulon* ‘dvůr’, doslova vlastně ‘střed dvora’, СТРАСТОТРЪПЪЦЪ/СТРАСТОТРЪПЪЦЪ ѿс. *athlōphoros* ‘mučedník’, ТРЪВЕЛИЧЪСТВЪНЪ/ТРЪВЕЛИЧЪСТВЪНЪ ѿс. *trismegistos* ‘třikrát největší, vůbec největší’, ТЪЩЕСЛАВИЕ ѿс. *kenodoxia* ‘ctížádostivost, slávychtivost’, ВЕЛИКОДОУШЪНЪ ѿс. *megalopsukhos* ‘velkodušný’, ВЕЛЬГЛАСЪНЪ ѿс. *megalophōnos* ‘hlasitý, silného hlasu’, ЗЪЛОЧЪСТЪНЪ ѿс. *dussebēs* ‘nevěřící, bezbožný’, ЗЪЛОНРАВЪНЪ ѿс. *kakotropos* ‘zkažený, zlých mravů’, ЖИВОТВОРИЕ/ЖИВОТВОРЪНЪ ѿс. *dzōopoios* ‘životodárný, oživující’ aj.

Princip kompozice založený na napodobení vnitřní slovtvorné formy složenin v řeckých předlohách potlačoval v mladších textech bulharského původu i v starších textech na bulharské půdě revidovaných nejen dřívější výpůjčky, ale i starší princip překládání jako interpretace řeckých předloh s pomocí pojmenování sice rovněž nového a knižního, ale vytvořeného produktivním odvozovacím afixem nebo perifrází (opisem). Z kanonických památek je nástup etymologického postupu při překládání řeckých kompozit dobře patrný v Supr v slovech, jako jsou např. ДОБРОГОВЪНІЕ ‘zbožnost’, jehož komponent ДОБРО- překládá doslova a vlastně nadbytečně složku *eu-* ѿс. předlohy *eulabeia*, neboť toto ѿс. slovo má dostatečný ekvivalent v pouhém ГОВЪНІЕ, jak je přeloženo v EuchSin; participium ДЛЪГО-

ТРЪПА/ДЛЪГОТРЪПА má první složku ДЛЪГО- za *makro-* ѿс. participia *makrothumōn*, ale sloveso *makrothumein* je v Sav jinak přeloženo i pouhým ТРЪПЪТИ/ТРЪП-; ДОБРОРОДЪНЪ ‘dobrého rodu, urozený’ překládá ѿс. *eugenēs* etymologicky oběma jeho složkami, ale za totéž adjektivum je v evangeliích ještě perifráze ДОБРА РОДА; ДОУШЕГОУБЪНЪ ‘hubící duše’ napodobuje svým vnitřním skladem ѿс. *psukhophthoros*, ale to má ekvivalent i v perifrázi ПРОКОУДЪНЪ ДОУШИ, doložené v samém Supr na jiném místě.

Vcelku lze říci, že postupně narůstající bohatství lexikálních synonym bylo v staroslověně zčásti znovu omezováno, zčásti však zůstávalo zachováno a bylo ho využito k vyjádření jemných odstínů sémantických i s cíli stylistickými; po této stránce je zejména už pro velkomoravskou literární školu charakteristická snaha k výrazové disimilaci textu, tj. úsilí vyhnout se opakování týchž výrazů v blízkém textovém sousedství.

Seznam zkratk a značek

abl.	-	ablativ
act.	-	activi
adj.	-	adjektivum, a-, adjektivní
Adv	-	adverbiale
ak.	-	akuzativ
amnj.	-	a mnoho jiných
arch.	-	archaický, archaicky
arm.	-	arménský, -y, arménština
Atr	-	atribut
avest.	-	avestský, -y
avtoref.	-	avtoreferat
b.	-	bulharský, -y, bulharština
balt.	-	baltský, -y, baltština
br.	-	běloruský, -y, běloruština
csl.	-	církevněslovanský, -y, církevní slovanština
cyr.	-	cyrilský, cyrilice
č.	-	český, -y, čeština
čas.	-	časopis
čsl.	-	československý
dat.	-	dativ
dis.	-	disertace
dluž.	-	dolnolužickosrbský, -y, dolní lužická srbština
dór.	-	dórský, -y, dórština
du.	-	duál
event.	-	eventuální, -ě
expr.	-	expresivní, expresivně
f.	-	femininum
fin.	-	finský, -y, finština
gen.	-	genitiv
germ.	-	germánský, -y, germánština
gót.	-	gótský, -y, gótština
gram.	-	gramatika, gramatický
hlah.	-	hlaholský; hlaholice
hluž.	-	hornolužickosrbský, -y, horní lužická srbština
hov.	-	hovorový, hovorově
charv.	-	charvátský, -y, charvátština
ie.	-	indoevropský, -y, indoevropština
ind.	-	indikativ
indoírán.	-	indoíránský
inf.	-	infinitiv
instr.	-	instrumentál
írán.	-	íránský, -y, íránština
jaz.	-	jazyk, -y
jihovýchodsl.	-	-jihovýchodoslovanský

jihozápadosl.	-	-jihozápadoslovanský
jr.	-	jihoruský
jsl.	-	jihoslovanský
ju.	-	jihovýchodní, -ě
K	-	konsonant, souhláska
kand.	-	kandidátský
lat.	-	latinský, -y, latina
lid.	-	lidový, lidově
lit.	-	litevský, -y, litevština
lok.	-	lokál
lot.	-	lotyšský, -y, lotyšština
luž.	-	lužický, lužickosrbský, -y, lužická srbština
m./mask.	-	maskulinum
mk.	-	makedonský, -y, makedonština
muž.	-	mužský
n.	-	neutrum
N	-	nominální komplex
nář.	-	nářečí, nářeční
nč.	-	novočeský, -y, nová čeština
neie.	-	neindoevropský
něm.	-	německý, -y, němčina
nepers.	-	nepersonální
nepř.	-	nepřímý
neživ.	-	neživotný
nom.	-	nominativ
nřec.	-	novořecký, -y, nová řečtina
Obj	-	objekt
odst.	-	odstavec
o. c.	-	opere citato (tj. v citovaném díle)
os.	-	osoba
p.	-	polský, -y, polština
partic.	-	participium
pas.	-	pasivní, passivi
pers.	-	personální
pf.	-	perfecti, (též) perfektivní, dokonavý
pl.	-	plurál
poč.	-	počátek
pod.	-	podobně
podst.	-	podstatné (jméno)
polab.	-	polabský, -y, polabština
pozn.	-	poznámka
praes.	-	praesentis
prač.	-	pračeský, y-, pračeština
praet.	-	praeteriti
prastsl.	-	prastaroslověnský, -y, prastaroslověnština

prae.	-	praindoevropský, -y, praindoevropština
préz.	-	prézens, prezentní
protobalt.	-	protobaltský, -y, protobaltština
protoie.	-	protoindoevropský, -y, protoindoevropština
předie.	-	předindoevropský
příp.	-	případný, -ě
přísl.	-	přísl. příslovný
psl.	-	praslovanský, -y, praslovanština
pův.	-	původní, -ě
r.	-	ruský, -y, ruština
refl.	-	reflexivum, reflexivní
resp.	-	respektive
řec.	-	řecký, -y, řečtina
S	-	sonora
severo-		
západosl.	-	severozápadoslovanský
sg.	-	singulár
sch.	-	srbocharvátský jazykový komplex
slk.	-	slovenský, -y, slovenština
sln.	-	slovinský, -y, slovinština
slov.	-	slovanský, -y, slovanština
spis.	-	spisovný, -ě
srb.	-	srbský, -y, srbština
ssl.	-	severoslovanský
ssln.	-	severoslovinský
stč.	-	staročeský, -y, stará čeština
stčak.	-	staročakavský, -y, stará čakavština
sthněm.	-	starohornoněmecký, -y, stará horní němčina
stind.	-	staroindický, -y, stará indiština
stlit.	-	starolitevský, -y, stará litevština
stnord.	-	staronordický, -y, stará nordičtina
stol.	-	století
stp.	-	staropolský, -y, stará polština
stpers.	-	staroperský, -y, stará perština
stpr.	-	staropruský, -y, stará pruština
středo-		
dolnoněm.	-	středodolnoněmecký, y-, střední dolní němčina
středo-		
hornoněm.	-	středohornoněmecký, -y, střední horní němčina
str.	-	staroruský, -y, stará ruština
stsl.	-	staroslověnský, -y, staroslověnština
stsrb.	-	starosrbský, -y, stará srbština
Subj	-	subjekt
subst.	-	substantivum, substantivní
suf.	-	sufix
sup.	-	supinum

sv.	-	svazek
svar.	-	svarabhaktický
tř.	-	třída
ttat.	-	turkotatarský, -y, turkotatarština
tur.	-	turecký, -y, turečtina
t.v.	-	téhož významu
ukr.	-	ukrajinský, -y, ukrajinština
V	-	vokál, samohláska
var.	-	varianta, variantně
Vf	-	verbum finitum
vok.	-	vokativ
vsl.	-	východoslovanský
východoie.	-	východoindoevropský
zájm.	-	zájmeno, -a
západoie.	-	západoindoevropský
zejm.	-	zejména
zsl.	-	západoslovanský
zvl.	-	zvláště
žen.	-	ženský
živ.	-	životný
γ	=	(ve fonetické transkripci) zadopatrová znělá frikativa
ˈ	=	nad samohláskovým grafémem = v psl. akut (tj. stoupavá intonace); v sch. komplexu dlouhý stoupavý přízvuk
˘	=	nad samohláskovým grafémem = v sch. komplexu krátký stoupavý přízvuk
˙	=	nad samohláskovým grafémem = v sch. komplexu krátký klesavý přízvuk
˘˘	=	nad samohláskovým grafémem = v sch. komplexu dlouhý klesavý přízvuk
˘˘˘	=	nad samohláskovým grafémem = v psl. cirkumflex, tj. klesavá intonace
˘˘˘˘	=	nad samohláskovým grafémem = v pozdní psl. novocirkumflex
˘˘˘˘˘	=	nad samohláskovým grafémem = v pozdní psl. novoakut
:	=	za samohláskou její délka
	=	před slabikou její přízvukost
//	=	paralelně s tím
/	=	variantně též
>	=	změnilo se v ...
<	=	vzniklo (vyvinulo se) z ...
×	=	naproti tomu, na rozdíl od toho
#	=	pauza mezislovní
→	=	přechází (přešlo) v/k

LITERATURA PŘEDMĚTU

Přehled obsahuje výběr knižních titulů, ojediněle též statí, pokud se jejich závěry v učebním textu výrazně projevují. Je sestaven tematicky a žánrově, v každém oddíle jsou bibliografické údaje uvedeny v chronologickém sledu.

I. Slovanské jazyky

1. Jazyky světa:

- E. Kieckers: *Die Sprachstämme der Erde*, Heidelberg 1931
 T. Milewski: *Zarys językoznawstwa ogólnego II. 1-2: Rozmieszczenie języków*, Kraków 1948
 A. Meillet – M. Cohen: *Les langues du monde*, Paris 1952²
 K. Katzner: *The languages of the World*, New York 1975
 B. C. Uralis: *Narodonaselenije stran mira: Spravočnik*, Moskva 1978²
 V. Krupa – J. Genzor – L. Drozdík: *Jazyky sveta*, Bratislava 1983
 M. Ruklen: *A Guide to the World's Languages*. Volume 1: Classification, Stanford, California, 1987
Jazyki mira, Moskva 2000

2. Nostratická skupina; indoevropské společenství a jeho diference; balto-slovanská problematika; slovanská glotogeneze (viz též 4.):

- J. Baudiš: *Struktura jazyků indoevropských*, Bratislava 1932
 H. Arntz: *Sprachliche Beziehungen zwischen Arisch und Baltoslavisch*, Heidelberg 1933
 A. Meillet: *Introduction à l'étude comparative des langues indoeuropéennes*, Paris 1937⁸ (též rusky, Moskva 1938)
 J. M. Kořínek: *Od indoevropského prajazyka k praslovančine*, Bratislava 1948
 J. Kuryłowicz: *L'accentuation des langues indoeuropéennes*, Kraków 1952, 2. vyd. 1958
 W. Porzig: *Die Gliederung des indogermanischen Sprachgebiets*, Heidelberg 1954
 V. V. Ivanov – V. N. Toporov: *K postanovke voprosa o drevnejšich otnošenijach baltijskich i slavjanskich jazykov*, Moskva 1958
 J. Pokorny: *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, Bern – München 1959–1969
 B. V. Gornung: *Iz predystorii obrazovanija obščeslavjanskogo jazykovogo jedinstva*, Moskva 1963
 V. V. Martynov: *Slavjano-germanskoje leksičeskoje vzaimodejstvije drevnejšej pory*, Minsk 1963
 A. P. Nepokupnyj: *Areal'nyje aspekty balto-slavjanskich jazykovych otnošenij*, Kijev 1964
 V. V. Ivanov: *Obščeeindoevropskaja, praslavjanskaja i anatolijskaja jazykovyje sistemy*, Moskva 1965
 H. Birnbaum – J. Puhvel: *Ancient Indo-European Dialects*, Berkeley – Los Angeles 1966
 Ch. Stang: *Das slavische und baltische Verbum*, Oslo 1966
 Ch. Stang: *Lexikalische Sonderübereinstimmungen zwischen dem Slavischen, Baltischen und Germanischen*, Oslo – Bergen – Tromsø 1971
 A. N. Savčenko: *Sravnitel'naja grammatika indoevropskich jazykov*, Moskva 1974
 V. M. Illič-Svityč: *Opyt sravnenija nostratičeskich jazykov 1-3*, Moskva 1971, 1976, 1984
 V. V. Ivanov: *Slavjanskij, baltijskij i ranebalkanskij glagol*, Moskva 1981
 V. V. Martynov: *Stanovlenije praslavjanskogo jazyka po dannym slavjano-inojazyčnych kontaktov*, Minsk 1982

- A. Erhart: *Indoevropské jazyky. Srovnávací fonologie a morfologie*, Praha 1982
 V. V. Sedov: *Proischoždenije i rannjaja istorija slavjan*, Moskva 1982
 O. N. Trubačev: *Jazykoznanije i etnogenez slavjan. Drevnije slavjane po dannym etimologii i onomastiki*, *Voprosy jazykoznanija* 1982, Nr. 4, 10–26; Nr. 5, 3–17; 1984, Nr. 2, 15–30; Nr. 3, 18–29
 T. V. Gamkrelidze – V. V. Ivanov: *Indoevropskij jazyk i indoevropcey*, Tbilisi 1984
 A. Erhart: *U kolébky slovanských jazyků*, *Slavia* 54, 1985, 337–345
 L. Bednarczuk aj.: *Języki indoeuropejskie 1, 2*, Warszawa 1986, 1988
 V. V. Martynov: *Praslavjanskij jazyk i jeho mesto v zapadnobaltijskom dialektnom kontinuuume*, Minsk 1988
 F. Sławski: *Języki indoeuropejskie*, Warszawa 1988
 A. P. Nepokupnyj – N. A. Bychovec aj.: *Obščaja leksika germanskich i baltoslavjanskich jazykov*, Kijev 1989
 G. Holzer: *Entlehnungen aus einer bisher unbekanntem indogermanischen Sprache im Urslavischen und Urbaltischen*, Wien 1989
 R. Sternemann – K. Gutschmidt: *Einführung in die vergleichende Sprachwissenschaft*, Berlin 1989
 O. Szemerényi: *Einführung in die vergleichende Sprachwissenschaft*, Darmstadt 1990⁴ (též překlad do ruštiny, Moskva 1990)
 J. P. Mallory: *In Search of Indo-Europeans*, London 1991
 O. N. Trubačev: *Etnogenez i kul'tura drevnejšich slavjan. Lingvističeskije issledovanija*, Moskva 1991
 Z. Gołąb: *The Origins of the Slavs. A linguistic View*, Ann Arbor 1992
 W. P. Lehmann: *Theoretical Bases of Indo-European Linguistics*, London 1993
 B. Sergent: *Les Indo-Européens. Histoire, langues, mythes*, Paris 1995
 R. Beekes: *Comparative Indo-European Linguistics: An Introduction*, Amsterdam 1995
 O. Poljakov: *Das Problem der balto-slavischen Sprachgemeinschaft*, Frankfurt am Main 1995
 A. R. Bomhard: *Indo-European and the Nostratic Hypothesis*, Charleston 1996
 H. Galton: *Der Einfluß des Altaischen auf die Entstehung des Slavischen*, Wiesbaden 1997
Nostratic: Sifting the evidence, ed. J. C. Salmons – B. D. Joseph, Amsterdam – Philadelphia 1998
 A. Dolgopolsky: *The Nostratic Macrofamily and Linguistic Palaeontology. With an introduction by Colin Renfrew*, London 1998
 V. C. Orešnik: *K metodologiji preučevanja baltoslovansko-indoiranskih odnosov I*, Ljubljana 1998
 A. Je. Anikin: *Etimologija i balto-slavjanskoje sravnenije v praslavjanskoj leksikografii*, Novosibirsk 1998
3. Úvody do slovanské jazykovědy (viz též 4., 5.):
 R. Trautmann: *Die slavischen Völker und Sprachen. Eine Einführung in die Slavistik*, Göttingen 1947, Leipzig 1948
 R. Nahtigal: *Úvod v slovansko filologiju*, Ljubljana 1949
 K. Horálek: *Úvod do studia slovanských jazyků*, Praha 1962²
 P. Diels: *Die slavischen Völker*, Wiesbaden 1963
 A. Je. Suprun – A. M. Kaljuta: *Vvedenije v slavjanskiju filologiju*, Minsk 1981
 J. Petr: *Základy slavistiky*, Praha 1984
 L. Moszyński: *Wstęp do filologii słowiańskiej*, Warszawa 1984
 V. Čekmanas: *Vvedenije v slavjanskiju filologiju*, Vil'nius 1988
 P. Piper: *Úvod u slavistiku I*, Novi Sad 1991
 P. Rehder (ed.): *Einführung in die slavischen Sprachen (mit einer Einführung in die Balkanphilologie)*, München, Darmstadt 1986, 1991², 1998³

- N. P. Franz: *Einführung in die slavische Philologie. Geschichte – Inhalte – Methoden*, Darmstadt 1994
 A. M. Schenker: *The dawn of Slavic. An introduction to Slavic philology*, New Haven – London 1995
 W. Lehfeld: *Einführung in die Sprachwissenschaft für Slavisten*, München 1995
 R. Gyllin – J. Svanberg: *Slavistika folk och språk*, Lund 2000

4. Praslovanština

a) Staří Slované, pravlast (viz též 3.):

- L. Niederle: *Slovanské starožitnosti*, Praha 1902–1925
 L. Niederle: *Manuel de l'antiquité slave*, Paris 1923 (též česky, Praha 1953)
 T. Lehr-Splawinski: *O pochodzeniu i praojczyźnie Słowian*, Poznań 1946
 K. Moszyński: *Pierwotny zasięg języka prasłowiańskiego*, Wrocław 1957
 H. Ułaszyn: *Praojczyzna Słowian*, Łódź 1959
 V. P. Petrov: *Etnogenez slov'jan*, Kijev 1972
 V. V. Ivanov – V. N. Toporov: *Issledovanija v oblasti slavjanskich drevnostej*, Moskva 1974
 J. Udolph: *Studien zu slavischen Gewässernamen und Gewässerbezeichnungen. Ein Beitrag zur Frage nach der Urheimat der Slaven*, Heidelberg 1979
 W. Mańczak: *Praojczyzna Słowian*, Wrocław 1981
 V. V. Sedov: *Proischoždenije i rannjaja istorija slavjan*, Moskva 1982
 Z. Váňa: *Svět dávných Slovanů*, Praha 1983
 G. Bonfante: *La propatria degli Slavi*, Wrocław 1984
 H. Popowska-Taborska: *Wczesne dzieje Słowian w świetle ich języka*, Wrocław 1991
 O. N. Trubačev: *Etnogenez i kul'tura drevnejšich slavjan. Lingvističeskije issledovanija*, Moskva 1991, 2002
 V. K. Žuravlev: *Leksiko-statističeskoje modelirovanije slavjanskogo jazykovogo rodstva*, Moskva 1994
 H. Kunstmann: *Die Slaven. Ihr Name, ihre Wanderung nach Europa und die Anfänge der russischen Geschichte in historisch-onomastischer Sicht*, Stuttgart 1996
Trudy VI Meždunarodnogo Kongressa slavjanskoj archeologii, t. 3. Etnogenez i etnokul'turnyje kontakty slavjan, Moskva 1997
 V. Martynaŭ: *Praradzina slavjan*, Minsk 1998
 G. Labuda: *Słowiańszczyzna starożytna i wczesnośredniowieczna*, Poznań 1999
 P. M. Barford: *The early Slavs: culture and society in early medieval Eastern Europe*, New York 2001
Dzieje Słowian w świetle leksyki, Kraków 2002

b) Gramatiky:

- G. Il'jinskij: *Praslavjanskaja grammatika*, Nežin 1916
 J. Mikkola: *Urslavische Grammatik*, Heidelberg, I. 1913, II. 1942, III. 1950
 A. Meillet: *Le slave commun*, Paris 1934 (též rus. překlad, Moskva 1951)
 O. Hujer: *Úvod do dějin jazyka českého*, Praha 1946²
 P. Arumaa: *Urslavische Grammatik I–III*, Heidelberg 1964–1985
 H. Birnbaum: *Common Slavic. Progress and Problems in its Reconstruction*, Columbus, Ohio, 1975 (též rus. překlad, Moskva 1987)
 H. Birnbaum – P. T. Merill: *Recent Advances in the Reconstruction of Common Slavic*, Columbus, Ohio, 1983
 A. Lamprecht: *Praslovanština*, Brno 1987
 A. Je. Suprun: *Praslavjanskij jazyk*, Minsk 1993

c) Fonetika a fonologie:

- R. Ekblom: *Zur Entwicklung der Liquidaverbindung im Slavischen*, Uppsala 1927
 R. Ekblom: *Die Palatalisierung von k, g, ch im Slavischen*, Uppsala 1935
 B. Calleman: *Zu den Haupttendenzen der urslawischen und altrussischen Lautentwicklung*, Uppsala 1950
 J. Kuryłowicz: *L'accentuation des langues indo-européennes*, Kraków 1952
 N. van Wijk: *Die baltischen und slavischen Akzent- und Intonationssysteme*, 's-Gravenhage 1958
 L. Sadnik: *Slavische Akzentuation I. Vorhistorische Zeit*, Wiesbaden 1959
 V. M. Illič-Svityč: *Imennaja akcentuacija v baltijskom i slavjanskom*, Moskva 1963
 V. K. Žuravlev: *Razvitije gruppovogo singarmonizma v praslavjanskom jazyke*, Minsk 1963
 G. Y. Shevelov: *A Prehistory of Slavic. The Historical Phonology of Common Slavic*, Heidelberg 1964
 Ch. Stang: *Slavonic Accentuation*, Oslo 1965
 M. Jeżowa: *Z problemów t. zw. trzeciej palatalizacji tytnojęzykowej w językach słowiańskich*, Wrocław 1968
 F. V. Mareš: *Die Entstehung des slavischen phonologischen Systems und seine Entwicklung bis zum Ende der Periode der slavischen Spracheinheit*, München 1965 (též jako *Diachronische Phonologie des Ur- und Frühslavischen*, München 1969, Frankfurt am Main 1999²)
 S. Ju. Adlivankin: *Kratkij očerk istorii praslavjanskoj fonetiki*, Perm 1971
 G. L. Harris: *A historical study of „ablaut“ in Common Slavic, Old Church Slavonic and Russian*, Ann Arbor 1971
 R. Channon: *On the Place of the Progressive Palatalization of Velars in the Relative Chronology of Slavic*, The Hague – Paris 1972
 P. Garde: *Histoire de l'accentuation slave 1–2*, Paris 1976
 W. Mańczak: *Słowiańska fonetyka historyczna a frekwencja*, Kraków 1977
 V. N. Čekman: *Tipologičeskije aspekty fonetičeskich izmenenij v praslavjanskom*, Minsk 1978
 S. Ju. Adlivankin – I. A. Frolova: *Istorija praslavjanskoj fonetiki. Pozdnij period*, Perm 1979
 V. N. Čekman: *Issledovanija po istoričeskoj fonetike praslavjanskogo jazyka*, Minsk 1979
 B. Velčeva: *Praslavjanski i starobălgarski fonologičeski izmenenija*, Sofija 1980
 H. Lunt: *The Progressive Palatalization of Common Slavic*, Skopje 1981
 V. A. Dybo: *Slavjanskaja akcentologija. Opyt rekonstrukcii sistemy akcentnykh paradigm v praslavjanskom*, Moskva 1981
 M. Trummer: *Aus der älteren slavischen und balkanischen Sprachgeschichte: 1. Fragen des urslawischen Vokalismus*, Graz 1985
 T. R. Carlton: *Introduction to the Phonological History of the Slavic Languages*, Columbus, Ohio, 1990
 V. A. Dybo – G. J. Zamjatina – S. L. Nikolajev: *Osnovy slavjanskoj akcentologii*, Moskva 1990
 E. Stankiewicz: *The Accentual Patterns of the Slavic Languages*, Stanford, California, 1993
 W. Lehfeldt: *Einführung in die morphologische Konzeption der Slavischen Akzentologie*, München 1993
- d) Gramatická stavba (morfologie, tvoření slov):**
 O. Hujer: *Slovanská deklinace jmenná*, Praha 1910
 J. Zubatý: *Studie a články I. 1–2, II.*, Praha 1945, 1949 a 1954 (stati různé povahy, i hláskoslovné a etymologické)

- I. Němec: *Genese slovanského systému vidového*, Praha 1958
 P. S. Kuznecov: *Očerki po morfologii praslavjanskogo jazyka*, Moskva 1961
 H. Schelesnik: *Beiträge zur historischen Kasusentwicklung des Slavischen*, Graz - Köln 1964
 V. V. Martynov: *Praslavjanskaja i balto-slavjanskaja suffiksálnaja derivacija imen*, Minsk 1973
Slawische Wortstudien, ed. H. Schuster-Šewc, Bautzen 1975
 H. D. Pohl: *Die Nominalkomposition im Alt- und Gemeinlavischen*, Klagenfurt 1977
 V. V. Ivanov: *Slavjanskij, baltijskij i rannebalkanskij glagol*, Moskva 1981
 Ž. Ž. Varbot: *Praslavjanskaja morfonologija, slovoobrazovanije i etimologija*, Moskva 1984
 V. V. Ivanov: *Kategorija posesivnosti v slavjanskich i balkanskich jazykach*, Moskva 1989
 H. Schelesnik: *Das slavische Verbalsystem und seine sprachhistorischen Grundlagen*, Innsbruck 1991 (= Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft, Bd. 51)
 W. Lehfeld: *Einführung in die morphologische Konzeption der slavischen Akzentologie*, München 1993
 O. F. Žolobov: *Drevnerusskoje dvojstvennoje čislo v obščeslavjanskom kontekste*, Kazaň 1997

e) Slovní zásoba, sémantika:

- E. Berneker: *Slavisches etymologisches Wörterbuch I*, Heidelberg 1913, 1924², II. 1. 1913
 O. N. Trubačev: *Istorija slavjanskich terminov rodstva i nekotorych drevnejšich terminov obščestvennogo stroja*, Moskva 1959
 F. Sławski: *Słownik prasłowiański*, Wrocław - Warszawa - Kraków - Gdańsk od 1974
 O. N. Trubačev: *Etimologičeskij slovar' slavjanskich jazykov. Praslavjanskij leksičeskij fond*, Moskva od 1974
 F. Kopečný: *Etymologický slovník slovanských jazyků. Slova gramatická a zájmena I, II*, Praha 1973, 1980
 V. Šaur: *Etymologie slovanských příbuzenských termínů*, Praha 1975
 F. Kopečný aj.: *Základní všeslovanská slovní zásoba*, Praha 1981
 M. Wojtyła-Świerzowska: *Prasłowiańskie abstractum. Słowotwórstwo. Semantyka. I. Formacje tematyczne*, Warszawa 1992
 Š. Ondruš: *Odtajnené trezory slov*, Martin 2000

5. Diferenciace slovanské jazykové jednoty; historické a konfrontační srovnání slovanských jazyků

a) Nářeční štěpení praslovanštiny; jednotlivé větve a areálové skupiny jazyků:

- N. Durnovo: *K voprosu o vremeni raspadenija obščeslavjanskogo jazyka*, in: Sborník prací I. sjezdu slovanských filologů v Praze 1929, sv. 2, Praha 1932
 A. M. Seliščev: *Slavjanskoje jazykoznanije I. Zapadnoslavjanskije jazyki*, Moskva 1941
 N. van Wijk: *Les langues slaves: de l'unité à la pluralité*, Paris 1937, 's-Gravenhage 1956²
 N. I. Bukatevič aj.: *Očerki po sravnitel'noj grammatike vostočnoslavjanskich jazykov*, Odessa 1958
 J. Juraničič: *Južnoslovanski jeziki*, Ljubljana 1957
 A. Furdal: *Rozpad jazyka prasłowiańskiego w swietle rozwoju głosowego*, Wrocław 1961
 T. P. Lomtev: *Sravnitel'no-istoričeskaja grammatika vostočnoslavjanskich jazykov*, Moskva 1961
 F. Sławski: *Zarys dialektologii południowosłowiańskiej*, Warszawa 1962
 F. P. Filin: *Obrazovanije jazyka vostočnych slavjan*, Moskva - Leningrad 1962
 W. Kuraszkiewicz: *Zarys dialektologii wschodniosłowiańskiej*, Warszawa 1963

- Z. Stieber: *Zarys dialektologii języków zachodnio-słowiańskich*, Warszawa 1965
 H. Birnbaum: *The Dialects of Common Slavic*, in: *Ancient Indoeuropean Dialects*, Berkeley - Los Angeles 1966
 J. Nalepa: *Słowiańszczyzna północno-zachodnia. Podstawy jedności i jej rozpad*, Lund 1967
 V. I. Borkovskij: *Zadači i metody sravnitel'no-istoričeskogo sintaksisa vostočnoslavjanskich jazykov. Tipy prostogo predloženiya*, Moskva 1968
 G. A. Cychun: *Sintaksis mestoimennych klitik v južnoslavjanskich jazykach*, Minsk 1968
 M. Dejanova: *Istorija za složnite minali vremena v bałgarski, srbochărvatski i slovenski ezik*, Sofija 1970
 F. P. Filin: *Proischoždenije ruskogo, ukrainskogo i belorusskogo jazykov*, Leningrad 1972
 M. J. Hurski: *Paraŭnjal'naja hramatyka ruskaj i belaruskaj moŭ*, Minsk 1972
 L. P. Žukovskaja - N. I. Tabarasova (red.): *Vostočnoslavjanskije jazyki. Istočniki dlja ich izučeniya*, Moskva 1973
 V. I. Borkovskij (red.): *Sravnitel'no-istoričeskij sintaksis vostočnoslavjanskich jazykov I-IV*, Moskva 1968-1973
 H. W. Schaller: *Die Balkansprachen. Eine Einführung in die Balkanphilologie*, Heidelberg 1975
 A. G. Širokova - V. P. Grudkova (red.): *Slavjanskije jazyki. Očerki grammatiki zapadnoslavjanskich i južnoslavjanskich jazykov*, Moskva 1977
 J. A. Brycyn - M. A. Žovtobrjuch - A. V. Majborada: *Porivnjal'na hramatyka ukrajinskoji i rossiškoji mov*, Kijev 1978
Kategorija opredelennosti-neopredelennosti v slavjanskich i balkanskich jazykach (sborník), Moskva 1979
 T. N. Mološina: *Ad'jektivnyje slovosocetaniya v slavjanskich i balkanskich jazykach*, Moskva 1985
 T. N. Mološina: *Substantivnyje slovosocetaniya v slavjanskich i balkanskich jazykach*, Moskva 1985
 V. Georgiev aj.: *Uvod do izučavaneto na južnoslavjanskite ezici*, Sofija 1986
 L. V. Kurkina: *Dialektnaja struktura praslavjanskogo jazyka po dannym južnoslavjanskoj leksiki*, Ljubljana 1992
Obščeslavjanskij lingvističeskij atlas, Moskva 1965-1988, Belgrad 1988, Wrocław 1990, Moskva 1994
 J. Báčvarov: *Českijazik v slavjanski kontekst*, Sofija 1996
 J. Rusek - W. Borys (ed.): *Prasłowiańszczyzna i jej rozpad*, Warszawa 1998
 V. Gešov aj.: *Istorija na slavjanskite ezici (očerci s tekstove)*, tom I: *Zapadni slavjani*, Sofija 2000
 W. Lubaš - M. Balowski: *Studia nad współczesnymi językami i literaturami południowo-i zachodniosłowiańskimi*, Opole 2001
 ke klasifikaci slov. jazyků mj.
 F. Kopečný: *K otázce klasifikace slovanských jazyků*, in: *Slavia* 19, 1949, 1-12
 F. Kopečný: *Nové rozdělení jazyků slovanských*, in: *Česko-polský sborník vědeckých prací* 2, Praha 1955, 9n.
 F. V. Mareš: *Die Tertrachotomie und doppelte Dichotomie der slavischen Sprachen*, in: *Wiener slavistisches Jahrbuch* 26, 1980, 33-45
 T. J. Vendina: *Diferencijacija slavjanskich jazykov po dannym slovoobrazovanija*, Moskva 1990

b) Srovnávací slovanské mluvnice (viz též c, d):

- V. Vondrák: *Vergleichende slavische Grammatik*, Göttingen, I. 1924², II. 1928²
 M. Braun: *Grundzüge der slavischen Sprachen*, Göttingen 1947

- R. Nahtigal: *Slovanski jeziki*, Ljubljana 1952² (též překlad do němčiny, Wiesbaden 1961, a do ruštiny, Moskva 1963)
- O. Mel'nyčuk aj.: *Vstup do porivnjal'no-istoryčnogo vyvčennja slovjańskich mov*, Kijev 1966
- H. Bräuer: *Slavische Sprachwissenschaft I-III*, Berlin 1961-1969
- S. Ivšić: *Slavenska poredbena gramatika*, Zagreb 1970
- S. B. Bernštejn: *Očerk sravnitel'noj grammatiki slavjanskich jazykov I-II*, Moskva 1961-1974
- B. M. Gasparov - P. S. Sigalov: *Sravnitel'naja grammatika slavjanskich jazykov I, II*, Tartu 1974
- A. Vaillant: *Grammaire comparée des langues slaves I-V*, Lyon - Paris 1950-1977
- R. Bošković: *Osnovi usporedne grammatike slovenskih jezika I*, Beograd 1978 (též překlad do ruštiny, Moskva 1984)
- Z. Stieber: *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich I, II*. 1-2, Warszawa 1969-1973, 1979²
- B. Panzer: *Die slavischen Sprachen in Gegenwart und Geschichte. Sprachstrukturen und Verwandtschaft*, Frankfurt am Main 1991, 1999³
- Ch. Townsend - L. A. Janda: *Common and Comparative Slavic: Phonology and Inflection*, Columbus, Ohio, 1996 (něm. překlad München 2003)
- W. Pianka: *Gramatyka konfrontatywna języków słowiańskich*, Katowice 1999
- L. Laškova: *Uvod v sravnitel'nata gramatika na slavjanskite ezici*, Sofija 2000
- M. Mihaljević: *Slavenska poredbena gramatika I*, Zagreb 2002

c) Porovnávací charakteristiky slovanských jazyků (viz též b, d, e):

- T. Lehr-Splawiński - W. Kuraszkiewicz - F. Sławski: *Przegląd i charakterystyka języków słowiańskich*, Warszawa 1954
- R. Jakobson: *Slavic Languages*, New York 1955²
- V. A. Černov: *Sravnitel'naja charakteristika dvuch tipologičeskich različnych rodstvennych jazykov (bolgarskogo, i ruskogo)*, Sverdlovsk 1979
- R. G. A. de Bray: *Guide to the (South, West, East) Slavonic Languages I-III*, Columbus, Ohio, 1980³
- R. Picchio - H. Goldblatt (ed.): *Aspects of the Slavonic Language question 1, 2*, New Haven 1984
- I. Lekov: *Obštnost i mnogoobrazje v gramatičeskija stroj na slavjanskite ezici*, Sofija 1985
- E. Stankiewicz: *The Slavic Languages. Unity in Diversity*, Berlin - New York - Amsterdam 1986
- N. A. Kondrašov: *Slavjanskije jazyki*, Moskva 1986³
- B. Comrie - G. G. Corbett (ed.): *The Slavonic Languages*, London - New York 1993
- Slavjanskije jazyki, pismennost' i kul'tura* (sborník), Kijev 1993
- S. Gajda (ed.): *Języki słowiańskie wobec współczesnych przemian w Europie*, Opole 1993
- S. Stojanov (red.): *Slavjanski ezici. Gramatični očerci*, Sofija 1994
- S. Gajda (red.): *Najnowsze dzieje języków słowiańskich*, Opole od r. 1996
- H. Dalewska-Greń: *Języki słowiańskie*, Warszawa 1997
- O. Poljakov: *Slavjanskije jazyki. Osnovnyje osobennosti. Parallel'nyje teksty*, Vilnius 1998
- Obščeslavjanskij lingvističeskij atlas. Materialy i issledovanija 1997-2000*, Moskva 2003
- W. Lubaś - J. Ohneiser - Z. Topolińska: *Języki słowiańskie w perspektywie ekolingwistycznej*, Opole 2003
- G. P. Neščimenko: *Jazykovaja situacija v slavjanskich stranach. Opyt opisanija. Analiz koncepcij*, Moskva 2003

speciálně k jazykům spisovným srov.

- A. Brückner - T. Lehr Splawiński: *Zarys dziejów literatur i języków literackich słowiańskich*, Lwów 1929
- Slovanské spisovné jazyky v době přítomné*, red. M. Weingart, Praha 1937
- S. B. Bernštejn - L. N. Smirnov - G. K. Benediktov: *Nacionalnoje vozroždenije i formirovanije slavjanskich literaturnych jazykov*, Moskva 1978
- A. M. Schenker - E. Stankiewicz (ed.): *The Slavic literary languages: formation and development*, New Haven 1980
- G. Stone - D. Worth (ed.): *The Formation of the Slavonic Literary Languages*, Columbus, Ohio, 1985
- N. Tolstoj: *Istorija i struktura slavjanskich literaturnych jazykov*, Moskva 1988
- L. N. Smirnov (red.): *Problemy razvitija i funkcionirovanija sovremennych slavjanskich literaturnych jazykov*, Moskva 1993
- A. Gladrow - L. Řeháček - H. Gladkova (red.): *Z dějin spisovných jazyků slovanských v 19. století*, Praha 1996
- D. Sesar: *Putovima slavenskih književnih jezika*, Zagreb 1996

d) Fonetika a fonologie:

- O. Broch: *Slavische Phonetik*, Heidelberg 1911
- A. Frinta: *Fonetická povaha a historický vývoj souhlásky v slovanštině*, Praha 1915
- I. Lekov: *Nasoki v razvoja na fonologičnite sistemi na slavjanskite ezici*, Sofija 1960
- L. Je. Kalnyń: *Razvitije korreljacii tverdych i mjagkich soglasnych fonem v slavjanskich jazykach*, Moskva 1961
- C. E. Bidwell: *Slavic historical phonology in tabular form*, The Hague 1963
- V. Georgiev: *Vokal'nata sistema v razvoja na slavjanskite ezici*, Sofija 1964
- M. Samilov: *The phoneme jat in Slavic*, London 1964
- A. P. Gromova: *Sravnitel'naja fonetika slavjanskich jazykov*, Sverdlovsk 1974
- T. R. Carlton: *Introduction to the phonological history of the Slavic languages*, Columbus, Ohio, 1991
- J. Marvan: *Jazykové milénium. Slovanská kontrakce a její český zdroj*, Praha 2000

e) Mluvnická stavba (slovotvorba, morfologie, syntax), sémantika, lexikologie, frazeologie; stylistika:

- F. V. Jagić: *Beiträge zur slavischen Syntax*, Wien 1899
- E. Berneker: *Die Wortfolge in den slavischen Sprachen*, Berlin 1900
- N. K. Grunskij: *Očerki po istorii razrabotki sintaksisa slavjanskich jazykov*, Jur'jev 1910
- A. Margueliés: *Die Verba reflexiva in den slavischen Sprachen*, Heidelberg 1924
- B. Havránek: *Genera verbi v slovanských jazycích I, II*, Praha 1928, 1934
- G. Gunarsson: *Recherches syntaxiques sur la décadence de l'adjectif nominal en slave*, Paris 1931
- I. Lekov: *Praslavjanskite glagolni formi i otaženijata im v dnešnite slavjanski ezici*, Sofija 1934
- A. Gallis: *Études sur la comparaison slave*, Oslo 1946
- L. Miletič: *Zapiski po sravnitel'na gramatika na slavjanskite ezici*, Sofija 1946
- J. Trypučko: *Słowiańskie przysłówki liczebnikowe typu stcsł. dwaśdi, triśti*, Uppsala 1947
- J. Trypučko: *Mianownik w roli przysłówka w słowiańskich językach I. Przymiotniki*, Uppsala - Leipzig 1948
- J. Šerech: *Participium universale im Slavischen*, Winnipeg 1953
- F. Liewehr: *Slavische Sprachwissenschaft in Einzeldarstellungen*, Wien 1955
- S. B. Bernštejn (red.): *Tvoritel'nyj padež v slavjanskich jazykach*, Moskva 1958

- A. S. Mel'ničuk (= Mel'nyčuk): *Porjadok slov i sintagmatičeskoje členenije predloženíj v slavjanskich jazykach*, Kijev 1958
- V. P. Besedina-Nevzorova: *Rol' porjadka slov v razvitii grammatičeskogo stroja slavjanskich jazykov*, Kijev 1958
- H. Křížková: *Vývoj opisného futura v jazycích slovanských, zvl. v ruštině*, Praha 1960
- V. N. Toporov: *Lokatív v slavjanskich jazykach*, Moskva 1961
- A. M. Gadolina: *Istorija form ličnych i vozvratnogo mestoimenija v slavjanskich jazykach*, Moskva 1963
- V. V. Ivanov – V. N. Toporov: *Slavjanskije jazykovyje modelirujuščije semiotičeskije sistemy*, Moskva 1965
- M. Dejanova: *Imperfekt i aorist v slavjanskite ezici*, Sofija 1966
- O. S. Mel'nyčuk: *Rozvytok struktury slov'jaňskoho rečennja*, Kijev 1966
- T. Lehr-Splawiński: *Studia a szkice wybrane z językoznawstwa słowiańskiego 1, 2*, Warszawa 1957, 1966
- J. Jahn: *Slovanské adverbium*, Praha 1966
- B. Panzer: *Der slavische Konditional: Form – Gebrauch – Funktion*, München 1967
- J. Damborský: *Participium l-ové ve slovanštině*, Warszawa 1967
- J. Schrenk: *Einfache und gefügte Sätze slavischer Schriftsprachen*, München 1968
- O. O. Revzina: *Struktura slovoobrazovatel'nych polej v slavjanskich jazykach*, Moskva 1969
- A. Je. Suprun: *Slavjanskije čislitel'nyje. Stanovlenije čislitel'nych kak osoboj časti reči*, Minsk 1969
- V. Georgiev: *Osnovni problemi na slavjanskata diachronna morfologija*, Sofija 1969
- K. Heltberg: *Studies on Slavic Derivation*, Odense 1970
- S. Ivančev: *Problemi na aspektualnostta v slavjanskite ezici*, Sofija 1971
- I. Lekov: *Osobenosti na sintaktičnija tip na slavjanskite ezici*, Sofija 1972
- J. Bauer: *Syntactica slavica*, Brno 1972
- A. Gallis: *Beiträge zur Syntax der Richtungsverba in den slavischen Sprachen*, Oslo 1973
- R. Brecht – C. V. Chvany (ed.): *Slavic Transformational Syntax*, Ann Arbor 1974
- Gramatičeskoje opisanije slavjanskich jazykov*, Moskva 1974
- I. Lekov: *Zakonomernosti na razvitiето na slavjanskite ezici*, Sofija 1977
- E. Koschmieder: *Gesammelte Abhandlungen zur Phonetik, Phonologie und Morphologie der slavischen Sprachen*, Neuried 1979
- Ch. Böck: *Zur syntaktischen und kommunikativen Struktur slavischer Partizipial- und Gerundialkonstruktionen*, München 1979
- V. I. Degtarev: *Kategorija čisla v slavjanskich jazykach*, Rostov na Donu 1982
- R. Katteín: *Diachrone Typologie der slavischen Sprachen*, Frankfurt am Main 1983
- A. S. Mel'nyčuk (red.): *Istoričeskaja tipologija slavjanskich jazykov. Fonetika, slovoobrazovanie, leksika i frazeologija*, Kijev 1986
- H. Schaler (ed.): *Funktion und Struktur in der Grammatik slavischer Sprachen*, Neuried 1987
- A. Je. Suprun: *Evoljucija sistemy častej reči v slavjanskich jazykach*, Minsk 1988
- V. M. Mokijenko: *Slavjanskaja frazeologija*, Moskva 1989
- R. Mrázek: *Sravnitel'nyj sintaksis slavjanskich literaturnych jazykov*, Brno 1990
- H. Běličová – J. Sedláček: *Slovanské souvětí*, Praha 1990
- B. Panzer: *Studien zum slavischen Verbum*, Frankfurt am Main 1991
- Issledovanija po glagolu v slavjanskich jazykach* (sborník), Moskva 1991
- S. Gajda (red.): *Synteza w stylistyce słowiańskiej*, Opole 1991
- V. Blanár: *Porovňavanie lexiky slovanských jazykov z diachrónneho hl'adiska*, Bratislava 1993

- J. Angelova: *Sintaksis na bǎlgarskata razgovorna reč v sǎpostavka s ruski, češki, polski ezik*, Sofija 1994
- H. Jachnow aj.: *Modalität und Modus. Allgemeine Fragen und Realisierung im Slavischen*, Wiesbaden 1994
- H. Běličová – L. Uhlířová: *Slovanská věta*, Praha 1996
- M. Blicharski – H. Fontański (red.): *Zagadnienia słowotwórstwa i składni w opisie współczesnych języków słowiańskich, t. 1; Współczesne tendencje rozwoju języków słowiańskich, t. 2*, Katowice 1997
- H. Běličová: *Nástin porovňavací morfologie spisovných jazyků slovanských*, Praha 1998
- J. Ohneiser (red.): *Komparacja systemów i funkcjonowania współczesnych języków słowiańskich. Słowotwórstwo/Nominacja*, Opole 2003

6. Časopisy:

- Acta Universitatis Szegediensis. Dissertationes slavicae – sectio linguistica*, Szeged
- Anzeiger für slavische Philologie*, Wiesbaden, Graz
- Australian Slavonic and East European Studies*, Melbourne
- Byzantinoslavica*, Praha
- Canadian-American Slavic Studies*, Pittsburgh
- Canadian Slavonic Papers. Revue Canadienne des Slavistes*, Alberta
- Die slavischen Sprachen*, Salzburg
- Die Welt der Slaven*, Wiesbaden, München
- Folia Slavica*, Columbus, Ohio
- Germanoslavica*, Praha
- International Journal of Slavic Linguistics and Poetics*, The Hague
- Journal of Slavic Linguistics*, Bloomington
- International Review of Slavic Linguistics*, Edmonton
- Melbourne Slavonic Studies*, Melbourne (pokračuje jako *Australian Slavonic and East European Studies*)
- New Zealand Slavonic Journal*, Wellington
- Opera Slavica – Slavistické rozhledy*, Brno
- Oxford Slavonic Papers*, London
- Palaeoslavica. International Journal for the Study of Slavic Medieval Literature, History, Language and Ethnology*, Cambridge, Massachusetts
- Radovi za slavensku filologiju*, Zagreb
- Revue des études slaves*, Paris
- Ricerche Slavistiche*, Roma
- Rocznik slawistyczny*, Kraków
- Scandoslavica*, Copenhagen
- Slavia. Časopis pro slovanskou filologii*, Praha
- Slavic and East European Journal*, Madison, Bloomington, Indiana and Wisconsin
- Slavica Olomucensia (Acta Universitatis Palackianae Olomucensis)*, Olomouc
- Slavica Hierosolymitana*, Jerusalem
- Slavica Pragensia (Acta Universitatis Carolinae, Philologica)*, Praha
- Slavica Slovaca*, Bratislava
- Slavistična revija*, Ljubljana
- Slavic Review*, New York
- Slavica Lundensia*, Lund
- Slavistische Beiträge*, München
- The Slavonic (and East European) Review*, London

Sovetskoje slavjanovedenije/Slavjanovedenije, Moskva
 Studia Slavica, Opole
 Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
 Studia Slavica Finlandensia, Helsinki
 Studies in Slavic and General Linguistics, Amsterdam
 Wiener slawistischer Almanach, Wien
 Wiener slavistisches Jahrbuch, Wien
 Zeitschrift für slavische Philologie, Leipzig - Heidelberg
 Zeitschrift für Slawistik, Berlin

II. Staroslověnština

1. Kulturněhistorická kompendia a biografie; sborníky smíšeného obsahu (viz též 2., 3.):

Slovanské studie (= sb. J. Vajsovi), Praha 1948
 A. Isačenko: Začiatky vzdelanosti vo Vel'komoravskej ríši, Turčiansky sv. Martin 1948
 Z. R. Dittrich: Christianity in Great Moravia, Groningen 1962
 Chiljada i sto godini slavjanska pismenost, Sofija 1963
 V. Vavřínek: Církevní misie v dějinách Velké Moravy, Praha 1963
 Velká Morava. Tisíciletá tradice státu a kultury, Praha 1963
 Acta Congressus historiae Slavicae Salisburgensis in memoriam SS. Cyrilli et Methodii anno 1963 celebrati, ed. F. Zagiba, Wiesbaden, Prolegomena (= Annales Instituti Slavici I/1), 1964; Das östliche Mitteleuropa in Geschichte und Gegenwart (= Annales Instituti Slavici I/2), 1966; Geschichte der Ost- und Westkirche in ihren wechselseitigen Beziehungen (= Annales Instituti Slavici I/3), 1967; Cyrillomethodianische Fragen. Slavische Philologie und Altertumskunde (= Annales Instituti Slavici I/4), 1968
 Magna Moravia, Praha 1965
 Heortios tomos Kyrillou kai Methodiou, Thessaloniki 1966
 Das heidnische und christliche Slaventum I, II, Wiesbaden 1969-70
 Konstantin-Kiril Filosof. Jubileen sbornik po slučaj 1100-godišnjata ot smärtta mu, Sofija 1969
 Simpozium 1100-godišnjina od smrtta na Kiril Solunski I, II, Skopje 1970
 A. Bagin: Úvod do starosloviency (část historická), Bratislava 1970
 F. Dvorník: Byzantské misie u Slovanů, Praha 1970
 Konstantin-Kiril Filosof. Dokladi ot simpoziuma posveteu na 1100 godišnjina ot smärtta mu, Sofija 1971
 I. Boba: Moravia's history reconsidered. A reinterpretation of medieval sources, The Hague 1971
 Studia palaeoslovenica (= sborník k počtě J. Kurze), Praha 1971
 Miscellanea Brunensia, Praha 1979
 B. N. Flor'ja: Skazaniya o načale slavjanskoj pis'mennosti, Moskva 1981
 Dokladi. Simpozium Kirilo-metodievistika i starobälgaristika, ed. P. Zarev aj., Sofija 1982
 Velikaja Moravija, jeje istoričeskoje i kul'turnoje značeniye, Moskva 1985
 Litterae slavicae medii aevi (= sborník F. V. Marešovi), München 1985
 Izsledvanija po kirilo-metodievistika, Sofija 1985
 Tisuću i sto godina od smrti Metodijeve. Čirilometodsko kulturno-književno nasljeđe u Hrvata, ed. A. Nazor aj., Zagreb 1986-1988
 Christianity among the Slavs, ed. E. G. Farrugia aj., Roma 1988

Kirilo-Methodievskiot (staroslovenskiot) period i Kirilo-Methodievskata tradicija vo Makedonija, ed. B. Koneski aj., Skopje 1988
 A. Hoffer Edle von Sulmthal - M. Margaritoff: Ein Versuch zur Bestimmung der Nationalität der Slavenapostel Konstantin und Method und zur Deutung einiger damit zusammenhängender Umstände, Sofija 1989
 M. Kantor: The Origins of Christianity in Bohemia. Sources and commentary, Evanston 1990
 The Oxford Dictionary of Byzantium 1-3, ed. A. P. Kazhdan, New York - Oxford 1991
 Kirilo-metodievskaja enciklopedija, Sofija, ed. P. Dinekov (I. 1985, II. 1995), ed. L. Graševa (III., IV. 2003)
 Symposium Methodianum, ed. K. Trost aj., Neuried 1988
 A. Avenarius: Byzantská kultura v slovanskom prostredí VI-VII st., Bratislava 1992
 L. E. Havlík: Kronika o Velké Moravě, Brno 1992
 Ch. R. Bowlees: Franks, Moravians and Magyars. The Struggle for the Middle Danube 788-907, Philadelphia 1995
 Thessaloniki - Magna Moravia, Thessaloniki 1999
 Palaeoslovenica 1999 in honorem Zoe Hauptová, red. E. Bláhová a E. Šlaufová, Praha 1999
 Kirilo-Mefodijevskije čtenija, red. L. B. Karpenko aj., 1992, 1997, 1999
 Glagolitica. Zum Ursprung der slavischen Schriftkultur, ed. H. Miklas, Wien 2000
 Cyrillomethodiana (= sborník k počtě V. Tkadlčika), red. P. Ambros, H. Bauerová a M. Pojzl, Olomouc - Praha 2000

2. Cyrilometodiana (viz též 1., 3.):

V. Jagić: Vopros o Kirille i Mefodii v slavjanskoj filologii, Sankt Peterburg 1885
 F. Pastrnek: Dějiny slovanských apoštolů Cyrilla a Methoda. S rozborem a otiskem pramenů, Praha 1902
 A. Brückner: Die Wahrheit über die Slavenapostel, Tübingen 1913
 A. T. Balan: Kiril i Metodi I, II, Sofija 1920-34
 V Pogorelov: Cyril, Metod, Gorazd, ich činnost a pôvod, Trnava 1936
 P. Ratkoš: Sv. Cyril a Metod. Počiatky krestanstva u Slovákov, Bratislava 1947
 J. Dobrovský: Cyril a Metod, apoštolové slovanští. Poznámkami opatřil J. Vajs, Praha 1948
 E. Georgiev: Kiril i Metodij, osnovopoložnici na slavjanskite literaturi, Sofija 1956
 F. Grivec: Slovanska blagovestnika sv. Ciril in Metod, Celje 1963
 M. Macek: San Cirilo y San Metodio, su obra entre los pueblos eslavos, Buenos Aires 1963
 P. Duthilleul: L'évangélisation des Slaves. Cyril et Méthode, Tournai 1963
 Cirillo e Metodio i Santi Apostoli degli Slavi. Conferenze tenute nel Pontificio Istituto Orientale nei giorni 9-11 maggio 1963, Roma 1964
 Cyrillo-Methodiana. Zur Frühgeschichte des Christentums bei den Slaven 863-1963, ed. M. Hellmann aj., Köln - Graz 1964
 T. Lehr-Splawiński: Konstantyn i Metody (Zarys monograficzny z wyborem źródeł), Warszawa 1967
 D. P. Bogdan: La vie et l'oeuvre des frères Constantin-Cyrille et Méthode, Thessaloniki 1968
 G. Svane: Konstantinos (Kirillos) og Methodios, Slavernes apostle, syv kyrillomethodianske tekster i oversættelse og med kommentar, København 1969
 Konstantin-Kiril Filosof. Jubileen sbornik po slučaj 1100-godišnjata ot smärtta mu, ed. B. Angelov aj., Sofija 1969
 B. Angelov: Kiril i Mefodij, sozdateli slavjanskoj pis'mennosti, Sofija 1969
 E. Georgiev: Kiril i Metodij. Istinata za säzdatelite na bälgarskata i slavjanska pismenost, Sofija 1969

- Methodiana. Beiträge zur Zeit und Persönlichkeit, sowie zum Schicksal und Werk des hl. Method (= Annales Instituti Slavici IX)*, ed. F. Zagiba, Wien - Köln - Graz 1976
- Konstantin-Kiril Filosof. Materiali ot naučnite konferencii po slučaj 1150-godišninata ot roždenie mu*, ed. E. Georgiev aj., Sofija 1981
- Konstantin-Kiril Filosof. Bälgarski i slavjanski pärvoučitel*, ed. P. Dinekov a B. Angelov, Sofija 1983
- S. B. Bernštejn: *Konstantin-Filosof i Mefodij. Načal'nyje glavy iz slavjanskoj pis'mennosti*, Moskva 1984
- J. Schütz: *Die Lehrer der Slawen Kyrill und Method. Die Lebensbeschreibungen zweier Missinare*, St. Otilien 1984
- J. Vodopivec: *The holy brothers Cyril and Methodius, co-patrons of Europe. Cultural link between the East and the West*, Rome 1985
- Symposium Methodianum. Beiträge ... zum Gedenken an den 1100. Todestag des hl. Method*, ed. K. Trost aj., Neuried 1988
- A.-E. N. Tachiaos: *Cyril and Methodius of Thessalonica. The acculturation of the slavs*, Thessaloniki 1989
- Meždunaroden simpozium: 1100 godini ot blaženata končina na sv. Metodij 1-2*, ed. N. Šivarov aj., Sofija 1989
- Leben und Werk der byzantinischen Slavenapostel Methodios und Kyrillos*, ed. E. Konstatinou, Münsterschwarzach 1991
- G. Simonova: *Denjat na Kiril i Metodij*, Sofija 1994
- Tradycje Cyryla i Metodego w językach i literaturach słowiańskich*, ed. A. Bartoszewicz a R. Pawłowa, Warszawa 1995
- Dedičstvo sv. Cyrila a sv. Metoda v slovenskej a bulharskej kultúre*, Nitra - Bratislava 1996
- M. Eggers: *Das Erzbistum des Method. Lage, Wirkung und Nachleben der kyrillomethodianischen Mission*, München 1996

3. Literární tvorba, památky a rukopisy, textologie, literární druhy a žánry (viz též 1., 2., 4.):

- V. Ščepkin: *Rassuždenije o jazyke Savvinoj knigi*, Sankt Peterburg 1899
- V. Vondrák: *Studie z oboru csl. písemnictví*, Praha 1903
- V. Jagić: *Zum altkirchenslavischen Apostolus*, Wien 1919-20
- H. F. Schmidt: *Die Nomokanonübersetzung des Methodius*, Leipzig 1922
- N. van Wijk: *Zur Komposition des aksl. Codex Suprasliensis*, Amsterdam 1925
- A. Marguliés: *Der aksl. Codex Suprasliensis*, Heidelberg 1927
- B. von Arnim: *Studien zum abg. Psalterium Sinaiticum*, Leipzig 1930
- N. van Wijk: *Studien zu den aksl. Paterika*, Amsterdam 1931
- F. Dvorník: *Les légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance*, Praha 1933
- J. Stanislav: *Životy slovanských apoštolov Cyrila a Metoda. Moravsko-panonské legendy*, Praha - Bratislava 1935
- R. Nahtigal: *Starocrkvenoslovanske študije*, Ljubljana 1936
- A. V. Isačenko: *Jazyk a pôvod Frizinských pamiatok*, Bratislava 1943
- K. Horálek: *Evangeliaře a čtveroevangelia*, Praha 1954
- H. G. Beck: *Kirche und theologische Literatur im Byzantinischen Reich*, München 1959
- S. Smržík: *The Glagolitic or Roman-Slavonic Liturgy*, Cleveland, Ohio, 1959
- K. Kuev: *Kām vāprosā za načaloto na slavjanskata pismenost*, Sofija 1960
- V. Vavřínek: *Staroslověnské životy Konstantina a Metoděje*, Praha 1963
- P. Dinekov (red.): *Istorija na bälgarskata literatura I*, Sofija 1963
- L. Mirković: *Pravoslavna liturgika ili nauka o bogosluženiju Pravoslavne istočne crkve*, Beograd 1965²

- J. Vašica: *Literární památky epochy velkomoravské 863-885*, Praha 1966, 1996²
- K. Kuev: *Černorizec Chrabăr*, Sofija 1967
- Lexikon für Theologie und Kirche*, Begründet von M. Buchberger, 1-10+1, Freiburg 1957-67
- Polnyj pravoslavnyj bogoslovskij enciklopedičeskij slovar' I-II*, Sankt Peterburg 1913, reprint London 1971
- E. Bláhová: *Nejstarší staroslověnské homilie (Syntax a lexikon)*, Praha 1973
- H. Amse-de Jong: *The meaning of the finite verb forms in the Old Church Slavonic Codex Suprasliensis*, The Hague - Paris 1974
- Đ. Trifunović: *Azbučnik srpskih srednjovekovnih književnih pojmova*, Beograd 1974
- T. Rott-Žebrowski: *Pismo i fonetyka Izbornika Światostawa z 1076 roku (na tle pisma i fonetyki zabytków ruskich XI. w. i kanonu starostowiańskiego)*, Lublin 1974
- F. L. Cross, E. A. Livingstone (red.): *The Oxford Dictionary of the Christian Church*, London 1974
- L. Moszyński: *Język Kodeksu Zografskiego I*, Wrocław - Warszawa - Kraków - Gdańsk 1975
- H. Dewey, A. M. Kleimola: *Zakon sudnyj ljudem*, Ann Arbor 1977
- N. N. Rozov: *Kniga Drevnej Rusi (XI-XIV vv.)*, Moskva 1977
- N. A. Meščerskij: *Istočniki i sostav drevnej slavjano-russkoj perevodnoj pis'mennosti IX-XV vv.*, Leningrad 1978
- J. Hamm: *Das glagolitische Missale von Kiew*, Wien 1979
- K. Kuev: *Sădbata na starobälgarskite răkopisi prez vekovete*, Sofija 1979
- Proučvanija vărchu Suprasălskija sbornik, starobälgarski pametnik ot X vek*, Sofija 1980
- K. Onasch: *Liturgie und Kunst der Ostkirche in Stichworten unter Berücksichtigung der Alten Kirche*, Leipzig 1981
- A. Džurova: *1000 godini bälgarska răkopisna kniga*, Sofija 1981
- V. V. Nimčuk: *Kyjivs'ki hlaholyčni lystky*, Kijev 1983
- M. Kantor: *Medieval Slavic lives of saints and princes*, Ann Arbor 1983
- K. Stančev: *Poetika na starobälgarskata literatura*, Sofija 1985
- K. Stančev: *Stilistika i žanrove na starobälgarskata literatura*, Sofija 1985
- T. Rott-Žebrowskij (= Rott-Žebrowski): *Kijevskij misal. Lingvističeskoje issledovanije*, Lublin 1987
- D. Petkanova: *Starobälgarska literatura*, Sofija, I. 1986, II. 1987
- J. Schaecken: *Die Kiever Blätter*, Amsterdam 1987
- J. C. Tarnanidis: *The Slavonic Manuscripts Discovered in 1975 at St. Catherine's Monastery on Mount Sinai*, Thessaloniki 1988
- Computer processing of medieval Slavic manuscripts. Proceedings: First international conference*, ed. D. Birnbaum aj., Sofija 1995
- H. P. S. Bakker: *Towards a critical edition of the Old Slavic New Testament. A transparent and heuristic approach*, Amsterdam 1996
- E. Velkovska: *Nuovi paralleli greci dell' Eucologio slavo del Sinai*, Roma 1996
- A. Džurova: *Văvedenie v slavjanskata kodikologija. Vizantijskijat kodeks i recepcijata mu sred slavjanite*, Sofija 1997
- R. Jakobson: *Cyrlometodějské studie*, Praha 1997
- J. Schaecken - H. Birnbaum: *Die altkirchenslavische Schriftkultur. Geschichte - Laute und Schriftzeichen - Sprachdenkmäler*, München 1999
- F. V. Mareš: *Cyrlometodějská tradice a slavistika*, Praha 2000
- N. A. Nečunajeva: *Mineja kak tip slavjano-grečeskogo teksta*, Tallin 2000
- T. J. Vendina: *Srednevekovyj čelovek v zerkale staroslavjanskogo jazyka*, Moskva 2002

4. Chrestomatie, antologie, výběry textů a jejich překladů, epigrafika (viz též 3., 7.):

- V. Jagić: *Rassuždenije južno-slavjanskoj i ruskoj stariny o cerkovno-slavjanskom jazyke* (Izsl. pro rus. jaz. I), Sankt Peterburg 1885–1895
- V. Vondrák: *Církevněslavanská chrestomatie*, Brno 1925
- I. Ohijenko: *Pam'jatky staroslov'janskoj movy X–XI vikiv*, Warszawa 1929
- J. Vajs (red.): *Sborník staroslovanských literárních památek o sv. Václavu a sv. Lidmile*, Praha 1929
- P. A. Lavrov: *Kyrylo ta Metodyj v davno-slov'janskomu pyšmenstvi*, Kijev 1929
- P. A. Lavrov: *Materialy po istorii voznikovenija drevnejšej slavjanskoj pišmennosti*, Leningrad 1930
- S. M. Kuljbakin: *Staroslavenska čitanka*, Beograd 1932
- P. Diels: *Altkirchenslavische Grammatik II. Ausgewählte Texte und Wörterbuch*, Heidelberg 1934
- S. Romanski: *Starobälgarski ezik v obrazci*, Sofija 1945
- A. Vaillant: *Manuel du vieux slave II. Textes et glossare*, Paris 1948
- S. P. Obnorskij – S. G. Barchudarov: *Chrestomatija po istorii ruskogo jazyka*, Moskva 1948
- M. Weingart – J. Kurz: *Texty ke studiu jazyka a písemnictví staroslověnského*, Praha 1949
- S. Słoński: *Wybór tekstów starosłowiańskich (starobułgarskich)*, Lwów 1926, Warszawa 1952²
- F. Grivec – F. Tomšič: *Constantinus et Methodius Thessalonicenses: Fontes*, Zagreb 1960 (= Radovi Staroslavenskog instituta 4)
- R. Auty: *Hadbook of Old Church Slavonic II. Texts and Glossary*, London 1960
- Đ. S. Radojičić: *Antologija stare srpske književnosti*, Beograd 1960
- J. Hamm: *Čitanka starocrkvenoslavenskog jezika s rječnikom*, Zagreb 1947, se změněným názvem 1960
- I. Gošev: *Starobälgarski glagoličeski i kirilski nadpisi ot IX i X v.*, Sofija 1961
- Đ. S. Radojičić: *Hilandarski rukopisi o postanku slovenske pismenosti*, Novi Sad 1963
- M. Vego: *Zbornik srednjovekovnih natpisa Bosne i Hercegovine I–IV*, Sarajevo 1962–1970
- A. B. Rybakov: *Russkije datirovannyje nadpisi XI–XIV vv.* (= Svod archeografičeskich istočnikov SSSR. Serija I/44), Moskva 1964
- S. A. Vsockij: *Drevnerusskije nadpisi Sofii Kijevskoj XI–XIV vv.*, Kijev 1966
- R. B. Aleksić: *Odabrani staroslavenski tekstovi sa rečnikom*, Beograd 1960, 1965
- B. S. Angelov: *Iz starata bālgarska, ruska i srābska literatura*, Sofija, I. 1958, II. 1967
- H. G. Lunt: *Old Church Slavonic Texts*, Cambridge, Massachusetts, 1968
- A. Vaillant: *Textes vieux-slaves I, II*, Paris 1968
- J. Ivanov: *Bālgarski starini iz Makedonija*, Sofija 1908, 1931², reprint 1970
- E. Bláhová – V. Konzal: *Staroslověnské legendy českého původu*, Praha 1975
- Magnae Moraviae fontes historici*, Praha – Brno, I. *Annales et chronicae*, 1966; II. *Textus biographici, bibliographici, liturgici*, 1967; III. *Diplomata, epistolae, textus historici varii*, 1969; IV. *Leges, textus iuridici, supplementa*, 1971; V. *Indices*, 1976
- A. A. Medynceva: *Drevnerusskije nadpisi Novgorodskogo Sofijskogo sobora*, Moskva 1978
- P. Dinekov – K. Kuev – D. Petkanova: *Christomatija po starobälgarska literatura*, Sofija 1978⁴
- L. A. Dmitrijev – D. S. Lichačev (red): *Pamjatniki literatury drevnej Rusi XI – načala XII vv.*, Moskva 1978
- A. Minčeva: *Starobälgarski kirilski otkāsleci*, Sofija 1978
- F. V. Mareš: *An Anthology of Church Slavonic Texts of Western (Czech) Origin*, München 1979
- Ph. Malingoudis: *Die mittelalterlichen kyrillischen Inschriften der Hämus-Halbinsel I. Die bulgarischen Inschriften*, Thessaloniki 1979

- V. Bechyňová – Z. Hauptová: *Zlatý věk bulharského písemnictví*, Praha 1982
- B. Fučić: *Glagoljski natpisi*, Zagreb 1982
- T. A. Lysaght: *A selection of ancient Slavonic literary monuments incorporating Monumenta minora palaeobulgaricae*, Vienna 1982
- M. Kantor: *Medieval Slavic lives of saints and princes*, Ann Arbor 1983
- A. N. Stecenko: *Chrestomatija po staroslavjanskomu jazyku*, Moskva 1984
- A. Medynceva – K. Popkonstantinov: *Nadpisi iz krugloj cerkvi v Preslave*, Sofija 1984
- A. Medynceva – K. Popkonstantinov: *Starobälgarskite nadpisi ot krāglata čerkva v Preslav*, Sofija 1984
- S. Mathauserová: *Povídky ze staré Rusi*, Praha 1984
- I. C. Tarnanidis: *The Slavonic manuscripts discovered in 1975 at St. Catharine's Monastery on Mount Sinai*, Thessaloniki 1988
- E. Bláhová – Z. Hauptová – V. Konzal: *Písemnictví ruského středověku*, Praha 1989
- H. Bauerová: *Texty ke studiu staroslověštiny se slovníčkem*, Olomouc 1989, 1992, 1997, 2002⁴
- L. Moszyński: *Cst. tytuły ewangelijne*, Warszawa 1990
- M. Kocsis: *A register of initial words in Gospel verses on Old Church Slavic records*, Szombathely 1994
- I. Dobrev – T. Slavova: *Starobälgarski tekstove. Christomatija za universitetite*, Sofija 1995
- I. Lysén: *Grečesko-staroslavjanskij konkordans k drevnejšim spiskam slavjanskogo perevoda evagelij*, Uppsala 1995
- Z. Hauptová – R. Večerka: *Staroslověnská čitanka*, Praha 1997, 2002²
- M. Garzaniti: *Die altslavishe Version der Evangelien. Forschungsgeschichte und Zeitgenössische Forschung*, Köln – Weimar – Wien 2001
- A. S. Gerd – V. Feder (= Veder): *Cerkovnoslavjanskije teksty i cerkovnoslavjanskij jazyk*, Sankt Peterburg 2003

5. Ke vzniku a charakteru staroslověštiny a lokálních redakcí církevní slovanštiny:

- A. S. Budilovič: *Obščeslavjanskij jazyk v rjadu drugich obščich jazykov drevnej i novoj Jevropy 1–2*, Warszawa 1892
- A. J. Sobolevskij: *Cerkovno-slavjanskije teksty moravskogo proischoždenija*, Warszawa 1900
- V. Jagić: *Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache*, Berlin 1913
- A. A. Šachmatov: *Očerk drevnejšego perioda istorii ruskogo literaturnogo jazyka staršego perioda*, Petrograd 1915
- M. Niechaj: *De cultu ss. Cyrilli et Methodii in Polonia*, Olomouc 1937
- J. Stanislav: *Slovanská liturgia na Slovensku a sídlo Metodovo a Gorazdovo*, Bratislava 1941
- M. Małeckci: *Najstarszy literacki język Słowian*, Kraków 1947
- M. Weingart: *Československý typ církevní slovančiny*, Bratislava 1949
- J. Umiński: *Obrządek słowiański w Polsce IX–X wieku i zagadnienie drugiej metropolii w czasach Bolesława Chrobrego*, Lublin 1957
- K. Lanckrońska: *Studies on the Roman-Slavonic Rite in Poland*, Roma 1961
- R. Večerka: *Slovanské počátky české knižní vzdělanosti*, Praha 1963
- E. Paulíny: *Slovesnost a kulturní jazyk Vel'kej Moravy*, Bratislava 1964
- O. Králík: *Nejstarší rodokmen české literatury*, Praha 1971
- Je. M. Vereščagin: *Iz istorii voznikovenija pervogo literaturnogo jazyka slavjan I, II*, Moskva 1971–72

- I. Gäläbov: *Das Altbulgarische und das Latein im europäischen Mittelalter. Zur Problematik der übernationalen Sprache*, Salzburg 1973
- V. I. Sobinnikova – A. J. Čižiko-Polejko: *Iz istorii pišmennosti i literaturnogo jazyka slavjan*, Voronež 1975
- L. P. Žukovskaja: *Tekstologija i jazyk drevnejšich slavjanskich pamjatnikov*, Moskva 1976
- S. Damjanović: *Tragom jezika hrvatskih glagoljaša*, Zagreb 1984
- I. Tóth: *Russkaja redakcija drevnebolgarskogo jazyka v konce IX - načale XII vv.*, Sofija 1985
- D. Mirčeva: *Väprosi na bälgarskija knižoven ezik do väzraždaneto*, Sofija 1987
- M. Mihaljević: *Generativna fonologija hrvatske redakcije crkvenoslavenskog jezika*, Zagreb 1991
- F. Kmietowicz: *Kiedy Kraków był „trzecim Rzymem“*, Białystok 1994
- R. Večerka: *Počátky slovanského spisovného jazyka. Studie z dějin staroslověnského písemnictví a jazyka do konce 11. století*, Praha 1999 (1. i 2. vyd.)
- M. Mladenova: *Kirilo-Methodieva geografija i ezikova istorija, ili zapadnite slavjani, Kiril i Metodij i kakvo e (o)stanało posle*, Sofija 1999 (rec. E. Bláhová, *Slavia* 70, 2001, 235–240)
- B. N. Florja – A. A. Turilov – S. A. Ivanov: *Sud'by kirillo-mefodijevskoj tradicii posle Kirilla i Mefodija*, Sankt Peterburg 2000
- Je. M. Vereščagin: *Cerkovnoslavjanskaja knižnost na Rusi – lingvotekstologičeskije razyskanija*, Moskva 2001
- H. Kölln: *Westkirchliches in der altkirchenslavischen Literatur aus Grossmähren und Böhmen*, Copenhagen 2003

6. Mluvnice:

- Z mluvníc staroslověštiny psaných česky nebo slovensky nebo do češtiny přeložených srov.
- F. Pastrnek: *Tvarosloví jazyka staroslověnského s úvodem a ukázkami*, Praha 1912²
- M. Weingart: *Rukověť jazyka staroslověnského I, II*, Praha 1937–38
- S. Kul'bakin: *Mluvnice jazyka staroslověnského*, Praha 1948²
- J. Kurz: *Učebnice jazyka staroslověnského*, Praha 1969
- R. Večerka: *Staroslověština*, Praha 1984
- J. Stanislav: *Starosloviensky jazyk*, I. 1978, II. 1987
- Z cizojazyčných mluvníc srov. zejm. A. Leskien: *Handbuch der altbulgarischen (altkirchenslavischen) Sprache*, od r. 1871, 10. vyd. Heidelberg 1990
- V. Vondrák: *Altkirchenslavische Grammatik*, Berlin 1900 a 1912²
- J. Łoś: *Grammatyka starosłowiańska*, Lwów – Warszawa – Kraków 1922
- T. Lehr-Spławiński: *Zarys gramatyki języka staro-cerkiewno-słowiańskiego*, Poznań – Warszawa – Łódź – Toruń 1923, 6. vyd. ve spolupráci s Cz. Bartulou 1973
- H. Ułaszyn: *Język starocerkiewnosłowiański. Zarys gramatyki, ćwiczenia, teksty, słownik*, Lwów 1928
- N. van Wijk: *Geschichte der altkirchenslavischen Sprache*, Berlin – Leipzig 1931, rus. překlad Moskva 1957
- P. Diels: *Altkirchenslavische Grammatik*, Heidelberg 1932, 1963²
- J. Rudnyčkyj: *Narys hramatyky staro-cerkovno-slov'janskoji movy*, München 1947
- A. Vaillant: *Manuel du vieux slave*, Paris 1948, rus. překlad Moskva 1952
- S. Słoński: *Grammatyka języka starosłowiańskiego (starobułgarskiego)*, Warszawa 1950
- A. M. Seliščev: *Staroslavjanskij jazyk I, II*, Moskva 1951–52
- J. D. Nikiforov: *Staroslavjanskij jazyk*, Moskva 1952

- N. S. Trubetzkoy: *Altkirchenslavische Grammatik*, Wien 1954, 1968²
- H. G. Lunt: *Old Church Slavonic Grammar*, 's-Gravenhage 1955 a další vyd.
- A. V. Matvejeva-Isajeva: *Lekcii po staroslavjanskomu jazyku*, Leningrad 1958
- J. Hamm: *Staroslavenska gramatika*, Zagreb 1958 a další vyd.
- G. Nandriš: *Old Church Slavonic Grammar*, London 1959
- N. M. Jelkina: *Staroslavjanskij jazyk*, Moskva 1960
- H. H. Bielfeldt: *Altslavische Grammatik*, Halle/Saale 1961
- A. I. Gorškov: *Staroslavjanskij jazyk*, Charkov 1962
- B. P. Skupskij: *Staroslavjanskij jazyk 1, 2*, Machačkala 1965–1967
- V. F. Krivčik – N. S. Možeiko: *Staroslavjanskij jazyk*, Minsk 1970
- Je. J. Gur'jeva: *Staroslavjanskij jazyk*, Tartu 1971
- K. Mirčev: *Starobälgarski ezik*, Sofija 1972, 1985
- G. A. Chaburgajev: *Staroslavjanskij jazyk*, Moskva 1974, 1986²
- P. Đorđić: *Staroslovenski jezik*, Novi Sad 1975
- A. V. Majboroda: *Staroslov'janska mova*, Kijev 1975
- W. R. Schmalstieg: *An Introduction to Old Church Slavic*, Cambridge, Massachusetts, 1976, 1983²
- R. Aitzetmüller: *Altbulgarische Grammatik als Einführung in die slavische Sprachwissenschaft*, Freiburg im Breisgau 1978, 1991²
- R. Ugrinova-Skalovska: *Staroslovenski jazik. Gramatika, tekstovi*, Skopje 1979, 1997³
- J. Gäläbov: *Starobälgarski ezik i uvod v slavjanskoto ezikoznanie*, Sofija 1980
- Cz. Bartula: *Podstawowe wiadomości z gramatyki starocerkiewno-słowiańskiej na tle porównawczym*, Warszawa 1981
- I. Dobrev: *Starobälgarska gramatika. Teorija na osnovite*, Sofija 1982
- T. Friedelówna – Cz. Sapicz: *Język staro-cerkiewno-słowiański*, Toruń 1983
- S. C. Gardiner: *Old Church Slavonic. An elementary grammar*, Cambridge 1984
- J. U. Le Guillou: *Grammaire du vieux bulgare (vieux slave)*, Budapest – Paris 1984
- N. Radovich: *Grammatica dello slavo ecclesiastico antico*, Padova 1982, 1988²
- I. Duridanov aj.: *Gramatika na starobälgarskija ezik. Fonetika, morfologija, sintaksis*, Sofija 1991, 1993²
- S. Damjanović: *Staroslavenski glasovi i oblici*, Zagreb 1995
- T. A. Ivanova: *Staroslavjanskij jazyk. Lingvističeskij kurs*, Moskva 1977, 1997²
- M. B. Popov: *Vvedenije v staroslavjanskij jazyk. Učebnoje posobije*, Sankt Peterburg 1997
- N. Trunte: *Slověňskij jazyk. Ein praktisches Lehrbuch des Kirchenslavischen in 30 Lektionen. Zugleich eine Einführung in die slavische Philologie*, München, 1. *Altkirchenslavisch*, 1990, 1997²; 2. *Mittel- und Neukirchenslavisch*, 1998
- M. Štec: *Starosloviensčina a cirkevná slovanština*, Prešov 1997
- L. Skomorochova-Venturi: *Corso di lingua paleoslava – grammatica*, Pisa 2000

7. Paleografie, grafika a ortografie, fonetika a fonologie:

- P. A. Lavrov: *Paleografičeskoje obozrenije kirillovskago pis'ma*, Petrograd 1914
- Je. F. Karskij: *Slavjanskaja kirillovskaja paleografija*, Leningrad 1928
- J. Vajs: *Rukověť hlaholské paleografie*, Praha 1932
- L. V. Čerepnin: *Russkaja paleografija*, Moskva 1956
- viz též odpovědi na otázku *Kakoj iz slavjanskich alfavitov drevneje – glagolica ili kirillica; kakoj iz etich alfavitov sozdan Kirillom i Mefodijem?* in: *Sbornik otvetov na voprosy po jazykoznaniju k IV meždunar. sjezdu slavistov*, Moskva 1958, 300–319
- V. A. Istrin: *1100 let slavjanskoj azbuki*, Moskva 1963

- A. B. Rybakov: *Russkije datirovannyje nadpisi XI–XIV vv.* (= Svod archeografičeskich istočnikov SSSR. Ser. I(44,)) Moskva 1964
 S. A. Vysockij: *Drevnerusskije nadpisi Sofii Kijevskoj XI–XIV vv.*, Kijev 1966
Glagoljica, 21 sv. čas. Slovo, Zagreb 1971
 P. Đorđić: *Istorija srpske cirilice*, Beograd 1971
 Je. L. Nemirovskij: *Svodnyj katalog i opisanije staropečatnyh izdanij kirilličeskogo i glagoličeskogo šriftov*, Moskva 1979
 I. Gălăbov: *Starobălgarski ezik I. Uvod i fonetika*, Sofija 1980
 B. Velčeva: *Praslavjanski i starobălgarski fonologičeski izmenenija*, Sofija 1980
 Th. Eckhardt: *Azbuka. Versuch einer Einführung in das Studium der slavischen Paläographie*, Wien – Köln 1989
 J. Nuorluoto: *Die Bezeichnung der konsonantischen Palatalität im Altkirchenslavischen. Eine graphematisch – phonologische Untersuchung zur Rekonstruktion und handschriftlichen Überlieferung*, München 1994
 L. V. Savel'jeva: *K interpretacii slavjanskogo bukvennogo pamjatnika kak teksta*, Sankt Peterburg 1998
 L. B. Karpenko: *Glagolica – slavjanskaja svjaščennaja azbuka*, Samara 1999

8. Mluvnická stavba (morfologie a syntax):

- O. Wiedemann: *Beiträge zur albulgarischen Conjugation*, Sankt Peterburg 1886
 A. Meillet: *Recherches sur l'emploi du génitif-accusatif en vieux slave*, Paris 1897
 S. Słoński: *Die Übertragung der griechischen Nebensatzkonstruktionen in den albulgarischen Sprachdenkmälern*, Kirchheim 1905
 B. Ljapunov: *Formy sklonenija v staroslavjanskome jazykě. I: Sklonenije imen*, Odessa 1905
 A. Dorić: *Gebrauch der abg. Adverbia*, Leipzig 1910
 G. Cuendet: *L'impératif dans le texte grec et dans les versions gotique, arménienne et vieux slave des Évangiles*, Paris 1924
 E. Hermelin: *Über den Gebrauch der Präsenspartizipien von perfektiven Verben im Aksl.*, Uppsala 1935
 T. Nilsson: *Über den Gebrauch der Präpositionen im albulgarischen Codex Zographensis*, Stockholm 1944
 F. Sławski: *Miejsce enklityki odmiennej w dziejach języka bułgarskiego*, Kraków 1946
 H. Bräuer: *Der persönliche Agens beim Passiv im Abg.*, Mainz 1952
 A. Dostál: *Studie o vidovém systému v staroslověštině*, Praha 1954
 N. M. Jelkina: *Bespredložnyje konstrukcii priglagoľ'nych roditel'nogo i datel'nogo padežej v stsl. i srednebolg. pamjatnikach*, Avtoref. kand. dis., Moskva 1954
 H. Bräuer: *Untersuchungen zum Konjunktiv im Aksl.*, Stockholm 1958
 I. I. Bunina: *Sistema vremen stsl. glagola*, Moskva 1959
 R. Večerka: *Syntax aktivních participií v staroslověštině*, Praha 1961
 A. Suprun: *Staroslavjanskije čislitel'nyje*, Frunze 1961
 D. Ivanova-Mirčeva: *Razvoj na bādešte vreme (futurum) v bălgarskija ezik ot X do XVIII v.*, Sofija 1962
 M. Honowska: *Geneza złożonej odmiany przymiotników w świetle faktów języka staro-cerkiewno-słowiańskiego*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1963
 R. Ružička: *Das syntaktische System der altslavischen Partizipien und sein Verhältnis zum Griechischen*, Berlin 1963
 K. I. Chodova: *Sistema padežej stsl. jazyka*, Moskva 1963
Issledovanija po sintaksisu stsl. jazyka, Praha 1963
 Cz. Bartula: *Związki czasownika z dopełnieniem w najstarszych zabytkach języka st.-csl.*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1964

- A. Sjöberg: *Synonymous Use of Synthetical and Analytical Rection in Old Church Slavonic Verbs*, Stockholm – Göteborg – Uppsala 1964
 E. Dogramadžieva: *Struktura na starobălgarskoto složno sāčineno izrečenie*, Sofija 1968
 Cz. Bartula: *Skladnia zdania pojedynczego w języku st.-c.-sl.*, Kraków 1969
 K. I. Chodova: *Padeži s predlogami v staroslavjanskome jazyke*, Moskva 1971
 K. Trost: *Perfekt und Konditional im Aksl.*, Wiesbaden 1972
 J. Kurz: *Kapitoly ze syntaxe a morfologie stsl. jazyka*, Praha 1972
 P. Olteanu: *Sintaxa și stilul paleoslavei și slavonei*, București 1974
 M. S. Flier: *Aspects of Nominal Determination in Old Church Slavonic*, The Hague – Paris 1974
 R. Zlatanova: *Die Struktur des zusammengesetzten Nominalprädikats im Abg.*, München 1976
 R. Pavlova: *Prostranstvennyje konstrukcii v drevnerusskom jazyke v sopostavlenii s drevnebolgarskim jazykom*, Sofija 1977
 R. Aitzetmüller: *Belegstellenverzeichnis der aksl. Verbalformen*, Würzburg 1977
 K. I. Chodova: *Prostoje predloženie v stsl. jazyke*, Moskva 1980
 D. Trebojević: *The declension of Greek masculine names in the Codex Suprasliensis*, Thessaloniki 1982
 E. Dogramadžieva: *Obstoitelstvenite izrečenija v knižovnija starobălgarski ezik*, Sofija 1984
 Ch. Koch: *Das morphologische System des altkirchenslavischen Verbums I-II*, München 1990
 R. Večerka: *Altkirchenslavische (albulgarische) Syntax*, Freiburg im Breisgau, I. *Die lineare Satzorganisation*, 1989; II. *Die innere Satzstruktur*, 1994; III. *Die Satztypen: Der einfache Satz*, 1996; IV. *Die Satztypen: Der zusammengesetzte Satz*, 2001; V. *Registerband*, 2003

9. Slovní zásoba

a) Slovníky:

- Đ. Daničić: *Rječnik iz književnih starina srpskih I-III*, Beograd 1863–1864
 F. Miklosich: *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum emendatum auctum*, Wien 1862–1865
Slovar' cerkovno-slavjanskago i russkago jazyka 1–4, Sankt Peterburg 1867
 S. Słoński: *Index verborum do Euchologium Sinaiticum*, Warszawa 1934
 K. H. Meyer: *Altkirchenslavisch-griechisches Wörterbuch des Codex Suprasliensis*, Glückstadt – Hamburg 1935
 L. Sadnik, R. Aitzetmüller: *Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten*, Heidelberg – 's-Gravenhage 1955
 I. I. Sreznevskij: *Materialy dlja slovarja drevnerusskago jazyka I-III*, Sankt Peterburg 1893–1903, reprint Moskva 1958
 H. G. Lunt: *Old Church Slavonic Glossary*, Harvard 1959
 S. Stojanov, M. Janakiev: *Studienwörterbuch albulgarisch-deutsch*, Sofija 1963
Slovar' russkogo jazyka XI–XVIII vv., Moskva od 1975
 T. A. Lysaght: *Material towards the Compilation of a concise Old Church Slavonic-English Dictionary*, Wellington 1978
 T. A. Lysaght: *Old Church Slavonic (Old Bulgarian) – Middle Greek – Modern English dictionary*, Wien 1983
 J. P. Dreschler: *Kleines Wörterbuch der kirchenslavischen Sprache*, München 1987
Slovar' staroslavjanskago jazyka vostočnoslavjanskoi redakcii XI–XIII vv., red. V. Karpova i V. Nimčuk, Kijev 1987

- Slovar' – indeks ruskoj redakcii drevnebolgarskogo jazyka konca XI – naĉala XII v.*, ed. I. Tóth, Szeged od 1989
- Etymologický slovník jazyka staroslověnského*, ed. E. Havlová, A. Erhart aj., Praha od 1989
- U. Theissen: *Deutsch – Altbulgarisches Wörterbuch. Nemsko-starobälgarski reĉnik 1–2*, Salzburg 1991 (= Die slawischen Sprachen 23, 26)
- T. A. Lysaght: *Wörterbuch Altbulgarisch (Altkirchenslavisch) – Deutsch (X.–XI. Jahrhundert)*, Wellington 1993
- G. Ďjaĉenko: *Polnyj cerkovnoslavjanskij slovar' 1–2*, Moskva 1993, 1998²
- F. V. Mareš: *Altkirchenslavische Lexikographie*, in: Wörterbücher. Ein lexikographisches Handbuch zur Lexikographie 2 (ed. F. J. Hausmann aj.), Berlin – New York 1990, 2255–2268
- U. Theissen: *Altbulgarisch-Deutsches Wörterbuch*, Salzburg 1996
- Slovník jazyka staroslověnského I–IV*, red. J. Kurz, Z. Hauptová aj., Praha 1958–1997
- Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije*, red. B. Grabar aj., Zagreb od 1991
- Staroslavjanskij slovar' (po rukopisjam X–XI vv.)*, red. R. M. Cejtlin, R. Večerka, E. Blagova (= Bláhová), Moskva 1994, 1999²
- A. Znosko: *Słownik cerkiewno-słowiański polski*, Białystok 1996
- Starobälgarski reĉnik I*, red. D. Ivanova-Mirĉeva aj., Sofija 1999
- Ch. Koch: *Kommentiertes Wort- und Formenverzeichnis des altkirchenslavischen Codex Assemanianus*, Freiburg im Breisgau 2000
- Reĉnik na crkovnoslovenkiot jazik od makedonska redakcija*, red. Z. Ribarova aj., Skopje od 2000
- A. Bonĉev: *Reĉnik na ĉarkovnoslavjanskija ezik. Tom I. A–O*, Sofija 2002
- V. Vondrák, J. Bartoň: *Vokabulář klasické staroslověštiny*, Praha 2003
- Z. Ribarova: *Indexy k Staroslověnskému slovníku*, red. E. Bláhová, Praha 2003

b) Lexikologie, slovtvorba:

- A. Meillet: *Études sur l'étymologie et vocabulaire du vieux slave I, II*, Paris 1902, 1905
- B. von Arnim: *Beiträge zum Studium der altbulgarischen und altkirchenslavischen Wortbildung un Übersetzungskunst*, Berlin 1931
- S. Słoński: *Funkcje prefiksów werbalnych w języku stsl. (stbułg.)*, Warszawa 1937
- K. Schumann: *Die griechischen Lehnbildungen und Lehnbedeutungen im Altbulgarischen*, Wiesbaden – Berlin 1958
- A. S. L'vov: *Oĉerki po leksike pamjatnikov stsl. pis'mennosti*, Moskva 1966
- U. Sill: *Nomina sacra im Aksl. bis zum 11. Jh.*, München 1972
- N. Radovich: *Analisi insiemistica del lessico slavo-ecclesiastico antico*, Padova 1974
- H. Keipert: *Die Adjektive auf -telъnъ. Studien zu einem ksl. Wortbildungstyp I*, Wiesbaden 1977
- R. M. Cejtlin: *Leksika stsl. jazyka. Opyt analiza motivirovannyh slov po dannym drevnebolg. rukopisej X–XI vv.*, Moskva 1977
- R. Joviĉević: *Liĉna imena u staroslovenskom jeziku*, Beograd 1985
- N. Molnár: *The calques of Greek origin in the most ancient Old Slavic Gospel Texts*, Budapest – Köln – Wien 1985
- R. M. Cejtlin: *Leksika drevnebolgarskich rukopisej X–XI vv.*, Sofija 1986
- A. Davidov: *Starobälgarska leksikologija*, Veliko Tärnovo 1996
- J. Schaeken – H. Birnbaum: *Das Altkirchenslavische Wort. Bildung – Bedeutung – Herleitung*, München 1997

10. Periodika a časopisy, bibliografie:

- Slovo. Časopis Staroslavenskog instituta (zavoda) u Zagrebu*
- Radovi Staroslavenskog instituta u Zagrebu*
- Palaeobulgarica-Starobälgaristika*, Sofija
- Palaeoslavica*, Cambridge, Massachusetts
- Cyrrilomethodianum*, Thessaloniki
- Polata knjigopisnaja*, Nijmegen
- Kirilo-Methodievski studii*, Sofija

Bibliografie:

- G. A. Il'jinskij: *Opyt sistematiĉeskoj kirillo-mefod'jevskoj bibliografii*, Sofija 1934
- M. Popruženko – S. Romanski: *Bibliografski pregled za slavjanskite kirilski iztoĉnici za života i dejnostta na Kirila i Metodija*, Sofija 1935
- M. Popruženko – S. Romanski: *Kirilometodievska bibliografija za 1934–1940 god.*, Sofija 1942
- A. Halle: *Bibliographische Einführung in das Studium der slavischen Philologie*, Halle 1959
- I. Je. Možajeva: *Bibliografija po Kirillo-mefodijevskoj problematike 1945–1974*, Moskva 1980
- I. Dujĉev, A. Kirmagova, A. Paunova: *Kirilometodievska bibliografija 1940–1980*, Sofija 1983

Prof. PhDr. Radoslav Večerka, DrSc.

Staroslověnština v kontextu slovanských jazyků

Výkonný redaktor: prof. PhDr. RNDr. Jan Štěpán, CSc.

Odpovědný redaktor: RNDr. Hana Dziková, Jarmila Kopečková

Jazykový redaktor: Mgr. Alice Procházková

Technický redaktor: PhDr. Vladimír Kříž (Nakladatelství Euroslavica)

Grafický návrh a úprava obálky: Ivana Perůtková

Vydala Univerzita Palackého v Olomouci, Křížkovského 8, 771 47 Olomouc

www.upol.cz/vup, e-mail: vup@upol.cz

v koedici s Nakladatelstvím Euroslavica

Vytiskl Papírtisk, s. r. o., Lindnerova 108/5, 779 00 Olomouc

Olomouc 2006

1. vydání

Ediční řada – Učebnice

ISBN 80-244-0889-9 (Univerzita Palackého v Olomouci)

ISBN 80-85494-71-X (Nakladatelství Euroslavica)

Nejjednodušší geometrické obrazce trojúhelník a kružnice jsou tradičně pojímány jako grafičtí poslové magických obsahů. Konstantin-Cyryl vytvořil jejich kombinací hlaholskou literu *s* a ta se symbolicky objevuje jako výtvarné logo na obálce této knihy. Je to iniciála lexému *slovo*, který v staroslověnských textech znamená nejen základní samostatnou sémantickou jednotku jazyka/řeči, ale je vybaven i celou filozofickou a teologickou polysémií své řecké předlohy *logos*, tj. „idea, Bůh“. Navíc odkazuje ono hlaholské *s* stylizované podle svého ductu v nejstarším staroslověnském rukopise, tzv. Kyjevských listech, na začátek slova *staroslověnština* a sousloví *slovanské jazyky*.

Ty už označují vlastní náplň tohoto vysokoškolského učebního textu. Možnosti jeho využití jsou trojstupňové. Poslouží totiž spolehlivě nejen jako didaktická pomůcka pro zvládnutí základního penza povinného, ale i výběrového (v II. cyklu) a posléze též doktorandského; práci s kompendiem bude na každém z těchto tří stupňů určovat přednášející. Autor i vydavatelé však doufají, že po knize s prospěchem sáhnou i další zájemci o obor, zejména o otázky starých slovanských písem a kulturně historické problematiky vůbec.

TSRN 80-277-0889-9

MZK – UK Brno

2610302142